

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра фінансів і банківської справи

Н.О. Слободянюк

**КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ
ФІНАНСИ, ГРОШІ ТА КРЕДИТ**

Кривий Ріг
2017

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського

Кафедра фінансів і банківської справи

Н.О.Слободянюк

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ

ФІНАНСИ, ГРОШІ ТА КРЕДИТ

Затверджено на засіданні
кафедри фінансів і банківської справи
Протокол № 13
від “03 ” 04 2017р.

Схвалено навчально-методичною радою
ДонНУЕТ
Протокол №7
від “30 ” 04 2017 р.

Кривий Ріг
2017

УДК 336'7'77(042.4)

C48

Рецензенти:

О.В. Неізнана - кандидат економічних наук, доцент;

М.Т. Шендригоренко - кандидат економічних наук, доцент.

Слободянюк Н.О.

C48 Конспект лекцій з дисципліни «Фінанси, гроші та кредит» [Текст]: для студ. денної та заочної форми навч., ступінь бакалавр / М-во освіти і науки України, Донец. нац. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського, каф. фінансів і банківської справи; Н.О.Слободянюк – Кривий Ріг: [ДонНУЕТ], 2017. – 300 с.

У конспекті стисло розкрито грошові та кредитні відносини ринкової економіки з метою формування базових знань з теоретико-методологічних засад і організаційно-правового механізму функціонування в ринковій економіці грошей, кредиту і банків. Окремі теми присвячено вивченню сукупності фінансових відносин, що виражають розподіл і перерозподіл вартості валового внутрішнього продукту на макро- і мікрорівнях. Знання ці необхідні майбутньому спеціалісту, щоб об'єктивно оцінювати економічні процеси, які відбуваються в суспільстві, розуміти сутність і тенденції розвитку фінансових відносин та їх особливості у сфері державних фінансів і фінансів господарських одиниць, уміти розробляти й вирішувати актуальні питання теорії і практики розбудови фінансової політики держави.

© Слободянюк Н.О., 2017

©Донецький національний університет
економіки і торгівлі
імені Михайла Туган – Барановського, 2017

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП	5
Модуль 1. Фінанси	
Змістовий модуль 1	
Теоретичні основи функціонування фінансів та бюджетної системи держави	
Тема 1. Сутність і функції фінансів	6
Тема 2. Фінансова система та фінансовий механізм	14
Тема 3. Податкова система держави	32
Тема 4. Бюджет і бюджетна система держави	51
Тема 5. Державні доходи та видатки	63
Тема 6. Державний кредит	78
Змістовий модуль 2	
Сутність та зміст ланок фінансової системи держави, форм фінансових відносин і методів фінансової діяльності	
Тема 7. Фінанси суб'єктів господарювання та неприбуткових організацій	90
Тема 8. Фінанси населення	102
Тема 9. Фінансовий ринок	114
Тема 10. Міжнародні фінанси	124
Модуль 2. Гроші та кредит	
Змістовий модуль 3.	
Історичні аспекти розвитку грошових відносин, основи організації грошового обороту та функціонування валютного ринку	
Тема 11. Сутність та функції грошей	134
Тема 12. Грошовий оборот і грошова маса	149
Тема 13. Грошовий ринок	162
Тема 14. Грошові системи	176
Тема 15. Інфляція та грошові реформи	186
Тема 16. Валютні відносини та валютні системи	200
Тема 17. Кількісна теорія грошей і сучасний монетаризм	220
Змістовий модуль 4	
Кредитні відносини, роль інституту фінансового посередництва в розвитку економіки	
Тема 18. Кредит у ринковій економіці	229
Тема 19. Кредитні системи	245
Тема 20. Центральний банк та його роль в економіці	253
Тема 21. Банківські установи як основна ланка кредитної системи	268
Тема 22. Спеціалізовані кредитно-фінансові установи	289
РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА	298

ВСТУП

Розвиток в Україні ринкових відносин зумовив перебудову кредитно-грошових відносин. Це стосується насамперед розвитку грошової системи і грошового обігу, кредитної та валютної систем. Економіка України пройшла всі етапи реформування грошової системи, послідовного переходу до постійної грошової одиниці - гривні. Розроблено досить ефективну грошову систему - державну систему регулювання грошового обігу, інфляції. Вдається уникнути емісії грошей і збалансувати грошову й товарну масу.

Докорінним змінам піддалася кредитна система, що тісно пов'язана з формуванням банківської системи. Зараз в Україні використовуються всі основні форми кредитів, розширені права комерційних банків у здійсненні комерційної діяльності.

Наукове розуміння проблем фінансів, грошей, грошового обігу, кредитних відносин, податкових і бюджетних є необхідною складовою становлення професійних економічних знань студентів. Тому важливе місце в підготовці висококваліфікованих бакалаврів та спеціалістів з економіки відводиться навчальній дисципліні "Фінанси, гроші та кредит".

Мета навчального курсу "Фінанси, гроші та кредит" є формування системи базових знань з теорії фінансів, грошей, кредиту, засвоєння закономірностей функціонування грошового та фінансового ринків як теоретичної основи державної монетарної, валютної, податкової та бюджетної політики розвитку банківської справи та ринку фінансових послуг; формування спеціальних знань і практичних навичок з питань організації фінансових відносин та їх функціонування на макро- і мікроекономічному рівнях.

Предметом дисципліни "Фінанси, гроші та кредит" є:

- вивчення теоретичних аспектів функціонування та розвитку фінансів в умовах ринкової економіки; діяльності податкової та бюджетної систем, набуття практичних навичок з питань формування та використання державних доходів, утворення і розподілу грошових доходів підприємницьких структур; організації інфраструктури фінансового ринку та фінансового механізму зовнішньоекономічних відносин;

- вивчення теоретичних аспектів функціонування в ринковій економіці таких економічних категорій, як гроші, валюта, кредит, грошовий, фінансовий та валютний ринки і визначення на цій основі методологічних засад формування, розвитку та діяльності банків, грошової, валютної, кредитної та банківської систем..

Дисципліна "Фінанси, гроші та кредит" тісно поєднана з такими економічними курсами, як економічна теорія, теорія фінансів, державне регулювання економіки і прогнозування, макроекономіка, ринок фінансових послуг, фондовий ринок, банківські операції, міжнародні фінанси.

Завдання дисципліни - дати майбутнім фахівцям з економіки знання щодо сутності та функцій таких категорій, як "фінанси", "гроші", "кредит", зміст основних теорій грошей, поняття грошового обігу, грошових потоків, монетарного та фінансового ринків, грошових та валютних систем, основ кредитних, розрахункових, валютних, податкових та бюджетних відносин, тобто сформулювати у студентів теоретичну базу для наступного оволодіння практикою використання грошово-кредитних та фінансових інструментів в бізнесі та в системі регулювання економіки України.

Мета цього конспекту лекцій - забезпечити студентів навчально-методичними матеріалами, необхідними для самостійного вивчення теоретичного курсу "Фінанси, гроші та кредит".

Конспект лекцій містить основні теоретичні та практичні положення щодо вивчення кожної теми, плани практичних і семінарських занять із зазначенням рекомендованої літератури, запитання для самоконтролю міцності засвоєння теоретичних положень курсу "Фінанси, гроші та кредит", завдання для блочно-модульного контролю, задачі та приклади їх розв'язання, список рекомендованої літератури з курсу.

МОДУЛЬ 1.ФІНАНСИ

Змістовий модуль 1

Теоретичні основи функціонування фінансів та бюджетної системи держави

Тема 1. Сутність і функції фінансів

План

- 1.1. Історичні передумови виникнення і розвиток фінансів
- 1.2. Моделі фінансових відносин
- 1.3. Соціально-економічна сутність та функції фінансів

Рекомендована література: [5,6,9,33]

Основні терміни і поняття: фінанси; ВВП; державна централізація; моделі фінансових відносин; податки; бюджет; ціна; світові гроші; фінансовий контроль; фінансові операції; матеріальне виробництво.

1.1. Історичні передумови виникнення і розвиток фінансів

Фінанси - одна з найбільш важливих і складних економічних категорій. Без фінансів неможливе функціонування держави і практична діяльність суб'єктів господарювання, оскільки саме вони забезпечують вартісний рух створеного у суспільстві валового внутрішнього продукту (ВВП), відображаючи досить складні відносини, що виникають при цьому

Як історична категорія фінанси виникли одночасно з появою держави при розшаруванні суспільства на класи. Так, у докапіталістичних формаціях більша частина потреб держави задовольнялась через встановлення натуральних повинностей і зборів, а грошові відносини почали розвиватися в армії.

Основними витратами рабовласницьких і феодальних держав були витрати на ведення війни, утримання державного апарату, будівництво суспільних споруд (храмів, каналів, зрошувальних систем, доріг, водопроводів тощо). До основних доходів відносили надходження від державного майна (доменів) і регалій (монопольного права монарха на окремі промисли і торгівлю певними товарами), військова здобич, данина з покорених народів, натуральні і грошові збори, мито, позики.

Роль централізованого уряду та його функції визначалися в кожній країні впливом феодалів. У межах своєї вотчини феодалі встановлювали власну систему податків. Саме в цей період розпочалось формування основних теоретичних уявлень про фінанси.

З розпадом феодалізму і поступовим розвитком капіталістичної ринкової економіки все більшого значення набували грошові доходи і витрати держави. Частка натуральних зборів і повинностей почала різко зменшуватись.

Важливою передумовою виникнення фінансів було також розмежування доходів між ресурсами держави і її глави (на ранніх стадіях розвитку державні монархи розпоряджались коштами державної скарбниці як своєю власністю). Тільки з виділенням державної скарбниці і повним розмежуванням її від власності монарха (XVI-XVII ст.), фінанси стають важливою формою та методом надходження і витрачання грошових коштів на виконання державою своїх функцій. Такі зміни були передумовою виникнення понять державних фінансів, державного бюджету, державного кредиту.

Таким чином, до початку XVIII ст. фінанси пов'язували з процесом передання частини доходу громадянина в розпорядження монарха, короля або іншого правителя на його утримання та інші витрати державного характеру.

З розвитком фінансів розвиваються і знання про них. Найбільш значними для теорії фінансів були дослідження таких авторів кінця XIX ст., як В. Лебедева, С. Вітте, І. Озерова та ін. Практична зацікавленість у зростанні обсягів виробництва, продуктивності праці,

обсягів грошових надходжень і прибутку сприяли розвитку товарно-грошових і кредитних відносин, процесам купівлі-продажу. Це призвело до виникнення фінансового ринку, паперових грошей, цінних паперів і в кінцевому випадку - ринкової економіки.

Однак найвищого розквіту фінанси досягли у ХХ ст., коли функції держави набагато розширились і вдосконалились, а товарно-грошові відносини посіли визначне місце в економічних системах. Значного розвитку набули місцеві (регіональні) фінанси, фонди фінансових ресурсів цільового призначення, фінанси підприємницьких структур тощо.

Отже, виникнення фінансів пов'язано з розвитком товарно-грошових відносин, з посиленням ролі держави, розширенням її функцій та дією економічних законів (рис. 1.1). Тобто, причиною появи фінансів можна вважати потреби суб'єктів господарювання і держави у фінансових ресурсах, що забезпечують їх діяльність.

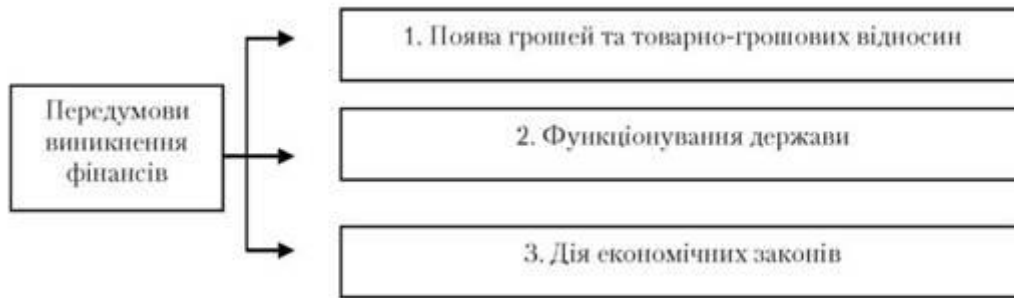

Рис. 1.1 – Передумови виникнення фінансів

Фінанси, як економічна категорія, мають двоїтий характер, що проявляється: по-перше, у системі відносин, пов'язаній з розподілом ВВП і формуванням на цій основі централізованих і децентралізованих фондів грошових коштів; по-друге, матеріальним носієм фінансових відносин є фінансові ресурси, що використовуються на виконання функцій і завдань держави, забезпечення умов розширеного відтворення.

Таким чином, вихідним положенням для розкриття сутності фінансів є розуміння того, що: фінанси - це одна з конкретних історичних форм економічних відносин, функціонування яких пов'язано з об'єктивною необхідністю розподілу.

1.2. Моделі фінансових відносин

Розподіл і перерозподіл валового внутрішнього продукту (ВВП) може здійснюватись за різними моделями фінансових відносин у суспільстві. В основі побудови фінансової моделі суспільства лежать роль і місце в ній держави. Відповідно до ролі і місця держави, моделі фінансових відносин розрізняються за двома ознаками:

- за послідовністю розподілу ВВП;
- за рівнем державної централізації ВВП.

За послідовністю розподілу ВВП розрізняють дві моделі фінансових відносин: адміністративну і ринкову.

Сутність адміністративної моделі фінансових відносин полягає в тому, що переважна частина ВВП централізовано концентрується у бюджеті держави і виключається із розподільних відносин (рис. 1.2).

Рис. 1.2– Адміністративна модель фінансових відносин

Держава спрямовує у бюджет централізований чистий дохід - податок з обороту і частину децентралізованого чистого доходу - прибутку підприємств (через систему платежів з прибутку). Частина прибутку (до 40 %) залишається на підприємстві, інша частина ВВП виплачується робітникам і службовцям у вигляді заробітної плати, яка підлягає прибутковому оподаткуванню. Адміністративна модель фінансових відносин була характерна колишньому СРСР та іншим соціалістичним країнам.

Характерною ознакою цієї моделі є те, що переважну частину своїх доходів держава отримує у процесі первинного розподілу ВВП. Вона є закритою і не відображає фінансових реалій у суспільстві, а саме:

- вона не показує реального рівня доходів юридичних і фізичних осіб;
- доходи юридичних і фізичних осіб не відображають їх вклад у створення ВВП;
- неможливо достовірно визначити рівень оподаткування;
- відсутні стимули до продуктивної праці.

Пропорції первинного розподілу ВВП регулюються державою за допомогою адміністративних методів. Рівень заробітної плати регулюється через встановлення тарифних розрядів і посадових окладів. На основі планового ціноутворення фіксується централізований чистий дохід держави (податок з обороту) і встановлюється рівень прибутку підприємств.

Сутність фінансової моделі ринкової економіки полягає у тому, що спочатку вартість реалізованого ВВП розподіляється між тими, хто зайнятий у його створенні. Це насамперед, власники виробництва, котрі отримують прибуток, і робітники та службовці, яким виплачується заробітна плата.

Характерна ознака моделі полягає у тому, що держава отримує свої доходи на основі перерозподілу ВВП (рис. 1.3).

Рис. 1.3–Ринкова модель фінансових відносин

На відміну від адміністративної, ринкова модель фінансових відносин є відкритою, зрозумілою і достатньо повно відображає реалії у суспільстві:

- у ній точно відображається рівень доходів кожної юридичної і фізичної особи, який у свою чергу, характеризує їх вклад у створення ВВП;
- достовірно визначається рівень оподаткування: кожний суб'єкт точно знає скільки він заробляє і скільки віддає державі;
- чітко зафіксовано стимули до зростання доходів на основі зростання виробництва і підвищення продуктивності праці.

Пропорції первинного розподілу ВВП між підприємцями і робітниками та службовцями регулюються ринковими відносинами у законодавчому порядку.

Ринкові відносини сприяють встановленню оптимальних пропорцій між заробітною платою і прибутком. З одного боку, кожний суб'єкт зацікавлений у збільшенні своєї частки. З іншого - існують певні об'єктивні обмеження, які ведуть до того, що кожний суб'єкт зацікавлений у доходах іншого. Так, для суб'єктів господарювання вкрай необхідним є високий рівень доходів населення, оскільки це сприяє розширенню обсягів продажу, а відповідно, і забезпеченню формування прибутку. У свою чергу, робітники і службовці зацікавлені у збільшенні прибутку підприємства, адже він створює передумови для розвитку виробництва, а відтак і зростання заробітної плати. При цьому переважну частку у ВВП у сучасних умовах займає саме заробітна плата, тоді як обсяги прибутку мінімізуються потребами виробничого розвитку.

Законодавче регулювання полягає у встановленні мінімального рівня оплати праці й обмеженні максимального рівня рентабельності на основі застосування економічних інструментів, наприклад податку на прибуток.

Пропорції перерозподілу ВВП регламентуються тільки нормативно-законодавчими актами.

Слід відмітити, що виділення зазначених моделей певною мірою має умовний характер. У моделі ринкової економіки присутні елементи участі держави у первинному розподілі за допомогою непрямих податків. Модель адміністративної економіки, у свою чергу, включає елементи перерозподілу. Таким чином, відмінність однієї моделі від іншої полягає насамперед, у різних пропорціях. У моделі ринкової економіки переважає участь держави у перерозподілі ВВП, а в моделі адміністративної економіки - втручання держави у його

первинний розподіл.

За рівнем державної централізації ВВП у межах фінансової моделі ринкової економіки умовно можна виділити три основні моделі: американську, західноєвропейську та скандинавську.

Американська модель, яка заснована на максимальному рівні самозабезпечення фізичних і самофінансування юридичних осіб, характеризується незначним рівнем бюджетної централізації, близько 30-35 %. Фінансове втручання в економіку зведене до мінімуму. У соціальній сфері забезпечуються тільки ті верстви населення, які не в змозі обійтися без державної допомоги. Така модель створює максимальну фінансову стимуляцію: з одного боку, вона дає можливість заробляти, з іншого - вимагає цього. Це досить жорстка, але високоефективна модель, оскільки заснована, по суті, на примусовій фінансовій стимуляції.

Західноєвропейська модель характеризується поміркованим рівнем централізації ВВП у бюджеті, близько 40-50 %. За рахунок вищого рівня централізації ВВП більш розгалуженою є і державна соціальна сфера, насамперед у галузі освіти. Сутність цієї моделі зводиться до паралельного функціонування державних і комерційних установ у соціальній сфері.

Скандинавська модель передбачає досить високий рівень централізації ВВП у бюджеті, близько 50-60 %. Відповідно вона характеризується розгалуженою державною соціальною сферою як у галузі освіти, так і охорони здоров'я. Ця модель створює клімат упевненості і соціальної врівноваженості. Однак така модель можлива лише за таких умов: високого рівня ВВП на душу населення, який забезпечує високий рівень і суспільного, і індивідуального споживання; високого рівня культури та свідомості народу, відповідного ставлення до праці і поваги до державного сектора.

Отже, вибір моделі фінансових відносин залежить від багатьох чинників, а саме:

- рівня розвитку суспільства;*
- характеру та масштабу діяльності держави, її втручання в економіку, і типу здійснюваної нею соціальної політики;*
- характеру міжнародної діяльності та воєнної доктрини;*
- історичних традицій народу;*
- рівня розвитку культури тощо.*

Основний критерій вибору - вплив на суспільство через встановлення стимулів до праці і ефективного господарювання і забезпечення надійної системи соціальних гарантій. Тобто, вибір фінансової моделі - це вибір шляху розвитку суспільства, встановлення певної системи економічних інтересів, які лежать в основі забезпечення впливу на темпи і пропорції цього розвитку.

З 1990-х років ХХ століття, в сукупності економічних відносин в Україні як і більшості постсоціалістичних країн відбувається процес суттєвих змін, пов'язаних з переходом від централізованої планової економіки до ринкового господарства. Формування принципів ринкової економіки вимагало переосмислення усіх проблем суспільного життя, а особливо в сфері фінансів.

На даному етапі розвитку в Україні ще продовжується процес формування оптимальних фінансових відносин ринкового типу, а існуюча фінансова система як сукупність цих фінансових відносин має певні особливості, притаманні лише їй. Метою формування фінансових відносин в Україні на даному етапі розвитку є оптимізація основних фінансових пропорцій доходів інституційних секторів і, на її основі, стимулювання прискореного економічного розвитку та підвищення добробуту громадян.

1.3. Соціально-економічна сутність та функції фінансів

*Фінанси, як і будь-яке явище, мають певні ознаки, за якими їх ідентифікують. Більшість вітчизняних учених вважають, що суттєвою ознакою фінансів, є їх *розподільний і перерозподільний характер*, а відносини обміну до них не належать. Однак формування доходів та здійснення видатків переважно на основі розподілу і перерозподілу вартості*

створеного продукту стосується лише державних фінансів. На рівні ж фінансів підприємницьких структур цей процес більшою мірою пов'язаний саме з обмінними відносинами. Водночас і обмінні, і розподільні, і перерозподільні відносини охоплюють ширше коло відносин, ніж фінанси, а тому не можуть бути їх ключовою ознакою.

Окремі фінансисти вважають, що характерною рисою фінансів є не просто розподільні чи обмінні відносини, а процес формування і використання фондів фінансових ресурсів чи грошових коштів. Однак такий підхід дещо обмежує розуміння фінансів. Так, якщо на макрорівні, у сфері державних фінансів, фондний характер фінансових відносин яскраво виражений, то на мікрорівні, у сфері господарюючих суб'єктів, ці відносини, як правило, не пов'язані з формуванням і використанням фондів. Оскільки фінансові відносини можуть мати і фондний, і канальний характер руху коштів, то наявність фондів грошових коштів не є ключовою ознакою фінансів.

Головною ознакою, що визначає сутність і форму функціонування фінансів, є рух грошових потоків, у якому відображаються і фінансові відносини, і фінансова діяльність. Саме вони є тією універсальною властивістю, що поєднує всі аспекти функціонування фінансів. У них завжди чітко відображаються відносини двох суб'єктів з яскраво вираженим їх характером:

- обмін (оплата рахунків за товари і послуги);
- розподіл і перерозподіл (сплата податків, виплата дивідендів, отримання субсидій та ін.).

Важливою ознакою фінансів є їх грошовий характер. Однак загальновідомим і усіма визнаним є твердження, що фінанси - це не гроші. Сфери функціонування грошей і фінансів перетинаються лише у певному сегменті. Так, з одного боку, фінанси неможливі без грошей, адже інструментом фінансових відносин є саме гроші, а зовнішнім, видимим проявом цих відносин є грошові потоки. З іншого боку, функціонування грошей без фінансів багато в чому втрачає сенс і зводиться до суто технічних питань обміну. Можна мати гроші і водночас не мати ніякого відношення до фінансів, і навпаки, при відсутності грошей, лише володіючи майном, майновими правами, правами інтелектуальної власності, оцінивши їх реальну вартість, можна здійснювати інвестування, бути співзасновником фірми, тобто мати відношення до фінансово-господарської діяльності підприємства. Таким чином, гроші та грошовий обіг суттєво впливають на фінансове становище як фізичних і юридичних осіб зокрема, так і держави в цілому. Не можна досягти стабілізації фінансового становища, не налагодивши нормального грошового обігу. І, навпаки, якщо витрати держави перевищують наявні доходи, це призводить до розладу грошового обігу.

Соціально-економічна сутність фінансових відносин полягає у дослідженні питання - за рахунок кого держава отримує фінансові ресурси і в чийх інтересах їх використовує.

Функціонування фінансів базується на таких функціях грошей як: засіб платежу, засіб нагромадження, світові гроші.

Засіб платежу - це функція, в якій гроші обслуговують погашення різноманітних боргових зобов'язань між суб'єктами економічних відносин, що виникають у процесі розширеного відтворення.

Засіб нагромадження - це функція, в якій гроші обслуговують нагромадження вартості в її загальній абстрактній формі в процесі розширеного відтворення. Залежно від суспільних цілей нагромадження сфера цієї функції грошей підрозділяється на нагромадження у виробничій сфері та у сфері особистого споживання.

Світові гроші - це функція, в якій гроші обслуговують рух вартості в міжнародному економічному обороті і забезпечують реалізацію взаємовідносин між країнами. Світові гроші використовуються для погашення боргів, пов'язаних із зовнішньою торгівлею, банківськими та фінансовими позичками. Якщо світові гроші переміщуються з однієї країни в іншу без зустрічного переміщення товарного еквівалента чи погашення боргу, то вони забезпечують перенесення багатства. Це має місце при оплаті контрибуцій, репарацій, наданні грошової допомоги тощо.

Однією із специфічних ознак фінансів є те, що фінансові відносини завжди пов'язані з формуванням грошових доходів і нагромаджень, які набувають специфічної форми фінансових ресурсів.

Фінансові ресурси виступають матеріальними носіями фінансових відносин. Однак фінансові ресурси самі по собі не визначають сутності фінансів, не розкривають їх внутрішнього змісту і суспільного призначення. Тому фінансова наука вивчає не фінансові ресурси як такі, а економічні відносини, що виникають у процесі їх формування, розподілу і використання.

Фінанси виконують свою роль у суспільстві на ряду з іншими економічними категоріями, а саме: з ціною, заробітною платою і кредитом.

Ціна - це грошовий вираз вартості будь-якого товару, тобто ціни, як і фінанси, здійснюють розподіл ВВП. Так, при формуванні ціни виробником враховуються усі витрати виробництва й збуту, а також певна сума накопичень у формі прибутку. У зв'язку з цим, можна дійти висновку, що ціна визначає параметри впливу фінансів на всі процеси, пов'язані зі створенням та використанням ВВП. До певної міри це так, тому що при реалізації товару, робіт чи послуг встановлюється їхня дійсна вартість і обсяги фондів фінансових ресурсів, які будуть створені по закінченні виробничого циклу. Проте це лише візуальне враження, адже фінанси можуть впливати як на абсолютну величину ціни, так і на її внутрішню структуру різноманітними методами, зокрема: держава використовуючи фінанси, може суттєво впливати на структуру ціни через зміну відрахувань до амортизаційного фонду та фонду соціального страхування. Також ціни можуть бути змінені завдяки введенню акцизного збору або податку на додану вартість.

До того ж, фінанси мають ширший діапазон розподілу, ніж ціна. Вони здійснюють не лише первинний розподіл ВВП на рівні виробничої структури, а й подальший перерозподіл через бюджетну систему. На цьому етапі ціни можна регулювати за допомогою дотацій і виплат із бюджету різниці в цінах.

У розподільчих процесах поряд з фінансами та ціною беруть участь заробітна плата і кредит.

За своєю економічною природою **заробітна плата** є грошовим виразом вартості праці. Для виплати заробітної плати на підприємстві створюється фонд фінансових ресурсів, що свідчить про органічний зв'язок фінансів і заробітної плати. Кошти, що надходять у розпорядження працівника, є свідченням того, що відбувся процес обміну товару - робоча сила на товар-гроші. Проте, одержавши заробітну плату, людина використовує її не лише для обміну на товари першої необхідності. Вона створює фонди грошових засобів для придбання товарів тривалого користування, цінних паперів з метою одержання доходів тощо.

Фінанси і заробітна плата перебувають у постійній взаємодії. Так, держава регулює заробітну плату за допомогою податків, створюючи загальнодержавні фонди фінансових ресурсів. Водночас, за допомогою цих фондів держава стимулює розвиток окремих видів діяльності, надаючи субсидії, субвенції та інші форми фінансових дотацій.

Спільним для **фінансів і кредиту** є те, що вони використовуються в кругообігу коштів і сприяють підвищенню ефективності виробництва. При нестачі фінансових ресурсів підприємство залучає кредитні ресурси, а при надлишку фінансових ресурсів підприємство може тимчасово вільні кошти надавати в кредит іншій установі (банку, підприємству).

Між **фінансами та кредитом** існують певні відмінності. Так, фінанси здійснюють розподіл і перерозподіл ВВП, а кредит обмежується лише перерозподілом, тому що має справу тільки з тимчасово вільними коштами - акумулює їх і за плату надає в користування на умовах повернення. Для фінансів характерний рух без умови повернення.

Прояв *сутності фінансів* у реальній практичній діяльності розглядається через характеристику їх функцій. Традиційно виділяють *дві функції фінансів - розподільну і контрольну.*

Сутність **розподільної функції** полягає в розподілі та перерозподілі вартості національного доходу між різними суб'єктами господарювання та напрямками цільового

використання (рис. 1.4).

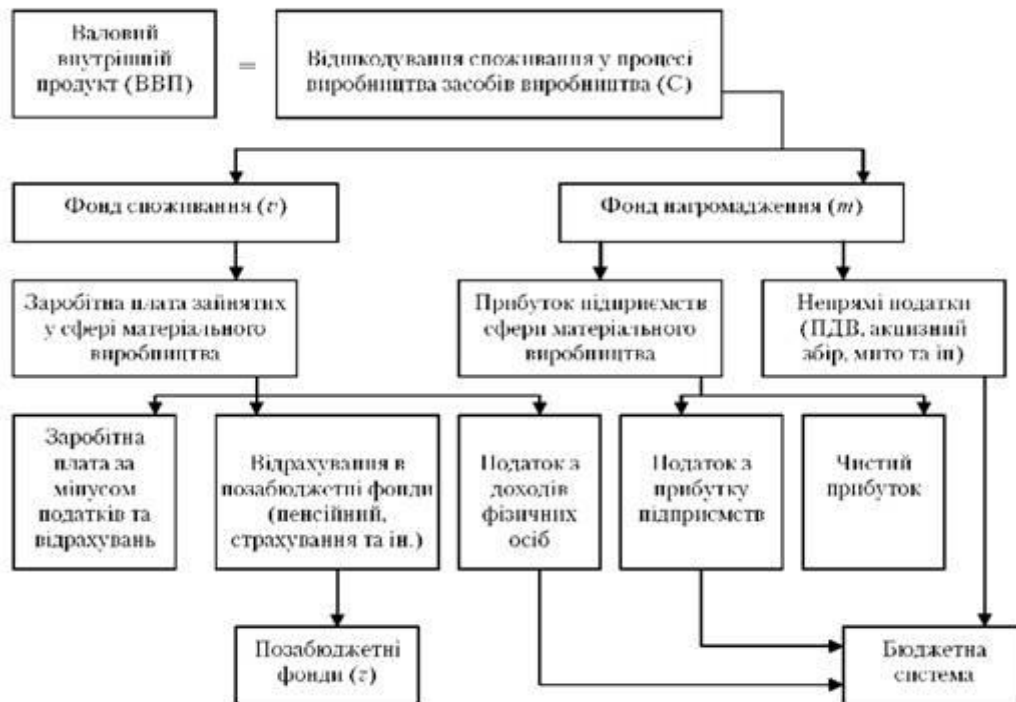

Рис. 1.4.– Схема розподільної функції фінансів

Розподільна функція охоплює дві стадії: первинний розподіл ВВП; вторинний розподіл (перерозподіл) ВВП.

Первинні доходи поділяють на дві групи:

- перша - заробітна плата робітників, службовців, доходи селян, зайнятих у сфері матеріального виробництва;

- друга - прибуток підприємств у сфері матеріального виробництва. Водночас первинний розподіл ВВП не утворює суспільних грошових фондів для забезпечення економічних, соціальних і політичних функцій держави, здійснення соціального захисту населення. Такі фонди створюються шляхом вторинного розподілу (перерозподілу) ВВП. У результаті перерозподілу утворюються вторинні доходи. До них відносять доходи одержані у галузях невиробничої (бюджетної) сфери: освіта, медичне обслуговування, наука, правоохоронна система, оборона тощо.

Таким чином, беручи активну участь у розподілі і перерозподілі створеної вартості фінанси сприяють трансформації пропорцій, що виникли під час її первинного розподілу, в пропорції кінцевого використання.

Поряд з розподільною функцією фінанси виконують *контрольну функцію*, сутність якої проявляється в контролі за розподілом ВВП між відповідними грошовими фондами і каналами розподілу та їх цільовим використанням. Її реалізація спрямована на вирішення таких основних завдань, як:

- пошук резервів збільшення доходів, прибутку, підвищення рентабельності та платоспроможності;

- своєчасне виконання фінансових зобов'язань перед суб'єктами господарювання, бюджетом, банками;

- мобілізація фінансових ресурсів у обсязі, необхідному для фінансування виробничого і соціального розвитку;

- збільшення власного капіталу;

- ефективні цільовий розподіл та використання фінансових ресурсів.

Необхідність контролю випливає з того, що фінансові відносини мають яскраво виражений суперечливий характер, оскільки кожний суб'єкт прагне отримати якомога більше доходу. Саме для того, щоб у процесі розподілу і перерозподілу ВВП окремі суб'єкти не

привласнювали неналежну їм частку, необхідний постійний всеохоплюючий фінансовий контроль.

Об'єктом фінансового контролю є фінансова діяльність господарюючих суб'єктів, бюджетних установ та організацій, що здійснюють фінансову діяльність. *Предметом контролю* виступають фінансові операції, пов'язані зі створенням і використанням фондів фінансових ресурсів.

Фінансовий контроль - це один з найдійовіших видів контролю у суспільстві. На відміну від інших видів контролю він охоплює все суспільство. Оскільки фінансові показники діяльності виступають результативними, то фінансовий контроль є наскрізним - він фактично охоплює всі аспекти діяльності держави, юридичних і фізичних осіб.

Фінансовий контроль ґрунтується на відповідних принципах:

- принципі достовірності фактичної інформації;
- принципі завчасного здійснення контролю з метою запобігання виникненню суттєвих відхилень фактичного фінансового процесу від встановлених норм;
- принципі безперервності, регулярності й систематичності;
- принципі відповідальності, який передбачає відповідальність контролюючих суб'єктів за ефективне функціонування системи фінансового контролю.

Слід зазначити, що контрольна функція тісно пов'язана з розподільною.

У ринковій економіці, поряд з названими функціями, виділяють ще такі: функцію формування фондів грошових доходів; функцію використання фондів грошових коштів; функцію відтворення; функцію стимулювання.

Однак, вказані функції мають розподільні ознаки, а тому їх можна об'єднати в цілісну розподільну функцію.

Таким чином, налагоджені фінансові відносини є запорукою нормальної життєдіяльності всього суспільства.

Контрольні питання:

1. Чим зумовлене виникнення фінансів?
2. Охарактеризуйте фінансові відносини.
3. Визначте головні ознаки фінансів.
4. Який існує взаємозв'язок фінансів з різними підсистемами економічної системи?
5. Які функції виконують фінанси?
6. Охарактеризуйте механізм дії розподільчої функції фінансів.
7. Які основні завдання вирішує контрольна функція?
8. Які вам відомі головні напрями фінансового впливу на процеси суспільного розвитку?
9. Охарактеризуйте форми фінансового забезпечення відтворювального процесу.
10. Які форми здійснення розподілу і перерозподілу створеної вартості вам відомі?

Тема 2. Фінансова система та фінансовий механізм

План

- 2.1. Фінансова система України: поняття, структура та загальна характеристика її сфер і ланок
- 2.2. Організаційні основи функціонування фінансової системи України
- 2.3. Сутність та складові елементи фінансового механізму
- 2.4. Зміст і принципи фінансового планування
- 2.5. Фінансовий контроль: зміст, принципи та види

Рекомендована література: [1-3,5,6,9,31-33]

Основні терміни і поняття: фінансова система; централізовані фінанси;

децентралізовані фінанси; місцеві бюджети; фінанси населення; фінанси підприємств; фінансовий ринок; фінансовий механізм; фінансове забезпечення; фінансове регулювання; фінансове планування; платіжний календар; бізнес-план; фінансовий контроль.

2.1. Фінансова система України: поняття, структура та загальна характеристика її сфер і ланок

Фінансова система існує у кожній державі незалежно від рівня її економічного розвитку. Види фінансових систем наведені на (рис. 2.1).

Рис. 2.1– Види фінансових систем

Фінансові системи держав можуть відрізнятися за своєю структурою, оскільки вони є відображенням існуючої моделі економіки. Сьогодні, у світі налічується понад 20 різних моделей фінансових систем.

У фінансовій системі зосереджені значні фінансові ресурси, що становлять понад 80 % від обсягу ВВП. Структура фінансової системи завжди динамічна. У державах із перехідною економікою фінансові системи характеризуються тим, що окремі їх ланки перебувають на стадії формування.

Фінансова система - це сукупність відокремлених, але взаємопов'язаних між собою сфер і ланок фінансових відносин, які відображають специфічні форми й методи обміну, розподілу і перерозподілу ВВП, відповідну систему фінансових органів та інститутів.

Фінансову систему розглядають за двома категоріями: за внутрішньою структурою та організаційною будовою (рис. 2.2).

Рис. 2.2. – Структура фінансової системи України

За внутрішньою структурою - це сукупність відносно відокремлених та взаємопов'язаних сфер і ланок, які відображають специфічні форми та методи фінансових відносин.

За організаційною будовою - це сукупність фінансових органів та інституцій, які управляють грошовими потоками в економіці та характеризують систему управління фінансами у країні.

У складі фінансової системи виділяють такі *сфери*:

- централізовані фінанси, основу яких становлять державні фінанси;
- децентралізовані фінанси, що включають фінанси суб'єктів господарювання (підприємств) та фінанси населення;
- фінансову інфраструктуру, що включає фінансовий ринок та систему органів управління фінансами.

Всі *сфери* фінансової системи поділяють на окремі ланки, що мають тісні багатосторонні взаємозв'язки. Кожна *сфера та ланка* фінансової системи посідає певне місце у регулюванні фінансових відносин, визначально впливає на процес відтворення, має свої, властиві тільки їй, функції.

Централізовані фінанси - це сфера фінансових відносин щодо формування централізованих грошових фондів, які зосереджуються в інститутах державних органів влади для виконання державою своїх функцій, а саме: адміністративної, оборонної, соціально-економічної та правової. Це основна сфера перерозподілу ВВП. Рівень централізації частини ВВП державою, з одного боку, має бути достатнім для забезпечення її певним обсягом фінансових ресурсів, а з іншого - достатнім для формування потужної фінансової бази підприємств для ефективного господарювання.

До цієї сфери належать: державний бюджет, місцеві бюджети (фінанси місцевих органів влади), державні позабюджетні цільові фонди, державний кредит, фінанси державних та муніципальних підприємств.

Головною *ланкою* централізованих фінансів є бюджетна система, що організаційно залежить від форми державного устрою, і зазвичай, складається із державного та місцевих бюджетів.

Державний бюджет - це головний централізований фонд грошових коштів держави, основний інструмент перерозподілу ВВП. Через нього здійснюється перерозподіл близько 40 % всього ВВП країни.

Головними доходами державного бюджету є податки, які становлять від 70 до 90 %

загальної суми доходів.

До основних податків належать: податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, податок на додану вартість (ПДВ), акцизний збір, мито.

До основних видатків державного бюджету включають: видатки, що пов'язані з політичними функціями держави (утримання армії, державного апарату управління та влади); видатки на соціальні потреби (освіта, наука, охорона здоров'я, соціальне страхування та забезпечення); видатки, що пов'язані з економічними функціями держави (державні інвестиції в галузі економічної інфраструктури, субсидії приватному капіталу та державним корпораціям, видатки на зовнішньоекономічну діяльність та ін.).

Місцеві бюджети (місцеві фінанси) становлять фінансову базу місцевих органів влади та управління. Вони забезпечують регіональні потреби у фінансових ресурсах та доходах, їх внутрішньо-територіальний перерозподіл. Місцеві бюджети мають повну самостійність, власні та закріплені дохідні джерела і право визначення напрямів їх використання. У місцевих бюджетах більша частка видатків спрямовується на соціальні потреби. Місцеві бюджети хронічно дефіцитні й отримують необхідні їм додаткові кошти у вигляді субсидій, субвенцій, дотацій з державного бюджету, а також шляхом випуску місцевих позик під певні державні зобов'язання - муніципальних облігацій.

Централізовані та децентралізовані фонди цільового призначення являють собою централізацію коштів для вирішення конкретних завдань і проблем. Їх характерною ознакою є чітко визначені джерела формування і напрями використання. Створення таких фондів визначається конкретними потребами, тому їх склад доволі різноманітний у різних країнах і в різні часи. Серед них виділяють такі, що мають стабільний характер, наприклад пенсійні фонди і фонди зайнятості, а також ті, що відображають відносно тимчасові потреби.

Державний кредит є досить специфічною ланкою державних фінансів, він безпосередньо пов'язаний з бюджетним дефіцитом, будучи джерелом його покриття. Це сукупність економічних відносин, між державою в особі органів влади й управління, з одного боку, і фізичними та юридичними особами - з іншого; за таких відносин держава є позичальником, кредитором і гарантом.

До *децентралізованих* належать фінанси підприємств та установ приватної форми власності. Фінанси підприємств та установ є базовою ланкою всієї фінансової системи, оскільки саме тут утворюється значна частина ВВП, що є об'єктом розподілу через фінансові відносини. Фінанси підприємств становлять систему грошових фондів, що утворюються та використовуються для фінансування виробничого процесу, забезпечення розширеного відтворення, матеріального стимулювання та соціального забезпечення робітників.

Залежно від виду діяльності *фінанси підприємств* поділяють на фінанси комерційних підприємств, некомерційних підприємств, громадських організацій.

Особливістю *фінансів комерційних підприємств* є те, що вони працюють на засадах комерційного розрахунку, що передбачає отримання прибутку, відшкодування за рахунок власних коштів всіх затрат на основну діяльність, а також на її розширення і розвиток.

До *некомерційних належать установи*, які надають послуги або виконують роботи безкоштовно чи за символічну плату. Це насамперед, лікарні, загальноосвітні школи, дитячі дошкільні установи, бібліотеки, музеї тощо. Метою діяльності таких установ не є отримання прибутку. Їх платежі до бюджету є незначними, або взагалі відсутні. Головним джерелом фінансування видатків таких установ є бюджетні кошти.

Громадські організації та добровільні фонди також відносять до некомерційних підприємств. Головним джерелом їх функціонування є вступні і членські внески, добровільні і спонсорські пожертвування. Крім цього, громадські організації можуть мати у власності комерційні підприємства, що спрямовують їм частину отриманого доходу.

Залежно від *галузевої спрямованості* фінанси комерційних підприємств можна поділити на фінанси промислових, транспортних, будівельних, сільськогосподарських та інших підприємств.

Залежно від *форми власності* фінанси підприємств поділяють на фінанси державних,

муніципальних, колективних (акціонерних, кооперативних, спільних, орендних), приватних підприємств.

Фінанси населення - це сукупність грошових фондів, які акумулюються у населення з таких джерел: доходів від трудової діяльності; доходів від капіталу; доходів від рухомого і нерухомого майна; доходів, отриманих у вигляді спадщини; доходів з інших джерел.

Фінансова інфраструктура - це сукупність інститутів та елементів, які створюють сприятливі умови для функціонування всієї фінансової системи. До них належать: система органів управління фінансами; нормативно-законодавча база; підготовка фахівців; інфраструктура фінансового ринку; спеціалізоване виробництво (цінних паперів, грошових банкнот, фінансової документації). Саме фінансова інфраструктура створює сприятливі умови для гармонійного функціонування всієї фінансової системи та кожної її сфери, зокрема.

Фінансовий ринок - це підсистема фінансової інфраструктури, специфічна сфера економічних відносин, де формуються і здійснюються відносини між учасниками фінансового ринку з приводу купівлі-продажу фінансових фондів. Головною передумовою існування фінансового ринку є розбіжність потреб у фінансових ресурсах того чи іншого суб'єкта ринкових відносин із наявністю джерел задоволення таких потреб. Фінансовий ринок опосередковує рух фінансових ресурсів між підприємствами, галузями, сферами економіки, населенням, державою. Основна функція фінансового ринку - перетворення тимчасово вільних грошових коштів (нагромаджень, заощаджень) на позичковий капітал для інвестицій в економіку.

Фінансовий ринок як сфера фінансової системи включає ринок грошей, кредитних ресурсів, цінних паперів і фінансових послуг тощо (рис. 2.3).

Рис. 2.3– Місце і роль фінансового ринку у фінансовій системі

Існування фінансової системи передбачає вирішення таких завдань:

^ формування, концентрація і оптимальне розміщення достатніх для виробництва певного обсягу ВВП фінансових ресурсів;

^ досягнення максимальної ефективності використання наявних фінансових ресурсів - максимізація обсягів виробленого ВВП на основі вибору реальної структури форм фінансового забезпечення;

^ встановлення оптимальних пропорцій розподілу і перерозподілу виробленого ВВП з метою повного забезпечення потреб громадян, підприємств, держави;

^ всебічне сприяння залученню усіх тимчасово вільних коштів і отриманих доходів через інституції фінансового ринку на потреби фінансового забезпечення виробництва ВВП;

^ формування страхових фондів з метою забезпечення відшкодування втрат фінансових

ресурсів і доходів та встановлення максимальних передумов для використання коштів даних фондів у кругообігу ресурсів.

Отже, *головним завданням побудови національної фінансової системи* є забезпечення максимальної мобілізації наявних у суспільстві фінансових ресурсів і залучення при обґрунтованих потребах їх ззовні, встановлення передумов для їх ефективного використання і максимізації на цій основі виробництва ВВП. Рух грошових потоків через ланки і сфери фінансової системи повинен сприяти формуванню у кожного суб'єкта доходів, що відображають його продуктивність і є достатніми для забезпечення потреб його діяльності.

2.2. Організаційні основи функціонування фінансової системи України

Фінансова система являє собою доволі складний механізм. Ефективність її функціонування залежить від двох визначальних чинників. *По-перше*, від налагодженості фінансових відносин у суспільстві. В основі цього лежить вибір правильної і доцільної для даної країни фінансової моделі, яка стимулює виробника і суспільство. Крім того, важливим фактором виступає дієвість фінансового механізму, а також чітке фінансове законодавство. *По-друге*, ефективне функціонування фінансової системи залежить від організації управління нею.

Управління фінансами, як і будь-якою іншою системою, *включає дві основні складові*: органи управління і форми та методи управлінської діяльності. У світовій теорії і практиці широкого визнання набув фінансовий менеджмент як наука про управління фінансовою діяльністю. Зміст фінансового менеджменту визначається функціями управління: розроблення стратегії, планування тактики реалізації стратегії, організація виконання розроблених планів, облік і контроль.

У кожній країні управління фінансами здійснюється через наявну систему фінансових відносин. Воно зумовлене історичними, економічними та політичними умовами розвитку держави і підпорядковане фінансовій політиці держави.

В управлінні фінансами виділяють *об'єкти і суб'єкти* управління. *Об'єктами* виступають різні види фінансових відносин. *Суб'єктами* є ті організаційні структури, які здійснюють управління (фінансові відділи підприємств, фінансові державні органи, податкові адміністрації, страхові органи). Сукупність усіх організаційних структур, які здійснюють управління фінансами, утворює фінансовий апарат.

В управлінні фінансами виділяють декілька функціональних елементів: планування, стратегічне та оперативне управління, контроль.

Планування посідає важливе місце в системі управління фінансами. Під час планування суб'єкти господарювання оцінюють стан своїх фінансів, виявляють можливість збільшення фінансових ресурсів, напрями їх ефективного використання. Об'єктом фінансового планування є фінансова діяльність держави і суб'єктів господарювання, а результатом - складання фінансових планів.

Стратегічне управління в Україні (управління фінансами на тривалу перспективу) здійснюють найвищі органи державної влади і управління: Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, апарат Президента.

При виконанні стратегічних фінансових планів виникає потреба в оперативному управлінні як діяльності, пов'язаній із необхідністю втручання в розподільчі процеси з метою ліквідації диспропорцій, подолання недоліків, своєчасного перерозподілу коштів, забезпечення досягнення запланованих результатів.

Оперативне управління фінансами здійснює безпосередньо фінансовий апарат, який включає фінансові органи управління (Рахункову палату Верховної Ради України, Міністерство фінансів, Державну казначейську службу, Державну фінансову інспекцію (ДФІ), Державну податкову службу, Пенсійний фонд, Фонди соціального страхування тощо) і фінансові інститути (Національний банк України, банки і небанківські кредитні установи, страхові компанії, фондові біржі, інститути спільного інвестування тощо).

Ефективне функціонування кожної із складових фінансової системи можливе за умов чіткого законодавчого врегулювання їхньої взаємодії. Разом з тим рух грошових коштів повинен бути скоординованим через управління фінансовими потоками, що забезпечується фінансовим апаратом.

Загальне управління фінансами відповідно до Конституції України покладено на вищі органи державної влади - Верховну Раду України, Президента, Уряд (рис. 2.4).

Рис. 2.4— Система управління державними фінансами в Україні

Верховна Рада України, як вищий орган законодавчої влади, ухвалює закони, у тому числі з фінансових питань, основні напрями бюджетної політики на наступний бюджетний період, затверджує Державний бюджет України та вносить зміни до нього; здійснює контроль за виконанням Державного бюджету України; приймає рішення щодо звіту про його виконання; визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики.

Президент України, як глава держави, створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби; підписує закони, ухвалені Верховною Радою України; має право вето щодо цих законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховною Радою України.

Кабінет Міністрів України, як вищий орган у системі органів виконавчої влади, забезпечує проведення бюджетної, фінансової, цінової, інвестиційної, у тому числі амортизаційної, податкової, структурно-галузевої політики; політики у сферах праці та зайнятості населення, соціального захисту, охорони здоров'я, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування; розроблення і виконання загальнодержавних програм економічного та соціального розвитку; розробляє проекти законів про Державний бюджет України та про внесення змін до Державного бюджету України, забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного Бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання; приймає рішення про використання коштів резервного фонду Державного бюджету України; обслуговує державний борг України, приймає рішення про випуск облігацій державних внутрішніх та зовнішніх позик; організовує державне страхування; забезпечує проведення зовнішньоекономічної політики України; організовує та забезпечує здійснення митної справи; бере участь у складанні платіжного балансу та організовує роботу із складання зовнішньоторговельного балансу України, забезпечує раціональне використання державних

валютних коштів; виступає гарантом щодо позик, які у визначених законом про Державний бюджет України межах надаються іноземними державами, банками, міжнародними фінансовими організаціями.

Органи місцевого самоврядування самостійно розробляють, затверджують і виконують відповідні місцеві бюджети; самостійно розпоряджаються коштами місцевих бюджетів, визначають напрями їх використання; використовують вільні бюджетні кошти, додатково отримані в процесі виконання місцевих бюджетів; мають право випускати місцеві позики, лотереї та цінні папери, а також отримувати кредити в банківських установах; можуть виступати гарантами під надання кредитів підприємствам і установам, що належать до комунальної власності; мають право розміщувати належні їм кошти в банках інших суб'єктів права власності, отримувати відсотки від доходів і зараховувати їх до доходної частини відповідного місцевого бюджету.

Центральне місце в управлінні фінансами в Україні, як і в будь-якій іншій державі, займає *Міністерство фінансів*. Міністерство фінансів України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. *Основними завданнями Міністерства фінансів України є:*

- формування та забезпечення реалізації державної фінансової, бюджетної, податкової і митної політики;
- формування та забезпечення реалізації державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, бухгалтерського обліку, випуску та проведення лотерей, організації та контролю за виготовленням цінних паперів, документів суворої звітності, видобутку, виробництва, використання та зберігання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення та напівдорогоцінного каміння, їх обігу та обліку, у сфері запобігання і протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму;
- формування і забезпечення у межах повноважень реалізації державної політики у сфері державного фінансового контролю, координації та спрямування діяльності органів виконавчої влади, уповноважених на проведення контролю за дотриманням бюджетного законодавства;
- забезпечення концентрації фінансових ресурсів на пріоритетних напрямках соціально-економічного розвитку України;
- здійснення заходів із підвищення ефективності управління державними фінансами;
- проведення разом з іншими органами виконавчої влади аналізу фінансово-економічного стану держави, перспектив її дальшого розвитку;
- розроблення разом з іншими центральними органами виконавчої влади проекту Основних напрямів бюджетної політики на наступний бюджетний період;
- розроблення в установленому порядку проекту закону про Державний бюджет України;
- організація роботи, пов'язаної зі складанням та управлінням виконання Державного бюджету України, координація діяльності учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету;
- розроблення в установленому порядку прогнозу Державного бюджету України на наступні за плановим два бюджетні періоди;
- удосконалення міжбюджетних відносин;
- забезпечення управління державним та гарантованим державним боргом;
- удосконалення методів фінансового і бюджетного планування;
- здійснення державного регулювання бухгалтерського обліку та фінансової і бюджетної звітності в Україні, розроблення стратегії розвитку національної системи бухгалтерського обліку, визначення єдиних методологічних засад бухгалтерського обліку та складання фінансової і бюджетної звітності, обов'язкових для всіх юридичних осіб незалежно від організаційно-правової форми, форми власності та підпорядкування (крім банків), адаптація законодавства з питань бухгалтерського обліку в Україні до законодавства

Європейського Союзу та запровадження міжнародних стандартів фінансової звітності;

- забезпечення здійснення повноважень головного розпорядника бюджетних коштів в установах і організаціях, що належать до сфери управління Мінфіну України, центральних органах виконавчої влади;

- інформування громадськості про економічні та фінансові цілі держави.

Міністерство фінансів України має розгалужену регіональну структуру (рис. 2.5).

Рис. 2.5– Регіональна структура Міністерства фінансів України

Розмежування повноважень і функцій між органами Міністерства фінансів здійснюється за регіональним принципом. Так, Міністерство фінансів Автономної Республіки Крим складає і виконує Республіканський бюджет, обласні фінансові управління - обласні бюджети, районні і міські фінансові відділи - районні і міські бюджети.

Регіональні фінансові органи мають систему подвійного підпорядкування. Вертикально вони підпорядковані відповідному фінансовому органу вищого рівня (наприклад, районні фінансові відділи - обласному фінансовому управлінню). Горизонтально фінансові органи підпорядковані місцевим органам державного управління, тобто входять до складу відповідних державних адміністрацій.

До складу Міністерства фінансів України входять два обособлених підрозділи: *Державна фінансова інспекція і Державна казначейська служба.*

Державна фінансова інспекція України (Держфінінспекція України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України, входить до системи органів виконавчої влади і забезпечує реалізацію державної політики у сфері державного фінансового контролю.

Основними завданнями Держфінінспекції України є реалізація державної політики у сфері державного фінансового контролю, а також внесення пропозицій щодо її формування.

Держфінінспекція України відповідно до покладених на неї завдань здійснює державний фінансовий контроль за використанням і збереженням державних фінансових ресурсів, необоротних та інших активів, правильністю визначення потреби в бюджетних коштах та взяттям зобов'язань, ефективним використанням коштів і майна, станом і достовірністю бухгалтерського обліку і фінансової звітності у міністерствах та інших органах виконавчої влади, державних фондах, фондах загальнообов'язкового державного соціального страхування, бюджетних установах і суб'єктах господарювання державного сектору економіки, а також на підприємствах, в установах та організаціях, які отримують

(отримували у періоді, який перевіряється) кошти з бюджетів усіх рівнів, державних фондів та фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування або використовують (використовували у періоді, який перевіряється) державне чи комунальне майно, за дотриманням законодавства на всіх стадіях бюджетного процесу щодо державного і місцевих бюджетів тощо.

Держфінінспекція України здійснює свої повноваження безпосередньо та через територіальні органи в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах, містах або міжрайонні, об'єднані в районах та містах територіальні органи, головних інспекторів у районах та містах.

Державна казначейська служба України (Казначейство України) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України¹.

Казначейство України входить до системи органів виконавчої влади та утворюється для реалізації державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів. Воно є учасником системи електронних платежів Національного банку України.

Основними завданнями Казначейства України є:

- 1) внесення пропозицій щодо формування державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів;
- 2) реалізація державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів.

Казначейство України відповідно до покладених завдань здійснює через систему електронних платежів Національного банку України розрахунково-касове обслуговування розпорядників, одержувачів бюджетних коштів та інших клієнтів, операцій з коштами бюджетів, спільних із міжнародними фінансовими організаціями проектів тощо.

Казначейство України здійснює свої повноваження безпосередньо та через свої територіальні органи в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах, районах у містах, містах обласного, республіканського (Автономної Республіки Крим) значення (у разі їх утворення).

До системи органів Державної податкової служби України (ДПС України) належать центральний апарат та територіальні органи державної податкової служби в Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі, областях, округах (на два і більше регіони), державні податкові інспекції у районах, містах (крім міст Києва та Севастополя), районах у містах, міжрайонні, об'єднані та спеціалізовані державні податкові інспекції.

ДПС України є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра фінансів України.

Основними завданнями ДПС України є:

- внесення пропозицій щодо формування державної податкової політики і державної політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів;
- реалізація державної податкової політики та політики у сфері контролю за виробництвом та обігом спирту, алкогольних напоїв і тютюнових виробів;
- здійснення контролю за додержанням податкового законодавства та іншого законодавства у випадках, коли здійснення такого контролю покладено на органи державної податкової служби, правильністю обчислення, повнотою і своєчасністю сплати до бюджетів, державних цільових фондів податків, зборів та інших платежів, установлених законодавством;
- запобігання злочинам та іншим правопорушенням, віднесеним законом до компетенції податкової міліції, їх виявлення, розкриття, припинення та розслідування¹.

Рахункова палата Верховної Ради України є постійно діючим органом контролю, який утворюється Верховною Радою України, підпорядкований і підзвітний їй. Рахункова палата здійснює свою діяльність самостійно, незалежно від будь-яких інших органів держави.

Основними завданнями Рахункової палати є організація і здійснення контролю за

своєчасним виконанням видаткової частини Державного бюджету України, витрачанням бюджетних коштів, у тому числі коштів загальнодержавних цільових фондів, за обсягами, структурою та їх цільовим призначенням тощо.

Національний банк України є основною фінансовою інституцією у сфері грошового ринку. *Основне завдання Національного банку* - регулювання грошового обігу й організація ефективного функціонування кредитної системи. Національний банк проводить також значну роботу щодо обслуговування уряду. Він виконує агентські послуги з розміщення державних цінних паперів і обслуговування державного боргу, організовує касове виконання бюджету, проводить міжнародні розрахунки держави, здійснює валютне регулювання³.

Міжбанківська валютна біржа проводить торги з купівлі-продажу іноземних валют. Ціни, які формуються на цій біржі, характеризують ринковий курс валют, тобто той, який складається під впливом попиту і пропозиції, як на національну, так і на іноземні валюти. Вплив Національного банку України на ринковий курс національної валюти здійснюється завдяки участі його у торгах через скупку тієї чи іншої валюти або валютні інтервенції.

Банківські установи формують банківську систему і виконують такі основні функції: акумуляція тимчасово вільних коштів юридичних і фізичних осіб; проведення безготівкових розрахунків; касове обслуговування готівкового обігу; кредитування; агентські та інші послуги клієнтам банку. В умовах ринкової економіки банки являють собою серцевину фінансової системи, виконуючи роль кровоносної мережі в економіці. Тому економічна та фінансова міць країни визначається насамперед потенціалом її банківської системи.

Державна комісія з цінних паперів та фондового ринку організовує функціонування ринку цінних паперів. Вона проводить реєстрацію випуску цінних паперів та регулює їх кругообіг; забезпечує формування інфраструктури ринку, видає ліцензії фінансовим посередникам, які здійснюють операції з цінними паперами. Комісія здійснює контроль за діяльністю суб'єктів ринку цінних паперів - емітентів, інвесторів, фінансових посередників, фондових бірж - відповідно до чинного законодавства у цій сфері¹.

Фондова біржа проводить операції з цінними паперами. Основне її призначення - організація функціонування вторинного ринку. Однак, з одного боку, через неї може здійснюватись і первинне розміщення цінних паперів, а з іншого - і вторинний ринок може функціонувати поза біржею. У зв'язку з цим розрізняють біржовий і позабіржовий обіг цінних паперів.

Як центр торгівлі цінними паперами, фондова біржа є індикатором ділової активності й проводить котирування акцій підприємств. Цим створюється система незалежної і досить об'єктивної оцінки діяльності акціонерних товариств. Тому бюлетені фондових бірж відіграють велике значення у функціонуванні фінансової системи та економіки країни.

Державна комісія з регулювання ринків фінансових послуг України (Держфінпослуг) є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України.

Основними завданнями Держфінпослуг є:

- участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері надання фінансових послуг;
- розроблення і реалізація стратегії розвитку ринків фінансових послуг та вирішення системних питань їх функціонування;
- забезпечення розроблення та координації єдиної державної політики щодо функціонування накопичувальної системи пенсійного страхування;
- здійснення в межах своїх повноважень державного регулювання та нагляду за наданням фінансових послуг і дотриманням законодавства у відповідній сфері;
- захист відповідно до законодавства прав споживачів фінансових послуг;
- сприяння інтеграції ринків фінансових послуг в європейський та світовий ринки фінансових послуг.

Фінансові посередники на ринку цінних паперів виконують роль сполучної ланки між емітентами цінних паперів та інвесторами. З одного боку, за дорученням емітентів вони

проводять випуск та розміщення цінних паперів на фінансовому ринку. З іншого боку, вони проводять операції з купівлі цінних паперів на підставі угод з інвесторами. Діяльність фінансових посередників засновується на їх інформованості та глибоких знаннях ринку цінних паперів.

Отже, основна увага в системі управління державними фінансами зосереджена на бюджеті держави. Це цілком природно, оскільки саме в ньому концентруються фінансові потоки і зв'язки. Тому, формування системи фінансових органів та інституцій, розмежування функцій і повноважень між ними має забезпечити надійне та ефективне управління фінансами в країні.

2.3. Сутність та складові елементи фінансового механізму

Для впливу на процеси суспільного відтворення держава використовує певний господарський механізм, склад і структура якого визначаються рівнем розвитку економіки, відносинами власності, історичними та національними особливостями. Важливою складовою господарського механізму є фінансовий механізм.

За загальним визначенням фінансовий механізм може бути охарактеризований як комплекс спеціально розроблених і законодавчо закріплених у державі форм і методів створення і використання фінансових ресурсів для забезпечення економічного розвитку та соціальних потреб громадян.

Фінансовий механізм – це сукупність конкретних фінансових форм, методів та важелів, за допомогою яких забезпечується процес суспільного відтворення, тобто здійснюються розподільчі та перерозподільчі відносини, утворюються доходи суб'єктів господарювання і фонди грошових коштів (рис.2.6).

Фінансовий механізм – це, по суті, методичні, організаційні та правові положення та заходи, які визначають функціонування фінансів у економіці держави, їхнє практичне використання для досягнення визначених відповідними програмами цілей і завдань.

Фінансовий механізм є складовою частиною господарського механізму в державі, яка значною мірою визначає характер не лише господарського механізму зокрема, а й економічної системи в цілому. За допомогою фінансів визначається кінцевий результат усієї господарської діяльності в державі.

Формування і використання фондів фінансових ресурсів для задоволення загальнодержавних потреб, а також потреб підприємницьких структур і населення здійснюються на основі відповідних нормативних актів та методичних положень, які визначають техніку мобілізації і використання цих ресурсів, а також обов'язки суб'єктів, що беруть участь у цих процесах.

Рис.2.6– Склад фінансового механізму

Призначення фінансового механізму зводиться до двох основних функцій – фінансового забезпечення і фінансового регулювання економічних і соціальних процесів у державі. Але треба зауважити, що вказані функції є певною теоретичною абстракцією. За наявного досвіду фінансове забезпечення одночасно виконує функцію регулювання так само, як регулювання може здійснювати функцію фінансового забезпечення.

Кількісна та якісна характеристики фінансового механізму визначаються тим, яка величина фінансових ресурсів зосереджується та витрачається на відповідних рівнях господарського управління та якою є технологія їх зосередження і витрачання.

Фінансове забезпечення – це формування цільових грошових фондів у достатньому розмірі та їх ефективне використання.

Основними елементами фінансового забезпечення суб'єктів господарської діяльності є:

- самофінансування (відшкодування витрат на основну діяльність та її розвиток за рахунок власних джерел);
- кредитування (надання коштів за принципами поворотності, платності, строковості та забезпеченості);
- бюджетне фінансування (надання коштів із бюджету на безповоротних засадах);
- оренда (передача майна у користування на певний строк і за певну плату);
- інвестування (вкладання коштів у ті чи інші об'єкти з метою отримання прибутку або соціального ефекту).

Фінансове регулювання – це метод фінансового впливу, пов'язаний із регулюванням економічних процесів.

Основними елементами фінансового регулювання є:

- оподаткування (вилучення частини доходів підприємств і населення до бюджету та

державних цільових фондів);

- бюджетні трансферти (дотації, субсидії, субвенції).

Для зацікавлення суб'єктів господарювання в досягненні кращих результатів використовуються **фінансові стимули**. До них належать:

- заохочувальні фонди підприємств, які утворюються з прибутку;
- бюджетне фінансування ефективних напрямків розвитку народного господарства (у т.ч. дотації підприємствам, діяльність яких має важливе значення для економіки країни);
- спеціальні фінансові пільги (пільги на податки та можливість проведення прискореної амортизації).

У фінансових важелях важливе місце займають **фінансові санкції** як особливі форми організації фінансових відносин, покликані посилити матеріальну відповідальність суб'єктів господарювання за виконання взятих зобов'язань. В умовах ринку роль фінансових санкцій значно зростає. Найбільш розповсюдженими серед них є штрафи і пені.

Штрафи – це міра матеріального впливу на винних у порушенні законодавства, угод або діючих правил. Застосовується, як правило, в твердій грошовій сумі.

Пеня застосовується при несвоєчасному виконанні грошових зобов'язань і нараховується на кожен день простроченого платежу.

Для *нормального функціонування фінансового механізму* необхідним є його відповідне нормативно-правове забезпечення, яке представлено, передусім, Конституцією України, численними законами, а також підзаконними нормативно-правовими актами. Закони приймаються Верховною Радою України, є обов'язковими до виконання і мають вищу юридичну силу по відношенню до інших нормативних актів. Провідне місце в регламентації фінансових відносин мають такі закони: „Про власність”, „Про систему оподаткування”, „Про підприємництво”, „Про підприємства в Україні”, Бюджетний кодекс України.

Підзаконні нормативно-правові акти приймаються компетентними державними органами на підставі діючих законів. До таких документів належать: Укази Президента України, Декрети та Постанови Кабінету Міністрів, інструкції і накази міністерств, міжнародні договори, укладені і ратифіковані Верховною Радою України.

У сучасних умовах реформування економіки України відбувається вдосконалення фінансового механізму. Найважливішими проблемами, які вирішуються при цьому, є такі:

- створення передумов для розвитку і становлення ринкових відносин в Україні;
- забезпечення раціональних пропорцій розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту;
- забезпечення необхідних темпів економічного зростання;
- науково обгрунтоване фінансове планування і прогнозування обсягів централізованих і децентралізованих фінансових ресурсів, їх розподілу і використання;
- підвищення результативності фінансового контролю;
- удосконалення механізму дії фінансових важелів, стимулів і санкцій;
- адекватне правове і нормативне забезпечення функціонування всього фінансового механізму.

2.4. Зміст і принципи фінансового планування

Фінансове планування – це діяльність щодо складання планів формування, розподілу і використання фінансових ресурсів на рівні окремих суб'єктів господарювання, їх об'єднань, галузевих структур, територіально-адміністративних одиниць та країни в цілому.

У фінансовому плануванні важливим є застосування принципів наукового обгрунтування показників плану і забезпечення їх стабільності, а також використання прогресивних норм і нормативів із залученням електронно-обчислювальної техніки.

Фінансове планування є складовою частиною народногосподарського планування. пов'язаною з загальним управлінням фінансами. Воно передбачає визначення основних завдань діяльності суб'єктів господарювання на перспективу.

Об'єктом фінансового планування виступають фінансові ресурси, що утворюються в

процесі розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту (прибуток, амортизаційні відрахування, податки та обов'язкові збори в державні цільові фонди тощо).

Фінансові плани це плани формування, розподілу і використання фінансових ресурсів. Їх особливістю є те, що вони складаються виключно у грошовій формі.

Фінансові плани складаються окремими підприємствами, установами, об'єднаннями, відомствами (баланс доходів і видатків, кошторис, бізнес-план, платіжний календар) в розрізі окремих територій (місцеві бюджети) та на рівні держави в цілому (Державний бюджет, зведений бюджет, баланс фінансових ресурсів і витрат держави).

За тривалістю дії такі плани поділяють на:

- перспективні фінансові плани (складаються на період, більший 1-го року);
- поточні (складаються на один рік);
- оперативні (складаються на квартал, місяць).

Принципами фінансового планування є:

- наукова обґрунтованість (проведення розрахунків фінансових показників на основі певних методик, з урахуванням кращого досвіду, використанням засобів обчислювальної техніки, економіко-математичних методів, які передбачають багатоваріантність розрахунків і вибір найоптимальнішого);

- єдність фінансових планів (полягає в єдності фінансової політики, єдиній методології розрахунку фінансових показників);

- безперервність (взаємозв'язок перспективних, поточних і оперативних фінансових планів);

- стабільність (незмінність показників фінансових планів).

При складанні фінансових планів використовують відповідні методи: нормативний, балансовий, економіко-математичний, метод коефіцієнтів та метод економічного аналізу.

Метод коефіцієнтів передбачає розповсюдження встановлених раніше тенденцій на майбутній період або розповсюдження вибіркового даних на іншу частину сукупності досліджуваних об'єктів. Наприклад, в плановому періоді обсяги реалізації продукції мають збільшитись на 20 %. Потрібно визначити величину очікуваного прибутку. Для цього обчислюємо коефіцієнт зміни обсягів реалізації (1,2) і множимо на величину прибутку за попередній період.

Цей метод надзвичайно простий у застосуванні, але він має суттєвий недолік: разом з коефіцієнтом на наступний період механічно переносяться всі негативні явища, які мали місце в попередньому періоді.

Метод коефіцієнтів використовується при індексації основних засобів, дооцінці товарно-матеріальних цінностей у зв'язку з інфляцією, при планування прибутку та величини власних оборотних коштів.

Нормативний метод у фінансовому плануванні передбачає розрахунок фінансових показників на основі встановлених норм і нормативів. Це нормативи утворення фондів грошових коштів, норми амортизаційних відрахувань, нормативи розподілу прибутку, норми витрачання коштів в бюджетних установах тощо.

Нормативний метод є більш ефективним за умов, коли норми і нормативи відповідають наступним вимогам:

- вони мають бути науково обґрунтованими;
- прогресивними, тобто орієнтованими на кращий досвід;
- стабільними.

Балансовий метод передбачає відповідність видатків джерелам їхнього покриття та ув'язку всіх розділів фінансового плану, в результаті чого досягається збалансованість плану. В сучасних умовах цей метод набуває особливого значення, тому що видатки підприємств залежать від зароблених коштів, і підприємства повинні розраховувати лише на власні надходження, а не на допомогу держави або міністерства.

Баланс доходів і видатків – це поточний фінансовий план, який складається на підприємстві і розраховується на рік з розподілом по кварталах.

Платіжний календар – це оперативний фінансовий план, який складають на квартал з розбивкою по місяцях або на місяць і з розбивкою по декадах.

Платіжний календар конкретизує поточний фінансовий план, уточнює його показники, дає чіткіше уявлення про стан платежів та розрахунків у періоді, що аналізується. За допомогою платіжного календаря постійно контролюється платоспроможність підприємства.

Бізнес-план - це план реалізації певного проекту або угоди, які потребують вкладення коштів.

Бізнес-план складається у випадках:

- приватизації;
- продажу контрольного пакету акцій іноземному інвестору;
- при створенні спільних підприємств за участю держави;
- при наданні підприємству кредитними установами довгострокових позик (для обґрунтування повернення кредитів).

У перших розділах бізнес-плану подається загальний опис проекту, вказується його мета, виробничі характеристики майбутнього підприємства, принципи та методи керівництва ним.

Заключні розділи бізнес-плану – фінансові. В них подаються розрахунки прибутку і рентабельності від реалізації угоди або проекту, обґрунтовуються терміни і джерела повернення позик, а також строки окупності затрат.

Кошториси доходів і видатків складають установи соціальної сфери, тобто бюджетні організації. Кошторис містить два основних розділи:

I. Доходи:

- надходження коштів з загального фонду бюджету;
- надходження з інших джерел (плата за навчання, за лікування, орендна плата, плата за проживання у гуртожитку, доходи від підсобних господарств тощо);

II. Видатки:

- зарплата працівника бюджетних установ;
- нарахування на заробітну плату;
- придбання предметів постачання і матеріалів;
- оплата послуг по утриманню установи;
- відрядження;
- оплата комунальних послуг та енергоносіїв;
- капітальні видатки;
- інші.

Бюджет як фінансовий план завжди складається з двох частин: доходної і видаткової.

I. Доходи:

- податки;
- відрахування в державні цільові фонди, приєднані до бюджету;
- неподаткові надходження (вартість конфіскованого майна, надходження від зовнішньоекономічної діяльності, кошти від випуску державних цінних паперів).

II. Видатки:

- на народне господарство (капітальні вкладення, дотації);
- на соціальний захист населення;
- на оборону;
- на управління;
- на утримання соціальної сфери;
- на екологію;
- на створення державних резервів;
- на інші цілі.

Особливістю Державного бюджету як фінансового плану є те, що він єдиний має силу закону.

Баланс фінансових ресурсів і витрат держави складається з метою визначення обсягів фінансових ресурсів країни і напрямків їх використання. Відмінність балансу від зведеного бюджету полягає в тому, що, крім централізованих фінансових ресурсів, які мобілізуються через фінансову систему, в ньому відображаються і децентралізовані фінансові ресурси, зосереджені у суб'єктів господарювання і населення.

Баланс фінансових ресурсів і витрат держави є фінансовою програмою економічного і соціального розвитку держави. У ньому передбачаються можливості фінансового забезпечення темпів і пропорцій розвитку економіки держави у прогнозованому періоді. Також баланс фінансових ресурсів і витрат держави служить інформаційною та аналітичною основою для розробки та обґрунтування фінансової політики держави.

Метою розробки балансу фінансових ресурсів держави є визначення розмірів державних фінансових ресурсів, збалансування доходів та витрат держави, перевірка економічного обґрунтування розрахунків державного бюджету, балансу грошових доходів та витрат населення, платіжного балансу та інших фінансових балансів.

Основними напрямками удосконалення фінансового планування в сучасних умовах є:

- забезпечення стабільних умов господарювання та, як наслідок, стабільного надходження податків та зборів до бюджету;
- підвищення ролі перспективного фінансового планування;
- широке застосування економічних нормативів, економіко-математичних методів, електронно-обчислювальної техніки у фінансовому плануванні.

2.5. Фінансовий контроль: зміст, принципи та види

Фінансовий контроль – це діяльність уповноважених органів, спрямована на забезпечення виконання суб'єктами господарювання встановлених форм і методів реалізації фінансових відносин, а також на аналіз їх ефективності та розробку пропозицій щодо їх удосконалення. Фінансовий контроль відображає практичну реалізацію притаманної фінансам контрольної функції. Він являє собою контроль з боку держави за процесом створення і руху фінансових ресурсів усіх ланок фінансової системи. Сферою діяльності фінансового контролю є процес формування, розподілу і використання фондів грошових коштів.

Принципи фінансового контролю:

- незалежність (виключення матеріальної чи моральної зацікавленості перевіряючого);
- гласність (результати перевірок публікуються для широкого загалу);
- превентивність (попереджувальний характер фінансового контролю);
- дієвість (за результатами контрольної перевірки завжди приймаються певні міри);
- регулярність (контроль проводиться згідно з вимогами діючого законодавства);
- об'єктивність (контроль проводиться згідно з вимогами діючого законодавства);
- всеохоплюючий характер (по можливості фінансовий контроль повинен охоплювати всі сторони фінансово-господарської діяльності).

Фінансовий контроль проводиться на макро- та мікро- рівнях. Об'єктом фінансового контролю на макрорівні є державні фінанси. Суб'єктами фінансового контролю є державні органи влади і управління.

Фінансовий контроль на мікрорівні – це контроль на рівні суб'єктів господарювання всіх форм власності. Об'єктом контролю на цьому рівні є фінансово-господарська діяльність підприємств, організацій і установ. Предметом контролю є фінансові показники, а саме прибуток, собівартість, податки, відрахування. Схематично класифікацію фінансового контролю можна зобразити таким чином (рис.2.7).

Залежно від суб'єктів, що здійснюють фінансовий контроль, розрізняють наступні його види:

Державний фінансовий контроль проводять органи державної влади і управління. Державний фінансовий контроль поділяється на загальнодержавний і відомчий.

Загальнодержавний контроль здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністерство

фінансів, Державна податкова адміністрація, Державна контрольно-ревізійна служба, Державна митна служба, місцеві державні адміністрації та інші структури.

Відомчий фінансовий контроль застосовується тільки по відношенню до підвідомчих підприємств і організацій та проводить контрольно-ревізійними підрозділами міністерств та відомств.

Громадський фінансовий контроль на сьогодні в Україні здійснюють:

- громадські організації (партії, рухи, профспілки, що стежать за виконанням умов трудового договору);
- засоби масової інформації;
- окремі фахівці (фізичні особи) на основі добровільності та без жодних матеріальних відрахувань.

Рис. 2.7– Класифікація фінансового контролю

Аудит – відносно новий для України вид фінансового контролю. 22 квітня 1993 року був прийнятий Закон „Про аудиторську діяльність”, який визначив правові засади здійснення аудиторської діяльності і був спрямований на створення системи незалежного фінансового контролю з метою захисту інтересів власника. Це незалежний зовнішній фінансовий контроль, заснований на комерційних засадах. Поява і розвиток аудиту в Україні обумовлений:

- відмиранням неефективного відомчого контролю;
- наявністю підприємств нових форм власності;
- неможливістю загальнодержавними органами фінансового контролю охопити регулярними і глибокими перевітками всіх суб’єктів господарської діяльності.

Залежно від часу виділяють такі **форми фінансового контролю**:

- **попередній**, що проводиться до здійснення фінансових операцій (наприклад, бухгалтерія підприємства перед тим, як виписати документи на витрачання коштів, перевіряє доцільність витрат та їх відповідність потребам згідно з нормами);
- **поточний**, що проводиться в процесі здійснення фінансових операцій (наприклад, перерахування податків, здійснення виплат);
- **наступний**, що проводиться після закінчення певних періодів (за підсумками місяця, кварталу, року).

Методи фінансового контролю – це конкретні прийоми проведення фінансового

контролю. Вони поділяються на:

- **натуральні**, коли контроль проходить не по документах, а перевіряється наявність товарно-матеріальних цінностей (інвентаризація, лабораторний аналіз, контрольний замір, контрольний запуск сировини у виробництво, перевірка фактично виконаних робіт);
- **документальні**, коли контроль проходить по документах.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте поняття «фінансова політика».
2. Що є основною метою фінансової політики?
3. Які складові фінансової політики? Охарактеризуйте їх.
4. Які елементи включає механізм реалізації фінансової політики?
5. Розкрийте сутність та механізм реалізації бюджетно-податкової політики.
6. Охарактеризуйте типи та інструменти фіскальної політики.
7. Що являє собою фінансовий механізм і які його складові?
8. Завдання і методи фінансового планування.
9. Зміст, форми і методи фінансового контролю.
10. Правові засади фінансових відносин.

Тема 3. Податкова система держави

План:

- 3.1. Економічна сутність і функції податків
- 3.2. Елементи системи оподаткування
- 3.3. Класифікація податків
- 3.4. Податкова політика та податкова система в Україні
- 3.5. Характеристика основних податків податкової системи України

Рекомендована література: [1-6, 44,47]

Основні терміни і поняття: податок, фіскальна функція податків, регульовальна функція податків, прямі податки, непрямі податки, загальнодержавні податки, місцеві податки, розкладні податки, окладні податки, система оподаткування, податкова система, суб'єкт оподаткування, носій податку, об'єкт оподаткування, одиниця оподаткування, джерело сплати податку, податкова ставка, прогресивна податкова ставка, податкова квота, податкова політика.

3.1. Економічна сутність і функції податків

В умовах ринкової економіки фінансова політика держави базується на системі фінансових регуляторів. Такими фінансовими регуляторами є насамперед, податки, які забезпечують вилучення і перерозподіл створеного валового внутрішнього продукту і формування централізованих фондів грошових ресурсів держави.

Податки - це економічні відносини, які виникають між державою і юридичними та фізичними особами з приводу примусового відчуження нею частини новоствореної вартості в грошовій формі, її вилучення і перерозподілу для фінансування державних видатків. Вони є вихідною категорією фінансів, економічною базою функціонування держави і найважливішою фінансовою формою регулювання ринкових відносин. Це - обов'язковий елемент економічної системи держави незалежно від того, яку модель економічного розвитку вона обирає, які політичні сили перебувають при владі.

Податки - це головний фінансовий метод мобілізації державних доходів. Вони становлять від 80 до 97 % дохідної частини державного бюджету.

Під податком і збором (обов'язковим платежем) до бюджетів та до державних цільових фондів слід розуміти обов'язковий внесок до бюджету відповідного рівня або державного цільового фонду, здійснюваний платниками у порядку і на умовах, що визначаються законами України про оподаткування.

Податки не єдина форма акумуляції грошових коштів бюджетом та іншими державними фондами, проте їм властиві певні риси, що відрізняють їх від понять "плата", "платіж", "відрахування" (рис. 3.1).

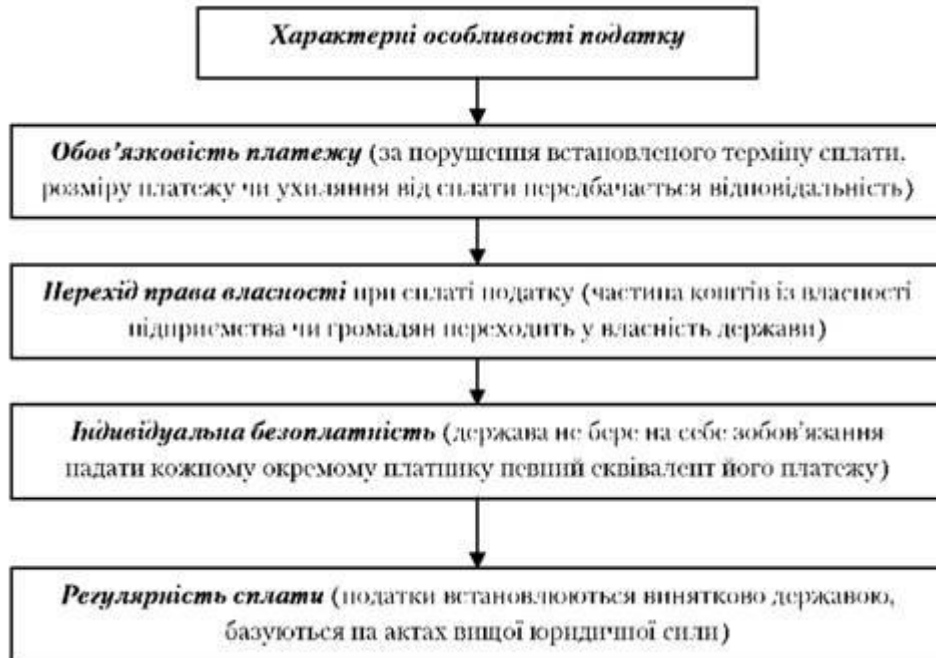

Рис.3.1 – Характерні ознаки податків

Риси податків притаманні обов'язковим платежам:

1) податкові платежі - це обов'язкові збори, які стягуються з платників за умови конкретного еквівалентного обміну між державою та платником (плата за воду, землю);

2) відрахування, внески - це обов'язкові збори з юридичних та фізичних осіб, яким притаманні ознаки цільового призначення.

Основними характерними особливостями податку порівняно з обов'язковими платежами є такі:

- справляється на умовах безповоротності. Повернення податку можливе тільки в разі його переплати або тоді, коли законодавством передбачені пільги щодо цього податку;

- має односторонній характер встановлення. Оскільки податок сплачується з метою покриття суспільних потреб, які в основному відокремлені від індивідуальних потреб конкретного платника, то він є індивідуально безповоротним. Сплата податку не породжує зустрічного зобов'язання держави вчиняти будь-які дії на користь конкретного платника;

- може бути сплачений лише до бюджету, а не до іншого грошового централізованого або децентралізованого фонду;

- немає цільового призначення;

- податки є виключно атрибутом держави і базуються на актах вищої юридичної сили.

Характеристику податку слід розглядати у таких аспектах: за економічною сутністю; за формою прояву; з організаційно-правової сторони.

Економічна сутність податків виявляється у грошових відносинах, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами з приводу примусового вилучення частини створеної вартості і формування фонду фінансових ресурсів держави. Процес примусового відчуження частки доходів юридичних і фізичних осіб

З організаційно-правової сторони податок - це обов'язковий платіж, який надходить у бюджетний фонд у визначених законом розмірах і встановлені строки.

Податковим відносинам притаманні відмінні риси, що дають змогу виділити їх із загальної сукупності фінансових відносин. Зокрема, це обов'язковий характер податків та їх відносна безповоротність.

Отже, **податки** - це обов'язкові платежі, які законодавчо встановлюються державою, сплачуються юридичними та фізичними особами в процесі перерозподілу частини вартості валового внутрішнього продукту й акумулюються в централізованих грошових фондах для фінансового забезпечення виконання державою покладених на неї функцій.

Функції податків як фінансової категорії випливають з функцій фінансів. Таким чином, за економічною сутністю податки виконують дві функції: *фіскальну* і *розподільчо-регулюючу*. Деякі дослідники виділяють ще й *контрольну* (рис. 3.2).

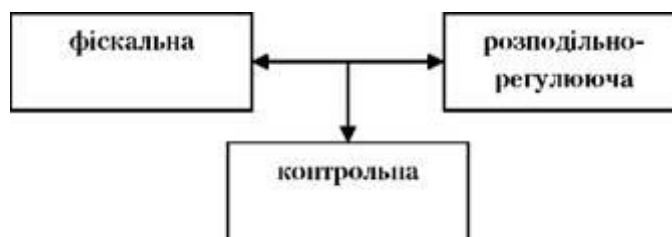

Рис. 3.2– Функції податків

За допомогою **фіскальної функції** податків формуються фінансові ресурси держави. Фіскальна функція є основною у характеристиці сутності податків, вона визначає їх суспільне призначення. Податкові надходження мають бути постійними і стабільними та рівномірно розподілятися за регіонами.

Постійність означає, що податки повинні надходити до бюджету не у вигляді разових платежів з невизначеними термінами, а рівномірно протягом бюджетного року у чітко встановлені строки. Оскільки призначення податків полягає у забезпеченні витрат держави, то терміни їх сплати мають бути погоджені з термінами фінансування видатків бюджету.

Стабільність надходжень визначається високим рівнем гарантій того, що передбачені Законом про бюджет на поточний рік доходи будуть отримані у повному обсязі. Недоречно встановлювати такі податки, які не дають необхідних гарантій, адже тоді невизначеною стає уся фінансова діяльність держави.

Рівномірність розподілу податків за територією необхідна для забезпечення достатніми доходами всіх ланок бюджетної системи. Без цього виникає потреба у значному перерозподілі коштів між бюджетами, що зменшує рівень автономності кожного бюджету, ступінь регіонального самоврядування і самофінансування.

Отже, **фіскальна функція** податків створює об'єктивні передумови для державного втручання в економічні процеси, що відбуваються в суспільстві, тобто зумовлює розподільчо-регулюючу функцію.

Розподільчо-регулююча функція полягає в тому, що за допомогою податків відбувається перерозподіл вартості національного доходу між державою та її суб'єктами, і через елементи податку (об'єкт, суб'єкт оподаткування, ставка податку, податкові пільги тощо) держава в змозі регулювати вартісні пропорції такого розподілу. Змінюючи пропорції функціонування ресурсів в економіці, оподаткування суттєво впливає на процес виробництва, нагромадження капіталу, інвестування, платоспроможний попит і пропозицію.

Контрольна функція полягає у тому, що податки є сигналізатором якісних і кількісних пропорцій, які складаються в соціально-економічному житті суспільства в результаті розподілу і перерозподілу ВВП. Це створює можливості для використання податків як засобів контролю.

У цілому, використання податків як фінансових регуляторів - дуже складна справа. Тут не може бути головного і другорядного - все головне. Іноді незначні деталі в оподаткуванні можуть докорінно змінити сутність впливу податку: зробити його протилежним щодо

передбачуваного.

3.2. Елементи системи оподаткування

Справляння податків ґрунтується на виділенні таких елементів системи оподаткування: *суб'єкт і носій податку, об'єкт і одиниця оподаткування, джерело сплати, податкова ставка і квота*. Між цими поняттями існує певне підпорядкування, яке найпростіше можна проілюструвати, поставивши до них запитання: *суб'єкт* -" хто сплачує; *об'єкт* -" що оподатковується; *одиниця* -" що обчислюється; *джерело* -" з чого сплачується; *ставка* -" скільки сплачується; *квота* -" яка частка доходу утримується.

Суб'єкт оподаткування, або платник податків - фізична або юридична особа, на яку законом покладено обов'язок платити податок. Податкова робота розпочинається саме з встановлення платників, адже податкова служба держави повинна чітко знати, хто саме вносить той чи інший податок до бюджету, хто відповідає за зобов'язання перед державою.

Носій податку - фізична чи юридична особа, що у кінцевому підсумку здійснює витрати зі сплати податку.

Суб'єкт оподаткування, чи платник, не завжди є дійсним його носієм, оскільки іноді податок перекладається на інших осіб, наприклад, щодо обкладення митом якого-небудь товару зрозуміло, що воно буде перекладене на споживачів шляхом надбавки до ціни. Оскільки основним споживачем у будь-якій країні є її народ, то саме громадяни скрізь були, є і завжди будуть основними носіями, тобто реальними платниками податків.

Об'єкт оподаткування - явище, предмет чи процес, внаслідок наявності яких сплачується податок, тобто те, що обкладається податком (дохід, майно тощо). Часто і сама назва податку впливає з об'єкта, наприклад: поземельний, прибутковий та ін. Це другий за черговістю елемент оподаткування, адже визначивши платника, необхідно встановити, що саме у нього оподатковується. Нормальна податкова робота можлива лише у разі чітко визначеного об'єкта оподаткування. Об'єкт оподаткування має бути стабільним, піддаватися чіткому обліку, безпосередньо стосуватися платника, відображати саме його вплив на даний об'єкт.

Одиниця оподаткування - одиниця виміру об'єкта (з прибуткового податку - грошова одиниця країни, з земельного податку - гектар, акр і т. ін.). Різниця між масштабом і одиницею обкладання полягає в тому, що в масштабі одиниця береться як принцип, а в одиниці обкладання - як міра.

Джерело сплати податку - дохід суб'єкта (прибуток, заробітна плата, відсоток, рента), з якого сплачується податок. За деякими податками об'єкт і джерело збігаються. Таке оподаткування є досить справедливим, оскільки тільки дохід є джерелом сплати. Крім того, у підприємства джерело сплати може розглядатися з позицій віднесення того чи іншого податку на валові витрати або собівартість продукції, отриманий прибуток чи цінову надбавку. Загальним джерелом сплати є виручка від реалізації продукції (робіт, товарів, послуг). Однак залежно від того, з якого її елемента сплачується податок, визначається його вплив на фінансові інтереси підприємства.

База оподаткування - законодавчо закріплена частина доходів чи майна платника податків (за вирахуванням пільг), яка враховується при розрахунку суми податку, тобто сума, з якої стягується податок.

Ставка податку - розмір податку на одиницю обкладання; якщо виражена у відсотках, то називається квота.

Встановлення ставок податку є найважливішою і найскладнішою проблемою оподаткування. Воно може базуватися на інтуїтивному методі, емпіричному методі й економіко-математичному моделюванні (рис. 3.3).

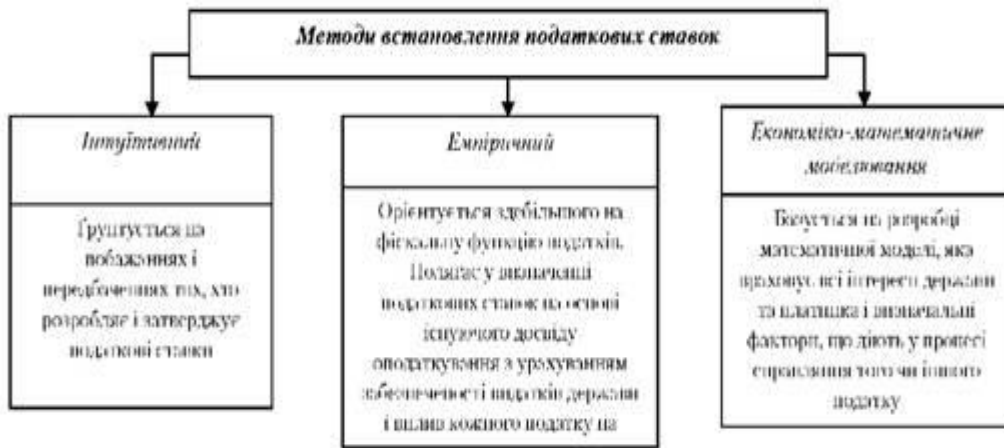

Рис. 3.3– Методи встановлення податкових ставок

Залежно від побудови податків розрізняють *тверді й часткові ставки*. Тверді ставки встановлюються в грошовому вираженні на одиницю об'єкта. Часткові ставки виражають у визначених частках об'єкта обкладання.

Часткові ставки є таких видів (рис. 3.4):

Пропорційні - діють в однаковому відсотковому відношенні до об'єкта оподаткування без урахування диференціації його величини.

Прогресивні - при збільшенні об'єкта оподаткування збільшується ставка податку. Якщо темпи зростання ставки податку відповідають темпу зростання об'єкта оподаткування, то це проста прогресія. Якщо темпи зростання ставки податку випереджують темпи зростання об'єкта оподаткування, то це складна прогресія (шкала ставок).

Рис. 3.4– Види податкових ставок

Регресивні - при збільшенні об'єкта оподаткування зменшується ставка податку.

Загалом видно, що прогресивні податки - це податки, тягар яких найбільше давить на осіб з великими доходами, регресивні податки найбільш важко вдаряють по фізичних і юридичних особах з незначними доходами.

Сфера дії податку - сукупність носіїв податку, на яких у кінцевому підсумку лягає його тягар.

Масштаб оподаткування - одиниця, яка береться в основу виміру об'єкта оподаткування; у промисловому податку масштабом може бути оборот підприємства чи його прибуток, його капітал, кількість робітників і верстатів, величина приміщення, плата за нього і т. ін.

Податковий оклад - сума податку, що сплачується суб'єктом з одного об'єкта.

Податкові пільги - законодавчо закріплений перелік умов, за наявності яких платник

податку зменшує податкові зобов'язання (податкова соціальна пільга, знижки, відрахування та ін.).

Податковий період - термін, протягом якого завершується процес формування податкової бази, остаточно визначається розмір податкового зобов'язання.

3.3. Класифікація податків

Історія людства виробила різні форми й методи оподаткування. Кожний вид податків має свої специфічні риси й функціональне призначення та займає окреме місце у податковій системі. Роль того чи іншого податку характеризується його належністю до певної групи залежно від чинної класифікації податків. Класифікація дає можливість повніше висвітлити сутність і функції податків, покращити їх роль у податковій політиці держави, напями й характер впливу на соціально-економічний розвиток суспільства.

Класифікація податків проводиться за кількома ознаками: за формою оподаткування, за економічним змістом об'єкта оподаткування, залежно від рівня державних структур, які їх встановлюють, за способом стягнення (рис. 3.5). Однак найважливішим є своєчасність і повнота сплати податків у бюджеті різних рівнів. Це стосується адміністрування податків.

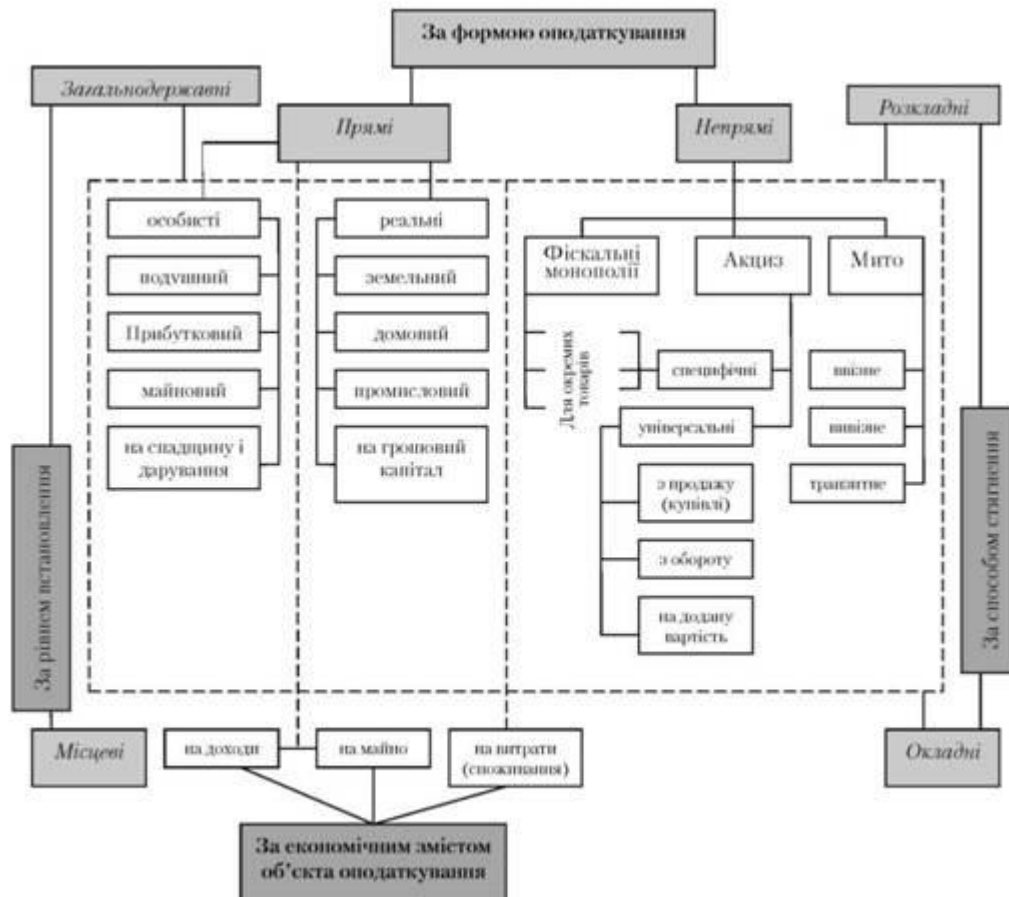

Рис. 3.5– Класифікація податків

За формою оподаткування всі податки поділяються на дві групи: прямі й непрямі.

Прямі податки встановлюються безпосередньо щодо платників і сплачуються за рахунок їх доходів, а сума податку безпосередньо залежить від розмірів об'єкта оподаткування. Прямі податки сприяють такому розподілу податкового тягара, за якого більше платять ті члени суспільства, які мають вищі доходи.

Такий принцип оподаткування більшістю економістів світу визнається найсправедливішим. Водночас форма прямого оподаткування потребує і складного механізму стягнення податків, адже виникають проблеми обліку об'єкта оподаткування й

ухилення від сплати. Тому, незважаючи на "справедливість" (у лапках не тому, що це сумнівно, а тому, що не існує абсолютної справедливості) прямих податків, податкова система не може обмежуватися тільки ними.

Непрямі податки встановлюються в цінах товарів та послуг і сплачуються за рахунок цінової надбавки, а їх розмір для окремого платника прямо не залежить від його доходів.

Формально непрямі податки справляються по пропорційних ставках. Кожний фактичний платник податку сплачує при купівлі товару однакову суму податку, незалежно від отриманого доходу. Однак за своєю сутністю непрямі податки регресивні, оскільки чим вищий дохід, тим меншою є питома вага цих податків у доході споживача і, навпаки, чим нижче дохід, тим більша питома вага даних податків. У зв'язку з цим непрямі податки вважаються соціально несправедливими, фіскальними.

Водночас *непрямі податки* мають низку істотних переваг:

- ці податки сплачує багато платників і широка оподаткування сприяє зростанню доходів бюджету;
- простота сплати і регулярність надходження до бюджету;
- утримання і контроль сплати непрямих податків не потребує розширення податкового апарату;
- вилучення податку на всіх етапах руху товарів сприяє рівномірному розподілу податкового тягаря між усіма суб'єктами господарювання;
- застосування нульової ставки на експортні товари сприяє збільшенню обсягу експорту та підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних товарів на світовому ринку.

Найхарактернішими прикладами непрямого оподаткування є *податок на додану вартість, акцизний збір, мито*.

Історичний розвиток системи оподаткування привів до поступового розмивання чітких відмінностей між прямими та непрямими податками. Універсальні форми непрямих податків - акцизів, при перенесенні їх стягнення із сфери реалізації у сферу виробництва мають багато ознак прямого оподаткування, насамперед чітко визначений об'єкт оподаткування - обсяг обороту чи додану вартість. При цьому об'єкти оподаткування частково збігаються: пряма форма - податок на прибуток і непрямі форма - податок на додану вартість, частину якої становить той же прибуток.

За економічним змістом об'єкта оподаткування податки поділяються на три групи: *податки на доходи, споживання і майно*.

Податки на доходи стягуються з доходів фізичних та юридичних осіб. Безпосередніми об'єктами оподаткування є заробітна плата та інші доходи громадян, прибуток або валовий дохід підприємства.

Податки на споживання сплачуються не при отриманні доходів, а при їх використанні. Вони справляються у формі непрямих податків.

Податки на майно встановлюються щодо рухомого і нерухомого майна. На відміну від податків на споживання, які сплачуються тільки один раз - при купівлі, податки на майно стягуються постійно, доки майно перебуває у власності.

Залежно від рівня державних структур, які встановлюють податки, вони поділяються на *загальнодержавні та місцеві*.

Загальнодержавні податки встановлюють вищі органи влади. Їх стягнення є обов'язковим на всій території країни незалежно від того, до якого бюджету (центрального чи місцевого) вони зараховуються. Відповідно до їх розподілу між ланками бюджетної системи загальнодержавні податки поділяються на три групи: доходи центрального бюджету, доходи місцевих бюджетів і доходи, що розподіляються у певних пропорціях між центральним та місцевими бюджетами. Розподіл податків між ланками бюджетної системи може мати сталий нормативний характер, насамперед установлений законодавчими актами, а може відбуватися у формі бюджетного регулювання, коли відрахування до місцевих бюджетів здійснюється щорічними диференційованими нормативами залежно від потреб того чи іншого місцевого бюджету.

Місцеві податки встановлюються місцевими органами влади та управління. Можливі різні варіанти встановлення місцевих податків. *По-перше*, у вигляді надбавок до загальнодержавних податків. Рівень надбавки визначають місцеві органи влади відповідно до встановлених обмежень. *По-друге*, введення місцевих податків за переліком, що встановлюється вищими органами влади. Вибір податків здійснюється місцевими органами влади. *По-третє*, можливе впровадження місцевих податків на розсуд місцевих органів влади без будь-яких обмежень з боку центральної влади.

За способом стягнення розрізняють два види податків - *розкладні й окладні*.

Розкладні податки спочатку встановлюються у загальній сумі відповідно до потреб держави у доходах, потім цю суму розкладають на окремі частини за територіальними одиницями, а на низовому рівні - між платниками. Це історично перша форма стягнення податків.

Окладні податки передбачають встановлення спочатку ставок, а відтак і розміру податку для кожного платника окремо. Загальна величина податку формується як сума платежів окремих платників.

Розрізняють три способи утримання податків: джерела отримання доходу, на підставі декларації, на підставі платіжного повідомлення.

Перший спосіб - використовується у процесі стягнення податків і зборів із заробітної плати і доходів громадян від здійснення трудових обов'язків.

Другий спосіб - стягнення податків на підставі декларації передбачає надання платникам даних про фактичні розміри об'єкта оподаткування. При цьому існують значні можливості для ухилення від сплати податків.

Стягнення податків на основі платіжного повідомлення здійснюється лише у випадках, коли платник має сплатити суму нарахованих йому відповідними органами податків (наприклад, розрахунок сум земельного податку у сільській місцевості здійснюється фахівцями сільських Рад народних депутатів). В окремих випадках платник надає цим органам декларацію про фактичні чи прогнозовані розміри об'єкта оподаткування.

Наведена класифікація відображає у цілому всі основні історичні види податків. У системі *прямого оподаткування* види податків виділяються за ознакою об'єкта оподаткування. При цьому прямі податки поділяються на особисті й реальні. Відмінність між ними полягає у співвідношенні платника й об'єкта оподаткування. В особистих податках основним є платник, а в реальних - об'єкт оподаткування.

Більш сучасною формою є *особисті податки*, з яких найбільш поширені прибутковий та майновий. У прибутковому оподаткуванні виділяють два напрями - податок на доходи фізичних осіб і на прибуток підприємств (корпорацій). Аналогічно і податок на майно може встановлюватися стосовно і фізичних, і юридичних осіб. Податок на спадщину і дарування стягується з фізичних осіб і відчутного бюджетного значення не має. Подушний податок, що встановлюється для громадян незалежно від їх доходів і майна, у даний час не використовується. З реальних податків на сьогодні використовуються земельний і податок на грошовий капітал, а промисловий і домовий є історично віджилими податками.

У системі *непрямого оподаткування* види податків характеризують різний взаємозв'язок податків з цінами. Фіскальні монополії засновуються на державному ціноутворенні на певні монополійні товари (сіль, тютюн, сірники, алкогольні напої тощо). Установлюючи ціну, держава фіксує і свій дохід у ній. Загалом це віджила форма, хоча в колишньому СРСР система доходів бюджету ґрунтувалася насамперед на фіскальній монополії держави. *Акцизи і мито* являють собою надбавки до цін товарів, робіт і послуг. Самі ціни встановлюються суб'єктами підприємницької діяльності, а держава встановлює лише надбавку. Надбавки до цін на внутрішньому ринку є акцизами, а до товарів, що перетинають митний кордон країни, - *митом*.

Акцизи в сучасних умовах є основною формою непрямого оподаткування. Вони поділяються на специфічні - встановлюються для окремих товарів, та універсальні - до всього обороту. Спочатку були впроваджені специфічні акцизи, а потім на основі

розширення сфери акцизного оподаткування - універсальні.

Універсальні акцизи пройшли три історичні етапи розвитку, які відбилися у їх видах. Перший етап розвитку почався із застосування податку з продажу, який установлювався на кінцевій стадії реалізації відносно товарних оборотів - податок з продажу (купівлі). На другому етапі стали оподатковуватись як товарні, так і нетоварні обороти на всіх стадіях руху вартості - податок з обороту. Було розширено коло платників за рахунок багатостадійності оподаткування та встановлено кумулятивний (накопичувальний) характер оподаткування - на кожній новій стадії оподатковувався весь оборот, який включав і сплачений на попередніх стадіях податок з обороту. Саме кумулятивність податку була його основним недоліком. Тому на третьому етапі була усунена ця кумулятивність і податок став сплачуватись не з усього обороту, а тільки з того, що відображав внесок кожного виробника у вартість товарів, робіт і послуг - податок на додану вартість. Цей податок є однією з універсальних сучасних форм оподаткування, оскільки дає змогу досить рівномірно розподілити податковий тягар.

Мито на даний час не відіграє відчутної ролі у податковій системі. Це пов'язано з розвитком світової торгівлі, обмеженням різних бар'єрів, у тому числі митних. Існуючі на даний час міжнародні домовленості передбачають або пільгове митне оподаткування, або взагалі безмитну торгівлю. Основою установлення виду мита є напрям руху товарів, на підставі якого розрізняють ввізне, вивізне і транзитне мито. Крім того, за економічним змістом можна виділити статистичне, фіскальне, протекціоністське, преференційне та зрівнювальне мито. Статистичне мито встановлюється з метою надійного обліку міжнародної торгівлі. В основі фіскального лежить необхідність формування доходів бюджету. Протекціоністське встановлюється на досить високому рівні митного обкладення з метою захисту національного товаровиробника. Преференційне має, навпаки, пільговий характер і порівняно невисокі ставки. Зрівнювальне мито встановлюється на такому рівні, щоб забезпечити цінову рівновагу між товарами внутрішнього виробництва та імпортованими.

3.4. Податкова політика та податкова система в Україні

Податкова політика - це діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави.

Формуючи свою податкову політику, держава шляхом збільшення або скорочення державної маси податкових надходжень, зміни форм оподаткування та податкових ставок, тарифів, звільнення від оподаткування окремих галузей виробництва, територій, груп населення може сприяти зростанню чи спаданню господарської активності, створенню сприятливої кон'юнктури на ринку, умов для розвитку пріоритетних галузей економіки, реалізації збалансованої соціальної політики. Організація оподаткування справляє значний вплив на реалізацію суспільного продукту, темпи нагромадження капіталу і технічного оновлення виробничого потенціалу держави.

Реалізація податкової політики ґрунтується на двох основних принципах - стабільності і гнучкості.

Стабільність податкової політики означає, що податкова система будується на чіткому визначенні об'єктів оподаткування, їх обліку, а нормативи оподаткування або обов'язкових платежів не змінюються протягом бюджетного року. Запровадження нових розмірів і нормативів оподаткування не має зворотної сили, а пільги за податками надаються з моменту введення закону про оподаткування в дію.

Гнучкість податкової політики передбачає, що коли податковий тиск на суб'єктів господарювання призводить до згортання виробництва, податкова система перебудовується на зменшення податкового тиску в інтересах виробника.

Система пільг щодо оподаткування повинна стимулювати виробництво й інвестування, адже практично ті кошти, які мали б бути зараховані в бюджет, залишаються у виробника, що є своєрідним бюджетним фінансуванням.

Поступове удосконалення податкової системи провадиться в напрямі її лібералізації, децентралізації (державні й місцеві податки) за рахунок розширення прав регіонів, зменшення тієї частки ВВП, яка перерозподіляється через бюджет. Потребує вдосконалення й механізм оподаткування, який би стимулював виробництво у пріоритетних напрямках економіки і сприяв впровадженню у виробництво нових технологій та високоефективного обладнання.

Податкову політику необхідно реформувати шляхом послаблення податкового тиску щодо тих, хто сплачує податки, а не ухиляється так чи інакше від їх сплати. Необхідно насамперед зменшити кількість податків, тому що наше законодавство переобтяжене ними.

У зв'язку з цим, *метою реформування податкової політики* є зміна податкової системи для забезпечення стабілізації економіки та насамперед матеріального виробництва, підвищення його ефективності й на цій основі забезпечення доходів державного бюджету та сприяння соціально-культурному розвитку держави. Отже, можна сказати, що *податкова система має забезпечити оптимізацію розподілу і перерозподілу національного доходу, спираючись на такі принципи:*

1) *стимулювання науково-технічного прогресу*, технологічного оновлення виробництва, виходу вітчизняного товаровиробника на світовий ринок високотехнологічної продукції;

2) *стимулювання підприємницької виробничої діяльності та інвестиційної активності* - введення пільг щодо оподаткування прибутку (доходу), спрямованого на розвиток виробництва;

3) *обов'язковість* - впровадження норм щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів), визначених на підставі достовірних даних про об'єкти оподаткування за звітний період, та встановлення відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства;

4) *рівнозначність і пропорційність* - справляння податків з юридичних осіб у певній частці від отриманого прибутку і забезпечення сплати рівних податків і зборів (обов'язкових платежів) на рівні прибутку і пропорційно більших податків і зборів (обов'язкових платежів) - на більші доходи;

5) *рівність, недопущення будь-яких проявів податкової дискримінації* - забезпечення однакового підходу до суб'єктів господарювання (юридичних і фізичних осіб, включаючи не резидентів) при визначенні обов'язків щодо сплати податків і зборів (обов'язкових платежів);

6) *соціальна справедливість* - забезпечення соціальної підтримки малозабезпечених верств населення шляхом запровадження економічно обґрунтованого неоподаткованого мінімуму доходів громадян та застосування диференційованого і прогресивного оподаткування громадян, які отримують високі та надвисокі доходи;

7) *стабільність* - забезпечення незмінності податків і зборів (обов'язкових платежів) і їх ставок, а також податкових пільг протягом бюджетного року;

8) *економічна обґрунтованість* - встановлення податків і зборів (обов'язкових платежів) на підставі показників розвитку національної економіки та фінансових можливостей з урахуванням необхідності досягнення збалансованості видатків бюджету з його доходами;

9) *рівномірність сплати* - встановлення строків сплати податків і зборів (обов'язкових платежів) виходячи з необхідності забезпечення своєчасного надходження коштів до бюджету для фінансування витрат;

10) *компетенція* - встановлення і скасування податків та зборів (обов'язкових платежів), а також пільг їх платникам відповідно до законодавства про оподаткування виключно Верховною Радою України, Верховною Радою Автономної Республіки Крим і сільськими, селищними, міськими радами;

11) *єдиний підхід* - забезпечення єдиного підходу до розробки податкових законів з обов'язковим визначенням платника податку і збору (обов'язкового платежу), об'єкта оподаткування, джерела сплати податку і збору (обов'язкового платежу), податкового періоду, ставок податку і збору (обов'язкового платежу), строків та порядку сплати податку,

підстав для надання податкових пільг;

12) *доступність* - забезпечення дохідливості норм податкового законодавства для платників податків і зборів (обов'язкових платежів).

Податкова політика, яка проводиться у державі і формується відповідними державними структурами, на практиці виявляється у податковій системі країни.

При визначенні *податкової системи* важливо розмежувати *два підходи* до її розуміння. *По-перше*, податкова система - це сукупність податків і податкових платежів, які законодавчо закріплені в державі. *По-друге*, податкова система включає механізми нарахування, сплати податків та організації контролю і відповідальності за порушення податкового законодавства (рис. 3.6).

Рис. 3.6– Структура податкової системи України

Отже, *податкова система* - це сукупність податків і зборів, механізмів і способів їх розрахунку та сплати, а також суб'єктів податкової роботи, які забезпечують адміністрування і надходження податків і зборів до бюджету та інших державних цільових фондів.

Важливою складовою податкової системи є принципи її побудови (рис. 3.7), які розробляються на основі загальних принципів оподаткування, вироблених фіскальною теорією і практикою.

Рис. 3.7– Основні принципи побудови податкової системи

3.5. Характеристика основних податків податкової системи України

Відповідно до ст. 3 Податкового кодексу України податкове законодавство України складається з Конституції України; цього Кодексу; Митного кодексу України та інших законів з питань митної справи у частині регулювання правовідносин, що виникають у зв'язку з оподаткуванням ввизним або вивизним митом операцій з переміщення товарів через

митний кордон України; чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України і якими регулюються питання оподаткування; нормативно-правових актів, прийнятих на підставі та на виконання цього Кодексу та законів з питань митної справи; рішень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування з питань місцевих податків та зборів, прийнятих за правилами, встановленими цим Кодексом.

Відповідно до *ст. 8 та 9 Податкового кодексу*, в Україні встановлюються *загальнодержавні та місцеві податки та збори*.

До загальнодержавних податків належать:

- податок на прибуток підприємств;
- податок на доходи фізичних осіб;
- податок на додану вартість;
- акцизний податок;
- екологічний податок;
- рентна плата;
- мито.

До місцевих податків належать:

- податок на майно;
- єдиний податок.

До місцевих зборів належать:

- збір за місця для паркування транспортних засобів;
- туристичний збір.

Місцеві ради обов'язково встановлюють єдиний податок та податок на майно (в частині транспортного податку та плати за землю).

Серед *загальнодержавних податків* особливе місце в податковій системі займають непрямі податки, якими обкладаються процеси споживання та податки на доходи і прибутки.

Оподаткування процесів споживання в Україні здійснюється через використання *акцизів і мита*. **Акциз** - це непрямий податок, який становить надбавку до ціни. Акцизи мають дві форми: специфічну та універсальну.

Формою універсального акцизу є **податок на додану вартість**, специфіка нарахування і сплати якого полягає в тому, що ця форма універсального акцизу нараховується та сплачується на кожному етапі руху товару від виробника до споживача. Характерною ознакою справляння ПДВ є те, що не вся нарахована сума, виходячи з оборотів з реалізації, сплачується до бюджету, а лише різниця між нарахованою сумою і сумою ПДВ, яка сплачена або підлягає сплаті конкретним платником при купівлі сировини, матеріалів, товарів. Це забезпечує оподаткування не всіх оборотів, а лише величини вартості, що додається до матеріальних затрат та закупівельних цін. Оскільки податок на додану вартість є непрямим, то він сплачується за рахунок покупця, а не за рахунок доходів підприємства, яке реалізує відповідні товари чи послуги.

ПДВ в Україні розраховують за двома ставками:

- 1) 20 % - податок додається до ціни товарів (послуг);
- 2) 0 %. За нульовою ставкою оподатковуються операції з: експорту товарів (супутніх послуг), якщо їх експорт підтверджений митною декларацією тощо.

Об'єктом оподаткування ПДВ є операції платників податку з поставки товарів та послуг, місце надання яких знаходиться на митній території України; ввезення товарів (супутніх послуг) у митному режимі імпорту або реімпорту; вивезення товарів (супутніх послуг) у митному режимі експорту або реекспорту.

Механізм обчислення ПДВ базується на зіставленні сум податкового зобов'язання і сум податкового кредиту.

Податкове зобов'язання - загальна сума податку, одержана (нарахована) платником податку в звітному (податковому) періоді.

Податковий кредит - сума, на яку платник податку має право зменшити податкове

зобов'язання звітнього періоду. Він складається із сум податків, нарахованих (сплачених) платником податку протягом звітнього періоду у зв'язку з придбанням або виготовленням товарів та послуг, а також придбанням (будівництвом, спорудженням) основних фондів з метою їх подальшого використання в оподатковуваних операціях у межах господарської діяльності платника податку.

Формою специфічних акцизів в Україні є *акцизний податок*. Сучасне трактування акцизного податку визначає його як непрямий податок на окремі товари (продукцію), визначені Кодексом як підакцизні, який включається до ціни товарів (продукції). Платниками акцизного податку є національні виробники підакцизних товарів та суб'єктів, що імпортують чи реалізують ці товари.

Об'єктами оподаткування є оборот з реалізації підакцизних товарів, а для імпортерів - їх митна вартість. Відповідно до ст. 215 Податкового кодексу України підакцизними товарами є: спирт етиловий та інші спиртові дистиляти, алкогольні напої, пиво; тютюнові вироби, тютюн та промислові замінники тютюну; нафтопродукти, скраплений газ; автомобілі легкові, кузови до них, причепа та напівпричепа, мотоцикли.

Переміщення товарів через митницю України підлягає митному оформленню працівниками митниці з метою забезпечення митного контролю, яке передбачає обов'язкове декларування товару та сплату мита і митних платежів.

Мито - непрямий податок, який стягується при перетині митного кордону, тобто при імпорті, експорті та транзиті товарів. Цей податок, як і акцизний податок, включається в ціни товарів, сплачується за рахунок покупця, його ставки диференційовані за групами товарів, перелік яких значно ширший, ніж перелік підакцизних товарів.

Мито сплачується в національній валюті України за встановленими ставками відповідно до митної вартості товару. *Митна вартість* - ціна товару, яка фактично сплачена або підлягає сплаті на момент перетину митного кордону України. До митної вартості включається ціна товару, зазначена в рахунку-фактурі, а також такі фактичні витрати, якщо вони не включені до рахунку-фактури: на транспортування, навантаження, розвантаження та страхування до пункту перетину митного кордону; комісійні та брокерські; плата за використання об'єктів інтелектуальної власності, яка належить до цих товарів і має сплачуватися як умова їх ввезення (вивезення).

Порядок оплати і ставки мита визначаються Митним тарифом України. Згідно із законодавством *митний тариф* - систематизований звід ставок мита, яким обкладаються товари та інші предмети, що ввозяться на митну територію України або вивозяться за межі цієї території. Ставки митного тарифу затверджує Верховна Рада України за поданням Кабінету Міністрів України.

Оподатковувані товари зводяться в товарну класифікаційну схему, яка базується на Гармонізованій системі опису і кодування товарів.

Нарахування мита на товари та інші предмети, що підлягають митному обкладенню, провадиться на базі їх митної вартості, тобто ціни, яка фактично сплачена або підлягає сплаті на момент перетину митного кордону України.

Нараховані суми мита обов'язково записуються у вантажні митні декларації і підлягають сплаті платником з поточного рахунку (якщо перетин кордону не дозволяється без сплати мита) або шляхом виписки векселів (якщо імпорт або експорт дозволяється з відстрочкою платежу до 90 днів).

Пряме оподаткування

Основні податки на доходи і прибутки в Україні: *податок на прибуток підприємств; податок з доходів фізичних осіб.*

Відповідно до ст. 133 розділу 3 Податкового кодексу України платниками податку на прибуток підприємств є *юридичні особи* - суб'єкти підприємницької діяльності, а також *неприбуткові установи та організації* у разі отримання прибутку від неосновної діяльності та/або доходів, що підлягають оподаткуванню.

Об'єктом оподаткування є прибуток із джерелом походження з України та за її

межами, який визначається шляхом зменшення суми доходів звітного періоду на собівартість реалізованих товарів, виконаних робіт, наданих послуг та суму інших витрат звітного податкового періоду, а також дохід (прибуток) нерезидента, що підлягає оподаткуванню, з джерелом походження з України.

У загальному вигляді оподатковуваний прибуток визначається за формулою.

$$ОП = ВД - ВВ - А,$$

де *ВД* - валові доходи; *ВВ* - валові витрати; *А* - амортизаційні відрахування.

Валовий дохід - загальна сума доходу платника податку від всіх видів діяльності, отриманого (нарахованого) протягом звітного періоду в грошовій, матеріальній або нематеріальній формах як на території України, так і за її межами.

Валові витрати виробництва та обігу - сума будь-яких витрат у грошовій, матеріальній, нематеріальній та інших формах, що здійснюються як компенсація вартості товарів (робіт, послуг), які придбаваються (виготовляються) для їх подальшого використання у власній господарській діяльності.

Амортизація - поступове віднесення витрат з придбання, виготовлення або поліпшення основних фондів і нематеріальних активів на зменшення скоригованого прибутку платника податку у межах норм амортизаційних відрахувань.

Ставки податку на прибуток підприємств (далі – податок на прибуток) визначені статтею 136 Податкового кодексу України від 02.12.2010 №2755-VI зі змінами та доповненнями (далі – ПКУ) та з **01.01.2017р.** мають наступні розміри.

Відповідно до п.136.1 ст.136 ПКУ базова (основна) ставка податку на прибуток становить 18%.

Згідно з п.136.2 ст.136 ПКУ під час провадження страхової діяльності юридичних осіб – резидентів одночасно із ставкою податку на прибуток, визначеною у пункті 136.1 цієї статті, ставки податку на дохід встановлюються у таких розмірах:

- 3% за договорами страхування від об'єкта оподаткування, що визначається у п.п.141.1.2 п.141.1 ст.141 ПКУ (п.п.136.2.1 п.136.2 ст.136 ПКУ);
- 0% за договорами з довгострокового страхування життя, договорами добровільного медичного страхування та договорами страхування у межах недержавного пенсійного забезпечення, зокрема договорів страхування додаткової пенсії, та визначених підпунктами 14.1.52, 14.1.52 1, 14.1.52 2 і 14.1.116 п.14.1 ст.14 ПКУ (п.п.136.2.2 п.136.2 ст.136 ПКУ).

Ставки 0%, 4%, 6%, 12%, 15% та 20% застосовуються до доходів нерезидентів та прирівняних до них осіб із джерелом їх походження з України у випадках, встановлених п.141.4 ст.141 ПКУ (п.136.3 ст.136 ПКУ).

Пунктом 136.4 ст.136 ПКУ визначено, що під час провадження букмекерської діяльності, азартних ігор (у тому числі казино) одночасно із ставкою податку на прибуток, визначеною у пункті 136.1 цієї статті, ставка податку на дохід встановлюється у розмірі:

- 10% від доходу, отриманого від азартних ігор з використанням гральних автоматів (п.п.136.4.1 п.136.4 ст.136 ПКУ);
- 18% від доходу, отриманого від букмекерської діяльності, азартних ігор (у тому числі казино), крім доходу, отриманого від азартних ігор з використанням гральних автоматів, зменшеного на суму виплачених виплат гравцю (п.п.136.4.2 п.136.4 ст.136 ПКУ).

Податок на прибуток за звітний період сплачується до відповідного бюджету у строк, визначений Кодексом для квартального податкового періоду. Платники податків зобов'язані у строки, визначені Кодексом, подати до податкового органу податкову декларацію про прибуток за звітний період, розраховану наростаючим підсумком з урахуванням від'ємного значення об'єкта оподаткування минулих податкових періодів у разі його наявності. За звітні квартали, півріччя та три квартали платники подають спрощену декларацію, а за результатами звітного року - повну.

Платниками податку з доходу фізичних осіб є: фізична особа - резидент, яка отримує доходи як з джерела їх походження в Україні, так і іноземні доходи; *фізична особа* - нерезидент, яка отримує доходи з джерела їх походження в Україні; податковий агент.

Об'єктом оподаткування резидента є: загальний місячний (річний) оподатковуваний

дохід; доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання); іноземні доходи - доходи (прибуток), отримані з джерел за межами України.

Об'єктом оподаткування нерезидента є: загальний місячний (річний) оподатковуваний дохід з джерела його походження в Україні; доходи з джерела їх походження в Україні, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання).

Базою оподаткування є чистий річний оподатковуваний дохід, який визначається шляхом зменшення загального оподаткованого доходу на суми податкової знижки такого звітного року.

Загальний оподатковуваний дохід - будь-який дохід, який підлягає оподаткуванню, нарахований (виплачений, наданий) на користь платника податку протягом звітного податкового періоду.

Загальний оподатковуваний дохід складається з доходів, які остаточно оподатковуються під час їх нарахування (виплати, надання), доходів, які оподатковуються у складі загального річного оподаткованого доходу, та доходів, які оподатковуються за іншими правилами, визначеними цим Кодексом.

Загальний місячний оподатковуваний дохід складається із суми оподатковуваних доходів, нарахованих (виплачених, наданих) протягом такого звітного податкового місяця.

Загальний річний оподатковуваний дохід дорівнює сумі загальних місячних оподатковуваних доходів, іноземних доходів, отриманих протягом такого звітного податкового року, доходів, отриманих фізичною особою - підприємцем від провадження господарської діяльності та доходів, отриманих фізичною особою, яка провадить незалежну професійну діяльність.

Платник податку має право на податкову знижку за наслідками звітного податкового року. Підстави для нарахування податкової знижки із зазначенням конкретних сум відображаються платником податку у річній податковій декларації.

До *податкової знижки* включаються фактично здійснені протягом звітного податкового року платником податку витрати, підтверджені відповідними платіжними та розрахунковими документами, зокрема квитанціями, фіскальними або товарними чеками, прибутковими касовими ордерами, копіями договорів, що ідентифікують продавця товарів (робіт, послуг) і їх покупця (отримувача). У зазначених документах обов'язково повинно бути відображено вартість таких товарів (робіт, послуг) і строк їх продажу (виконання, надання) тощо.

Ставка податку на доходи фізичних осіб становить 18 % бази оподаткування щодо доходів, одержаних, у тому числі, але не виключно у формі заробітної плати, інших заохочувальних та компенсаційних виплат або інших виплат і винагород, які виплачуються (надаються) платнику у зв'язку з трудовими відносинами та за цивільно-правовими договорами; виграшу у державну та недержавну грошову лотерею, виграш гравця (учасника), отриманий від організатора азартної гри.

Вид доходу	Розмір ставки	
	ПДФО	ВЗ
1. Зарплата, винагорода за цивільно-правовими договорами та інші доходи (крім випадків, визначених у пп. 167.2 – 167.5 ПКУ)	18 %	1,5 %
2. «Звичайні» дивіденди від: – платника податку на прибуток; – неплатника податку на прибуток, нерезидента, інституту спільного інвестування (має бути 9 %, але через технічну помилку безпечніше поки що застосовувати 18 %, детальніше у статті)	5 % 18 (9) %	
3. Пасивні доходи, крім зазначених у п. 2 цієї таблиці	18 %	
4. Дохід від продажу (обміну) протягом звітного податкового року одного з об'єктів рухомого майна у вигляді легкового автомобіля, та/або мотоцикла, та/або мопеда	–	–
5. Дохід від продажу протягом звітного податкового року об'єкта рухомого майна, крім випадку, зазначеного в п. 4 цієї таблиці	5 %	1,5 %
6. Дохід від продажу не частіше одного разу протягом звітного податкового року нерухомого майна, переліченого в п. 172.1 ПКУ , яке перебувало у власності понад 3 роки або було отримане у спадщину	–	–
7. Дохід від продажу протягом звітного податкового року більше як одного з об'єктів нерухомості, зазначених у п. 6 цієї таблиці, або від продажу іншого об'єкта нерухомості, у тому числі об'єкта незавершеного будівництва	5 %	1,5 %

Рис. 3.8 – Ставки ПДФО та військзбору, що застосовуються податковими агентами у 2017 році до окремих видів доходів

Вид виплати	Звичайні працівники			Працівники-інваліди юросіб ⁽¹⁾		
	нарахування	утримання		нарахування	утримання	
		ЄСВ	ПДФО		військзбір	ЄСВ
Зарплата	22 %	18 %	1,5 %	8,41 %	18 %	1,5 %
Лікарняні						
Декретні	22 %	х	х	8,41 %	х	х

(1) Роботодавці-підприємці ЄСВ на зарплату, лікарняні та допомогу по вагітності та пологах працівників-інвалідів нараховують за загальною ставкою 22 %.

Рис. 3.9 – Ставки ПДФО, військового збору та ЄСВ для окремих видів доходів у 2017 році

Категорія платників	Вид доходу	
	зарплата, лікарняні, декретні ⁽¹⁾	винагорода за цивільно-правовими договорами
1. Підприємства (крім зазначених у пп. 3 і 4 цієї таблиці), самозайняті особи на доходи звичайних працівників	22 %	22 %
2. Підприємства (крім зазначених у пп. 3 і 4 цієї таблиці) на доходи працівників-інвалідів	8,41 %	22 %
3. Підприємства всеукраїнських громадських організацій інвалідів, зокрема товариств УТОГ і УТОС ⁽²⁾	5,3 %	5,3 %
4. Підприємства та організації громадських організацій інвалідів ⁽²⁾	5,5 % – на доходи працівників-інвалідів, 22 % – на доходи інших працівників	22 %

⁽¹⁾ Тут і далі під декретними розуміємо допомогу по вагітності та пологах.

⁽²⁾ Якщо у них кількість працівників-інвалідів становить не менше 50 % загальної чисельності працюючих та за умови, що фонд оплати праці таких інвалідів дорівнює не менше 25 % суми витрат на оплату праці.

Рис. 3.10 – Ставки ЄСВ у 2017 році

Вид ПСП (норма ПКУ)	Розмір ПСП, грн.	Граничний розмір ЗП для ПСП, грн.
Звичайна (п.п. 169.1.1)	800,00	2240,00
Звичайна «на дітей» (п.п. 169.1.2)	800,00 х к-ть дітей віком до 18 років	Для одного з батьків – 2240,00 х к-ть дітей віком до 18 років. Для другого – 2240,00
Підвищена «на дітей» (пп. «а» та «б» п.п. 169.1.3)	1200,00 х к-ть дітей віком до 18 років	
Підвищена (пп. «в» – «е» п.п. 169.1.3)	1200,00	2240,00
Максимальна (п.п. 169.1.4)	1600,00	2240,00

Рис. 3.11 – Розміри податкової соціальної пільги у 2017 році

Платник податку має право на зменшення суми загального місячного оподаткованого доходу, отриманого від одного роботодавця у вигляді заробітної плати, на суму податкової соціальної пільги.

Податок підлягає сплаті (перерахуванню) до бюджету під час виплати оподаткованого доходу єдиним платіжним документом.

Місцеві податки і збори - це обов'язкові податки і збори, які встановлюються органами влади базового рівня управління згідно з чинним законодавством України, є обов'язковими до сплати на території відповідних адміністративно-територіальних одиниць і зараховуються в їх бюджети.

Місцеві ради в межах своєї компетенції мають право вводити пільгові податкові ставки, повністю скасовувати окремі місцеві податки і збори, обов'язковість введення яких не встановлена чинним законодавством, а також звільняти від їх сплати певні категорії платників чи надавати відстрочення окремим платникам.

Нововведенням є *податок на нерухоме майно*, відмінне від земельної ділянки. *Платниками податку на нерухоме майно* є фізичні та юридичні особи, в тому числі нерезиденти, які є власниками об'єктів житлової нерухомості. *Об'єктом оподаткування* виступає об'єкт житлової нерухомості. *Базою оподаткування* виступає житлова площа об'єкта житлової нерухомості. У разі наявності у платника податку кількох об'єктів оподаткування база оподаткування обчислюється окремо за кожним з таких об'єктів.

Законом України від 20.12.2016 № 1791-VIII “Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році” (далі – Закон № 1791) та Законом України від 21.12.2016 № 1797-VIII “Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо покращення інвестиційного клімату в Україні” внесено зміни, зокрема в частині податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, та плати за землю.

Так, змінами, внесеними до статті 266 Податкового кодексу України (далі – ПКУ), передбачено, що ставки податку для об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості, що перебувають у власності фізичних та юридичних осіб, встановлюються за рішенням сільської, селищної, міської ради або ради об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, залежно від місця розташування (зональності) та типів таких об'єктів нерухомості у розмірі, що не перевищує 1,5 відс. розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року, за 1 кв. м бази оподаткування (підпункт 266.5.1 пункту 266.5 статті 266 ПКУ).

Крім того, Законом № 1791 встановлено, що з 1 січня 2017 року до прийняття відповідним органом місцевого самоврядування рішення про встановлення ставок місцевих податків і зборів на 2017 рік згідно із Законом № 1791 встановлені таким органом місцевого самоврядування ставки, зокрема з податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, застосовуються з коефіцієнтом 0,5.

Податковим кодексом України встановлено *пільги із сплати податку на нерухоме майно*. Так, база оподаткування об'єкта житлової нерухомості, що перебуває у власності фізичної особи - платника податку, зменшується: а) для квартири - на 120 кв. метрів; б) для житлового будинку - на 250 кв. метрів.

Ставки податку встановлюються сільською, селищною або міською радою в таких розмірах за 1 м² житлової площі об'єкта житлової нерухомості:

- для квартир, житлова площа яких не перевищує 240 кв. метрів, та житлових будинків, житлова площа яких не перевищує 500 кв. метрів, ставки податку не можуть перевищувати 1 відсоток розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року;

- для квартир, житлова площа яких перевищує 240 кв. метрів, та житлових будинків, житлова площа яких перевищує 500 кв. метрів, ставка податку становить 2,7 відсотка розміру мінімальної заробітної плати, встановленої законом на 1 січня звітного (податкового) року.

Обчислення суми податку з об'єктів житлової нерухомості, які знаходяться у власності фізичних осіб, проводиться органом державної податкової служби за місцезнаходженням об'єкта житлової нерухомості.

Податок сплачується за місцем розташування об'єкта оподаткування і зараховується до відповідного бюджету згідно з положеннями Бюджетного кодексу України.

Збір за місяць для паркування транспортних засобів. Платниками збору є юридичні особи, їх філії (відділення, представництва), фізичні особи - підприємці, які згідно з рішенням сільської, селищної або міської ради організують та провадять діяльність із

забезпечення паркування транспортних засобів на майданчиках для платного паркування та спеціально відведених автостоянках.

Об'єктом оподаткування є земельна ділянка, яка згідно з рішенням сільської, селищної або міської ради спеціально відведена для забезпечення паркування транспортних засобів на автомобільних дорогах загального користування, тротуарах або інших місцях, а також комунальні гаражі, стоянки, паркінги (будівлі, споруди, їх частини), які побудовані за рахунок коштів місцевого бюджету, за винятком площі земельної ділянки, яка відведена для безоплатного паркування транспортних засобів, передбачених ст. 30 Закону України "Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні".

Базою оподаткування є площа земельної ділянки, відведена для паркування, а також площа комунальних гаражів, стоянок, паркінгів (будівель, споруд, їх частин), які побудовані за рахунок коштів місцевого бюджету.

Ставки збору встановлюються за кожний день провадження діяльності із забезпечення паркування транспортних засобів у гривнях за 1 м² площі земельної ділянки, відведеної для організації та провадження такої діяльності, у розмірі від 0,03 до 0,15 % мінімальної заробітної плати, установлені законом на 1 січня податкового (звітного) року.

При визначенні ставки збору сільські, селищні та міські ради враховують місцезнаходження спеціально відведених місць для паркування транспортних засобів, площу спеціально відведеного місця, кількість місць для паркування транспортних засобів, спосіб поставлення транспортних засобів на стоянку, режим роботи та їх заповнюваність.

Туристичний збір - це місцевий збір, кошти від якого зараховуються до місцевого бюджету. *Платниками збору є громадяни України, іноземці, а також особи без громадянства, які прибувають на територію адміністративно-територіальної одиниці, на якій діє рішення сільської, селищної та міської ради про встановлення туристичного збору, та отримують (споживають) послуги з тимчасового проживання (ночівлі) із зобов'язанням залишити місце перебування в зазначений строк.*

Ставка збору встановлюється у розмірі від 0,5 до 1 % до бази справляння збору. Базою справляння збору є вартість усього періоду проживання (ночівлі) в призначених місцях. До вартості проживання не включаються витрати на харчування чи побутові послуги (прання, чистка, лагодження та прасування одягу, взуття чи білизни), телефонні рахунки, оформлення закордонних паспортів, дозволів на в'їзд (віз), обов'язкове страхування, витрати на усний та письмовий переклади, інші документально оформлені витрати, пов'язані з правилами в'їзду.

Згідно з рішенням сільської, селищної та міської ради справляння збору може здійснюватися: а) адміністраціями готелів, кемпінгів, мотелів, гуртожитків для приїжджих та іншими закладами готельного типу, санаторно-курортними закладами; б) квартирно-посередницькими організаціями, які направляють неорганізованих осіб на поселення у будинки (квартири), що належать фізичним особам на праві власності або на праві користування за договором найму; в) юридичними особами або фізичними особами - підприємцями, які уповноважуються сільською, селищною або міською радою справляти збір на умовах договору, укладеного з відповідною радою.

Контрольні питання:

1. Які функції виконують податки?
2. Які виділяються елементи системи оподаткування?
3. За якими ознаками здійснюється класифікація податків?
4. Охарактеризуйте види відсоткових ставок.
5. У чому полягають сутність, переваги і недоліки прямого оподаткування? Які є види прямих податків?
6. У чому полягають сутність, переваги і недоліки непрямого оподаткування? Які виділяються види непрямих податків?
7. На яких принципах заснована побудова податкової системи?

8. Які принципи закладаються в основу податкової політики?
9. Який склад і структура податкової системи України?
10. Яким чином організовується податкова робота?

Тема 4. Бюджет і бюджетна система держави

План:

- 4.1. Сутність, значення та функції державного бюджету
- 4.2. Бюджетний устрій та бюджетна система України
- 4.3. Бюджетний процес в Україні
- 4.4. Принципи і форми бюджетного фінансування
- 4.5. Бюджетний дефіцит і його вплив на розвиток економіки

Рекомендована література: [1, 4-6,17,19,21,29,30,37-39,45-48]

Основні терміни і поняття: бюджет, бюджетна система, бюджетний дефіцит, бюджетна класифікація, зведений бюджет, бюджетний устрій, бюджетне субсидювання, вилучення коштів, взаємні розрахунки, бюджетні позички, бюджетне право, бюджетний процес, бюджетне регулювання, процедура бюджетного планування, виконання бюджету, принципи бюджетної системи.

4.1. Сутність, значення та функції державного бюджету

Для виконання своїх функцій держава повинна мати достатні грошові фонди. Ці фонди вона формує шляхом перерозподілу валового внутрішнього продукту. Найважливішим засобом, через який держава здійснює розподіл і перерозподіл внутрішнього продукту, є державний бюджет.

Державний бюджет - це провідна ланка фінансової системи і головна фінансова категорія. Через бюджет держави відтворюється вся багатогранна її діяльність і забезпечується виконання її функцій. У ньому поєднуються доходи й видатки держави.

Функціонування бюджету держави визначається такими причинами: існуванням товарно-грошових відносин; функціонуванням держави та потребами розширеного відтворення.

Державний бюджет є самостійною економічною категорією. Ця категорія, будучи частиною фінансів, характеризується такими ж ознаками, які притаманні фінансам у цілому, але одночасно має свої особливості, які відрізняють її від інших сфер і ланок фінансових відносин. До цих *особливостей* відносять:

1) бюджет є особливою економічною формою перерозподільних відносин, пов'язаних з відокремленням частини ВВП у руках держави і використанням її з метою задоволення потреб усього суспільства й окремих адміністративно-територіальних формувань;

2) за допомогою бюджету відбувається перерозподіл ВВП, рідше - національного багатства, між окремими галузями економіки, адміністративно-територіальними формуваннями, сферами суспільної діяльності;

3) пропорції бюджетного перерозподілу вартості більшою мірою, ніж в інших ланках фінансової системи, визначаються потребами розширеного відтворення в цілому і завданнями, які стоять перед суспільством на кожному історичному етапі його розвитку;

4) сфера бюджетного розподілу посідає центральне місце у складі державних фінансів, що зумовлено ключовим положенням бюджету порівняно з іншими ланками.

Тобто, *суспільне призначення державного бюджету* - забезпечити розподіл і перерозподіл ВВП між галузями економіки, верствами населення і територіями з метою підвищення ефективності економіки та добробуту громадян.

Оскільки, бюджет держави є складним і багатогранним явищем у суспільстві, його

розглядають з *трьох позицій*.

За економічним змістом бюджет являє собою сукупність грошових відносин між державою, з одного боку, і юридичними та фізичними особами, з іншого боку, з приводу формування і використання централізованого фонду грошових коштів, призначеного для забезпечення виконання державою її функцій.

Фінансові відносини, які складаються у держави з юридичними і фізичними особами називаються бюджетними. Централізація частини ВВП у бюджеті є платою суспільства за виконання державою її функцій, таких як управління суспільством, оборона країни, економічна і соціальна.

Крім того, держава, виступаючи власником засобів виробництва у державному секторі, здійснює підприємницьку діяльність і відповідно є одним із суб'єктів створення і розподілу ВВП. Як доводить світовий досвід, роль держави у розподільних процесах із розвитком ринкових відносин має зростати, і державний бюджет у цьому контексті є найдосконалішим засобом для здійснення перерозподілу фінансових ресурсів зокрема і національного багатства в цілому.

За матеріальним змістом бюджет держави являє собою централізований грошовий фонд держави. Обсяг державного бюджету - це річна сума коштів, що проходять через цей фонд. Він перебуває у постійному русі: практично щоденно до нього надходять кошти і здійснюється фінансування видатків. У зв'язку з цим необхідна чітко налагоджена система управління бюджетом з метою забезпечення своєчасного і повного надходження доходів та раціонального й ефективного використання його коштів.

За формою прояву бюджет є основним фінансовим планом, у якому відображається діяльність держави та місцевих органів влади й управління. Як фінансовий план державний бюджет являє собою баланс доходів і видатків. Водночас це не просто розпис доходів і видатків держави - це віддзеркалення її економічної і соціальної, міжнародної та оборонної, а головне фінансової (в усіх її напрямках) політики. Це форма прояву розглянутої вище сукупності перерозподільних відносин у суспільстві.

Бюджет держави як фінансовий план відіграє дуже важливу роль у діяльності держави. Він визначає її можливості й пріоритети, її роль і форми реалізації закріплених за нею функцій. Це документ, що спрямовує фінансову діяльність держави, робить її конкретною і фінансово забезпеченою.

За функціональною будовою бюджет держави містить дохідну і видаткову частини (табл. 4.1).

Таблиця 4.1– Механізм формування та використання бюджетного фонду

Джерела формування		ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ	Напрями використання	
1.	Податкові надходження		1.	Економічна діяльність держави
2.	Нендаткові надходження		2.	Соціальна сфера і соціальний захист населення
3.	Доходи від операцій з кінцяталом		3.	Державне управління, правоохоронна діяльність
4.	Бюджетні трансферти		4.	Національна оборона
5.	Цільові бюджетні фонди		5.	Зовнішньоекономічна діяльність
		6.	Обслуговування державного боргу	

Держава планує бюджет, його доходи і видатки. Форми і методи бюджетної роботи та бюджетного планування, структура доходів і видатків бюджету кожної держави визначаються економічним ладом суспільства, природою і функціями держави. Джерела надходжень коштів до бюджету, їх спрямування і використання у процесі розширеного відтворення визначаються системою економічних відносин, характером суспільних відносин, які становлять матеріальну основу фінансів. Бюджет як фінансовий план відіграє координуючу роль стосовно інших фінансових планів.

Державний бюджет є основним фінансовим планом держави на рік, який має силу

закону. Він затверджується законодавчими органами влади.

На формування і використання бюджету впливає низка факторів, які можна поділити на політичні, економічні та соціальні.

Політичні фактори відображають політичну ситуацію в країні, яка може істотно вплинути на формування бюджету та використання бюджетних коштів.

Економічні фактори пов'язані з макроекономічними процесами, що відбуваються в державі.

Соціальні фактори формування та використання бюджету зумовлені соціальними та демографічними обставинами.

Сутність державного бюджету, як і будь-якої економічної категорії, реалізується через *розподільну (перерозподільну), регулюючу і контрольну функції*. Зміст цих функцій, сфера і об'єкт їх дії характеризують специфіку бюджету як економічної категорії.

Так, завдяки *розподільній функції* здійснюються розподіл та перерозподіл ВВП і національного доходу. Важливе значення має частка ВВП, що перерозподіляється державою через бюджет. У різних країнах і в різні часи вона змінюється залежно від характеру і спрямованості панівної економічної моделі.

Частка ВВП, яка перерозподіляється через бюджет у різних країнах становить: США - 35 %; Великобританія - 41 %; Японія - 32 %; Франція - 50 %; Канада - 45%; Швеція - 65%. В Україні, за даними 2011 р., через бюджет перерозподіляється 28,7% ВВП. За прогнозами Міністерства фінансів України¹ передбачається зменшення частки перерозподілу ВВП через бюджет з 28,5% у 2012р. до 27,2 % у 2013р. та 25,6% у 2014р.

За допомогою *регулюючої функції* створюється матеріально-технічна база для функціонування держави через формування централізованого фонду фінансових ресурсів, що дає їй можливість виконувати свої функції.

За допомогою бюджету держава впливає на процес відтворення робочої сили. Вдосконалення та ускладнення технологій виробництва, розвиток НТР зумовили необхідність зростання державних витрат на середню та вищу освіту, професійну підготовку та перепідготовку кадрів. "Інвестиції в людину" сьогодні розглядають як одну з форм капіталовкладень, що приносить прибуток, і фінансуються значною мірою за рахунок держави.

Бюджет фінансово забезпечує соціальну політику держави. Значні кошти спрямовують на фінансування систем соціального страхування та соціального забезпечення (пенсії за віком, інвалідам, при втраті годувальника, втраті працездатності, допомога по безробіттю), а також на освіту, науку, охорону здоров'я.

Контрольна функція дає можливість знайти недоліки в управлінні фінансами, своєчасно і повно оцінити фінансові ресурси, які надходять у розпорядження держави, проаналізувати, як фактично складаються пропорції розподілу бюджетних коштів, наскільки ефективно вони використовуються. Основу контрольної функції становить рух бюджетних коштів, що відображається у відповідних показниках бюджетних надходжень та витрат.

Специфіка контрольної функції бюджету полягає в тому, що бюджет об'єктивно - через формування і використання фонду грошових коштів держави - відображає економічні процеси, які відбуваються у структурних ланках економіки.

4.2. Бюджетний устрій та бюджетна система України

Вертикальна структура державного бюджету за рівнями влади характеризується двома поняттями: бюджетний устрій і бюджетна система.

Бюджетний устрій - це організація і принципи побудови бюджетної системи, її структура і взаємозв'язок між бюджетами, які він об'єднує, у процесі забезпечення виконання єдиної загальнодержавної фінансово-бюджетної політики.

Бюджетний устрій країни визначається її державним устроєм. В унітарних державах, тобто у країнах з єдиним населенням та культурою, бюджетна система має **дві ланки**: державний бюджет і численні місцеві бюджети. У федеративних державах бюджетні

системи складаються з **трьох ланок**: державного бюджету (федерального бюджету або бюджету центрального уряду), бюджетів членів федерації (наприклад, штати у Сполучених Штатах Америки, землі (ланди) у Федеративній Республіці Німеччині, провінції у Канаді, кантони у Швейцарії і т. ін.) та місцевих бюджетів.

В основу бюджетного устрою покладено:

- визначення видів бюджетів;
- установлення принципів побудови бюджетної системи;
- розмежування доходів і видатків між ланками бюджетної системи;
- організацію взаємовідносин між бюджетами різних рівнів.

Бюджетний устрій України визначається закріпленням у Конституції України державним ладом України та її адміністративно-територіальним поділом. Україна - унітарна держава, яка поділена на 25 адміністративно-територіальних одиниць (Автономну Республіку Крим і 24 області країни).

Бюджетна система - відображає складові бюджету, тобто це сукупність усіх бюджетів, які формуються і діють на території певної країни згідно з її бюджетним устроєм.

В основу формування бюджетної системи України покладено Конституцію України та Бюджетний кодекс України, прийнятий у липні 2010 р. Верховною Радою України.

Відповідно до *Бюджетного кодексу України* (ст. 2) бюджетна система України - це сукупність державного бюджету та місцевих бюджетів, побудована з урахуванням економічних відносин, державного і адміністративно-територіальних устроїв і врегульована нормами права.

Вона складається (ст. 5) з таких ланок (рис. 4.1): *Державний бюджет України; місцеві бюджети.*

Рис. 4.1—Структура бюджетної системи України

До місцевих бюджетів належать бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети, бюджети районів у містах і бюджети місцевого самоврядування.

Бюджети місцевого самоврядування - це бюджети територіальних громад сіл, селищ, міст та їх об'єднань.

Бюджетний кодекс започаткував дію відносно самостійних 686 місцевих бюджетів, які мають прямі, рівноправні відносини з державним бюджетом, у тому числі:

- бюджет Автономної Республіки Крим;
- 24 обласні бюджети;
- бюджети міст Києва та Севастополя;
- 171 бюджет міст обласного підпорядкування;
- 488 бюджетів районів;
- а також до складу бюджетної системи включаються понад 12 тисяч бюджетів

місцевого самоврядування.

Усі бюджети України - від державного до сільського - в сукупності становлять *зведений бюджет України*.

Зведений бюджет - це сукупність показників усіх бюджетів, що використовуються для аналізу і прогнозування економічного та соціального розвитку держави. Законодавчими органами влади він не затверджується.

Доходи та видатки місцевих бюджетів входять до складу зведеного бюджету і не входять до складу Державного бюджету України.

Побудова бюджетної системи ґрунтується **на принципах** (рис. 4.2): *єдності, збалансованості, самостійності, повноти, обґрунтованості, ефективності, субсидіарності, цільового використання бюджетних коштів, справедливості та неупередженості, публічності та прозорості й відповідальності учасників бюджетного процесу*.

Єдність	Забезпечується єдиним правовим базисом, єдиним правовим системом, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиним бюджетною класифікацією, єдиним порядком виконання бюджетів та ведення бюджетного обліку й звітності
Збалансованість	Повноваження на здійснення витрат бюджету мають відповідати обсягу надходжень бюджету за відповідний бюджетний період
Самостійність	Забезпечується закріпленням за місцевим самоврядуванням відповідних доходів; правом місцевих органів визначати напрям використання власних, закріплених, регульованих доходів; правом місцевих рад незалежно одна від одної розглядати та затверджувати місцеві бюджети
Повнота	До складу бюджетів належать всі надходження та видатки, передбачені нормативно-правовими документами; у звіті про виконання бюджету відображаються кінцеві класифікації операцій за розрахунками Державного казначейства
Обґрунтованість	Бюджет формується на основі реальних макропоказників економічного й соціального розвитку та розрахунків доходів і видатків за встановленими правилами й методиками
Ефективність	Досягнення усіма учасниками бюджетного процесу поставлених завдань при мінімальниму залученні бюджетних коштів
Субсидіарність	Розподіл витратків між ланками бюджетної системи на засадах максимального наближення суспільних послуг до їх бачення середніх громадян
Цільове використання коштів	Бюджетні асигнування використовуються лише на цілі, визначені бюджетним призначенням та закріплені бюджетним розписом
Справедливість та неупередженість	Бюджетна система будується на засадах справедливого та неупередженого розподілу суспільного багатства між галузями соціальної сфери, громадянами країни, територіями
Публічність і прозорість	Прийняття через парламент Закону «Про державний бюджет», затвердження звіту про його виконання; прийняття рішень місцевих органів влади щодо місцевих бюджетів; висвітлення в ЗМІ показників бюджетів і звітів про їх виконання
Відповідальність	Кожний учасник бюджетного процесу несе відповідальність за свої дії або бездіяльність на кожній стадії бюджетного процесу

Рис. 4.2– Принципи бюджетного устрою

Розмежування доходів і видатків між бюджетами різних рівнів є важливим елементом бюджетного устрою. Воно починається з розмежування видатків, яке ґрунтується на розмежуванні функцій держави між різними рівнями влади: з центрального бюджету фінансуються видатки загальнодержавного характеру, з відповідних місцевих бюджетів - видатки регіонального значення. При цьому може застосовуватись два підходи: розподіл за

територіальною ознакою і розподіл, виходячи з відомчого підпорядкування.

Всі *доходи місцевих бюджетів* поділяють на *закріплені і регулюючі*.

Доходи місцевих бюджетів складаються з таких елементів:

Власні джерела доходів: закріплені доходи; регулюючі доходи.

Додаткові джерела: дотації вирівнювання; субвенції; субсидії; кредитні ресурси.

Закріплені доходи - це кошти, які повністю надходять до відповідних бюджетів.

Регулюючі доходи - це кошти, які поділяються за нормативами від загальнодержавних податків бюджетам нижчих рівнів для збалансування їх видатків. Нормативи передбачаються у відсотках.

Дотації вирівнювання, субвенції - виділяються у твердій сумі бюджетам нижчих рівнів при затвердженні державного бюджету, якщо закріплені та регулюючі доходи не покривають видатки місцевих бюджетів (головним чином обласних).

Кредитні ресурси - це кошти, залучені шляхом державних та місцевих позик під певні державні зобов'язання - облігації.

Організація взаємовідносин між бюджетами передбачає виділення їх напрямів, видів та форм. За напрямками взаємовідносини між бюджетами поділяють на вертикальні - між бюджетами різних рівнів, і горизонтальні - між бюджетами одного рівня (в Україні тільки вертикальні).

Види взаємовідносин: регламентовані законодавчими та інструктивними документами; договірні - на підставі угоди.

Форми взаємовідносин: бюджетне субсидування, вилучення коштів, взаємні розрахунки, бюджетні позички. *Субсидування* - це виділення коштів з бюджетів вищого рівня бюджетам нижчого рівня: субвенції, дотації. *Вилучення коштів* - це передання коштів із бюджетів нижчого рівня до бюджетів вищого рівня. *Взаємні розрахунки* - передання коштів із одного бюджету до іншого у зв'язку з перерозподілом між ними доходів чи видатків після затвердження бюджету. *Бюджетні позички* - це запозичення коштів у зв'язку з виникненням тимчасового касового розриву (незбіг у часі фінансування видатків і надходження доходів). Можуть надаватись або з бюджету вищого рівня, або установами банківської системи. (Нині в Україні позички можна отримати тільки в банках).

4.3. Бюджетний процес в Україні

Бюджетний процес – це регламентована нормами права діяльність, пов'язана із складанням, розглядом, затвердженням і виконанням бюджетів, що складають бюджетну систему України.

Бюджетний кодекс України визначає такі стадії бюджетного процесу:

- 1) складання проектів бюджетів;
- 2) розгляд та прийняття закону про Державний бюджет України та рішень про місцеві бюджети;
- 3) виконання бюджету, в тому числі у разі необхідності внесення змін до закону про державний бюджет України, а також рішення про місцеві бюджети;
- 4) підготовка та розгляд звіту про виконання бюджету і прийняття рішення щодо нього.

Від початку складання бюджетів до затвердження звітів про їх виконання весь бюджетний процес проходить під контролем Верховної Ради України та місцевих органів самоврядування.

Тривалість стадій бюджетного процесу різна в окремих країнах, але в більшості випадків весь процес триває у середньому близько двох років.

Бюджет складається на рік. Цей період має назву бюджетного періоду і в Україні він співпадає з календарним роком. Проте є ряд держав, у яких бюджетний рік не збігається з календарним. Наприклад, у США бюджетний рік триває з 1-го жовтня по 30-те вересня, У Швеції – з 1-го липня по 30-те червня, в Японії – з 1-го квітня по 31-ше березня.

Складовою бюджетного процесу є бюджетне регулювання - перерозподіл фінансових ресурсів між бюджетами різних рівнів. Регулювання бюджетів упорядковує суспільні

відносини при мобілізації у бюджет коштів і при їх розподілі й перерозподілі між ланками бюджетної системи, при фінансуванні видатків за рахунок одержаних доходів та всього процесу виконання бюджету.

Складанню проектів бюджету передують розробка основних програмних макроекономічних показників економічного і соціального розвитку України на плановий рік, зокрема щодо обсягу валового внутрішнього продукту, індексів споживчих і оптових цін, офіційного обмінного курсу гривні, що прогнозується у середньому за рік і на кінець року, рівня безробіття, що прогнозується.

Бюджетне планування охоплює складання проекту бюджету, його розгляд і затвердження.

Завдання бюджетного планування визначається необхідністю вирішення завдання щодо формування бюджету:

- 1) достовірне визначення обсягу та джерел формування доходів бюджету;
- 2) оптимальний розподіл видатків за окремими групами і галузями;
- 3) збалансування бюджету.

У процесі бюджетного планування використовуються такі методи:

- а) загальний метод - балансовий;
- б) до окремих статей - нормативний: прямого рахунку та аналітичний. Сутність балансового методу полягає у тому, що бюджет як фінансовий план є балансом доходів і видатків. Отже, бюджет не може бути незбалансованим.

Нормативний метод є основою бюджетного планування і полягає у визначенні окремих статей доходів і видатків за встановленими нормативами. Наприклад, окремі видатки можуть визначатися за нормативами до макроекономічних показників (відповідно до Закону про освіту в Україні на її фінансування з бюджету має виділятися не менше 10 % національного доходу).

Метод прямого рахунку передбачає деталізований розрахунок за кожним платником доходів та одержувачем бюджетних коштів. Саме він забезпечує повну прозорість бюджетного процесу і найбільшу обґрунтованість проекту бюджету. Водночас це досить трудомісткий процес, і тому його використання, особливо на рівні централізованих бюджетів, ускладнено.

Аналітичний метод ґрунтується на визначенні тенденцій розвитку окремих показників бюджету і чинників, які впливають на ці показники. Планування може здійснюватися з використанням коефіцієнтів, які характеризують динаміку доходів і видатків, або на основі визначення впливу на зміну показників бюджету окремих чинників, наприклад зростання чисельності населення, динаміку цін і тарифів, валютного курсу тощо.

Процедура бюджетного планування - це послідовність заходів і дій зі складання, розгляду і затвердження проекту бюджету, яка визначається Бюджетним кодексом. В Україні на державному рівні вона включає такі етапи та стадії:

1. Складання проекту бюджету.
2. Розгляд проекту закону про Державний бюджет України.

3. Затвердження бюджету. Закон про Державний бюджет України Верховна Рада має прийняти до 1 грудня року, що передуює плановому.

Якщо закон про Державний бюджет України не буде прийнято у зазначені вище строки, то Кабінет Міністрів має повноваження здійснювати видатки відповідно до положень Бюджетного кодексу, в якому передбачено, що в такому разі фінансуються тільки поточні видатки, а фінансування капітальних видатків забороняється, крім випадків, пов'язаних із введенням воєнного або надзвичайного стану, оголошенням окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації. До прийняття закону про Державний бюджет України на поточний бюджетний період податки і збори (обов'язкові платежі) стягуються відповідно до закону про державний бюджет на бюджетний період, що передуює плановому, та іншими нормативними актами. Запозичення в цей період можуть здійснюватися лише з метою погашення основної суми державного боргу.

Законом про державний бюджет визначаються:

- загальна сума доходів державного бюджету з розподілом на загальний та спеціальний фонди;
- загальна сума видатків бюджету з розподілом видатків на капітальні та поточні;
- граничний розмір дефіциту (профіциту) Державного бюджету України в наступному бюджетному періоді та державного боргу, повноваження з надання державних гарантій, а також з обсягу цих гарантій;
- бюджетні призначення головним розпорядникам коштів Державного бюджету України відповідно до бюджетної класифікації;
- доходи бюджету відповідно до бюджетної класифікації;
- бюджетні призначення міжбюджетних трансфертів (суми дотацій, субвенцій та розміри відрахувань від регульованих доходів до бюджетів областей);
- розмір оборотної касової готівки;
- додаткові положення, що регламентують процес виконання бюджету.

До державного бюджету включають також доходи і видатки цільових загальнодержавних фондів (крім Пенсійного фонду). Їх затверджують за кожним фондом окремо.

4. Виконання бюджету полягає у мобілізації запланованих доходів і фінансуванні передбачених видатків. Організація виконання бюджету покладається на Кабінет Міністрів; оперативна робота ведеться Міністерством фінансів і Державним казначейством.

Бюджетний період (бюджетний рік) в Україні збігається з календарним роком, тобто розпочинається 1 січня і закінчується 1 грудня. Проте існує ряд держав, у яких бюджетний рік не збігається з календарним. Наприклад, у США бюджетний рік триває з 1-го жовтня по 30-те вересня, у Швеції - з 1-го липня по 30-те червня, у Японії - з 1-го квітня по 31-ше березня.

Виконання бюджету здійснюється на підставі розпису доходів і видатків. Цей документ складається у місячний термін після затвердження бюджету відповідно до підрозділів бюджетної класифікації, яка містить повну деталізацію видів доходів і напрямів видатків. До затвердження бюджетного розпису Міністерство фінансів затверджує тимчасовий розпис на відповідний період. Розпис доходів і видатків складається з поквартальним розбиттям, що дає змогу збалансувати бюджет на різні періоди.

Касове виконання бюджету (зарахування коштів на рахунки бюджету та перерахування з них) може здійснюватися за двома системами: банківською і казначейською. За банківської системи рахунки бюджету відкриваються в установах банківської системи. За казначейської - створюється спеціальна структура - Державне казначейство, яке веде рахунки бюджету, мобілізує кошти і фінансує видатки.

Касове виконання державного бюджету в Україні здійснюється Державною казначейською службою, яка підпорядкована Міністерству фінансів України. Казначейська служба має єдиний казначейський рахунок у Національному банку України та його регіональних управліннях і через них провадить усі операції розпорядників коштів державного бюджету, забезпечує чіткий контроль за надходженням коштів до бюджету та їх використанням. Якщо в ході виконання бюджету рівень дефіциту бюджету перевищує встановлений або виникає значне зниження надходжень від дохідних джерел, Верховна Рада України за пропозицією Кабінету Міністрів України приймає рішення про запровадження пропорційного скорочення (на 5 %, 10 %, 15 %) бюджетних видатків, що затвержені, щомісячно за всіма статтями бюджету (крім статей, що потребують захисту) до кінця бюджетного року. Цей механізм називається секвестром бюджету.

5. Завершальною ланкою бюджетного процесу є складання і затвердження звіту про виконання державного бюджету та місцевих бюджетів. Звіт про виконання Державного бюджету України складає Міністерство фінансів України, а за бюджетами нижчого рівня бюджетної системи це роблять відповідні фінансові органи. Доповідь за звітом про виконання державного бюджету робиться на засіданні Верховної Ради міністром фінансів.

Щодо звіту приймається постанова про його затвердження (до 1 травня наступного за бюджетним року), після чого він публікується в засобах масової інформації у двотижневий строк. Затвержені радами звіти про виконання місцевих бюджетів також підлягають опублікуванню.

На всіх стадіях бюджетного процесу здійснюється фінансовий контроль і аудит та оцінка ефективності використання бюджетних коштів.

Тривалість стадій бюджетного процесу різна в окремих країнах, але у більшості випадків увесь процес триває у середньому близько двох років.

4.4. Принципи і форми бюджетного фінансування

Витрачання бюджетних ресурсів конкретними розпорядниками передувє етап виділення відповідних коштів, або інакше **бюджетне фінансування** - тобто, надання грошових коштів юридичним і фізичним особам на проведення заходів, передбачених бюджетом. Бюджетне фінансування базується на відповідних принципах і характеризується специфічними формам надання бюджетних асигнувань (рис. 4.4).

До принципів бюджетного фінансування відносяться:

- отримання максимального ефекту від використання бюджетних ресурсів, що передбачає нормування відповідних затрат, а також мінімізацію державних витрат відносно отриманого результату. Ефект може бути виражений, з одного боку, у вирішенні різних завдань соціально-економічного розвитку держави, а з іншого - у збільшенні ресурсів бюджетного фонду за рахунок зростання доходів одержувачів бюджетних асигнувань;

- цільовий характер використання бюджетних ресурсів означає, що надання бюджетних коштів здійснюється відповідно до їх цільового призначення згідно затвердженого бюджету. Цей принцип також сприяє підвищенню ефективності бюджетних витрат;

Рис. 4.4—Принципи, форми і методи бюджетного фінансування

- поєднання власних, кредитних та бюджетних джерел. Сутність даного принципу полягає у тому, що при визначенні обсягу фінансування враховується наявність власних коштів можливості одержання банківського кредиту і лише тоді, коли неможливо покрити витрати із зазначених джерел, вирішується питання про бюджетне або відомче фінансування;

- надання бюджетних коштів з урахуванням виконання виробничих і інших показників діяльності та з урахуванням фактичного використання раніше наданих ресурсів. Зв'язок бюджетного фінансування з конкретними результатами діяльності підприємств і організацій дає змогу здійснювати фінансовий контроль за виробництвом товарів та наданням послуг у тих сферах діяльності, що фінансуються із бюджету;

- безповоротність та безвідплатність основної частини бюджетних асигнувань - це надання коштів без прямого їх відшкодування. Хоча має місце непряме відшкодування, що полягає у прирості основних фондів, перспективній підготовці кадрів тощо.

Надання бюджетних коштів здійснюється у таких формах:

- кошторисне фінансування окремих бюджетних програм - закладів, установ і організацій бюджетної сфери;
- трансфертів населенню;
- бюджетних кредитів юридичним особам (у тому числі податкових кредитів на сплату податків);
- субвенцій і субсидій фізичним і юридичним особам;
- бюджетних інвестицій у статутні капітали діючих або новостворюваних юридичних осіб;
- бюджетних позик державним позабюджетним фондам;
- міжбюджетних трансфертів (дотацій вирівнювання, субвенцій, інших дотацій);
- кредитів іноземним державам.

Форми бюджетного фінансування у подальшому повинні удосконалюватись, аби повніше відповідати потребам розвитку ринкової економіки. Для України особливо актуальним є перехід від принципу утримання бюджетних установ до програмно-цільового підходу у використанні бюджетних коштів.

При такому підході видатки бюджету мають бути затверджені у вигляді бюджетної програми, яка має виконавця, мету і критерії оцінки її виконання. Загалом бюджетна реформа в Україні має бути спрямована насамперед на забезпечення розширеного відтворення фінансових ресурсів держави, закріплення досягнутих темпів економічного зростання, створення сприятливих умов для детінізації економіки, розвитку підприємницької діяльності, поліпшення інвестиційного клімату. Ключовим завданням бюджетної політики має стати дальше посилення соціальної спрямованості бюджету.

4.5. Бюджетний дефіцит і його вплив на розвиток економіки

Стан бюджетного фонду залежно від різного співвідношення дохідної і витратної частин бюджету може бути *дефіцитним, профіцитним і збалансованим*.

*Коли видатки бюджету перевищують його доходи, виникає від'ємне бюджетне сальдо, або **дефіцит** бюджету. **Профіцит** - позитивне сальдо бюджету, тобто перевищення доходів над видатками. **Збалансованим** є бюджет, у якому видатки і доходи рівні.* В економічній літературі трапляється також думка, що теоретично збалансованим є бюджет, в якому дефіцит або профіцит не перевищують 1 % сукупного обсягу видатків.

Розрізняють поняття **стійкий дефіцит бюджету**, який існує в довгостроковому періоді, та **тимчасовий дефіцит**, що викликається касовими розривами у виконанні бюджету. Його ще називають *касовим дефіцитом* - нестача коштів бюджету в результаті незбігу термінів надходження доходів і здійснення видатків.

За формою прояву бюджетний дефіцит поділяється на відкритий і прихований.

Відкритий бюджетний дефіцит - це офіційно визнаний дефіцит у законі про Державний бюджет на відповідний рік.

Прихований бюджетний дефіцит виникає в результаті завищення обсягів планових доходів та включення у склад доходів джерел покриття бюджетного дефіциту.

За причинами виникнення бюджетний дефіцит буває вимушеним і свідомим.

Вимушений бюджетний дефіцит є наслідком скорочення обсягів ВВП і відповідно обмеженості фінансових ресурсів країни.

Свідомий бюджетний дефіцит виникає внаслідок дискреційної фіскальної політики, яка передбачає цілеспрямовані зміни в розмірі державних витрат, податків і сальдо Державного бюджету.

За напрямом дефіцитного фінансування розрізняють *активний і пасивний* бюджетні дефіцити.

Активний бюджетний дефіцит характеризується спрямуванням коштів на інвестування економіки, що сприяє зростанню ВВП.

Пасивний бюджетний дефіцит характеризується спрямуванням коштів на покриття поточних видатків (соціальні трансферти, виплата зарплати у бюджетній сфері та інші).

Основною причиною виникнення бюджетного дефіциту є відставання темпів зростання бюджетних доходів порівняно зі зростанням бюджетних видатків. Конкретні *причини* такого відставання зумовлені:

- кризовими явищами в економіці, що супроводжуються спадом виробництва, зниженням ефективності функціонування окремих галузей, інфляційними процесами;
- надмірними витратами на забезпечення державного управління;
- мілітаризацією економіки в мирний час;
- надзвичайними обставинами (війни, епідемії, масштабні стихійні лиха);
- надмірним зростанням соціальних видатків порівняно із темпами зростання валового внутрішнього продукту;
- необхідністю здійснення значних державних вкладень у розвиток економіки з метою її структурної перебудови. Це явище відображає не кризу в економічному житті суспільства, а державне регулювання економіки, спрямоване на забезпечення прогресивних зрушень у суспільстві.

В Україні бюджетний дефіцит був зумовлений такими негативними явищами: різким зниженням ефективності виробництва, що супроводжувалось скороченням обсягів ВВП; значним зростанням та нераціональною структурою бюджетних видатків; наявністю значного тіньового сектора в економіці і низькою податковою дисципліною; недосконалістю і частими змінами законодавства. Ці та ряд інших причин сприяли дестабілізації економіки, зниженню доходів бюджету, нарощуванню інфляційних процесів, зростанню цін на товари та послуги, що в свою чергу призвело до зниження матеріального добробуту населення.

Рівень бюджетного дефіциту належить до найважливіших індикаторів фінансової безпеки будь-якої держави. Існують різні оцінки його граничного розміру, проте згідно з даними міжнародної статистики "нормальна" величина бюджетного дефіциту в індустріально розвинутих країнах коливається у межах 3-4 % від розміру ВВП за середньосвітової його величини 4,5 %. Існує тенденція до стабілізації бюджетного дефіциту у середньосвітовому вимірі 4-5 % ВВП.

З приводу впливу бюджетного дефіциту на розвиток економіки існують суперечливі погляди. Прихильники концепції дефіцитного фінансування бюджетних видатків виходять із того, що *бюджетний дефіцит* для національної економіки не становить загрози, так як всі видатки, в тому числі і ті, що перевищують доходи, здійснюються на території даної держави і сприяють зростанню добробуту країни. Якщо дефіцит буде зосереджений у бюджеті розвитку, то в цьому разі зростання дефіцитного фінансування спроможне привести до інвестиційного та інноваційного зростання. Крім того, дефіцит бюджету, відповідно до теорії дефіцитного фінансування, означає збільшення доходів суб'єктів господарювання і населення (одержувачів бюджетних коштів), що стимулює зростання купівельної спроможності, продуктивності праці і розширення національного виробництва. Це, у свою чергу, веде до зростання податкових надходжень.

Економісти неокласичного напрямку дотримуються протилежної позиції. На їх думку, хронічні дефіцити неминуче вимагатимуть більш високих податків у майбутньому, що рівнозначно перекладанню поточного економічного тягаря на майбутні покоління. Для фінансування дефіциту повинні залучатись емісія грошей і позики, що веде до розладу грошово-кредитної системи, девальвації національної валюти, зростання внутрішнього і зовнішнього боргу держави.

До останнього часу вважалось, що щорічно *збалансований бюджет* - це одне із головних завдань бюджетної політики держави. В основі такого підходу лежить концепція збалансованості бюджету в процесі економічного циклу. Логічне обґрунтування цієї концепції зводиться до наступного. Для того, щоб протистояти спаду виробництва, уряд

повинен знижувати податки і збільшувати державні видатки, тобто провокувати дефіцит бюджету. Під час економічного піднесення слід підвищувати податки і знижувати урядові витрати. Позитивне сальдо бюджету може бути використано на покриття державного боргу, що виник у період спаду. Але, як свідчить практика, спади і піднесення в економічному циклі можуть бути неоднаковими за глибиною і протяжністю. Намагаючись збалансувати бюджет, уряд повинен або підвищити ставки податків, або скоротити державні витрати, або використовувати комбіновані заходи. Простота цих рекомендацій щодо подолання бюджетного дефіциту є досить ілюзорною. Як показує досвід багатьох країн, така політика потребує дуже тонкого збалансованого поєднання заходів з підвищення доходної бази і скорочення державних видатків. Адже державні видатки також мають різний характер - споживчий та інвестиційний. Тому мова йде про скорочення непродуктивних бюджетних витрат і зростання інвестицій у виробництво і в "людський капітал" - освіту, охорону здоров'я, соціальні компенсації.

В умовах ринкової економіки, як стверджують сучасні західні фінансові теорії, дефіцит може бути корисним у випадку, коли при спаді виробництва держава витрачає більше грошей, ніж одержує: він забезпечує збільшення попиту, в тому числі купівельної спроможності населення. Споживачі починають більше купувати, підприємці - більше продавати. Внаслідок цього зростають обсяги виробництва і скорочується безробіття. Проте в період піднесення економіки держава не може дозволити собі дефіцит бюджету, оскільки він стимулюватиме інфляцію. Отже, бюджет, в якому збалансовані доходи та видатки, потрібний не щорічно, а для певного періоду, тобто протягом економічного циклу. В окремі роки з метою стимулювання ділової активності держава може допускати дефіцит бюджету.

У світовій практиці для фінансування дефіциту бюджету використовуються як інфляційні, так і неінфляційні джерела.

Неінфляційні джерела це:

- фінансування дефіциту бюджету за рахунок запозичень на внутрішніх та зовнішніх фінансових ринках та за рахунок використання залишків бюджетних коштів;
- трансферти - фінансування у вигляді безоплатної і безповоротної фінансової допомоги.

Зменшити дефіцит бюджету уряд може і накопиченням заборгованості - прострочення платежів за борги або за куплені товари, а також за рахунок підвищення податків. Ці заходи теж мають неінфляційний характер.

Інфляційним джерелом фінансування бюджетного дефіциту є монетизація дефіциту, яка відбувається в результаті позик центрального банку урядові та купівлі центральним банком державних цінних паперів.

Дефіцит бюджету можуть покривати також *додатковою емісією грошей*. Внаслідок такої емісії розвивається неконтрольована інфляція, підриваються стимули для інвестицій, знецінюються заощадження населення, відтворюється бюджетний дефіцит.

При монетизації дефіциту держава отримує *сеньйораж* - доход від друкування грошей. *Сеньйораж* виникає в умовах перевищення приросту грошової маси над приростом реального ВВП, наслідком чого є зростання середнього рівня цін. З огляду на це, всі економічні агенти змушені сплачувати так званий інфляційний податок, який через вищі ціни перерозподіляє частину їхніх доходів на користь держави.

Державні позики як засіб покриття дефіциту бюджету безпечніші, ніж емісія, проте вони також певною мірою негативно впливають на економіку країни. *По-перше*, за певних умов уряд вдається до примусового розміщення державних цінних паперів і порушує ринкову мотивацію діяльності приватних фінансових інституцій. *По-друге*, якщо навіть уряд створює достатні стимули для купівлі юридичними і фізичними особами цінних паперів уряду, то державні позики, мобілізуючи вільні кошти на ринку позикового капіталу, обмежують можливості одержання кредиту приватними господарствами.

Фінансування дефіциту бюджету розраховується на чистій основі тобто з обсягів валових надходжень запозичених коштів вираховуються платежі з погашення основної суми

боргу:

Фінансування дефіциту = Запозичення - Погашення боргу + Зміна залишків

Між дефіцитом бюджету та його фінансуванням існує рівновага, тобто перше дорівнює другому:

Дефіцит = Видатки - Доходи = Фінансування дефіциту

Держава зобов'язана формувати свою бюджетну політику таким чином, щоб домогтися скорочення бюджетного дефіциту.

Серед загальноприйнятих у світовій практиці методів боротьби з бюджетним дефіцитом існує і такий метод як механізм секвестру видатків бюджету. Він вводиться у випадку, якщо в процесі виконання бюджету має місце перевищення граничного рівня дефіциту або значне скорочення надходжень доходних джерел бюджету.

Розробка і послідовна реалізація заходів, спрямованих на збільшення доходів бюджету і скорочення його видатків, регулювання бюджетного дефіциту, цілеспрямоване керування його розміром у сукупності з іншими економічними антикризовими заходами, будуть сприяти поверненню України на шлях соціально-економічного розвитку.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення бюджету як економічної категорії. У чому полягає економічна роль бюджету як самостійної категорії?
2. Які фактори впливають на величину бюджетного фонду?
3. Які функції виконує державний бюджет?
4. Чим визначається бюджетний устрій держави? Охарактеризуйте бюджетну систему України.
5. На яких принципах ґрунтується побудова бюджетної системи України?
6. Охарактеризуйте напрями, види та форми організації взаємовідносин між бюджетами.
7. Що являє собою бюджетний процес? Назвіть основні етапи бюджетного процесу.
8. Який порядок складання проекту бюджету в Україні?
9. Охарактеризуйте роль Державного казначейства у виконанні бюджету.
10. Що собою уявляє касове виконання бюджету?

Тема 5. Державні доходи та видатки

План:

- 5.1. Економічна природа та класифікація доходів бюджетів
- 5.2. Склад доходів Державного бюджету України
- 5.3. Економічна природа та класифікація видатків Державного бюджету
- 5.4. Бюджетне фінансування видатків, його принципи, форми і методи
- 5.5. Склад видатків Державного бюджету. Таємні видатки
- 5.6. Видатки, що здійснюються з Державного бюджету України

Рекомендована література: [1, 4-6,17,19,21,29,30,37-39,45-48]

Основні терміни і поняття: державні доходи, централізовані державні доходи, податкові надходження, неподаткові доходи бюджету, державні видатки, кошторис, кошторисне фінансування, державні цільові фонди, державні дотації.

5.1. Економічна природа та класифікація доходів бюджетів

Доходи бюджету – це частина централізованих ресурсів держави, які необхідні для виконання нею відповідних функцій. Вони виражають економічні відносини, що виникають в процесі формування фондів грошових коштів і надходять в розпорядження органів державної влади і управління.

Згідно з Бюджетним кодексом України, до доходів бюджету належать усі податкові, неподаткові та інші надходження на безповоротній основі, справляння яких передбачено законодавством України, включаючи трансферти, дарунки та гранти.

Бюджетні доходи поняття більш вузьке, ніж доходи держави, які включають, крім коштів бюджетів усіх рівнів, фінансові ресурси позабюджетних фондів і державного сектору економіки.

Оскільки функціонування бюджету відбувається за допомогою особливих економічних форм - доходів і видатків, розглянемо економічну сутність цих категорій і форми їх прояву.

Державні доходи охоплюють ту частину фінансових відносин, яка пов'язана з формуванням фінансових ресурсів у розпорядженні держави і державних підприємств. При цьому акумульовані державою фінансові ресурси належать до централізованих (концентруються в бюджеті держави і фондах цільового призначення), а ті, що залишаються у розпорядженні державних підприємств, є децентралізованими. Доходи державного бюджету займають головне місце у складі централізованих державних доходів, але це поняття більш вузьке, ніж доходи держави.

Як економічна категорія доходи бюджету виражають економічні відносини, які виникають у держави з юридичними і фізичними особами в процесі формування бюджетного фонду країни.

Формою прояву категорії доходи бюджету служать різні види платежів підприємств, організацій і населення в бюджет, а їх матеріальним втіленням грошові кошти, які мобілізуються в бюджет.

Головне матеріальне джерело доходів бюджету - ВВП. Якщо для покриття фінансових потреб його недостатньо, держава залучає національне багатство (сукупність матеріальних благ, створених працею попередніх і нинішніх поколінь і залучених в процес відтворення природних ресурсів, яким розпоряджається суспільство на визначений момент часу), а саме, доходи від приватизації державного майна, від продажу золотовалютного запасу та інших національних цінностей. Поповнення ресурсів бюджетного фонду може здійснюватись також на основі внутрішніх і зовнішніх позик і за рахунок емісії паперових грошей. Кошти, що залучаються державою на відплатній основі, - тимчасово вільні грошові кошти юридичних осіб, заощадження населення, іноземний капітал (шляхом продажу на фінансовому ринку державних облігацій; отримання кредиту під заставу пакету акцій великих підприємств; отримання державних позик від окремих держав або від міжнародних фінансово-кредитних установ) відображають кредитний метод формування бюджетних ресурсів, що передбачає поворотність запозичень і платність за їх використання. Виходячи з цього, кошти мобілізовані на основі державних позик, необхідно розглядати не як джерело формування доходів бюджету, а як спосіб тимчасового поповнення бюджетного фонду. Аналогічно слід характеризувати і емісію паперових грошей, до якої держава вдається за надзвичайних обставин, коли отримання доходів і позик є утрудненим, а фінансування бюджетних витрат - невідкладним. Це найбільш непопулярний захід, оскільки він посилює інфляційні процеси і має негативні соціально-економічні наслідки. Водночас за своїм змістом кредитні надходження та емісійні доходи - це сума фактичної незбалансованості доходів та видатків бюджету. Таким чином, доходами бюджету є ті грошові кошти, що надходять у розпорядження держави на безвідплатній і безповоротній основі у відповідності із діючим бюджетним і податковим законодавством. Співвідношення способів формування бюджетного фонду - на основі справляння бюджетних доходів, залучення позик і грошової емісії - різниться по країнах і у часі, залежить від конкретної економічної ситуації, від стану самої фінансової системи та ін.

Склад бюджетних доходів, їх структура органічно пов'язані з обсягами вартості валового внутрішнього продукту і визначаються фінансовою політикою держави.

Доходи бюджету класифікують за різними ознаками. Залежно від методів мобілізації доходи бюджету поділяють на податкові та неподаткові (табл. 5.1).

Доходи бюджету класифікують і за іншими ознаками, наприклад:

залежно від державного устрою держави розрізняють:

а) в унітарній державі - доходи центрального (державного) бюджету і доходи місцевих бюджетів;

Таблиця 5.1 – Склад доходів державного бюджету

I. Податкові надходження	1. Платежі за використання природних ресурсів.
	2. Внутрішні податки на товари та послуги.
	3. Податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції.
	4. Податки на доходи, прибуток, збільшення ринкової вартості.
	5. Інші податкові надходження.
II. Неподаткові надходження	<i>1. Доходи від власності й підприємницької діяльності:</i>
	1.1. Надходження позабюджетних коштів бюджетних установ.
	1.2. Надходження від грошово-речових лотерей.
	1.3. Надходження до бюджету відсотків за користування тимчасово вільними бюджетними коштами.
	1.4. Надходження дивідендів від суб'єктів підприємницької діяльності, створених за участю державних підприємств.
	1.5. Рентна плата.
	1.6. Надходження від приватизації
<i>2. Адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу:</i>	
2.1. Збори, що справляються державною автоінспекцією.	
2.2. Плата за пробірування та клеймування виробів і сплавів з дорогоцінних металів.	
2.3. Плата за надання послуг службою дозвільної системи органів внутрішніх справ.	
2.4. Плата за оренду цілісних майнових комплексів державних підприємств.	
2.5. Державне мито.	
<i>3. Надходження від штрафів і фінансових санкцій:</i>	
3.1. Суми стягнені з осіб, що заподіяли шкоду підприємству	
3.2. Адміністративні штрафи.	
3.3. Штрафи за порушення правил пожежної безпеки.	
3.4. Збори, що стягуються Комітетом з нагляду за охороною праці.	
<i>4. Інші неподаткові надходження:</i>	
4.1. Надходження сум простроченої кредиторської і депонентської заборгованості.	
4.2. Доходи від продажу надлишкових озброєнь.	
4.3. Плата за транзит нафти, газу, аміаку через територію України.	
4.4. Надходження від перевищення розрахункового фонду оплати праці над фактичним.	
4.5. Додаткові збори на оплату праці.	
4.6. інші джерела.	
III. Доходи від операцій з капіталом	1. Доходи від продажу основного капіталу.
	2. Надходження від продажу державних запасів товарів.

	3. Надходження від продажу нематеріальних активів і землі.
IV. Бюджетні трансферти	1. Зовнішні трансферти.
	2. Офіційні внутрішні трансферти (вилучення коштів).
V. Цільові державні фонди	1. Фонд України соціального захисту інвалідів.
	2. Фонд охорони навколишнього середовища.

б) в *федеративній державі* - доходи федерального бюджету, доходи бюджетів членів федерації і доходи місцевих бюджетів;

залежно від рівня бюджетної системи, за яким закріплюються доходи, вони поділяються на закріплені та регулюючі;

залежно від джерел надходження виділяють доходи, що надходять від юридичних осіб і від населення;

залежно від конкретних видів прямих і непрямих податків (податок на прибуток підприємств, податок на доходи громадян, податок на додану вартість, акцизний збір та ін.);

залежно від громадянства суб'єктів оподаткування - сплачувані резидентами або нерезидентами.

Країни з ринковою економікою доходи своїх бюджетів формують, в основному, за рахунок податків. У доходах центральних бюджетів розвинутих країн вони досягають 80-90 %, а в США - понад 95 %.

Відповідно до розділу I Бюджетної класифікації «Класифікація доходів бюджету» до податкових надходжень віднесені:

а) податки на доходи, прибуток, збільшення ринкової вартості (прибутковий податок з громадян, податок на прибуток підприємств);

б) податки на власність (періодичні податки на чисту вартість майна; податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин та механізмів);

в) збори за спеціальне використання природних ресурсів (збір за спеціальне використання лісових ресурсів та користування земельними ділянками лісового фонду; збір за спеціальне використання водних ресурсів; платежі за користування надрами; збір за геологорозвідувальні роботи, що виконані за рахунок державного бюджету; плата за землю; плата за використання інших природних ресурсів);

г) внутрішні податки на товари та послуги (податок на додану вартість; акцизний збір з вироблених в Україні товарів; акцизний збір з ввезених на територію України товарів; податки на окремі категорії послуг; плата за ліцензії на окремі види господарської діяльності; плата за торговий патент);

д) податки на міжнародну торгівлю та зовнішні операції (ввізне та вивізне мито; кошти, отримані за здійснення консульських дій; інші надходження);

е) інші податки (місцеві податки та збори; плата за надання послуг по оформленню документів на право виїзду за кордон; податки, що не віднесені до інших категорій; фіксований сільськогосподарський податок; єдиний податок для суб'єктів малого підприємництва; збір на розвиток виноградарства, садівництва та хмелярства).

До неподаткових надходжень відносяться:

а) доходи від власності та підприємницької діяльності (надходження від перевищення валових доходів над витратами Національного банку України; надходження від грошово-речових лотерей; надходження від розміщення в установах банків тимчасово вільних бюджетних коштів; дивіденди, що нараховані на акції (долі, паї) господарських товариств; рентна плата; інші надходження; надходження коштів, що отримані від продажу акцій відкритих акціонерних товариств за компенсаційні сертифікати; надходження коштів від відшкодування збитків сільськогосподарського та лісгосподарського виробництва);

б) адміністративні збори та платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу (плата за утримання дітей в школах-інтернатах; плата за утримання вихованців шкіл,

профтехучилищ соціальної реабілітації; плата за надання послуг службою дозвільної системи органів внутрішніх справ; плата за оренду цілісних майнових комплексів та іншого майна; державне мито; митні збори; єдиний збір, що стягується в пунктах пропуску через державний кордон України);

в) надходження від штрафів та фінансових санкцій (суми, стягнуті з осіб, що винні за шкоду, яка нанесена підприємству, установі, організації; перерахування підприємцями частки вартості виготовленої нестандартної продукції за дозволом на тимчасове невиконання вимог відповідних стандартів; адміністративні штрафи та інші санкції; надходження штрафних санкцій за порушення правил пожежної безпеки);

г) інші неподаткові надходження (надходження сум різниці в ціні на природний газ; відрахування від сум перевищення розрахункового розміру фонду оплати праці; пеня за порушення строків розрахунків у сфері зовнішньоекономічної діяльності та невиконання зобов'язань; доходи від операцій по кредитуванню та наданню гарантій; власні надходження бюджетних установ; плата за послуги, що надаються бюджетними установами, інші джерела власних надходжень бюджетних установ; додаткові збори на сплату пенсій).

Доходи від операцій з капіталом складаються шляхом акумуляції:

а) надходжень від продажу основного капіталу (кошти від реалізації безхазяйного майна, скарбів, тощо; надходження коштів

від Державного фонду дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння; надходження від відчуження майна, що належить Автономній Республіці Крим, знаходиться в комунальній власності);

б) надходжень від реалізації державних запасів товарів (матеріальних цінностей державного резерву та розброньованих матеріальних цінностей мобілізаційного резерву);

в) надходжень від продажу землі та нематеріальних активів;

г) податків на фінансові операції та операції з капіталом.

Трансферти визначаються Кодексом як кошти, одержані від інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній та безповоротній основі.

Трансферти в Україні існують у двох формах: дотація вирівнювання та субвенція (ст. 2 Кодексу). Дотація вирівнювання розглядається як міжбюджетний трансферт на вирівнювання доходної спроможності бюджету, який його отримує, тоді як субвенція - міжбюджетний трансферт для використання на певну мету в порядку, визначеному тим органом, який прийняв рішення про надання субвенції.

Принципова різниця між дотацією та субвенцією полягає в наявності чи відсутності мети використання коштів: в разі дотації мета відсутня, при наданні субвенції чітко визначено мету використання наданих коштів. Тому навряд чи можна характеризувати субвенцію як кошти, виділені на безповоротній основі (ст. 9 Кодексу), оскільки вони підлягають поверненню в разі нецільового використання.

До складу офіційних трансфертів Бюджетною класифікацією віднесено:

а) офіційні трансферти від органів державного управління (кошти, що надходять з інших бюджетів; дотації; субвенції);

б) кошти від урядів зарубіжних країн та міжнародних організацій (надходження від секретаріату ООН за участь українського контингенту в миротворчих операціях; гранти; дари);

в) кошти з іншої частини бюджету (із загального фонду бюджету в бюджет розвитку).

5.2. Склад доходів Державного бюджету України

Стаття 29. Склад доходів Державного бюджету України

1. Доходи Державного бюджету України включають: 1) доходи (за винятком тих, що згідно з статтями 64, 66 та 69 цього Кодексу закріплені за місцевими бюджетами), що отримуються відповідно до законодавства про податки, збори і обов'язкові платежі та Закону

України «Про основи соціальної захищеності інвалідів», а також від плати за послуги, що надаються бюджетними установами, які утримуються за рахунок Державного бюджету України, та Інших визначених законодавством джерел, включаючи кошти від продажу активів, що належать державі або підприємствам, установам та організаціям, а також проценти і дивіденди, нараховані на частку майна, що належить державі в майні господарських товариств;

2. Гранти і дарунки у вартісному обрахунку;

3. Міжбюджетні трансферти з місцевих бюджетів.

Доходи Державного бюджету України складає сукупність безповоротних надходжень, справляння яких передбачено чинним законодавством України, які використовуються для фінансування виконання державних функцій. Статтею 29 Кодексу деталізуються положення статті 9 «Класифікація доходів бюджету», де визначено чотири типи надходжень (податкові надходження, неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом, трансферти). Стаття 9 закладає засади бюджетної класифікації, яка закріплює відповідним розділом вичерпний перелік бюджетних доходів. Ця стаття уточнюється статтею 29 щодо Державного бюджету України.

При визначенні складу доходів Державного бюджету України використо-вується логіка «від зворотного» - це всі доходи, що отримуються згідно з податковим законодавством тощо, за винятком надходжень до місцевих бюджетів.

Останні визначаються статтями 64 «Склад доходів, що закріплюються за бюджетами місцевого самоврядування та враховуються при визначенні міжбюджетних трансфертів», 66 «Склад доходів бюджету Автономної Республіки Крим, обласних та районних бюджетів, які враховуються при визначенні обсягів міжбюджетних трансфертів», 69 «Доходи місцевих бюджетів, що не враховуються при , визначенні обсягу міжбюджетних трансфертів».

Тут слід зауважити таке. Статтями 14 та 15 Закону України «Про систему оподаткування» закріплено вичерпний перелік загальнодержавних та місцевих податків та зборів, які й складають податкові надходження до відповідних бюджетів. Але такий їх поділ на дві групи здійснено за принципом компетенції органу, який вводить відповідний платіж на певній території (держави чи територіальної громади).

При цьому багато загальнодержавних податків і зборів надходять до місцевих бюджетів. Тому при визначенні напряду надходження коштів - від податку чи збору доцільніше орієнтуватися на законодавчий акт, яким закріплено правовий механізм справляння окремого податку чи збору, або бюджетну класифікацію.

Розділ II Бюджетного кодексу України «Державний бюджет України» відкривається статтею 29 «Склад доходів Державного бюджету України». Це здається не зовсім логічним. Важко зрозуміти, як можна аналізувати доходи та видатки Державного бюджету України взагалі, не визначивши, що таке «державний бюджет».

Показово, що і в статті 2 Кодексу «Визначення основних термінів» поняття «державний бюджет» відсутнє, хоча і місцеві бюджети, і бюджети місцевого самоврядування визначені досить ретельно. Правда, в цій статті дано поняття «закон про Державний бюджет України», але державний бюджет і законодавчий акт, на підставі якого він існує, зовсім різні поняття.

5.3. Економічна природа та класифікація видатків Державного бюджету

Видатки бюджету - це економічні відносини, що виникають з приводу розподілу коштів бюджетного фонду держави.

Витратна частина бюджету вирізняється різноманітністю, але в більшості країн призначена для фінансування загальнодержавних програм (інвестиційні, економічні, розвитку виробничої і соціальної інфраструктури та ін.). Бюджетні асигнування направляються у вигляді субсидій, кредитів, державних гарантій і запоруки для фінансової підтримки фермерських господарств, малих підприємств, житлового господарства тощо. Бюджет відіграє також важливу роль в соціальному захисті громадян, розвитку невиробничої сфери. Частина бюджетних коштів держава направляє на оборону, утримання

правоохоронних органів, апарату управління та ін.

З метою з'ясування ролі і значення бюджетних витратків в соціально-економічному житті держави фінансовою теорією і практикою розроблена класифікація бюджетних витрат (рис. 5.1). Однією із найважливіших ознак такої класифікації є **функціональна**, яка відображає напрями використання коштів бюджету на виконання конкретних функцій держави.

Функціональний поділ витратків дає змогу виявити пропорції в розподілі бюджетних коштів і, змінюючи їх, домагатися необхідних зрушень у галузевій структурі суспільного виробництва. Так, необхідність посилення соціальної спрямованості усього суспільного розвитку потребує більше коштів бюджету спрямовувати у соціальну сферу, забезпечуючи тим самим прискорені темпи її зростання.

Залежно від економічної характеристики операцій, під час проведення яких здійснюються бюджетні витатки, вони класифікуються на *поточні і капітальні*. *Поточні бюджетні витатки* пов'язані із наданням бюджетних коштів юридичним і фізичним особам з метою покриття їх поточних потреб. У своїй сукупності поточні витатки формують звичайний (поточний) бюджет, на який припадає основна частина всіх бюджетних витрат.

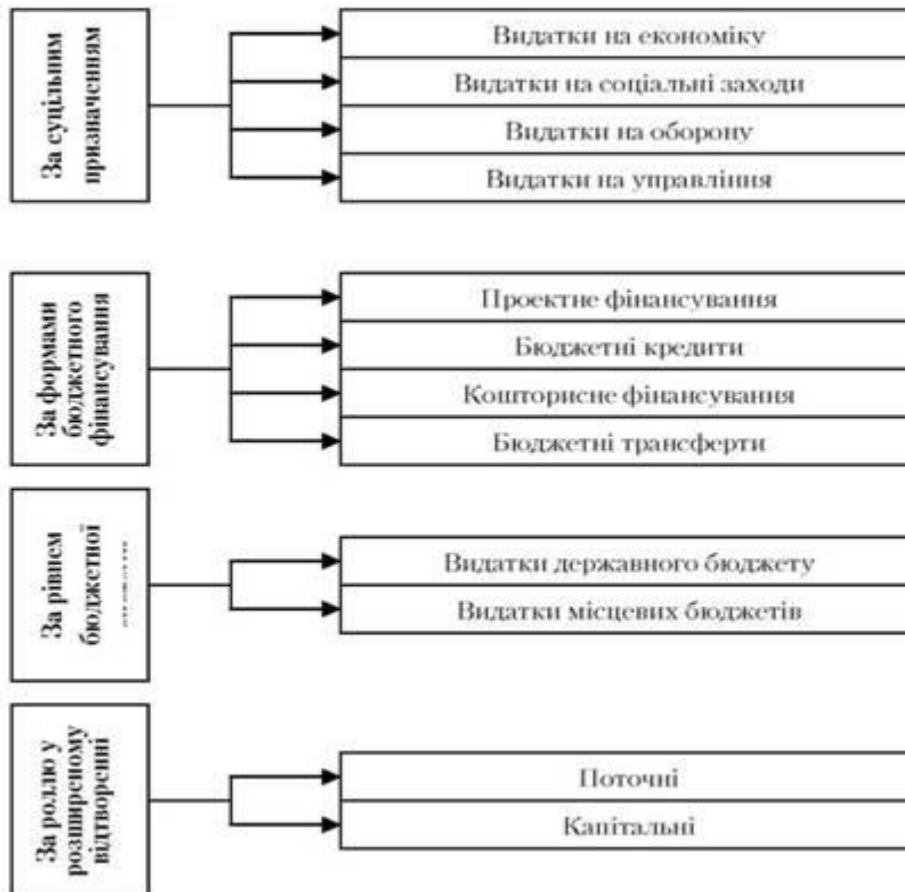

Рис. 5.1– Класифікація витратків бюджету

Капітальні витатки пов'язані із інвестуванням бюджетних коштів в основні фонди і нематеріальні активи, зі створенням державних запасів і резервів. Сукупність цих витратків формує бюджет розвитку.

Важливим критерієм класифікації витратків бюджету є **предметне спрямування відповідних грошових потоків**. При цьому у розвинених країнах виділяють *п'ять основних груп бюджетних витратків*: військові; втручання держави в економіку; утримання державного апарату управління; соціальні витрати; надання субсидій і кредитів іншим державам. В Україні, з погляду предметної спрямованості, витатки бюджету поділяються на: фінансування управління; фінансування національної оборони; фінансування

фундаментальних та прикладних наукових досліджень; фінансування правоохоронної діяльності та забезпечення безпеки держави; фінансування міжнародної діяльності; фінансування галузей економіки; фінансування соціально-культурних закладів і заходів; видатки на обслуговування державного боргу; створення резервних фондів; інші витрати і виплати.

Організаційне групування видатків бюджету пов'язано із *розподілом витрат на цільові державні програми*. Наприклад, в Україні державні програми підтримки регіонального розвитку та пріоритетних галузей економіки, державні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та інформатики, державні інвестиційні проекти, державні програми з інвалідного спорту та реабілітації тощо.

В основі **галузевої класифікації видатків бюджету** лежить поділ економіки на галузі і види діяльності. З урахуванням цього *витрати групуються за галузями*: промисловість, сільське господарство, будівництво, транспорт, зв'язок, освіта, охорона здоров'я, культура і т. п.

Відомча ознака класифікації дає можливість у кожній групі бюджетних видатків виділити безпосередніх розпорядників бюджетних коштів - відповідне міністерство, державний комітет, державне відомство або іншу юридичну особу, якій надаються асигнування з бюджету. Таке групування витрат дає змогу забезпечити конкретно-адресний фінансовий контроль за використанням бюджетних ресурсів.

Залежно від рівня управління, тобто з урахуванням адміністративно-територіального поділу країни, видатки бюджету *в унітарних державах* поділяються на *видатки центрального бюджету і видатки місцевих бюджетів*, а *в державах з федеративним устроєм* - на *видатки федерального бюджету, видатки бюджетів суб'єктів федерації і видатки місцевих бюджетів*.

Економічна природа та класифікація видатків Державного бюджету України регулюється статтею 10 Бюджетного кодексу.

Стаття 10. Класифікація видатків бюджету

1. Видатки бюджету класифікуються за:

- 1) функціями, з виконанням яких пов'язані видатки (функціональна класифікація видатків);
- 2) економічною характеристикою операцій, при проведенні яких здійснюються ці видатки (економічна класифікація видатків);
- 3) ознакою головного розпорядника бюджетних коштів (відомча класифікація видатків);
- 4) бюджетними програмами (програмна класифікація видатків).

2. Функціональна класифікація видатків має такі рівні деталізації:

- 1) розділи, в яких визначаються видатки бюджетів на здійснення відповідно загальних функцій держави, Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування;
- 2) підрозділи та групи, в яких конкретизуються напрями спрямування бюджетних коштів на здійснення відповідно функцій держави, Автономної Республіки Крим чи місцевого самоврядування.

3. За економічною класифікацією видатки бюджету поділяються на поточні видатки, капітальні видатки та кредитування за вирахуванням погашення, склад яких визначається Міністром фінансів України.

4. Відомча класифікація видатків бюджету визначає перелік головних розпорядників бюджетних коштів. На її основі Державне казначейство України та місцеві фінансові органи ведуть реєстр усіх розпорядників бюджетних коштів.

5. Програмна класифікація видатків бюджету застосовується при формуванні бюджету за програмно-цільовим методом.

Класифікація видатків бюджету здійснюється за різними підставами і групується за:

- а) функціональними ознаками;
- б) економічними ознаками;

- в) відомчими ознаками;
- г) програмними ознаками.

Функціональна класифікація видатків бюджету здійснюється шляхом їх групування відповідно до різновиду функцій держави та витрат на їх фінансування. Цей тип класифікації дозволяє проаналізувати динаміку витрат, зробити прогнози щодо наступних видатків. Нова класифікація видатків бюджету розроблена на основі класифікації функцій управління ООН та має три рівні деталізації:

- розділи (видатки бюджетів на здійснення загальних функцій держави, Автономної Республіки Крим, місцевого самоврядування);
- підрозділи та групи (напрями спрямування бюджетних коштів на здійснення функцій держави, Автономної Республіки Крим, місцевого самоврядування).

Нумерація розділів відповідає нумерації загальних цілей державного управління, тоді як номери підрозділів та груп вказують на засоби досягнення й реалізації визначених цілей та напрямів (наприклад: розділ 0170 «Обслуговування боргу»; підрозділ 0171 «Обслуговування внутрішнього боргу»).

Згідно з наказом Міністерства фінансів України «Про бюджетну класифікацію та її введення» від 27 грудня 2001 р. № 604 Департамент по бюджету та Державне казначейство України підготували роз'яснення щодо застосування функціональної та економічної класифікації видатків бюджету та перехідну таблицю з адекватності кодів функціональної класифікації видатків бюджету, що діяла в 2001 році.

При цьому здійснено перегрупування деяких видатків, тому що попередня бюджетна класифікація (наказ Міністерства фінансів України від 3 грудня 1997 р. № 265) мала 25 класифікаційних розділів, тоді як чинна бюджетна класифікація - 10 розділів відповідно до функціональної класифікації видатків бюджету.

Функціональна класифікація видатків бюджету включає видатки на:

а) загальнодержавні функції (утримання вищих органів державного управління, органів місцевої влади та місцевого самоврядування; фінансова та зовнішньоекономічна діяльність; економічна допомога зарубіжним країнам; інші функції державного управління; фундаментальні дослідження; дослідження та розробки в галузі державного управління; проведення виборів та референдумів; обслуговування боргу; міжбюджетні трансферти);

б) оборону (військова та цивільна оборона; військова допомога зарубіжним країнам; військова освіта; дослідження та розробки в галузі оборони; інша діяльність в галузі оборони);

в) функції охорони громадського порядку, забезпечення суспільної безпеки та функції судової влади (діяльність по забезпеченню громадського порядку; боротьба із злочинністю та охорона державного кордону; протипожежний захист і рятування; судова влада; діяльність у сфері безпеки держави; утримання кримінально-виконавчої системи; представницькі функції в суді; дослідження та розробки в галузі громадського порядку, безпеки і судової влади; інша діяльність у сфері громадського порядку, безпеки та судової влади);

г) економічну діяльність (загальна економічна, торгова та трудова діяльність; лісове та сільське господарство, полювання, рибне господарство; паливно-енергетичний комплекс; інша промисловість і будівництво; транспорт; зв'язок, телекомунікації та інформатика; інші галузі економіки; інша економічна діяльність);

д) охорону навколишнього природного середовища (запобігання та ліквідація забруднення навколишнього природного середовища; збереження природно-заповідного фонду; дослідження та розробки у сфері охорони навколишнього природного середовища; інша діяльність у цій галузі);

є) житлово-комунальне господарство (житлове господарство; комунальне господарство; дослідження та розробки у сфері житлово-комунального господарства; інша діяльність у цій галузі);

ж) охорону здоров'я (медична продукція і обладнання; поліклініки та амбулаторії,

швидка допомога; лікарні та санаторно-курортні установи; санаторно-профілактичні та протиепідемічні заходи та діяльність відповідних установ; дослідження та розробки в галузі охорони здоров'я; інша діяльність у цій галузі);

з) духовний та фізичний розвиток (фізична культура і спорт; культура і мистецтво; засоби масової інформації; дослідження та розробки у сфері духовного і фізичного розвитку; інша діяльність у цій галузі);

і) освіту (дошкільна освіта; загальна середня освіта; професійно-технічна освіта; позашкільна освіта; програми матеріального забезпечення навчальних закладів; дослідження та розробки у сфері освіти; інша діяльність в цій галузі);

к) соціальний захист та соціальне забезпечення (соціальний захист на випадок непрацездатності; соціальний захист пенсіонерів; соціальний захист ветеранів війни і праці; соціальний захист сім'ї, дітей та молоді; соціальний захист безробітних; допомога у вирішенні житлових питань; соціальний захист інших категорій населення; дослідження та розробки у сфері соціального захисту; інша діяльність у цій сфері).

Економічна класифікація видатків бюджету уточнює використання бюджетних коштів відповідно до їх предметних ознак (заробітна плата, оренда, капітальні витрати тощо). На підставі економічної класифікації видатків забезпечується єдиний підхід до розпорядників та одержувачів бюджетних коштів, створюється можливість виділити захищені статті видатків бюджету. Видатки бюджету за цим типом класифікації групуються в єдині блоки і складають: поточні видатки; нерозподілені видатки; кредитування з вирахуванням погашення.

Поточні видатки включають:

- а) витрати на товари та послуги;
- б) виплати процентів (доходу) за зобов'язаннями;
- в) субсидії та поточні трансферти;

До складу капітальних видатків входять:

- а) придбання основного капіталу;
- б) створення державних запасів та резервів;
- в) придбання землі та нематеріальних активів;
- г) капітальні трансферти.

Нерозподілені видатки складають видатки з резервних фондів Державного бюджету України та місцевих бюджетів. Склад нерозподілених видатків визначається законом про Державний бюджет України чи рішенням відповідної місцевої ради.

Перелік видатків, що складають кредитування за вирахуванням погашення, визначається Міністерством фінансів України. До нього включаються:

- а) надання внутрішніх кредитів за вирахуванням погашення;
- б) надання зовнішніх кредитів за вирахуванням погашення.

Відомча класифікація видатків бюджету визначає розподіл бюджетних призначень між головними розпорядниками бюджетних коштів, якими стаття 2 Кодексу визнає бюджетні установи в особі їх керівників, котрі відповідно до статті 22 Кодексу отримують повноваження шляхом встановлення бюджетних призначень.

На підставі відомчої класифікації Державне казначейство України та місцеві фінансові органи ведуть реєстр розпорядників бюджетних коштів.

До відомчої класифікації видатків Державного бюджету України входять видатки на фінансування Управління справами Верховної Ради України, Державного управління справами, Господарського управління Секретаріату Кабінету Міністрів України, Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Вищого господарського суду України, Генеральної прокуратури України, міністерств, державних комітетів, державних управлінь та комісій, обласних державних адміністрацій тощо. Відомча класифікація видатків місцевих бюджетів визначається відповідно до рішення про місцевий бюджет (ч. 3 ст. 22 Кодексу).

Програмна класифікація видатків бюджету будується на розподілі бюджетних

призначень за бюджетними програмами. Згідно із статтею 2 Кодексу бюджетна програма є систематизованим переліком заходів, спрямованих на досягнення єдиної мети та завдань, виконання яких пропонує та здійснює розпорядник бюджетних коштів відповідно до покладених на нього функцій. Розробку, аналіз та відбір програм на стадії планування, складання проекту проводить головний розпорядник коштів, він же обґрунтовує свої пропозиції.

Якщо функціональна класифікація бюджетних видатків лише визначає загальний тип видатків з бюджету, то кожна програма має чітку цільову прив'язку, що відображається в структурі кодування програмної класифікації видатків державного бюджету. Код програмної класифікації містить сім знаків, якими кодується інформація про головного розпорядника, бюджетна програма, інституційні та інвестиційні проекти, резервний фонд, капітальні вкладення, напрями діяльності бюджетної програми. Код визначається цифрами від «1» до «9».

Програмна класифікація видатків державного бюджету відповідно до вимог частини 3 статті 38 Кодексу щорічно визначається Законом України «Про Державний бюджет України».

5.4. Бюджетне фінансування видатків, його принципи, форми і методи

Бюджетне фінансування - це безповоротне, безвідплатне виділення коштів з бюджету, що забезпечує процес розширеного відтворення, утримання соціальної сфери, обороноздатність та апарат управління державою з дотриманням режиму економії за постійного здійснення контролю.

Сутність *бюджетного фінансування* полягає в тому, що за допомогою цього механізму налагоджуються грошові відносини, які виникають між державою, з одного боку, і підприємствами, організаціями і установами всіх форм власності та фізичними особами – з іншого, з точки зору спрямування та використання грошових коштів централізованого фонду на розширене відтворення, підвищення рівня життя, задоволення суспільних потреб і забезпечення інших безпосередніх державних заходів.

Обсяг, своєчасність і повнота фінансування значною мірою залежать від рівня централізації фінансових ресурсів і мобілізації коштів до бюджету, а це, в свою чергу, залежить від дотримання фінансової дисципліни окремими платниками податків та від рівня виконання доходної частини бюджету.

Незалежно від джерел покриття бюджетне фінансування здійснюється на основі таких принципів:

- плановості;
- цільового спрямування коштів;
- безповоротності та безвідплатності;
- ефективного використання коштів;
- оптимального поєднання власних, кредитних і бюджетних джерел;
- додержання режиму економії;
- здійснення постійного контролю за використанням бюджетних коштів.

У даний час використовуються такі форми бюджетного фінансування:

1) *кошторисне фінансування* – це забезпечення державними грошовими коштами установ і організацій соціально-культурної сфери, оборони, органів державного управління та соціального захисту населення;

2) *державне фінансування інвестицій*. Відповідно до бюджетної класифікації видатків фінансування будівництва об'єднано в одну групу разом з архітектурою і включає державні інвестиції на основні об'єкти економічного і соціального розвитку України в ринкових умовах;

3) *позички з державного бюджету державним підприємствам*. Фінансова підтримка державним та іншим підприємствам, у майні яких частка державної власності перевищує 50 %, здійснюється з бюджетних асигнувань, як правило, на поворотній основі під

затверджені проекти використання коштів, що надаються в якості державної підтримки. Фінансову підтримку у вигляді бюджетної позики надає Міністерство фінансів України на договірній основі;

4) *державні дотації* – це форма бюджетного фінансування, яка застосовується для фінансування планово-збиткових підприємств і організацій, які надають послуги або виробляють необхідну народному господарству продукцію, витрати на виробництво яких вищі від цін реалізації.

Кошторис доходів і видатків бюджетної установи або організації є основним плановим документом, який підтверджує повноваження щодо отримання доходів та здійснення видатків, визначає обсяг і спрямування коштів для виконання нею своїх функцій і досягнення цілей, визначених на рік відповідно до бюджетних призначень.

Бюджетне призначення – це повноваження, яке надано головному розпоряднику коштів бюджету законом України про державний бюджет, постановою Верховної Ради АР Крим, рішенням місцевої ради про місцевий бюджет, що має кількісні і часові обмеження, яке дозволяє Міністерству фінансів, Державному казначейству або місцевому фінансовому органу надавати бюджетні асигнування для здійснення платежів на конкретні заходи за рахунок коштів відповідного бюджету.

Кошторис має дві складові:

- загальний фонд, який містить обсяг надходжень із загального фонду бюджету та розподіл видатків за повною економічною класифікацією на виконання бюджетною установою або організацією основних функцій;

- спеціальний фонд, який містить обсяг надходжень із спеціального фонду бюджету та їх розподіл за повною економічною класифікацією на здійснення видатків спеціального призначення, а також на реалізацію пріоритетних заходів, пов'язаних з виконанням установою основних функцій.

Застосовують два методи бюджетного фінансування:

- метод єдиного казначейського рахунка;
- метод перерахування бюджетних коштів з поточних рахунків місцевих бюджетів на рахунки головних розпорядників бюджетних коштів.

Основа бюджетного фінансування складає бюджетне нормування, зміст якого полягає у визначенні науково обґрунтованих обсягів витрат на відповідну розрахункову одиницю. У процесі бюджетного нормування визначаються норми видатків та фінансові нормативи бюджетної забезпеченості. Залежно від того, в яких одиницях вимірювання відображаються норми, розрізняють дві основні групи норм: матеріальні та фінансові.

5.5. Склад видатків Державного бюджету. Таємні видатки

Стаття 30. Склад видатків Державного бюджету України

1. Видатки Державного бюджету України включають бюджетні призначення, встановлені законом про Державний бюджет України на конкретні цілі, що пов'язані з реалізацією державних програм, перелік яких визначено статтею 87 цього Кодексу.

Видатки Державного бюджету України систематизують бюджетні призначення на конкретні цілі, що передбачені законом про Державний бюджет на відповідний рік. Видатки державного бюджету на здійснення повноважень держави визначаються шляхом встановлення бюджетних призначень головним розпорядникам коштів.

Стаття 31. Таємні видатки

1. Державний бюджет України має містити пояснення всіх видатків, за винятком видатків, що пов'язані з державною таємницею (таємних видатків).

2. Таємні видатки, передбачені на діяльність органів державної влади, в інтересах національної безпеки включаються до Державного бюджету України без деталізації.

3. Контроль за проведенням таємних видатків здійснюється Рахунковою палатою та Міністерством фінансів України у порядку, визначеному Верховною Радою України.

4. Звіти про проведені таємні видатки розглядаються Комітетом Верховної Ради

України з питань бюджету, Комітетом Верховної Ради України з питань законодавчого забезпечення правоохоронної діяльності, Комітетом Верховної Ради України з питань боротьби з організованою злочинністю і корупцією, Комітетом Верховної Ради України з питань національної безпеки і оборони.

5. Окремі звіти про проведені таємні видатки розглядаються Верховною Радою України на закритому засіданні.

Одним із принципів побудови бюджетної системи є гласність і публічність - тобто бюджет проходить голосування (вотування) у представницькому органі влади - Верховній Раді України, Верховній Раді Автономної Республіки Крим та відповідних радах і після затвердження має бути опублікованим (обнародуваним). Це принцип, який застосовується кожною державою. Однак кожна держава має потреби, про які знають всі громадяни, але суми витрат на які не повинні розголошуватися, оскільки це пов'язане із забезпеченням національної безпеки і державними таємницями (таємні видатки).

Статтею 31 закріплено здійснення таємних видатків з Державного бюджету України для забезпечення діяльності окремих органів державної влади або їх підрозділів, які виконують повноваження в інтересах національної безпеки держави, а також інших установ, організацій, підприємств, які зайняті виконанням науково-технічних програм, розробкою новітніх технологій, виробництвом продукції, необхідних для забезпечення безпеки держави.

Згідно із *статтею 7* Закону України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р. № 3855-ХІІ фінансування витрат на здійснення діяльності, пов'язаної з державною таємницею, в бюджетних установах і організаціях здійснюється за рахунок Державного бюджету України, бюджету Автономної Республіки Крим та місцевих бюджетів. Кошти на зазначені витрати передбачаються у відповідних бюджетах окремим рядком.

Оскільки бюджетні матеріали підлягають обнародуванню, таємні видатки, на відміну від інших видів видатків Державного бюджету України, включаються до Державного бюджету України без деталізації та широкого обговорення.

На Рахункову палату та Міністерство фінансів України покладено контроль за проведенням таємних видатків у порядку, встановленому Верховною Радою України.

Звіти про проведені таємні видатки розглядаються обмеженим колом органів Верховної Ради України. Верховна Рада на закритому засіданні розглядає лише окремі такі звіти за окремою процедурою.

5.6. Видатки, що здійснюються з Державного бюджету України

Стаття 87. Видатки, що здійснюються з Державного бюджету України.

1. До видатків, що здійснюються з Державного бюджету України, належать видатки на:

1) державне управління:

а) законодавчу владу;

б) виконавчу владу;

в) Президента України;

2) судову владу;

3) міжнародну діяльність;

4) фундаментальні та прикладні дослідження і сприяння науково-технічному прогресу державного значення, міжнародні наукові та інформаційні зв'язки державного значення;

5) національну оборону;

6) правоохоронну діяльність та забезпечення безпеки держави;

7) освіту:

а) загальну середню освіту:

- спеціалізовані школи (в тому числі школи-інтернати), засновані на державній формі власності;

- загальноосвітні школи соціальної реабілітації;

б) професійно-технічну освіту (навчальні та інші заклади освіти, засновані на державній формі власності);

в) вищі навчальні заклади, засновані на державній формі власності;

г) післядипломну освіту (крім закладів і заходів, визначених підпунктом «г» пункту 2 статті 90 цього Кодексу);

г) позашкільні навчальні заклади та заходи з позашкільної роботи з дітьми, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

д) інші заклади та заходи в галузі освіти, що забезпечують виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

8) охорону здоров'я:

а) первинну медико-санітарну, амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (багатопрофільні лікарні та поліклініки, Що виконують специфічні загальнодержавні функції, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України);

б) спеціалізовану, високоспеціалізовану амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу (клініки науково-дослідних інститутів, спеціалізовані лікарні, центри, лепрозорії, госпіталі для інвалідів Великої Вітчизняної війни, спеціалізовані медико-санітарні частини, спеціалізовані поліклініки, спеціалізовані стоматологічні поліклініки, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України);

в) санаторно-реабілітаційну допомогу (загальнодержавні санаторії для хворих на туберкульоз, загальнодержавні спеціалізовані санаторії для дітей та підлітків, спеціалізовані санаторії для ветеранів Великої Вітчизняної війни);

г) санітарно-епідеміологічний нагляд (санітарно-епідеміологічні станції, дезінфекційні станції, заходи боротьби з епідеміями);

г) інші програми в галузі охорони здоров'я, що забезпечують Виконання загальнодержавних функцій, згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України;

9) соціальний захист та соціальне забезпечення:

а) державні спеціальні пенсійні програми (пенсії військовослужбовцям рядового, сержантського та старшинського складу строкової служби та членам їх сімей, пенсії військовослужбовцям та особам начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ, пенсії, призначені за іншими пенсійними програмами);

б) державні програми соціальної допомоги (грошову допомогу біженцям; компенсації на медикаменти; програма протезування; програми і заходи із соціального захисту інвалідів, у тому числі програми і заходи Фонду України соціального захисту інвалідів; відшкодування збитків, заподіяних громадянам; заходи, пов'язані з поверненням в Україну кримськотатарського народу та осіб інших національностей, які були незаконно депортовані з України; щорічна разова грошова допомога ветеранам Великої Вітчизняної війни; довічна стипендія для учасників бойових дій; кошти, що передаються до Фонду соціального страхування на випадок безробіття; часткове покриття витрат на виплату заборгованості з регресних позовів шахтарів);

в) державну підтримку громадських організацій інвалідів і ветеранів, які мають статус всеукраїнських;

г) державні програми і заходи стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;

г) державну підтримку молодіжних громадських організацій на виконання загальнодержавних програм і заходів стосовно дітей, молоді, жінок, сім'ї;

д) державні програми підтримки будівництва (реконструкції) житла для окремих категорій громадян;

10) культуру і мистецтво:

а) державні культурно-освітні програми (національні та державні бібліотеки, музеї і виставки національного значення, заповідники національного значення, міжнародні культурні зв'язки, державні культурно-освітні заходи);

б) державні театральні-видовищні програми (національні театри, національні філармонії, національні та державні музичні колективи І ансамблі та інші заклади і заходи

мистецтва згідно з переліком, затвердженим Кабінетом Міністрів України);

в) державну підтримку громадських організацій культури і мистецтва, що мають статус національних;

г) державні програми розвитку кінематографії;

г) державну архівну справу;

11) державні програми підтримки телебачення, радіомовлення, преси, книговидавництва, Інформаційних агентств;

12) фізичну культуру і спорт:

а) державні програми підготовки резерву та складу національних команд та забезпечення їх участі у змаганнях державного і міжнародного значення (утримання центральних спортивних шкіл вищої спортивної майстерності, перелік яких затверджується Кабінетом Міністрів України, формування національних команд, проведення навчально-тренувальних зборів і змагань державного значення з традиційних та нетрадиційних видів спорту; підготовка і участь національних збірних команд в олімпійських та параолімпійських іграх, у тому числі фінансова підтримка баз олімпійської підготовки);

б) державні програми з інвалідного спорту та реабілітації (центр «Інваспорт», участь у міжнародних змаганнях з інвалідного спорту, навчально-тренувальні збори до них);

в) державні програми фізкультурно-спортивної спрямованості;

13) державні програми підтримки регіонального розвитку та пріоритетних галузей економіки;

14) програми реставрації пам'яток архітектури державного значення;

15) державні програми розвитку транспорту, дорожнього господарства, зв'язку, телекомунікацій та інформатики;

16) державні інвестиційні проекти;

17) державні програми з ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки, попередження та ліквідації надзвичайних ситуацій та наслідків стихійного лиха;

18) створення та поповнення державних запасів і резервів;

19) обслуговування державного боргу;

20) проведення виборів та референдумів;

21) інші програми, які мають виключно державне значення.

До видатків, які здійснюються за рахунок Державного бюджету України, відносяться:

1) видатки на забезпечення конституційного ладу держави, державної цілісності та суверенітету, незалежного судочинства, та видатки, які згідно з цим Кодексом не можуть бути передані на виконання органам Автономної Республіки Крим та органам місцевого самоврядування. Такі видатки здійснюються безпосередньо з Державного бюджету України;

2) видатки, які визначаються іншими функціями держави і можуть передані на виконання органам Автономної Республіки та органам місцевого самоврядування. Такі видатки плануються в Державному бюджету України у вигляді міжбюджетних трансфертів з додержанням вимог статей 96-105 Кодексу. При цьому Кабінет Міністрів своїми постановами визначає перелік заходів, закладів та організацій, видатки яких здійснюються з державного бюджету України як такі, що визначаються функціями держави.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення поняття «державні доходи» як економічної категорії.
2. Проаналізуйте систему державних доходів.
3. Назвіть та охарактеризуйте складові централізованих державних доходів.
4. Що таке державний кредит?
5. Які існують джерела формування державних доходів?
6. Що являють собою державні видатки?
7. Чим визначаються склад і напрями використання державних видатків?

8. Назвіть фактори, які визначають рівень державних видатків.
9. На яких принципах ґрунтується кошторисне фінансування в Україні?
10. Що собою уявляє кошторис? Назвіть види та складові кошторису.

Тема 6. Державний кредит

План:

- 6.1. Економічна сутність і роль державного кредиту
- 6.2. Форми державного кредиту
- 6.3. Класифікація державних позик і джерела їх погашення
- 6.4. Державний борг, його формування і обслуговування
- 6.5. Управління державним боргом

Рекомендована література: [1, 4-6,17,19,21,29,30,37-39,45-48]

Основні терміни і поняття: державний кредит, державні позики, державний борг, державна заборгованість, позикова політика, конверсія боргу, консолідація боргу, реструктуризація боргу, уніфікація позик.

6.1. Економічна сутність і роль державного кредиту

Державний кредит являє собою доволі специфічну ланку державних фінансів. Він не має ні окремого фінансового фонду (кошти, що мобілізуються за його допомогою, проходять, як правило, через бюджет), ні відокремленого органу управління. Разом з тим він характеризує особливу форму фінансових відносин держави і тому виділяється в окрему ланку.

Державний кредит за своєю *економічною сутністю* - це сукупність економічних відносин між державою в особі органів влади й управління, з одного боку, і фізичними та юридичними особами - з іншого, за яких держава є позичальником, кредитором і гарантом.

Основна класична форма державно-кредитних відносин, коли держава виступає позичальником коштів. При цьому за допомогою державного кредиту залучаються вільні фінансові ресурси юридичних і фізичних осіб, які використовуються для задоволення державних потреб.

Будучи кредитором, держава за рахунок коштів бюджету надає на платній основі за умови обов'язкового повернення кредити юридичним і фізичним особам. Обсяг таких операцій значно менший, ніж при попередній формі.

У тих випадках, коли держава бере на себе відповідальність за погашення позик або виконання інших зобов'язань, взятих на себе фізичними чи юридичними особами, вона є гарантом (умовний державний кредит). Оскільки державні гарантії, як правило, розповсюджуються на недостатньо надійних позичальників, то вони призводять до зростання витрат із централізованих грошових фондів. У сфері міжнародних економічних відносин держава може виступати як у ролі позичальника, так і кредитора.

Як економічна категорія **державний кредит** поєднує в собі фінансові та кредитні відносини. Як ланка фінансової системи він обслуговує формування і використання централізованих грошових фондів держави. *Державний кредит* є зворотним, терміновим і платним. Разом з тим, між державним та банківським кредитом, як класичною формою кредитних відносин, існують суттєві відмінності.

Банківський позиковий фонд використовується для кредитування підприємств з метою забезпечення безперебійності процесу розширеного відтворення і підвищення його ефективності. Кредити можуть одержувати й приватні особи. Відмінною рисою банківського кредитування суб'єктів господарювання є продуктивне використання позикового фонду (або з метою розвитку соціальної інфраструктури виробничих колективів). Використання

кредитних ресурсів як капіталу створює умови для погашення кредиту і виплати процентів за рахунок збільшення вартості додаткового продукту.

Коли ж мова йде про *державний кредит*, то отримані через державну позику кошти надходять у розпорядження органів державної влади, перетворюючись в їх додаткові фінансові ресурси. Вони використовуються як правило, на покриття бюджетного дефіциту. Джерелом погашення державних позик і виплати процентів за ними виступають кошти бюджету.

Державний кредит - це відносини вторинного розподілу вартості валового внутрішнього продукту. У сферу державно-кредитних відносин надходять частина прибутків і грошових фондів, сформованих на стадії первинного розподілу. Звичайно ними є тимчасово вільні кошти населення і підприємств, проте за певних умов населення та трудові колективи можуть свідомо йти на обмеження споживання. У цих випадках джерелом державного кредиту стають засоби, призначені для поточного споживання чи фінансування необхідних виробничих або соціальних витрат підприємств. В умовах тоталітарної системи управління подібне обмеження поточних потреб може відбуватися і з примусу держави.

Формування додаткових фінансових ресурсів держави за рахунок мобілізації тимчасово вільних коштів населення, підприємств і організацій - це одна сторона державно-кредитних відносин. Іншою їх стороною виступають *фінансові зв'язки, обумовлені зворотністю і платністю засобів додатково мобілізованих державою*. Виплата прибутків кредиторам забезпечується переважно за рахунок бюджетних надходжень. При цьому коло платників податків не збігається з колом власників державних цінних паперів. Навіть якщо припустити неможливе, що контингент платників податків збігається з контингентом власників цінних паперів, то й у цьому випадку будуть спостерігатися структурні розбіжності: розмір податків, які вносить до бюджету кожний власник цінних паперів, не збігається з величиною одержуваних ним прибутків від державно-кредитних операцій. Це означає, що й *інша сторона державно-кредитних відносин має перерозподільний характер*.

Об'єктивна необхідність використання державного кредиту на задоволення потреб суспільства обумовлена постійною суперечністю між величиною цих потреб і можливостями держави щодо їх задоволення за рахунок бюджетних фондів. Регулювання економіки, соціальна політика держави, виконання нею своїх функцій щодо оборони країни й управління вимагають постійного збільшення бюджетних витрат. Чималих коштів потребує і міжнародна діяльність держави. Проте доходи державного бюджету завжди обмежені. Тому при наявності вільних грошових ресурсів у населення, підприємств і організацій органи влади вдаються до державного кредиту. Як правило, державні запозичення здійснюються тоді, коли вичерпано інші джерела формування доходів держави або коли доцільно обмежити рівень оподаткування.

Доцільність використання державного кредиту для формування додаткових фінансових ресурсів держави і покриття бюджетного дефіциту визначається значно меншими негативними наслідками для державних фінансів і грошового обігу країни порівняно з валютними прийомом (наприклад, емісії грошей) балансування доходів і витрат уряду. Це досягається на основі переміщення попиту від фізичних і юридичних осіб до урядових структур без збільшення сукупного попиту і кількості грошей в обігу.

Призначення державного кредиту виявляється насамперед у тому, що він є засобом мобілізації державою додаткових фінансових ресурсів. У випадку дефіцитності державного бюджету додатково мобілізовані фінансові ресурси використовуються на покриття різниці між бюджетними видатками і доходами. У разі позитивного бюджетного сальдо мобілізовані за допомогою державного кредиту кошти використовуються безпосередньо для фінансування економічних і соціальних програм. Це означає, що *державний кредит, будучи засобом збільшення фінансових можливостей держави, може стати важливим чинником прискорення соціально-економічного розвитку держави*.

Державний кредит є також джерелом збільшення прибутків власників цінних паперів, що досягається через виплату процентів і вигравшів за державними позиками.

Державний кредит як фінансова категорія виконує три функції: *розподільну, регулюючу і контрольну*.

Через *розподільну функцію* державного кредиту забезпечується формування централізованих грошових фондів держави або їх використання на принципах строковості, платності і повернення. Будучи позичальником держава мобілізує додаткові кошти для фінансування своїх витрат. У промислово розвинутих країнах державні позики є основним джерелом фінансування бюджетного дефіциту і посідають друге місце (після податків) у формуванні доходів бюджету.

Сутність *регулюючої функції* державного кредиту виявляється в тому, що вступаючи в кредитні відносини держава впливає на стан грошового обігу, рівень процентних ставок на ринку грошей і капіталів, на виробництво і зайнятість.

Держава регулює грошовий обіг, розміщуючи облігації державної позики серед різних груп інвесторів. Мобілізуючи кошти фізичних осіб, держава зменшує їх платоспроможний попит. Тоді, якщо за рахунок кредиту профінансовані виробничі витрати, наприклад інвестиції, відбудеться абсолютне скорочення готівкової грошової маси в обігу. У випадку фінансування витрат на виплату заробітної плати, наприклад учителям, лікарям, кількість готівкової грошової маси в обігу залишиться незмінною, хоча можлива зміна структури платоспроможного попиту.

Виступаючи на фінансовому ринку як позичальник, держава збільшує попит на позичкові ресурси і тим самим сприяє зростанню ціни на кредит. Чим вищий попит на вільні кошти з боку держави, тим вищим буде, за інших рівних умов, рівень позичкового процента, тим дорожчим буде для підприємців банківський кредит. Дорожнеча позичкових коштів змушує бізнесменів скорочувати інвестиції у сферу виробництва, водночас вона стимулює нагромадження у вигляді придбання державних цінних паперів.

Як кредитор і гарант держава може позитивно впливати на виробництво і зайнятість. У промислово розвинутих країнах поширена система підтримки малого бізнесу, експорту продукції або виробництва в окремих галузях, де має місце спад, через гарантування державою погашення кредитів, наданих банками відповідно до державних програм. Підтримка малого бізнесу передбачає, що держава бере на себе погашення заборгованості банкам за кредитами, наданими малим підприємствам у випадку їх банкрутства. У більшості промислово розвинутих країн функціонують державні або напівдержавні страхові компанії, які за низькими ставками страхують ризик неплатежу експортерам національних товарів.

Цим заохочується освоєння нових ринків збуту національної продукції. Велике значення у стимулюванні розвитку виробництва і зайнятості мають кредити, що надаються державою за рахунок бюджетів або позабюджетних фондів. З їх допомогою забезпечується прискорений розвиток відповідних регіонів або необхідних напрямів економіки на тій чи іншій території.

Контрольна функція державного кредиту органічно переплітається з контрольною функцією фінансів. Однак вона має свої специфічні особливості, породжені особливостями даної категорії:

- ця функція тісно пов'язана з діяльністю держави і станом централізованого фонду грошових коштів;

- охоплює рух вартості в двосторонньому порядку, оскільки державний кредит передбачає повернення отриманих коштів;

- здійснюється не тільки фінансовими структурами, а й кредитними установами. Контроль поширюється як на залучення позикових коштів, так і на їх погашення.

В основному контролюється цільове використання коштів, строки їх повернення і своєчасність сплати відсотків.

6.2. Форми державного кредиту

Державний кредит може бути *внутрішнім і зовнішнім*. **Внутрішній державний кредит** виступає в таких формах: *державні позики, перетворення частини вкладів населення*

в державні позики, запозичення коштів загальнодержавного позичкового фонду, казначейські позики, гарантовані позики (рис. 6.1).

Державні позики як основна форма внутрішнього державного кредиту характеризуються тим, що тимчасово вільні кошти населення, підприємств і організацій залучаються на фінансування суспільних потреб через випуск і реалізацію облігацій, казначейських зобов'язань та інших видів державних цінних паперів.

Облігація - найбільш поширений вид державних цінних паперів. Вона символізує державне боргове зобов'язання і надає право її власникові після закінчення певного терміну одержати назад суму боргу і проценти. Продаючи облігацію, держава зобов'язується повернути суму боргу у визначений термін із процентами або виплачувати проценти протягом усього терміну користування позиковими засобами, а після закінчення цього терміну повернути і суму боргу.

Рис. 6.1– Форми державного кредиту

Держава встановлює *номінальну вартість* (номінальну ціну) облігацій. Номінальна вартість зазначається на облігації і виражає грошову суму, надану власником облігації державі в тимчасове користування. Саме ця сума виплачується власникові облігації в момент погашення і на неї нараховуються проценти. Проте реальна прибутковість облігацій для їхніх власників може бути вищою або нижчою устанавленого номінального процента. Це зумовлено тим, що облігації продаються за курсовою ціною, що відхиляється від номінальної вартості. Відхилення називається курсовою різницею, і залежить воно від цілого ряду чинників. До їх числа, зокрема, відносять величину номінального процента за облігацією, насиченість ринку державними цінними паперами, стан господарчої кон'юнктури, рівень довіри населення до уряду.

За своєю сутністю *облігації державної позики* є особливою формою фіктивного капіталу. Справді, якщо джерелом доходу за цінними паперами підприємств є новостворена вартість, то відсотки за державними паперами виплачуються за рахунок доходів бюджету, оскільки кошти, отримані за державними позиками, як правило, не інвестуються у виробництво, а йдуть на фінансування бюджетного дефіциту. Інвестори в державні цінні папери стають власниками частини майбутніх податкових і неподаткових надходжень до бюджету держави. У цьому і полягає специфічність державного фіктивного капіталу, яка приводить, у кінцевому підсумку, до збільшення податкового тягаря. Тому сутність державної позики можна визначити як податок, взятий наперед (антиципований податок).

Казначейські зобов'язання (векселі) мають характер боргового зобов'язання, спрямованого тільки на покриття бюджетного дефіциту. Виплата доходу здійснюється у формі процентів. Казначейськими зобов'язаннями, як правило, оформляються

короткострокові позики (іноді середньострокові - казначейські ноти).

У тісному зв'язку з державними позиками перебуває *друга форма* державного кредиту, функціонування якої опосередковується *системою ощадних установ*. На відміну від першої форми державного кредиту, коли фізичні і юридичні особи купують цінні папери за рахунок власних тимчасово вільних коштів, ощадні установи дають кредит державі за рахунок позикових засобів. Наявність посередника між державою і населенням в особі ощадних установ і надання позики останніми державі за рахунок позикових засобів без відома їх реального власника (населення) дають змогу виділити ці відносини як особливу форму державного кредиту.

Перетворення частини вкладів населення в державні позики, призначені на потреби держави, здійснюється через купівлю особливих цінних паперів (наприклад, казначейських ощадних сертифікатів) або ринкових цінних паперів (облігацій, казначейських зобов'язань), а також оформленням безоблігаційних позик. У нашій країні зараз це досягається через придбання Ощадбанком державних цінних паперів.

Використання державою коштів позикового фонду як форма державного кредиту характеризується тим, що державні кредитні установи безпосередньо (не обмежуючи цих операцій купівлю державних цінних паперів) передають частину кредитних ресурсів на покриття витрат уряду. Ця форма державного кредиту економічно не виправдана і зумовлює інфляційні процеси.

Казначейські позики як форма державного кредиту виражають відносини з надання фінансової допомоги підприємствам і організаціям органами державної влади й управління за рахунок бюджетних коштів на умовах терміновості, платності і зворотності. У нашій країні ця форма державного кредиту поки що використовується не дуже активно.

Відносини по лінії *казначейських позичок* не є аналогом банківського кредитування, оскільки на відміну від госпрозрахункових банківських структур органи державної влади й управління надають фінансову допомогу на інших умовах і в інших цілях. Казначейські позички видаються на пільгових умовах за термінами і нормою процента. Вони можливі у випадку фінансових труднощів підприємств і господарських організацій через їхнє особливе становище на ринку або погіршення економічної ситуації в країні. Казначейські позики не мають комерційної цілі, а є засобом підтримання життєво важливих для народного господарства економічних структур.

В окремих випадках уряд може гарантувати безумовне погашення позики, випущеної органами влади й управління нижчого підпорядкування або окремими господарськими організаціями, а також виплату процентів по ній. У цих випадках мова йде про умовний державний кредит - гарантовані позики. За гарантованими позиками уряд реально несе фінансову відповідальність тільки у разі неплатоспроможності платника. Певний час Україна видавала гарантії і погоджувалася брати на себе зобов'язання за розрахунками, насамперед за поставки нафти і нафтопродуктів, газу і інших енергоносіїв. Визнання державою такої заборгованості реально переносить борги з фактичних боржників на все населення. У даний час ситуація докорінно змінилася. Відбулось чітке розмежування державних фінансів і фінансів підприємств, а гарантії надаються лише на умовах платності, строковості, майнового забезпечення та зустрічних гарантій, отриманих від інших суб'єктів.

Міжнародний державний кредит являє собою сукупність відносин, у яких держава виступає на світовому фінансовому ринку в ролі позичальника або кредитора. Ці відносини отримують форму державних зовнішніх позик. Як і внутрішні позики, вони надаються на умовах поворотності, терміновості і платності. Сума отриманих зовнішніх позик із нарахованими процентами включається в державний борг країни. Країнам, що терплять значні економічні і фінансові труднощі, зовнішні позики можуть даватися на пільгових умовах.

Основною метою державних зовнішніх позик є сприяння зміцненню економічного потенціалу, подолання фінансових труднощів країни-одержувача, надання продовольчої допомоги.

Надання зовнішніх позик здійснюється за рахунок бюджетних коштів або спеціальних урядових фондів. Одержувачами позик можуть бути центральні уряди, республіканські й місцеві органи влади. Кредиторами можуть бути фінансово-кредитні установи й інші юридичні особи іноземних держав, приватні особи, міжнародні фінансові інституції, іноземні держави та їх угруповання. До їх числа належать Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, Європейський банк реконструкції та розвитку, держави Європейського співтовариства. Усі проекти, на які можуть бути надані позички цими організаціями, поділяються на чотири групи: проекти макроекономічної стабілізації економіки країни - позичальника; проекти структурних перетворень у певних секторах економіки; інвестиційні проекти; проекти технічної допомоги. Кредити міжнародних фінансових організацій надаються на вигідних умовах під низькі проценти (5-7 % річних) на строк до 20 років. Позики країн Євросоюзу в основному є допомогою розвитку країнам, що здійснюють ринкові перетворення, і отримання доходу не має першочергового значення. Погашення позик і виплата процентів по них може відбуватися після закінчення пільгового періоду, який надає відстрочку погашення позики на 3-5 років після використання кредитних коштів.

Найбільшу складність для держави як у плані зростання зовнішньої заборгованості, так і в плані використання кредитів становлять запозичення, одержані від іноземних комерційних структур під гарантію уряду. Ці кредити, як підтверджує досвід багатьох країн, мають найнижчі показники щодо ефективності використання.

Державні зовнішні позики надаються у грошовій або товарній формі (наприклад, кредити держав постачальників енергоносіїв). Як правило, вони бувають середньостроковими або довгостроковими. Грошові позики надаються у валюті країни-кредитора або у вільно конвертованій валюті. Погашення позик за згодою сторін здійснюється товарними поставками чи валютою.

6.3. Класифікація державних позик і джерела їх погашення

Як уже зазначалося, *державні позики є основною формою державного кредиту.* Класифікація державних позик здійснюється за такими ознаками:

1) **за правовим оформленням** розрізняють державні позики, що оформляються підписними зобов'язаннями або надаються на підставі угод (безоблігаційні), і забезпечені випуском цінних паперів (облігаційні). Угодами оформляються, як правило, кредити від урядів інших країн, міжнародних організацій та фінансових інституцій. За допомогою цінних паперів мобілізуються кошти на фінансовому ринку;

2) **залежно від місця розміщення позик** їх поділяють на внутрішні - на внутрішньому фінансовому ринку (надаються юридичними і фізичними особами даної країни та нерезидентами) і зовнішні - надходять ззовні від урядів, юридичних і фізичних осіб інших країн, міжнародних організацій і фінансових інституцій;

3) **за правом емісії розрізняють державні й місцеві позики.** Державні позики випускаються центральними органами управління. Находження від них спрямовуються в Державний бюджет. Місцеві позики випускаються місцевими органами управління і мобілізовані кошти спрямовуються у відповідні місцеві бюджети;

4) **за характером використання цінних паперів** бувають ринкові та неринкові позики. Облігації (казначейські зобов'язання) ринкових позик вільно купуються, продаються і перепродаються на ринку цінних паперів. Неринкові позики не допускають виходу цінних паперів на ринок, тобто їх власники не можуть їх перепродати;

5) **залежно від установаження забезпеченості** державні позики поділяються на заставні й беззаставні. Заставні позики відображають один з головних принципів кредитування - матеріальної забезпеченості. Заставні позики забезпечуються державним майном чи конкретними доходами. Беззаставні не мають конкретного матеріального забезпечення. Їх надійність визначається авторитетом держави, її статусом у світовому співтоваристві;

6) **відповідно до терміну погашення заборгованості** розрізняють короткострокові (термін погашення до одного року), середньострокові (від 1 до 5 років), довгострокові (понад

5 років);

7) **за характером виплати доходу** державні позики поділяються на процентні, виграшні та дисконтні (з нульовим купоном). За процентними позиками дохід виплачується у вигляді позикового процента. При цьому може встановлюватись як твердо фіксована на весь період позики ставка, так і плаваюча, тобто така, яка змінюється залежно від різних чинників, насамперед попиту і пропозиції на кредитному ринку. Виплата процентного доходу здійснюється на купонній основі. Вона може проводитись щорічно, раз на півріччя, щоквартально. Якщо позики виграшні, то виплата доходу здійснюється на підставі проведення тиражів-виграшів. Дохід у такий спосіб отримують не всі кредитори, а тільки ті, чий облігації виграли. Така система доцільна при незначних сумах позики, що припадають на одну особу, унаслідок чого процентний дохід не може істотно стимулювати надання позики державі. Дисконтні позики характерні тим, що державні цінні папери купуються з певною скидкою, а погашаються за номінальною вартістю. Зазначена різниця формує дохід кредитора. За такими цінними паперами відсутні купони, тому їх ще називають облігаціями з нульовим купоном;

8) **за характером погашення заборгованості** розрізняють одноразову виплату і виплату частинами. У разі погашення частинами може застосовуватись три варіанти. Перший - позика погашається рівними частинами протягом кількох років. Другий - позика погашається щоразу наростаючими сумами. Третій - щоразу сума зменшується. Другий варіант застосовується тоді, коли передбачається в перспективі щорічне зростання доходів держави, третій - навпаки, коли доходи будуть зменшуватись чи зростати державні видатки;

9) **залежно від зобов'язань держави в погашенні боргу** розрізняють позики з правом і без права дострокового погашення. Право дострокового погашення дає змогу державі враховувати ситуацію на фінансовому ринку.

Випуск державних позик засновується на таких передумовах:

- наявність кредиторів, у яких є тимчасово вільні кошти;
- довіра кредиторів до держави;
- зацікавленість кредиторів у наданні позик державі;
- можливість держави своєчасно і повністю повернути борг і виплатити дохід.

Вихідною передумовою є наявність кредиторів. Довіра кредиторів до держави дещо вища, ніж до емітентів - юридичних осіб. Саме цей фактор надійності становить основу зацікавленості кредиторів.

Джерелами погашення державних позик можуть бути:

- доходи від інвестування позичених коштів у високоефективні проекти;
- додаткові надходження від податків;
- економія коштів від зменшення видатків;
- емісія грошей;
- залучені від нових позик кошти (рефінансування боргу).

Найбільш реальним джерелом погашення державних позик є доходи, отримані від інвестування позичених коштів. Надходження від збільшення податків чи економія від зменшення видатків виступають також реальними джерелами, однак за умови, що збільшення податкових надходжень досягається за рахунок розширення податкової бази внаслідок використання позик, шляхом введення нових податків чи збільшення ставок діючих.

Емісія грошей є фіктивним джерелом погашення кредиту, оскільки внаслідок неї інфляція знецінить повернені державою кредиторам кошти.

Рефінансування погашення старих боргів за рахунок випуску нових позик веде до постійного зростання державного боргу. Якщо таку політику проводити постійно, то це може призвести до фінансового краху, оскільки держава рано чи пізно стає неплатоспроможною.

Ефективність державних кредитних операцій визначається за формулою:

$$E = \frac{H - B}{B} \times 100\%,$$

де H - надходження за системою державного кредиту; B - витрати за системою державного кредиту.

Водночас сума надходжень за системою державного кредиту і перевищення надходжень над витратами за кредитними операціями не дають вичерпної характеристики їх ефективності. Слід враховувати також позитивний вплив державного кредиту на стан бюджету держави і грошового обігу, і в підсумку - на економічний розвиток суспільства.

6.4. Державний борг, його формування і обслуговування

Існування державного кредиту призводить до появи державного боргу і необхідності чіткої системи управління ним.

Державний борг - це сума заборгованості держави перед внутрішніми і зовнішніми кредиторами.

Загальна сума державного боргу складається з усіх випущених і непогашених боргових зобов'язань держави (як внутрішніх, так і зовнішніх), і відсотків за ними, включаючи видані гарантії за кредитами, що надаються іноземним позичальникам, місцевим органам влади, державним підприємствам. Розрізняють *поточний і капітальний державний борг*. *Поточний борг* - це сума заборгованості, що підлягає погашенню в поточному році, й належних до сплати в цей період відсотків за усіма випущеними на даний момент позиками. *Капітальний борг* - це загальна сума заборгованості й відсотків, що мають бути сплачені за позиками.

Структурно державний борг поділяється на *внутрішній і зовнішній*. *Внутрішній борг* визначається як заборгованість кредиторам держави в даній країні, а *зовнішній* - заборгованість кредиторам за межами даної країни. Тобто поділ державного боргу на внутрішній і зовнішній здійснюється залежно від того, в якій валюті номіновано зобов'язання - в іноземній чи в національній. Однак з посиленням інтеграційних процесів в економіці і випуском внутрішніх позик, номінованих у вільно конвертованій валюті поділ державного боргу на внутрішній і зовнішній за цією ознакою став некоректним.

Тому **внутрішній борг** - це сукупність зобов'язань держави перед резидентами, а **зовнішній борг** - сукупність зобов'язань держави перед нерезидентами (незалежно від того, в чийй національній валюті номіновано зобов'язання).

Особливістю сьогоденної ситуації в Україні є фактичне існування двох типів державного внутрішнього боргу: *номінального і реального*. *Номінальний* трактується як сукупність державних запозичень на кредитних і фондових ринках і передбачає погашення основної суми боргу з виплатою процентів у визначені терміну. *Реальний* внутрішній державний борг, крім номінального боргу, включає також невиконані фінансові зобов'язання держави перед суб'єктами економіки (неоплачені державні замовлення, заборгованість по заробітній платі перед працівниками бюджетної сфери, невідшкодований податок на додану вартість і т. ін.).

Слід зазначити, що *внутрішній борг* має певні переваги над зовнішнім. Повернення внутрішнього боргу і виплати відсотків за ним не зменшують фінансового потенціалу держави, тоді як зовнішній борг має у своїй основі вплив капіталу з держави. *Державний внутрішній борг* гарантується всім майном, що перебуває у власності держави. Платоспроможність за внутрішніми позикам забезпечується, як правило, за рахунок внутрішніх джерел. Платоспроможність держави за зовнішніми позиками залежить насамперед від валютних надходжень. Можливості у погашенні зовнішнього боргу визначаються сальдо торговельного балансу. Його позитивне сальдо характеризує ті ресурси, які забезпечують платоспроможність держави і дають змогу тим самим урегулювати платіжний баланс.

Ставлення науковців до боргів держави було і залишається неоднозначним. У більшості наукових праць XVIII і XIX ст. державний борг розглядався як явище негативне. Так, А. Сміт наголошував у своїх працях, що зростання державного боргу може спричинити банкрутство держави як позичальника. Досить категорично щодо державних запозичень висловлювався інший відомий учений Т. Р. Мальтус. Він зазначав, що великий державний

борг - це ракова пухлина, яка роздирає життя народу і його добробут. Цієї ж думки дотримувався Ж. Б. Сей, який порівнював державний борг із новою зброєю, страшнішою за порох, зброєю, якою держава повинна користуватися лише у крайньому разі. Водночас досвід розвитку світової економіки підтвердив, що **державний борг** - це складне явище, зумовлене низкою факторів, яке в умовах кожної держави може мати свою специфіку. Державні запозичення не завжди призводять до банкрутства держави або до її зубожіння, а сама по собі наявність державного боргу не дає уявлення щодо реального стану державних фінансів. Підтвердженням тому є досвід Англії, яка вважається батьківщиною державного кредиту і яка, незважаючи на зростання державного боргу, досягла розквіту економіки.

Державний борг має економічно обґрунтовані межі. Однією з головних характеристик становища боргової залежності країни є відношення суми державного боргу до ВВП. Міжнародний банк реконструкції та розвитку критичним рівнем цього показника вважає 80-100 %. За даними Організації економічного співробітництва та розвитку, відбувається зростання зовнішньої заборгованості у світі. Особливо вирізняються стрімкими темпами зростання заборгованості країни, що розвиваються. До категорії країн із надмірним рівнем заборгованості належать ті, які протягом останніх років мали перевищення критичного значення хоча б одного з таких показників: відношення величини накопиченого боргу до ВВП становило понад 80 % або відношення величини боргу й відсоткових платежів до експорту перевищувало 220 %. У більшості країн світу величина державного боргу регулюється законодавчо. В Україні величина основної суми державного боргу не повинна перевищувати 60 % фактичного річного обсягу валового внутрішнього продукту.

Боргова політика нашої держави почала формуватись у 1994-1995 рр., коли державне запозичення набуло масового характеру, хоча початок було покладено міжурядовими позикам ще в 1992 р. З 1994 р. Україна стала одержувати кредити від міжнародних фінансових організацій (МФО), а з 1995 р. залучати кошти через комерційні позики на зовнішньому фінансовому ринку і шляхом випуску облігацій внутрішньої державної позики (ОВДП) на внутрішньому ринку. Усього за дев'ять років (1993-2001 рр.) Україною ззовні було залучено 20,7 млрд дол. США. Система внутрішнього запозичення найбільшого розвитку досягла у 1997-1998 рр., коли щорічно мобілізувалося на фінансування бюджетного дефіциту понад 8 млрд грн. Однак після фінансової кризи 1998р. внутрішні запозичення пішли на спад і в даний час істотного значення в мобілізації коштів не відіграють. Проблеми запозичення на внутрішньому фінансовому ринку ускладнюються недостатнім розвитком фінансово-банківської інфраструктури, котра не в змозі акумулювати тимчасово вільні фінансові ресурси (збереження). У країнах із розвинутою ринковою економікою основними кредиторами держави є фізичні особи. Але в Україні залучення державою коштів від населення утруднене, по-перше, через низький рівень доходів громадян, а, по-друге, внаслідок недовіри до держави і до банків. Разом з тим за оцінками експертів на руках у населення перебуває 8-10 млрд дол. США готівкою, а вклади населення в банківських установах, у тому числі і в Ощадному банку України, постійно зростають - щорічно в середньому на 35-50 %. Це свідчить про наявність потенційних можливостей у подальшому нарощуванні державних внутрішніх запозичень. Важливим заходом по відновленню внутрішнього фінансового ринку є переорієнтація внутрішніх фінансових позичкових ресурсів на розвиток виробництва, а не на державне споживання, суттєве їх здешевлення.

Щодо зовнішніх запозичень, то їх обсяг останніми роками в Україну дещо скоротився. Безумовно, рівень ризику, пов'язаний із наданням кредитів Україні, дуже високий. Проте слід зазначити, що Україна, як країна з перехідною економікою, що орієнтується на інтеграцію в Європу, користується певною підтримкою і міжнародних фінансових організацій, і урядів європейських країн, і Європейського Союзу в цілому. Однак можливості в залученні відносно дешевих кредитів не означають автоматизму в кредитуванні. Так, у 2000-2002рр. Міжнародний валютний фонд і Міжнародний банк реконструкції і розвитку припиняли кредитні програми у зв'язку з невиконанням Україною взятих на себе зобов'язань.

Але після поліпшення ситуації в частині досягнення встановлених орієнтирів грошово-кредитної політики кредитування відновлювалось.

Погашення держборгу в 2016-му становило 111,4 млрд грн, що в 3,7 разу нижче від показника 2015-го (416,6 млрд грн). Також повідомляється, що державні запозичення за минулий рік становили 307,7 млрд грн, що в 1,7 разу нижче від показника за попередній рік на рівні 514,1 млрд грн.

Станом на 30.06.2017 р сукупний державний борг України перевищив \$75 млрд, що складає майже 80% від ВВП України. Сукупний прямий і гарантований державний борг України станом на 30 червня 2017 р зріс на 0,44%, або на \$330 млн - до \$75,01 млрд. Загальний розмір прямого держборгу в національній валюті станом на 30 червня склав 1,65 трлн грн. При цьому прямий зовнішній борг за місяць збільшився на \$150 млн - до \$37,24 млрд, тоді як прямий внутрішній борг скоротився до 678,88 млрд грн. Гарантований державою борг на 30 червня склав 306,76 млрд грн, або \$11,75 млрд.

Здійснюючи внутрішні і зовнішні запозичення держава повинна забезпечити *обслуговування державного боргу*.

Обслуговування державного боргу - це погашення позик, виплати процентів за ними, уточнення і зміни умов погашення випущених позик. Погашення позик здійснюється за рахунок бюджетних коштів. У деяких випадках держава вдається до рефінансування державного боргу, тобто погашення заборгованості через випуск нових позик.

Виплата процентів, вигравів, коштів із погашення позик становить основну частку витрат на обслуговування державного боргу. До інших належать витрати з виготовлення, пересилання і реалізації цінних паперів держави, проведення тиражів вигравів, тиражів погашення і деякі інші витрати.

При обслуговуванні зовнішнього і внутрішнього боргів визначають *коефіцієнт обслуговування*. Для зовнішнього боргу його розраховують як відношення всіх платежів із зовнішньої заборгованості до валютних надходжень держави, виражене в процентах. Сприятливим рівнем обслуговування вважається значення показника на рівні 25 %.

В Україні обслуговування зовнішнього боргу здійснюється в процесі виконання державного бюджету. Розрахунки належних до сплати сум із погашення та обслуговування зовнішнього боргу виконуються в доларах США. Перерахунок у національну валюту проводиться за прогнозним курсом валют до гривні. Безпосередньо оплату здійснює Державне казначейство.

Джерелами погашення зовнішнього боргу є: бюджет; золотовалютні резерви; кошти, отримані від приватизації державного майна; нові запозичення.

Обслуговування державного внутрішнього боргу здійснюється Міністерством фінансів через банківську систему шляхом проведення операцій з розміщення державних цінних паперів, їх погашення і виплати доходу.

Граничні розміри державного внутрішнього і зовнішнього боргу встановлює Верховна Рада України одночасно із затвердженням Державного бюджету України на наступний рік.

Існування великого державного боргу може підірвати економічне зростання країни і негативно впливати на її фінансове становище. Залежно від характеру наслідків впливу державної заборгованості на економіку, їх поділяють на короткострокові та довгострокові. Короткострокові наслідки державного боргу існують як проблема "витіснення", а довгострокові відомі як "тягар" боргу.

Ефект "витіснення" виникає через підвищення ринкових процентних ставок, яке відбувається у випадку фінансування за допомогою випуску державних цінних паперів бюджетного дефіциту. Боргове фінансування бюджетного дефіциту стимулює зростання процентних ставок. Кредити стають дорогими і не вигідними для здійснення інвестиційних проектів, таким чином інвестиції витісняються із сфери виробництва.

Довгострокові наслідки державного боргу пов'язані з його впливом на нагромадження капіталу та споживання майбутніх поколінь, тобто на довгострокове економічне зростання. Накопичення боргу і підвищення процентних ставок у довгостроковому періоді призводить

до заміщення приватного капіталу державним боргом. Це відбувається внаслідок того, що при зростанні процентних ставок приватні інвестиції скорочуються, а приватні заощадження починають розміщуватися в державні боргові зобов'язання. Таким чином зростання боргу зменшує виробничі потужності, призначені майбутньому поколінню, що уповільнює економічне зростання і призводить до зниження доходів населення.

Оскільки *джерелом погашення державного боргу є доходи бюджету*, зокрема податкові надходження, то можна стверджувати, що зростання боргу порушує збалансованість бюджету і провокує бюджетний дефіцит із його негативними економічними, соціальними і фінансовими наслідками. Досвід більшості європейських країн підтверджує, що лише ті країни зуміли уникнути серйозних боргових труднощів, які змогли контролювати дефіцити своїх бюджетів. Використання державних запозичень на фінансування поточних витрат бюджету, у тому числі на обслуговування державного боргу, є найменш ефективним шляхом. Цілком очевидно, що кошти, які надходять від державних позик, повинні бути закріплені за бюджетом розвитку. Це створює передумови для їх інвестування в економічний розвиток, завдяки чому додаткові доходи, отримані від зростання ВВП, можуть бути джерелом погашення позик.

6.5. Управління державним боргом

Ефективність використання державних запозичень значною мірою залежить від *системи управління боргом*.

Управління державним боргом - це комплекс заходів, що здійснює держава в особі її уповноважених органів з визначення умов залучення коштів, їх розміщення і погашення, та забезпечення платоспроможності держави.

В управлінні державним боргом можна виділити такі принципи:

- *безумовності* - забезпечення безумовного виконання державою всіх зобов'язань перед інвесторами і кредиторами, які держава, як позичальник взяла на себе, оформляючи договір запозичення коштів;

- *єдності* - урахування в процесі управління державним боргом всіх видів зобов'язань, емітованих як центральним урядом, так і місцевими Радами;

- *зниження ризиків* - розміщення і погашення позик у такий спосіб, щоб максимально знизити вплив коливань кон'юнктури світового ринку капіталів і спекулятивних тенденцій ринку цінних паперів на ринок державних зобов'язань;

- *оптимальність структури* - підтримання оптимальної структури боргових зобов'язань держави за строками обігу і погашення, пом'якшення "піків" платежів;

- *збереження фінансової незалежності* - підтримання оптимальної структури боргових зобов'язань держави між інвесторами-резидентами і інвесторами-не-резидентами, поступове заміщення зовнішнього запозичення внутрішнім;

- *зниження вартості обслуговування державного боргу*, в тому числі й за рахунок дострокового викупу боргових зобов'язань держави;

- *прозорості* - дотримання відкритості і повної прозорості запозичень, починаючи від розгляду їх доцільності до остаточного погашення, забезпечення доступу міжнародних рейтингових агентств до достовірної інформації про економічне становище у країні-позичальнику.

Мета політики управління боргом - одержати найвищий ефект від фінансування за рахунок запозичених коштів та уникнути макроекономічних труднощів і проблем платіжного балансу в майбутньому.

Процес управління державним боргом включає кілька етапів:

- залучення коштів;

- розміщення запозичених коштів;

- повернення боргу і виплата відсотків.

Державне управління залученням коштів, як правило, здійснюється в контексті бюджетного процесу, де законом "Про державний бюджет" на відповідний рік

установлюються граничні розміри боргу і державні гарантії його повернення. Обсяг залучених зовнішніх позик для будь-якої країни визначається двома факторами: по-перше, скільки капіталу країна може поглинути, по-друге, який обсяг боргу вона може обслуговувати без ризику виникнення кризи платежів. Під час обчислення цих факторів повинні враховуватись як короткострокові, так і довгострокові характеристики державного боргу.

Розміщення облігацій внутрішніх державних позик у 2017 році здійснювалось Міністерством фінансів України згідно з відповідними графіками.

Номер розміщення облігацій	117	Всього
Міжнародний ідентифікаційний код цінного папера	UA4000199210	
Обмеження на обсяг розміщення облігацій (шт.)	1195300	
У т.ч. за неконкурентними заявками (шт.)	0	
Дата розміщення облігацій	24.10.2017	
Дата оплати за придбані облігації	25.10.2017	
Термін погашення облігацій	12.10.2022	
Граничний рівень дохідності облігацій (%)	15	
Середньозважений рівень дохідності облігацій (%)	14,99	
Кількість проданих облігацій (шт.)	1195300	1195300
У т.ч. за неконкурентними заявками (шт.)	0	0
Залучено коштів від розміщення облігацій (грн.)	1195371757.00	1195371757.00

Рис. 6.2– Результати розміщення облігацій внутрішніх державних позик (Гривня)

Управління розміщенням запозичених коштів є основним елементом усієї системи управління боргом держави. Залучені кошти повинні використовуватися для фінансування зростання виробничих потужностей. При цьому повинно збільшуватися виробництво товарів не лише для внутрішніх потреб, а й експорт продукції, конче необхідний для одержання іноземної валюти на обслуговування та погашення зовнішнього боргу. Якщо цього не буде, то платежі з обслуговування боргу досягнуть неприпустимо високої частки експорту та вітчизняного виробництва. У результаті комерційні кредитори, побоюючись імовірних неплатежів, скорочуватимуть кредитування країни.

З метою забезпечення платоспроможності держави, тобто можливості погашення боргів, застосовуються різноманітні методи коригування позикової політики.

Найпоширенішими є *рефінансування боргу та реструктуризація заборгованості*.

Рефінансування державного боргу - це погашення основної заборгованості й процентів за рахунок коштів, отриманих від розміщення нових позик. Для успішного застосування механізму рефінансування необхідна висока фінансова репутація країни-позичальника. На світовому фінансовому ринку репутація позичальників виражається в рейтингах, що присвоюються відповідній країні спеціальними агентствами відповідно до міжнародних правил присвоєння рейтингу.

Реструктуризація заборгованості полягає в тому, що на певних умовах відстрочується виплата частки боргу. Зокрема, сьогодні використовується кілька варіантів реструктуризації зовнішньої заборгованості, які відпрацьовані Паризьким клубом офіційних кредиторів.

Один із варіантів - це коли на певних умовах проводиться відстрочення виплати частки боргу терміном до трьох років. Існують також варіанти конверсії боргів на акції для вкладення їх у національну економіку.

У 90-х роках почала застосовуватись реструктуризація боргів комерційних банків на основі методу Брейді. Згідно з ним банки реструктурують борг лише в тому разі, якщо уряд країни-боржника почне виконувати радикальну програму структурних перетворень. За формулою Брейді спочатку провадиться зменшення боргу на 50 %. Інша частка боргу обмінюється на спеціальні облігації Брейді.

Методами управління державним боргом є: конверсія, консолідація, уніфікація, обмін облігацій за регресивним співвідношенням, відстрочення погашення й анулювання позики. Конверсія - це зміна дохідності позики. Держава, як правило, зменшує розмір

процентів, які мають виплачуватися за позиками. Збільшення строків дії випущеної позики називають *консолідацією*. *Консолідація і конверсія* можуть провадитися також одночасно. *Уніфікація позик* - це об'єднання кількох позик в одну, коли облігації раніше випущених кількох позик обмінюються на облігації нової позики. У деяких випадках може здійснюватися *обмін облігацій за регресивним співвідношенням*, тобто коли кілька раніше випущених облігацій прирівнюються до однієї нової. Цей метод економічних обґрунтувань не має.

Відстрочення погашення позики, як правило, проводиться тоді, коли випуск нових позик є фінансово недоцільним, оскільки всі доходи від позик використовують на обслуговування раніше випущених позик. *Анулювання боргу* означає відмову уряду від його погашення. Анулювання боргів може бути зумовлене фінансовою неспроможністю держави, тобто банкрутством, або політичними мотивами.

Відстрочення погашення боргових зобов'язань, а також анулювання боргу може застосовуватися як до внутрішніх, так і до зовнішніх позик.

Контрольні питання:

1. Розкрийте сутність державного кредиту за економічним змістом, матеріально-речовим втіленням, зовнішньою формою прояву та юридично-правовим статусом.
2. У чому полягає об'єктивна необхідність державного кредиту?
3. Які є форми державного кредиту?
4. За якими ознаками класифікуються державні позики?
5. Що таке державний борг?
6. Розкрийте відмінності між державним боргом та державною заборгованістю?
7. За якими ознаками класифікується державний борг?
8. У чому полягає сутність системи управління державним боргом? Назвіть і охарактеризуйте основні підсистеми управління державним боргом.
9. Які органи беруть участь в управлінні державним боргом?
10. Охарактеризуйте основні методи управління державним боргом.

Змістовий модуль 2.

Сутність та зміст ланок фінансової системи держави, форм фінансових відносин і методів фінансової діяльності

Тема 7. Фінанси суб'єктів господарювання та неприбуткових організацій

План:

- 7.1. Сутність і функції фінансів підприємств
- 7.2. Організаційні основи функціонування фінансів підприємств
- 7.3. Фінансові ресурси підприємств, їх склад і джерела формування
- 7.4. Формування фінансових результатів суб'єктів господарювання

Рекомендована література: [1,3,5,9,31,33,39,4144,47]

Основні терміни і поняття: суб'єкт господарювання, фінанси підприємств, фінансові ресурси, грошові фонди, господарське товариство, акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю, фінансова діяльність, фінансовий механізм.

7.1. Сутність і функції фінансів підприємств

Фінанси підприємств як складова фінансової системи посідають визначне місце у

структурі фінансових відносин суспільства. Вони функціонують у матеріальній і нематеріальній сферах виробництва, де створюються валовий внутрішній продукт - основне джерело фінансових ресурсів.

На макроекономічному рівні *фінанси підприємств* забезпечують формування фінансових ресурсів країни через бюджет і позабюджетні фонди.

Фінанси підприємств функціонують на мікрорівні, а тому мають і спільні риси, і певні відмінності від фінансів держави в цілому. Загальною ознакою фінансів підприємств є те, що вони виражають сукупність економічних відносин, пов'язаних з розподілом ВВП. *Специфічні ознаки фінансів підприємств* виражають економічні відносини, які характеризують первинний розподіл вартості ВВП, формування та використання грошових доходів і децентралізованих фондів. *Особливості фінансів підприємств* зумовлені їх функціонуванням у різних галузях економіки, різними організаційно-правовими формами господарювання.

Фінанси підприємств - це сукупність обмінно-розподільних відносин, що виникають на підприємстві у процесі формування, розміщення і використання фінансових ресурсів, здійснення витрат, отримання і розподілу доходів.

Господарська діяльність переважної більшості підприємств має комерційний характер і спрямована на досягнення соціально-економічних результатів та одержання прибутку. *Некомерційне господарювання* - це самостійна систематична господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання, спрямована на досягнення економічних, соціальних та інших результатів, не пов'язана з одержанням прибутку. До некомерційних належать здебільшого добродійні, освітянські, медичні, наукові та інші організації невиконавчої сфери економіки.

У процесі підприємницької діяльності підприємства вступають у господарські відносини зі своїми контрагентами: постачальниками і покупцями, партнерами по суспільній діяльності, об'єднаннями й асоціаціями, фінансово-кредитною системою, внаслідок яких виникають фінансові відносини, пов'язані з організацією виробництва і реалізацією продукції, формуванням фінансових ресурсів, здійсненням інвестиційної діяльності, податкових платежів у бюджет і цільові фонди, внутрішньовиробничим розподілом доходів тощо.

Таким чином, *об'єктом фінансів підприємства* є економічні відносини, пов'язані з рухом коштів, формуванням та використанням грошових фондів.

Суб'єктами таких відносин можуть бути підприємства та організації, банківські установи і страхові компанії, позабюджетні фонди, інвестиційні фонди, аудиторські організації, інші суб'єкти господарювання, які є юридичними особами.

Оскільки *фінанси підприємств* безпосередньо пов'язані з рухом грошових коштів, то досить часто поняття "фінанси підприємств" ототожнюється з поняттям "грошові кошти" та "фінансові ресурси". Однак самі кошти чи фінансові ресурси не розкривають поняття "фінанси", якщо не з'ясувати суті економічної природи останніх. Такими суттєвими загальними властивостями, які лежать в основі фінансів, є закономірності відтворювального процесу та грошові відносини, що виникають між учасниками суспільного виробництва на всіх стадіях процесу відтворення. Однак не всі грошові відносини належать до фінансових. Грошові відносини перетворюються на фінансові, коли рух грошових коштів стає відносно самостійним. Це відбувається у процесі формування, розподілу, використання грошових доходів і фондів згідно з цільовим призначенням у формі фінансових ресурсів.

Залежно від економічного змісту фінансові відносини підприємств можна згрупувати за такими основними напрямками (рис. 7.1):

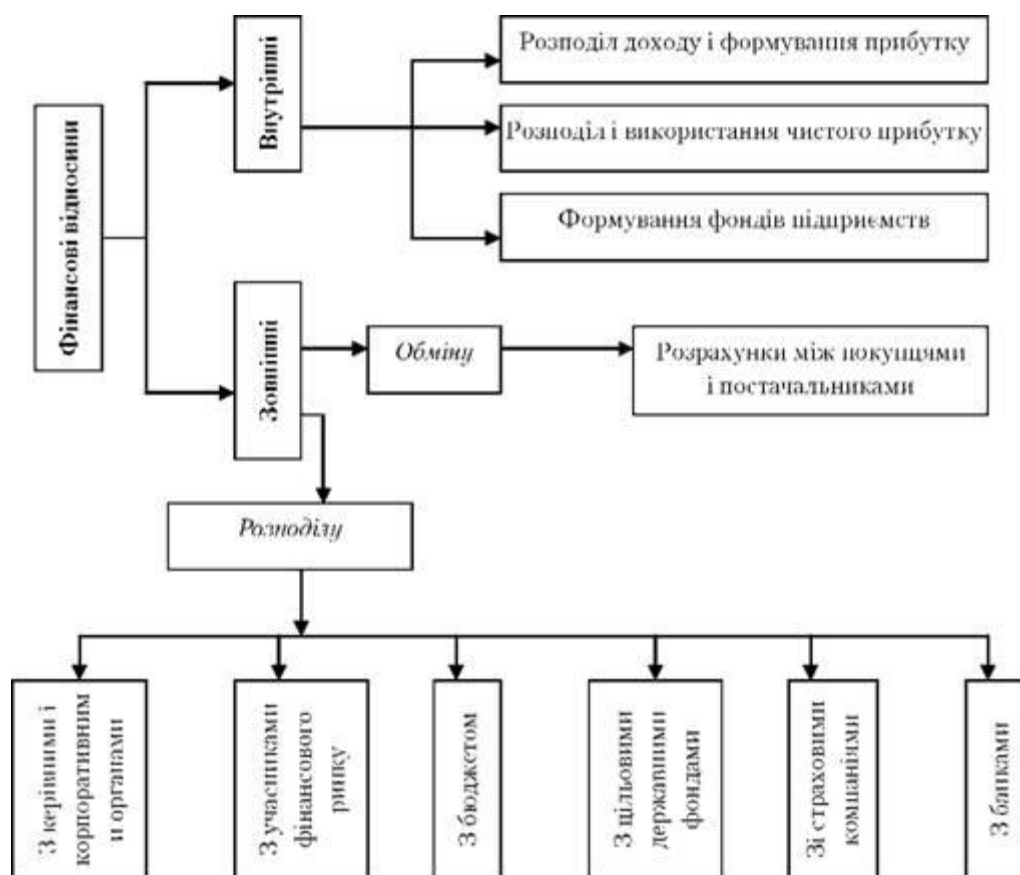

Рис. 7.1– Схема фінансових відносин підприємств

1) відносини з іншими підприємствами та організаціями - найбільша за обсягом грошових платежів група. Це відносини між підприємствами, що пов'язані з виконанням договірних зобов'язань (з постачальниками, покупцями, будівельниками, транспортниками та іншими підприємствами як всередині країни, так і ззовні). Фінансові відносини між підприємствами можуть виникати у зв'язку з реалізацією виробленої продукції; купівлею-продажем товарно-матеріальних цінностей для господарської діяльності; сплатою й отриманням штрафів, пені та інших платежів; перерахуванням коштів у цільові фонди інших підприємств; розподілом прибутку від спільної діяльності. Роль цієї групи первинна, тому що у сфері матеріального виробництва створюється ВВП, підприємства одержують виручку від реалізації продукції і прибуток;

2) фінансові відносини всередині підприємства. Це відносини між окремими структурними підрозділами підприємства (філіями, цехами, відділами), а також відносини адміністрації з робітниками підприємства. Фінансові відносини всередині підприємства виникають у зв'язку з формуванням статутного фонду, формуванням і розподілом прибутку, фондів спеціального призначення; оплатою праці робітників та службовців, виплатою премій, матеріальної допомоги;

3) фінансові відносини підприємств з вищими організаціями, всередині фінансово-промислових груп. Це відносини, що виникають в умовах концентрації і монополізації виробництва. Вони пов'язані з формуванням і використанням централізованих грошових фондів для фінансування інвестицій, наукових та маркетингових досліджень, поповнення основних та оборотних коштів, фінансуванням імпорتنих операцій;

4) відносини з фінансово-кредитною системою. Ці відносини включають відносини з бюджетною системою (державним та місцевими бюджетами), з позабюджетними фондами, з кредитно-банківськими установами, зі страховими організаціями, з фондовим ринком, з різними фондами та інші відносини. Вони виникають при сплаті податків та інших обов'язкових внесків і платежів у бюджетну систему та позабюджетні фонди, при отриманні

з бюджету грошових коштів у вигляді асигнувань, дотацій, субсидій тощо.

Кожна з перелічених груп фінансових відносин має свої особливості і сферу застосування, але матеріальною основою економічних (фінансових) відносин є рух грошових коштів. Саме рухом грошових коштів супроводжується формування статутного капіталу підприємства, починається і завершується кругообіг виробничих фондів, формування і використання грошових фондів і резервів. Звідси можна зробити висновок, що зазначені грошові відносини визначають сутність і зміст фінансів підприємницьких структур.

Об'єктами фінансових відносин між підприємствами і кредитно-банківською системою є організація безготівкових розрахунків, отримання і повернення позик, сплата процентів за отримані кредити, внесення коштів на депозитні рахунки банків та отримання за ними процентів. Банки надають підприємствам різні фінансові послуги: лізингові, факторингові, трастові (довірчі), консультативні та ін. Ця група відносин включає також різноманітні фінансові відносини підприємств з іншими інститутами ринкової економіки: зі страховими організаціями (у зв'язку зі страховими платежами та відшкодуваннями за різними видами страхування); з фондовим ринком (випуск цінних паперів, розміщення їх, купівля-продаж на фондових біржах цінних паперів інших підприємств); з інвестиційними фондами (залучення довгострокових кредитів з метою розширення виробництва) та ін.

Суб'єкти господарювання та інші учасники відносин у сфері господарювання здійснюють свою діяльність у межах чинного законодавства. Так, відносини у сфері господарювання регулюються Конституцією України, Господарським кодексом України, нормативно-правовими актами Президента України та Кабінету Міністрів України, нормативно-правовими актами інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також іншими правовими актами.

Правовий господарський порядок в Україні формується на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів.

Як економічна категорія фінанси підприємницьких структур проявляються і виражають свою сутність через функції.

До першої функції відносять формування фінансових ресурсів у процесі виробничо-господарської діяльності. Формування фінансових ресурсів на підприємствах відбувається при створенні статутного капіталу, а також під час розподілу грошових надходжень внаслідок повернення коштів, авансованих в основні та оборотні засоби, використання доходів на формування резервного фонду тощо. У зв'язку з цим поняття "формування" і "розподіл" доцільно розглядати як єдиний процес у суспільному виробництві. Утворення грошових фондів завжди передбачає розподіл валових доходів. Саме тому більшість економістів визнають за *головні функції фінансів підприємств розподільчу та контрольну*, хоч і дотепер у науковій літературі це питання залишається дискусійним.

Друга функція полягає у розподілі та використанні фінансових ресурсів для забезпечення операційної, фінансової та інвестиційної діяльності, для виконання своїх фінансових зобов'язань перед бюджетом, банками, суб'єктами господарювання. За допомогою **розподільчої функції** відбуваються формування статутного капіталу, розподіл ВВП у вартісному вираженні, визначення основних вартісних пропорцій у процесі розподілу доходів і фінансових ресурсів, забезпечується оптимальне співвідношення інтересів окремих товаровиробників, підприємств, організацій і держави у цілому. Таким чином, через розподільчу функцію фінансів відбуваються формування фінансових ресурсів підприємства, їх розподіл і використання для забезпечення усіх видів діяльності підприємства (операційної, інвестиційної, фінансової).

Сутність останньої функції полягає у контролі за формуванням та використанням фінансових ресурсів у процесі відтворення. Контрольна функція фінансів підприємства виявляється у контролі за формуванням і використанням фінансових ресурсів підприємства у процесі відтворення. Об'єктивною основою контрольної функції є вартісний облік витрат на виробництво і реалізацію продукції (виконання робіт, надання послуг), формування доходів і

фондів грошових коштів підприємства та їх використання. Контрольна функція реалізується за допомогою фінансових показників діяльності підприємств, їх оцінки і розробки необхідних заходів щодо підвищення ефективності розподільчих відносин.

Функції фінансів тісно пов'язані й виявляються у взаємодії, що можна довести на прикладі. Так, в основі фінансів лежать розподільчі відносини, які забезпечують джерелами фінансування процес відтворення, і таким чином пов'язують в одне ціле всі фази відтворювального процесу: виробництво, обмін і споживання.

Розмір доходів, які одержує підприємство, ефективне і раціональне господарювання визначають можливості його подальшого розвитку. І навпаки, порушення безперервного кругообігу коштів, зростання витрат на виробництво і реалізацію продукції зменшують доходи підприємства і, відповідно, можливості його подальшого розвитку, конкурентоспроможність і фінансову стійкість. У такому разі контрольна функція фінансів сигналізує про недостатній вплив розподільчих відносин на ефективність виробництва, недоліки в менеджменті фінансовими ресурсами, організації виробництва. Ігнорування таких сигналів може призвести до банкрутства і ліквідації підприємства.

7.2. Організаційні основи функціонування фінансів підприємств

Під *організацією фінансів підприємств* розуміють форми, методи, способи формування та використання ресурсів, контроль за їх оборотом для досягнення економічних цілей згідно з чинними законодавчими актами.

В основу організації фінансів підприємств покладено комерційний розрахунок - порівняння у вартісній формі витрат і результатів фінансово-господарської діяльності, який базується на таких **основних принципах**: саморегулювання, самоокупність, самофінансування.

Усі принципи між собою тісно взаємопов'язані і становлять єдине ціле. Недотримання хоча б одного з них відразу ж зводить нанівець ефективність комерційного розрахунку.

Визначальну роль у формуванні фінансових ресурсів *при комерційному розрахунку* відіграють власні кошти, котрі покривають значну частину витрат, а також є забезпеченням отриманих кредитів. Бюджетні асигнування і надходження з цільових та централізованих фондів виконують допоміжну роль, а збалансування потреб у фінансових ресурсах здійснюється за допомогою кредиту. *Метою діяльності* є отримання прибутку.

Основою високоефективного функціонування підприємств в умовах ринкової економіки є здійснення фінансової діяльності на засадах комерційного розрахунку.

Комерційний розрахунок є раціональним і високоефективним методом фінансової діяльності. Він спонукає підприємство до пошуку достатніх і дешевих фінансових ресурсів, раціонального їх розміщення, мінімізації витрат і максимізації доходів та прибутку. Комерційний розрахунок притаманний ринковій економіці. Саме він, а не ринкові відносини самі по собі, сприяє високоефективному господарюванню.

Визначальний вплив на організацію фінансів підприємств мають: організаційно-правова форма господарювання; галузеві техніко-економічні особливості; форма об'єднання підприємств, якщо підприємство входить до будь-якого об'єднання.

В Україні можуть діяти різні види підприємств, що відрізняються метою і характером діяльності, кількістю власників капіталу, їхніми правами і відповідальністю. *Організаційно-правова форма господарювання підприємств* визначається Господарським кодексом України.

Залежно від форм власності, передбачених законом, в Україні можуть діяти підприємства таких видів: приватні, комунальні, колективні, державні, а також змішані.

Залежно від способу утворення (заснування) та формування статутного фонду в Україні діють унітарні та корпоративні підприємства.

Унітарне підприємство створюється одним засновником, який виділяє необхідне для того майно, формує відповідно до закону статутний фонд, не поділений частки (паї), затверджує статут, розподіляє доходи, безпосередньо або через керівника, який ним

призначається, керує підприємством і формує його трудовий колектив на засадах трудового найму, вирішує питання реорганізації та ліквідації підприємства. Унітарними є підприємства державні, комунальні, підприємства засновані на власності об'єднання громадян, релігійної організації або на приватній власності засновника.

Корпоративне підприємство утворюється, як правило, двома або більше засновниками за їх спільним рішенням (договором), діє на основі об'єднання майна та/або підприємницької чи трудової діяльності засновників (учасників), їх спільного управління справами, на основі корпоративних прав, у тому числі через органи, що ними створюються, участі засновників (учасників) у розподілі доходів та ризиків підприємства. Корпоративними є кооперативні підприємства, підприємства, що створюються у формі господарського товариства, а також інші підприємства, у тому числі засновані на приватній власності двох або більше осіб.

Організаційно-правова форма господарювання визначає зміст фінансових відносин у процесі формування статутного капіталу, відповідальності за зобов'язаннями, розподілу і використанню прибутку.

Згідно з Господарським кодексом України *господарськими товариствами* визнаються підприємства або інші суб'єкти господарювання, створені юридичними особами та/або громадянами шляхом об'єднання їх майна й участі в підприємницькій діяльності товариства з метою одержання прибутку.

Господарські товариства створюються і діють на підставі установчих документів (установчого договору, статуту).

Господарські товариства залежно від характеру інтеграції (осіб чи капіталу) та міри відповідальності за зобов'язаннями (повна чи часткова) поділяють: на повні, з обмеженою відповідальністю, додатковою відповідальністю, командитні, акціонерні.

Повне товариство (товариство з повною відповідальністю) - це товариство, всі учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і несуть додаткову солідарну відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном.

Товариством з обмеженою відповідальністю є господарське товариство, що має статутний фонд, поділений на частки, розмір яких визначається установчими документами, і несе відповідальність за своїми зобов'язаннями тільки своїм майном. Учасники товариства, які повністю сплатили свої вклади, несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства у межах своїх вкладів.

Товариство з додатковою відповідальністю є господарське товариство, статутний фонд якого поділений на частки визначених установчими документами розмірів і яке несе відповідальність за своїми зобов'язаннями власним майном, а в разі його недостатності учасники цього товариства несуть додаткову солідарну відповідальність у визначеному установчими документами однаково кратному розмірі до вкладу кожного з учасників.

Командитним визнається товариство, в якому один або декілька учасників здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і несуть за його зобов'язаннями додаткову солідарну відповідальність усім своїм майном, на яке за законом може бути звернено стягнення (повні учасники), а інші учасники присутні в діяльності товариства лише своїми вкладками (вкладники).

Акціонерним товариством є господарське товариство, яке має статутний фонд, поділений на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості, і несе відповідальність за зобов'язаннями тільки майном товариства, а акціонери несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, в межах вартості належних їм акцій.

Акціонерні товариства за типом поділяються на публічні акціонерні товариства (ПАТ) та приватні акціонерні товариства (ПрАТ).

Кількісний склад акціонерів ПАТ не може перевищувати 100 акціонерів. При цьому, ПАТ може здійснювати як публічне, так і приватне розміщення акцій. Водночас ПрАТ може здійснювати тільки приватне розміщення акцій. У разі прийняття загальними зборами ПрАТ рішення про здійснення публічного розміщення акцій до статуту товариства вносяться

відповідні зміни, у тому числі про зміну типу товариства - з приватного на публічне. При цьому зміна типу товариства з приватного на публічне або навпаки не є його перетворенням¹.

Суб'єкти господарювання мають право самостійно вирішувати, як розпорядитися чистим прибутком, які фінансові ресурси формувати та як їх використовувати в межах чинного законодавства.

Фінансова діяльність підприємства регламентується державою через податкову, амортизаційну, валютну, митну політику. Суб'єкт господарювання несе реальну економічну відповідальність за результати діяльності та своєчасне виконання своїх зобов'язань перед постачальниками, споживачами, державою, банками. За своїми зобов'язаннями підприємство відповідає власним майном і доходами. Свої втрати та збитки підприємство покриває за рахунок фінансових резервів, системи страхування та за розрахунок власного прибутку.

На організацію фінансів підприємств впливають також різні форми об'єднань підприємств.

Згідно з Господарським кодексом в Україні можуть створюватись і функціонувати два типи об'єднань підприємств: *добровільні та інституціональні*.

За умов ринкової економіки підприємства мають право *на добровільних засадах* об'єднувати науково-технічну, виробничу, комерційну та інші види діяльності й створювати добровільні об'єднання, якщо це не суперечить антимонопольному законодавству України.

Крім добровільних об'єднань в Україні створюються й функціонують *інституціональні об'єднання*, діяльність яких започатковується у директивному порядку міністерствами (відомствами), органами самоврядування чи безпосередньо Кабінетом Міністрів України. У національному господарстві України функціонують потужні державні корпорації, створені на базі колишніх галузевих міністерств. Інституціональні міжгалузеві об'єднання підприємств та організацій діють в агропромисловому комплексі, будівництві, інших секторах економіки.

Підприємство, яке входить до інституціонального об'єднання, не має права без згоди об'єднання виходити з його складу, а також об'єднувати на добровільних засадах свою діяльність з іншими суб'єктами господарювання та приймати рішення про припинення своєї діяльності.

Господарські об'єднання утворюються як *асоціації, корпорації, консорціуми, концерни, інші об'єднання підприємств*, передбачені законом.

Асоціації - це договірні добровільні об'єднання, створені з метою постійної координації господарської діяльності підприємств, що об'єдналися шляхом централізації однієї або кількох виробничих та управлінських функцій, розвитку спеціалізації і кооперації виробництва, організації спільних виробництв на основі об'єднання учасниками фінансових та матеріальних ресурсів для задоволення переважно господарських потреб учасників асоціації. Асоціація не має права втручатись у господарську діяльність будь-якого з учасників.

Корпорацією визнається договірне об'єднання, створене на основі поєднання виробничих, наукових і комерційних інтересів підприємств, що об'єдналися, з делегуванням ними окремих повноважень централізованого регулювання діяльності кожного з учасників органам управління корпорації.

Консорціум - це тимчасове статутне об'єднання підприємств для досягнення його учасниками певної спільної господарської мети (реалізації цільових програм, науково-технічних, будівельних проектів тощо). Учасниками консорціуму можуть бути державні та приватні фірми, а також окремі держави (наприклад міжнародний консорціум супутникового зв'язку). Учасники консорціуму зберігають юридичну і фінансову самостійність. У разі досягнення мети створення консорціуму він припиняє свою діяльність.

Концерн - це статутне об'єднання підприємств, що характеризуються єдністю власності та контролю. Об'єднання відбувається найчастіше за принципом диверсифікації, коли один концерн інтегрує підприємства різних галузей економіки (промисловість, транспорт,

торгівля, страхові компанії, банки). Після створення концерну суб'єкти господарювання втрачають самостійність. Учасники одного концерну не можуть бути одночасно учасниками іншого концерну.

Промислово-фінансові групи - це об'єднання юридично та економічно самостійних підприємств різних галузей економіки, що утворюються за рішенням Кабінету Міністрів України на певний строк з метою реалізації державних програм розвитку пріоритетних галузей виробництва і структурної перебудови економіки України. Промислово-фінансова група не є юридичною особою і не підлягає державній реєстрації як суб'єкт господарювання.

Холдинг - це специфічна організаційна форма об'єднання капіталів. Суб'єкт господарювання, що володіє контрольним пакетом акцій дочірнього підприємства (підприємств), визнається холдинговою компанією. Між холдинговою компанією та її дочірніми підприємствами встановлюються відносини контролю-підпорядкування відповідно до вимог Господарського кодексу України. Якщо з вини контролюючого підприємства дочірнім підприємством було укладено (здійснено) не вигідні для нього угоди або операції, то контролююче підприємство повинно компенсувати завдані дочірньому підприємству збитки. Якщо дочірнє підприємство з вини контролюючого підприємства опиниться у стані неплатоспроможності й буде визнане банкрутом, то субсидіарну відповідальність перед кредиторами дочірнього підприємства нестиме контролююче підприємство.

Законом можуть визначатися й інші форми об'єднання інтересів підприємств: союзи, спілки тощо.

7.3. Фінансові ресурси підприємств, їх склад і джерела формування

Матеріальним втіленням фінансових відносин на рівні господарських суб'єктів є фінансові ресурси (рис.7.2).

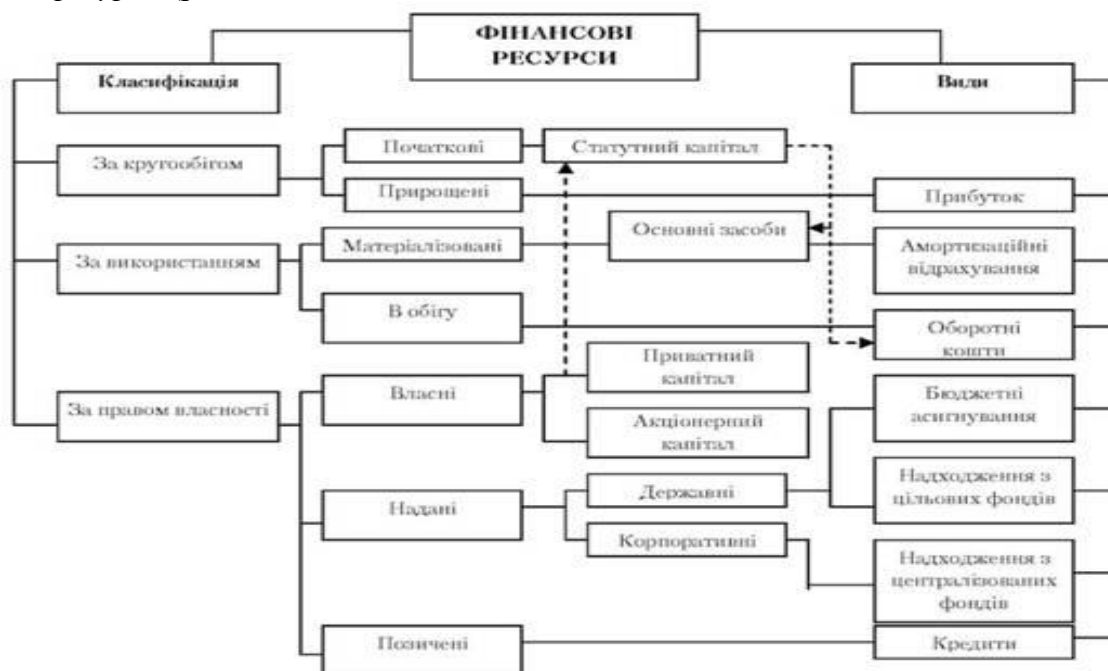

Рис. 7.2– Класифікація та склад формування фінансових ресурсів підприємства

Під **фінансовими ресурсами** розуміють акумульовані підприємством грошові кошти з різних джерел, які надходять у господарський обіг і призначені для покриття його потреб. До фінансових ресурсів належать усі грошові фонди і та частина грошових коштів, яка використовується підприємством у нефондовій формі.

Важливим аспектом фінансової діяльності підприємств є формування та використання різних грошових фондів, через які здійснюється процес розширеного відтворення, фінансування науково-технічних розробок, освоєння та впровадження нової техніки і

технологій, економічне стимулювання тощо.

Стабільність функціонування підприємства ґрунтується на достатності фінансових ресурсів та їх стабільному кругообігу.

Загальна сума фінансових ресурсів кожного підприємства складається з таких елементів:

- **статутний капітал** - основне первісне джерело власних коштів підприємства. Статутний капітал становить сукупність коштів засновників, необхідну для функціонування підприємства, які вкладені в активи, а також майнових прав, що мають грошову оцінку. Порядок і джерела формування статутного капіталу залежать від типу підприємства і форми власності. Розміри статутного капіталу характеризують розмір коштів, які були інвестовані у фінансово-господарську діяльність. На основі статутного капіталу формується основний і оборотний капітал, що перебувають у процесі безперервного руху, набуваючи різноманітних форм залежно від стадії кругообігу;

- **резервний фонд** утворюється на підприємстві за рахунок відрахувань від прибутку, використовується для покриття збитків, подолання тимчасових фінансових ускладнень (не менш як 25 % статутного фонду і не менш як 5 % від розміру прибутку);

- **амортизаційний фонд** утворюється в процесі використання основних засобів і нематеріальних активів за рахунок амортизаційних відрахувань, використовується для їх відтворення;

- **фонд розвитку** концентрує кошти, які використовуються для розвитку виробництва;

- **валютний фонд** формується на підприємствах, які одержують виручку у валюті від експортних операцій або купують валюту для імпорتنих операцій;

- **фонд оплати праці** формується на підприємстві для грошових виплат працівникам за виконану роботу згідно з трудовим договором;

- **фонд виплати дивідендів** утворюється на акціонерних підприємствах один раз на рік для виплати акціонерам дивідендів за акціями.

Крім постійних грошових фондів на підприємствах можуть утворюватися оперативні тимчасові фонди.

Залежно від джерел формування фінансові ресурси підприємства поділяються на:

- створені за рахунок власних і прирівняних до власних грошових надходжень (внески засновників у статутний фонд);

- внаслідок здійснення фінансово-господарської діяльності (нерозподілений прибуток, амортизаційний фонд, резервний фонд);

- у результаті операцій на фінансовому ринку (додатковий капітал, позичковий капітал);

- у порядку перерозподілу грошових коштів (бюджетні субсидії, страхові відшкодування, інші види ресурсів).

За правом власності фінансові ресурси поділяють на: власні кошти підприємницької структури; залучені кошти; позикові фінансові ресурси.

Первісне формування фінансових ресурсів відбувається під час створення господарських суб'єктів. На функціонуючих підприємствах фінансові ресурси формуються за рахунок прибутку та амортизаційних відрахувань.

У процесі своєї діяльності підприємство може *додатково залучати фінансові ресурси* через випуск і розміщення акцій та облігацій, з бюджету чи державних фондів цільового призначення, з централізованих корпоративних фондів, через отримання страхових сум за умови настання відповідного страхового випадку.

Залучені фінансові ресурси за характером використання подібні власним, оскільки після їх надходження вони переходять у розпорядження підприємства. Водночас існують певні обмеження у їх використанні, адже такі кошти мають здебільшого цільовий характер.

Бюджетні асигнування можуть надаватися підприємствам (як правило, державним) у таких формах: *бюджетні інвестиції; державні дотації; державні субсидії.*

Бюджетні інвестиції являють собою виділення коштів державного або місцевого

бюджетів на розвиток виробництва, насамперед у вигляді капітальних вкладень. Вони спрямовуються у пріоритетні галузі й проекти, які визначають розвиток економіки країни в цілому.

Державні дотації - це виділення коштів з бюджету на покриття збитків підприємства, як правило, у разі, коли збитковість є наслідком певної політики держави, наприклад цінової.

Державні субсидії - це виділення коштів з бюджету суб'єктам підприємницької діяльності на вирішення певних завдань у рамках різного роду державних програм.

Надходження з державних цільових фондів за своїм змістом ідентичні бюджетним асигнуванням. Вони здійснюються у формі державних інвестицій і субсидій. Ці ресурси мають цільовий характер, що впливає із сутності даних фондів.

До *позикових фінансових ресурсів* відносять:

- **банківський кредит**. Його необхідність визначається характером кругообігу основних і оборотних засобів;

- **бюджетний кредит**. Цей кредит діє на тих самих принципах, що й банківський;

- **комерційний кредит** - це придбання товарів чи отримання послуг з відстроченням оплати. Подібна угода оформляється спеціальним борговим зобов'язанням - комерційним векселем.

Кредитування на відміну від бюджетних асигнувань здійснюється з дотриманням принципів поворотності, строковості, платності, забезпеченості.

Забезпеченість підприємства фінансовими ресурсами, як і основними фондами, безпосередньо впливає на його діяльність. Недостатність фінансових ресурсів веде до небезпечності виробничого процесу. Нераціональне і неефективне їх використання звужує виробничі та фінансові можливості підприємства. Втрата чи осідання фінансових ресурсів веде до банкрутства підприємства.

Перехід до господарювання в ринкових умовах потребує нових підходів до формування фінансових ресурсів підприємств. Так, сьогодні важливе місце в джерелах фінансових ресурсів належить внескам фізичних та юридичних осіб. Водночас значно скорочуються обсяги фінансових ресурсів, які надходять від центральних і місцевих органів державної влади. Збільшується значення прибутку, амортизаційних відрахувань та позикових коштів у формуванні фінансових ресурсів підприємств.

Наявність фінансових ресурсів, їх ефективне використання визначають фінансове благополуччя підприємства, його платоспроможність, ліквідність, фінансову стійкість. Водночас висока питома вага залучених та позикових коштів ускладнює фінансову діяльність підприємства та потребує додаткових витрат на сплату відсотків за банківські кредити, дивідендів на акції, доходів на облігації, зменшує ліквідність балансу підприємства, підвищує фінансовий ризик. Тому в кожному конкретному випадку необхідно детально продумати доцільність залучення додаткових фінансових ресурсів.

7.4. Формування фінансових результатів суб'єктів господарювання

Фінансовими результатами діяльності суб'єктів підприємницьких структур є прибуток або збиток.

Прибуток - це показник, який формується на мікрорівні. Прибуток відображає результати фінансово-господарської діяльності підприємств як суб'єктів господарювання і зазнає впливу багатьох чинників. Так, на формування прибутку як фінансового показника роботи підприємства, що відображається в офіційній звітності суб'єктів господарювання, впливає встановлений порядок визначення фінансових результатів діяльності, обчислення собівартості продукції (робіт, послуг), загальногосподарських витрат, визначення прибутків (збитків) від фінансових операцій та іншої діяльності.

Отже, **прибуток** - це важливий показник, який характеризує фінансовий результат діяльності підприємства.

Зростання прибутку означає збільшення потенційних можливостей підприємства, підвищення ступеня його ділової активності. За прибутком визначаються частка доходів

власників підприємств, розміри дивідендів акціонерів, інших доходів. Прибуток визначає також рентабельність капіталу, впливає на вартість усього підприємства в цілому.

Різномічне значення прибутку посилюється з переходом держави до ринкових умов господарювання. Підприємства недержавної форми власності, здобувши фінансову самостійність і незалежність, мають право самостійно визначати напрями використання прибутку після сплати обов'язкових платежів та відрахувань.

Прибуток є джерелом як забезпечення внутрішньогосподарських потреб підприємств, так і формування бюджетних ресурсів держави. Тому успішна, прибуткова діяльність вітчизняних підприємницьких структур є основою економічного розвитку держави.

Облік і визначення фінансових результатів - прибутку (збитку) здійснюються за такими видами діяльності підприємства: звичайна діяльність, у тому числі операційна та інша звичайна діяльність, а також діяльність, пов'язана з виникненням надзвичайних подій.

Підприємство може отримувати прибуток у результаті операційної, фінансової та інвестиційної діяльності.

У результаті реформування бухгалтерського обліку і звітності в Україні з 2000 р. відповідно до міжнародних стандартів відбулися зміни в методиці визначення прибутку підприємств. На рис. 7.3 наведено схему формування прибутку підприємства з урахуванням зазначених змін.

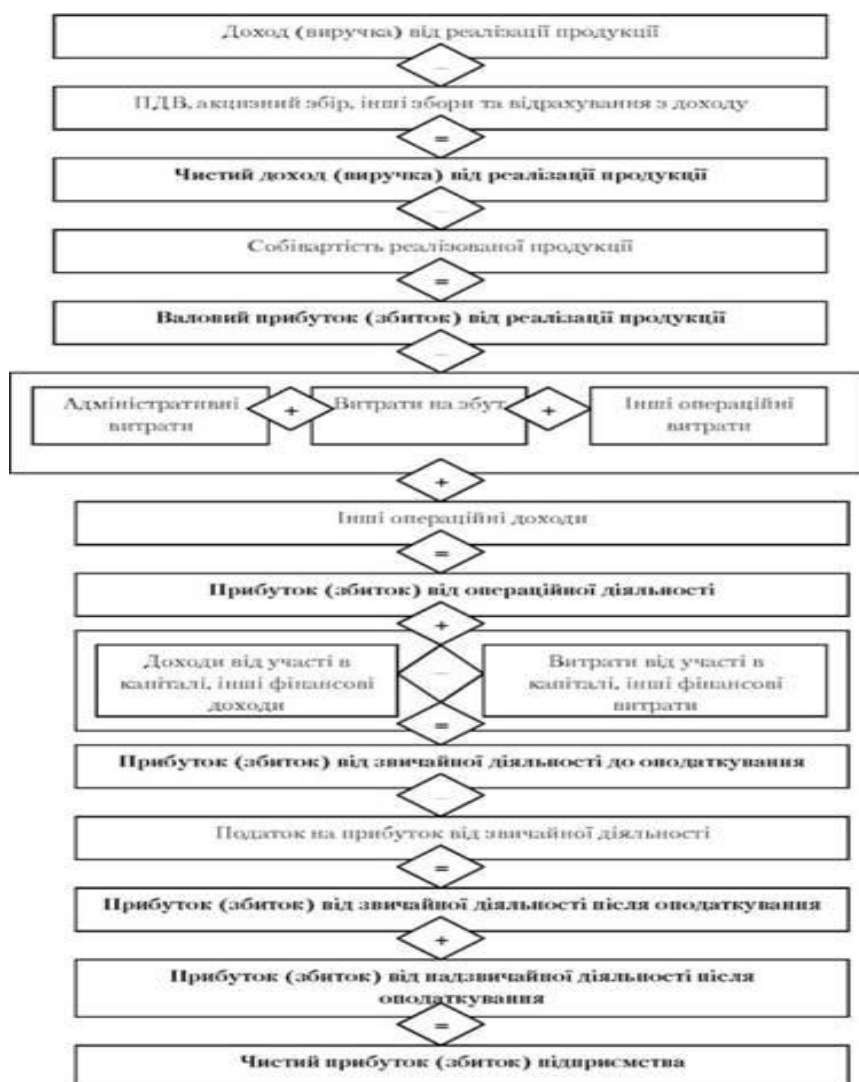

Рис. 7.3 – Структурно-логічна схема формування чистого прибутку (збитку) підприємства

Відповідно до стандартів бухгалтерського обліку прибуток - це сума, на яку доходи перевищують пов'язані з ними витрати.

Збитком вважається перевищення суми витрат над сумою доходів, для отримання яких були здійснені ці витрати.

Діяльність підприємств у сфері фінансових результатів спрямована на забезпечення отримання прибутку та його оптимальний розподіл і використання, а за наявності збитків - на встановлення їх причин та джерел покриття.

Валовий (загальний) прибуток (збиток) розраховують як різницю між чистим доходом від реалізації продукції і собівартістю реалізованої продукції.

Прибуток (збиток) від операційної діяльності визначається як алгебраїчна сума валового прибутку (збитку) та іншого операційного доходу, адміністративних витрат, витрат на збут та інших операційних витрат.

Прибуток (збиток) від звичайної діяльності до оподаткування визначається як алгебраїчна сума прибутку (збитку) від операційної діяльності, фінансових та інших доходів, фінансових та інших витрат.

Прибуток від звичайної діяльності після оподаткування визначається як різниця між прибутком від звичайної діяльності до оподаткування і суми податків з прибутку.

Чистий прибуток (збиток) підприємства (остаточний результат діяльності підприємства) розраховується як алгебраїчна сума прибутку (збитку) від звичайної діяльності після оподаткування і надзвичайного прибутку (збитку) після оподаткування.

Отриманий підприємством прибуток може бути використаний на задоволення різноманітних потреб. *По-перше*, він спрямовується на формування фінансових ресурсів держави, фінансування бюджетних видатків через вилучення у підприємств частини прибутку в державний бюджет. *По-друге*, прибуток є джерелом формування фінансових ресурсів самих підприємств і використовується ними для забезпечення господарської діяльності.

Отже, отриманий підприємством прибуток є об'єктом розподілу. У розподілі прибутку можна виділити два етапи.

Перший етап - це розподіл загального прибутку. На цьому етапі учасниками розподілу є держава й підприємство. У результаті розподілу кожний з учасників одержує свою частку прибутку. Пропорція розподілу прибутку між державою і підприємствами має важливе значення для забезпечення державних потреб і потреб підприємств. Це одне з принципових питань реалізації фінансової політики держави, від правильного вирішення якого залежить розвиток економіки в цілому.

Пропорції розподілу прибутку між державою (бюджетом) і підприємством складаються під впливом *кількох чинників*. Істотне значення при цьому має податкова політика держави щодо суб'єктів господарювання. Ця політика реалізується в сумі податків, що сплачуються за рахунок прибутку, у визначенні об'єктів оподаткування, ставках оподаткування, у порядку надання податкових пільг. Відповідно до *ст. 133 розділу 3 Податкового кодексу України* платниками податку на прибуток підприємств з числа резидентів є:

- суб'єкти господарювання - юридичні особи, які провадять господарську діяльність як на території України, так і за її межами;

- неприбуткові установи та організації у разі отримання прибутку від неосновної діяльності та/або доходів, що підлягають оподаткуванню відповідно до цього розділу.

Платниками податку на прибуток підприємств з числа нерезидентів є:

- юридичні особи, що створені в будь-якій організаційно-правовій формі, та отримують доходи з джерелом походження з України, за винятком установ та організацій, що мають дипломатичні привілеї або імунітет згідно з міжнародними договорами України;

- постійні представництва нерезидентів, які отримують доходи із джерелом походження з України або виконують агентські (представницькі) та інші функції стосовно таких нерезидентів чи їх засновників.

Другий етап - це розподіл і використання прибутку, що залишився в розпорядженні

підприємств після здійснення платежів до бюджету. На цьому етапі можуть створюватися за рахунок прибутку цільові фонди для фінансування відповідних витрат.

Прибуток, що залишається після податків і платежів (тобто чистий прибуток), надходить у повне розпорядження підприємства (рис. 7.4).

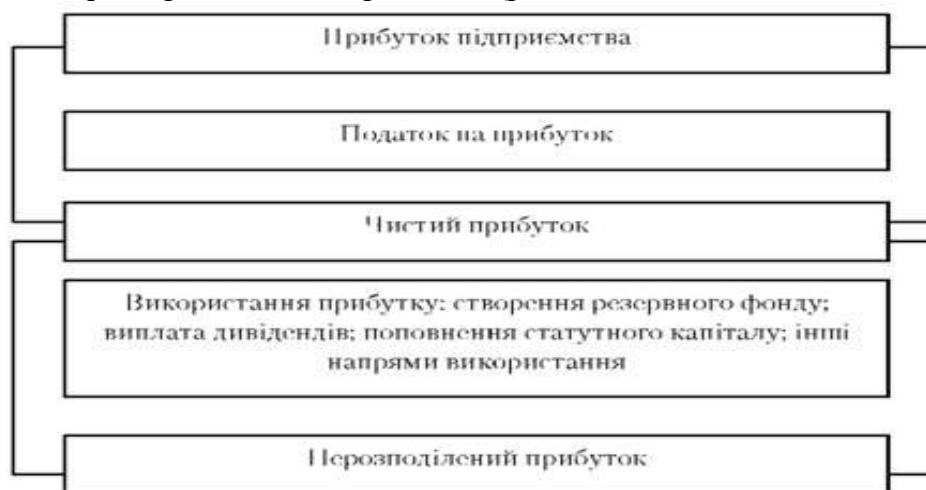

Рис. 7.4 – Структурно-логічна схема розподілу і використання прибутку підприємства

Основні напрями використання прибутку - це виробничо-технічний розвиток підприємства, соціальний розвиток, матеріальне заохочення, включаючи виплату дивідендів в акціонерних товариствах, інші витрати.

Чистий прибуток підприємства спрямовується на формування резервного фонду, виплату дивідендів, поповнення статутного фонду, на інші цілі.

Ефективність роботи підприємства значною мірою залежить від якості управлінських рішень, що стосуються використання прибутку, який залишився у розпорядженні підприємства.

Приймаючи ці рішення, власники (менеджери) повинні враховувати потребу підприємства у фінансових ресурсах, резервах, необхідність виробничого і соціального розвитку підприємства, можливості прибуткових фінансових вкладень тощо.

Контрольні питання:

1. Назвіть та охарактеризуйте основні джерела формування фінансових ресурсів.
2. Розкрийте функції фінансів підприємств.
3. Що таке грошові фонди?
4. Проаналізуйте організацію фінансів підприємств.
5. Що таке фінансова діяльність підприємства?
6. Охарактеризуйте основні напрями фінансової роботи на підприємстві.
7. Назвіть основну мету планування витрат на підприємстві.
8. Назвіть резерви зниження собівартості продукції на підприємстві.
9. Розкрийте зміст поняття «фінансовий механізм»
10. У чому полягають основні завдання фінансового менеджменту

Тема 8. Фінанси домогосподарств

План:

- 8.1. Домогосподарство як суб'єкт фінансових відносин.
- 8.2. Джерела і структура фінансів домогосподарств
- 8.3. Фінансові рішення домашніх господарств

8.4. Інвестиційна діяльність населення

Рекомендована література: [1,3-6,24,28,29,31,44,46]

Основні терміни і поняття: домогосподарство, фінанси домогосподарства, функції фінансів домогосподарств, фінансові ресурси домогосподарств, бюджет домогосподарства, заощадження домогосподарств, фінансова поведінка домогосподарств.

8.1. Домогосподарство як суб'єкт фінансових відносин

У макроекономічному аналізі під домашнім господарством розуміють групу осіб, які спільно приймають економічні рішення. У системі економічних відносин домашні господарства мають винятково важливе значення, оскільки вони є власниками факторів виробництва, що перебувають у приватній власності. В економічній системі домашні господарства грають наступні ролі:

- а) виступають на ринку як покупці товарів і послуг, вироблених фірмами;
- б) надають вище зазначеним фірмам фактори виробництва;
- в) зберігають частину сформованого в економіці сукупного доходу, здобуваючи реальні й фінансові активи.

Відомо, що фінансові відносини мають, як правило, грошовий характер. Там, де не передбачається рух грошових коштів і (або) їх еквівалентів, немає й фінансових відносин (у цьому випадку ми абстрагуємося від деяких специфічних операцій, наприклад, операцій, які оформлюються договорами міни). Ведення домашнього господарства в умовах ринкової економіки неможливо без використання грошей, тому існує реальна база для виникнення фінансових відносин на рівні домашнього господарства. Однак, відомо, що не всі грошові відносини можна вважати фінансовими. До них навряд можна віднести, наприклад, відносини обміну (Т - Д - Т), у які постійно вступає домашнє господарство.

Домашнє господарство в умовах ринкової економіки не може перебувати поза фінансовими відносинами, воно постійно вступає в такі відносини, що виникають як усередині домашнього господарства, так і зовні щодо ставлення до домашнього господарства ринкових суб'єктів.

До внутрішніх відносин домашнього господарства належать такі, що виникають між його учасниками із приводу формування сімейних грошових фондів, що мають різне цільове призначення: страхового резерву для підтримки рівня поточного споживання; грошового резерву для підвищення рівня капітальних видатків; грошового фонду з метою його подальшого інвестування та ін. Система зовнішніх фінансових відносин домашнього господарства показана на рис. 8.1.

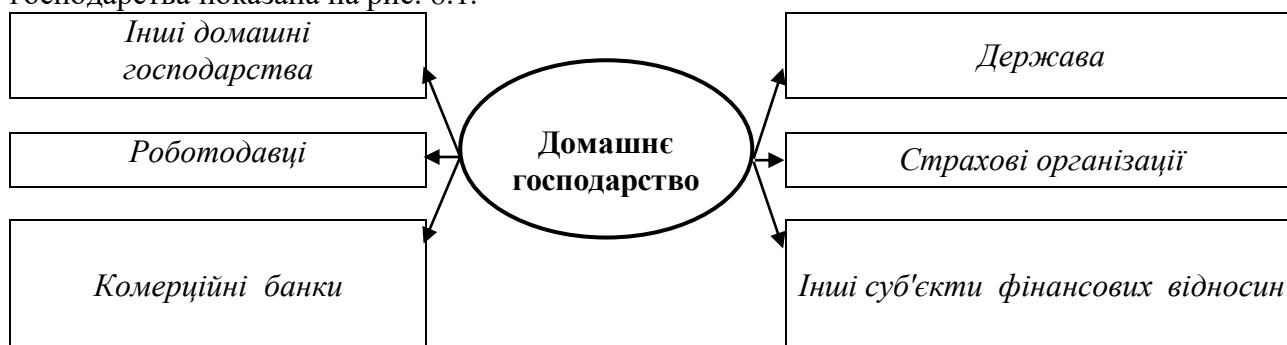

Рис. 8.1– Система зовнішніх фінансових відносин домашнього господарства

Як бачимо, домашнє господарство може вступати у фінансові відносини:

- з іншими домашніми господарствами з приводу формування й використання спільних грошових фондів (до них не належать відносини взаємного обміну, у яких також можуть брати участь домашні господарства);

- з підприємствами, що працюють у різних сферах матеріального виробництва або виробництва послуг і виступають як роботодавці стосовно учасників домашнього господарства з приводу розподілу частини виробленого валового внутрішнього продукту у вартісній формі;

- з банківськими установами з приводу залучення споживчих кредитів, їх погашення; з приводу розміщення тимчасово вільних коштів на банківські рахунки;

- зі страховими організаціями з приводу формування й використання різного роду страхових фондів;

- з державою щодо утворення і використання бюджетних та позабюджетних фондів.

Перераховані вище відносини становлять соціально-економічний зміст категорії «фінанси домашнього господарства». Отже, **фінанси домашнього господарства** – це сукупність грошових відносин із приводу створення й використання фондів коштів, у які вступають домашнє господарство і його окремі учасники в процесі своєї соціально-економічної діяльності.

Соціально-економічна сутність фінансів домашніх господарств проявляється через їх функції. Найважливішою функцією фінансів домашніх господарств є **розподільча функція**.

До числа учасників домашнього господарства входять неповнолітні діти, повнолітні, але не працюючі через різні причини члени родини. Частина національного доходу, що доводиться на частку окремого домашнього господарства, у тій або іншій пропорції розподіляється між всіма його учасниками саме в рамках розподільчої функції.

Виконуючи розподільчу функцію, фінанси домашніх господарств забезпечують матеріальними ресурсами безперервність процесу відтворення робочої сили як одного з виробничих факторів. Саме через цю функцію фінансів домашніх господарств відбувається забезпечення кожної людини ресурсами, необхідними їй для підтримки життя.

Об'єктом дії розподільчої функції є дохід, що розташовується в домашньому господарстві – частина сукупного доходу, що залишилася в розпорядженні домашнього господарства після виплати податків та інших обов'язкових платежів.

До *суб'єктів розподілу* належать всі учасники домашнього господарства.

Ще однією функцією фінансів домашніх господарств є **контрольна функція**.

Домашнє господарство в умовах ринкової економіки є самостійним господарюючим суб'єктом, тобто рівень життя членів домашнього господарства повністю залежить від величини доходу, що доводиться на його частку. На цю величину впливає цілий ряд факторів. Під їх впливом вона може змінюватися як у бік збільшення, так і в бік зменшення. Тому, маючи за мету підтримку звичайного рівня споживання, домашнє господарство не може обійтися без контролю розподілу отриманого доходу за різними фондами, а також за цільовим використанням коштів цих фондів.

Отже, фінанси домашнього господарства виконують ще одну важливу функцію – **регулюючу**, яка підтримує збалансований розвиток домашнього господарства як єдиного цілого. Досягається це шляхом перерозподілу фінансових ресурсів. Важливо підкреслити, що на рівні домашнього господарства регулювання його розвитку відбувається, в основному, за допомогою саморегулювання. Воля учасників домашнього господарства в цьому процесі не може бути обмежена державою.

Важливою функцією фінансів домашніх господарств у системі суспільного відтворення виступає також **інвестиційна**. Вона полягає в тому, що домашні господарства є одними з основних постачальників фінансових ресурсів для економіки. Зростання доходів домашніх господарств є матеріальною основою для виконання даної функції. Часто інвестиційну функцію домашніх господарств пов'язують тільки з часткою капіталізованих доходів, тобто, використовуваних як заощадження (вкладення коштів у різні фінансові інститути і у реальне виробництво). Але цей підхід є однобічним. Насправді, збільшення частки споживання є чинником, що сприяє росту інвестицій в економіці. На це звертав увагу ще Дж. Кейнс, що розробив концепцію ефективного попиту, який складається зі споживчого й інвестиційного компонентів. Скорочення споживчих видатків, якими б факторами воно не було викликано, природно стримує і розвиток виробництва. Так, у сучасній Україні через низький рівень

заробітної плати підприємства не можуть нарощувати виробництво і товарообіг.

8.2. Джерела і структура фінансів домогосподарств

Фінанси населення стосуються економічної категорії “домашнє господарство” (домогосподарство), як це прийнято у світовій практиці - планування фінансів різних рівнів. Фінанси населення формуються доходами і витратами окремих домогосподарств.

Домогосподарство – це економічна одиниця, що складається з однієї людини або кількох людей, які ведуть спільне господарство, що забезпечує економіку факторами виробництва і використовує зароблені кошти для поточного споживання та оплати послуг і заощадження з метою задоволення своїх потреб. *Фінанси домашніх господарств* – це грошові фонди, що формуються у громадян з доходів, одержаних у результаті трудової, господарської та інших видів діяльності.

Фінанси домашніх господарств функціонують у межах фінансової системи країни і мають прямі й зворотні зв'язки з державними фінансами та фінансами підприємств. Фінанси держави та фінанси підприємств спрямовуються на нагромадження або споживання. До нагромаджень належать усі вкладення коштів на розширення виробництва, створення основних фондів усіх видів або нагромадження грошових ресурсів у кредитних установах і фінансових інститутах. Споживанням є вкладення коштів у матеріальні блага та послуги, що призначені для відтворення робочої сили і споживаються населенням.

Однією з основних ознак розвитку будь-якої країни, якості життя її населення є рівень доходів домогосподарств.

Домогосподарство як суб'єкт фінансових відносин потребує вивчення в межах теорії фінансів. З одного боку, домогосподарства впливають на стан державних фінансів сплачують податкові та неподаткові платежі до бюджетів різних рівнів; домогосподарства впливають на стан фінансів суб'єктів господарювання, купуючи їхні цінні папери; домогосподарства впливають на стан банківського та страхового ринків шляхом купівлі відповідних продуктів. З іншого боку, домогосподарства отримують з бюджету та державних цільових фондів грошові виплати, виплату дивідендів та відсотків від підприємств та страхові відшкодування.

Лише на початку ХХІ ст. у фінансовій науці України було обґрунтовано виділення фінансів домогосподарств у окрему ланку фінансової системи України.

Під доходом розуміється максимальна кількість засобів споживання, які домогосподарство чи індивід можуть витратити за умови, що капітальна вартість майбутніх надходжень залишиться на попередньому рівні.

Доходи класифікують на первинні, соціальні трансферти, пенсії, приватні трансферти, інші грошові доходи. Відтворення доходів населення є складовою частиною процесу суспільного відтворення. Його стадіями є утворення, первинний розподіл і формування наявних та кінцевих доходів та їх використання на кінцеве споживання та нагромадження.

Дослідженню доходів присвячені роботи багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Її не могли обійти своєю увагою найвидатніші економісти, соціологи, філософи сучасності та минулого.

Проблеми формування і використання доходів населення розглядаються в різних теоріях, деякі з них наведені в табл. 8.1.

Таблиця 8.1– Теорії, що звертають увагу на роль доходів населення

Назва теорії	Основні положення теорії щодо доходів населення
Теорія споживання	Досліджує вподобання індивідів на основі їхніх власних потреб, аналізує, як домогосподарство обирає той або інший товар, в якій кількості воно може його купити, враховуючи обмежений бюджет споживача і прагнення максимізувати власну вигоду.
Теорія утилітаризму Є. Бентама	Згідно з теорією Є. Бентама, максимізація корисності і є психологічним принципом поведінки людей, яким вони керуються, намагаючись уникнути страждань і збільшити

	задоволення або щастя. Він вважав, що суспільство, в тому числі і законодавство, має ґрунтуватися на цьому принципі, щоб забезпечувати "найбільше щастя для найбільшої кількості індивідів".
Концепція "базових потреб" Я. Мінсер, Т. Шульц	Ґрунтується на трьох основних елементах: 1) розширенні, особливо в країнах з надлишком трудових ресурсів, трудомістких виробництв, які навіть за порівняно низької продуктивності праці можуть забезпечити зростання валового внутрішнього продукту (ВВП), підвищення заробітної плати і доходів населення; 2) масштабній державній підтримці масової освіти, охорони здоров'я, соціальної допомоги бідним, здійснення програм громадської санітарії і гігієни, планування сім'ї; 3) залученні найширших верств населення до активної участі в розробці, плануванні та здійсненні соціальних програм, що в країнах, які розвиваються, значною мірою було викликано нестачею дипломованих спеціалістів і необхідністю виплачувати їм порівняно високу зарплату. До "базових потреб" було віднесені товари та послуги, що виробляються державним сектором (охорона здоров'я, освіта, в деяких країнах - житло), а також продукти, що зазвичай купуються за рахунок приватних доходів (їжа та одяг).
Концепція людського розвитку (розроблена групою експертів ПРООН і набула поширення в світі з 1990 р.; в Україні з 1992-1993 рр.)	Концепція як особлива теоретична система й орієнтована на практику державного управління методологія виходить із визнання неможливості звести суспільний прогрес до зростання грошового доходу чи примноження матеріального багатства. Вона виходить з первинної самоцінності розвитку людини, з того, що виробництво існує заради розвитку людей, а не люди - заради розвитку виробництва. Концепція людського розвитку, яка сформувалася за останні десятиліття, розглядає вдосконалення людини як основну мету суспільного поступу.
Концепція розширення можливостей вибору людини Амартьї Сен	Основна ідея цієї концепції - пропозиція оцінювати добробут за можливостями людей вести такий спосіб життя, який вони вважають належним, а не за рівнем доходу на душу населення чи іншими макроекономічними показниками. Згідно з цією концепцією, дохід має розглядатися не як кінцева мета, а як засіб розширення можливостей вибору людини в таких принципово важливих галузях життєдіяльності, як здобуття освіти, професійний розвиток, зміцнення здоров'я, економічна та громадська діяльність

Загальноекономічним стандартом для вивчення доходів і видатків населення є система національних рахунків (СНР). В основу методології дослідження доходів у СНР, розробленій ООН в 1993 році, покладена концепція Дж. Хікса, згідно з якою під доходом розуміється максимальна кількість засобів, які індивід може витратити протягом певного тижня за умови, що капітальна вартість майбутніх надходжень у грошовому виразі залишиться на попередньому рівні.

У системі національних рахунків *доходи класифікують* на первинні (заробітна плата, доходи від сільськогосподарської праці самозайнятих, доходи від несільськогосподарської праці самозайнятих, доходи від власності без доходів від вартості капітальних активів), соціальні трансферти (виплати з приводу нещасних випадків і короткочасних втрат

працездатності; по тривалій втраті працездатності та інвалідності; у зв'язку з виходом на пенсію; на дітей та сімейні виплати; по безробіттю; по догляду за дітьми; на народження дитини; особам, що досягли певного віку; допомога військовим і ветеранам війни; інші), пенсії (державні та приватні), приватні трансферти (дітям на аліменти, інші види регулярних доходів за рахунок приватних осіб), інші грошові доходи.

Фінанси населення стосуються економічної категорії "домашнє господарство" (домогосподарство), як це прийнято світовою практикою планування фінансів різних рівнів. Згідно з рекомендаціями ООН, домогосподарством вважається група осіб, які досягли між собою певних домовленостей щодо забезпечення власного споживання. Якщо воно складається з однієї особи, то вважається, що вона забезпечує своє споживання самостійно. Кілька осіб можуть об'єднувати свої доходи повністю або частково. Домогосподарством можна вважати таку групу осіб, які узгоджують свої споживчі витрати. Але це зовсім не означає, що необхідною є наявність єдиної спільної каси, в якій концентрувався б бюджет домогосподарства.

На мікрорівні найбільш адекватно виражає розмір доходу, так званий, сукупний дохід. Він є статистичним еквівалентом всього обсягу отриманих домогосподарством засобів існування незалежно від джерела їх утворення. Його встановлюють за допомогою вибіркового обстеження бюджетів домогосподарств. Це обстеження дозволяє збирати й аналізувати дані про рівень життя, доходи і споживання населення.

Дослідження доходів і видатків населення проводиться з метою:

- аналізу динаміки, рівня і складу доходів і видатків домогосподарств;
- вивчення диференціації доходів та споживання;
- моделювання доходів, видатків і споживання домогосподарств;
- визначення взаємозв'язку доходів домогосподарств та їх споживання, їхнього впливу на ефективність виробництва та інші соціально-економічні показники;
- аналізу платоспроможності населення як похідного значення від рівня доходів домогосподарств.

У процесі дослідження грошових доходів населення вивчають загальну масу економічних ресурсів, якими володіють і розпоряджаються домогосподарства. Не менше значення має оцінка потенційних можливостей домогосподарств щодо придбання товарів і послуг.

В Україні *доходи домогосподарств* розглядаються як основна складова сукупних ресурсів. Своєю чергою, сукупні ресурси домогосподарства складаються із загальних доходів, використаних заощаджень, приросту позик, кредитів, боргів, взятих домогосподарством, а також - повернених домогосподарству боргів. Вони поділяються на дві частини: загальні доходи та використані готівкові заощадження, сальдо боргів, позик і кредитів.

Складові сукупних ресурсів показані схематично на рис. 8.2.

8.2– Складові сукупних ресурсів домогосподарств

Загальні доходи складаються з грошових та натуральних надходжень (у вартісній оцінці). Вони поєднують грошові доходи, вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства (за винятком матеріальних затрат на її виробництво), в порядку самозаготівель, вартість грошової допомоги та подарованих родичами та іншими особами продуктів харчування, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, суму пільг та субсидій на відшкодування витрат на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого, рідкого палива, а також - суму пільг на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту та зв'язку.

Грошові доходи домогосподарства складаються:

- з суми грошових та натуральних (в грошовій оцінці) надходжень, одержаних членами домогосподарства у вигляді оплати праці (за винятком податку з доходів фізичних осіб та обов'язкових відрахувань). До оплати праці належить заробітна плата, премії, інші винагороди, виплати і допомоги, отримані за основним і додатковими місцями роботи як у грошовій, так і в натуральній формах оплати відповідно чинного законодавства;

- з доходів від підприємницької діяльності та самозайнятості, до яких належать особисті доходи від підприємницької, фермерської та самостійної господарської діяльності громадян (без урахування видатків, пов'язаних з цією діяльністю);

- з доходів від власності у вигляді процентів, дивідендів, продажу акцій та інших цінних паперів;

- з надходжень від продажу нерухомості, особистого та домашнього майна, худоби, продукції особистого підсобного господарства та продуктів, отриманих в порядку самозаготівель.

Доходи від особистого підсобного господарства мають дві складові:

- 1) грошові доходи від продажу сільськогосподарської продукції, виробленої в особистому підсобному господарстві та отриманої домогосподарством в порядку самозаготівель;

- 2) вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель. При розрахунку цього доходу виключаються матеріальні витрати на виробництво продукції (транспортні витрати, витрати на купівлю кормів, сільськогосподарської техніки та обладнання, насіння, добрива, засобів захисту рослин, ліків для худоби тощо). До цього показника також входить вартість отриманих з особистого підсобного господарства продуктів харчування, алкогольних напоїв та тютюнових виробів, подарованих родичам та іншим особам, а також - вартість спожитих продуктів, отриманих у порядку самозаготівель. Оцінка спожитих натуральних надходжень здійснюється за

середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді; - з соціальних допомог, пенсій, стипендій, грошових допомог від родичів і інших осіб та інших грошових доходів.

Пенсії - всі види трудових і соціальних пенсій: за віком, за інвалідністю, через втрату годувальника, соціальні, військовослужбовцям та інші.

Стипендії - всі види стипендій, які виплачуються учням професійно-технічних навчальних закладів, студентам, які навчаються з відривом від виробництва у вищих та середніх спеціальних навчальних закладах, у т. ч. стипендії, які виплачуються підприємствами та організаціями, стипендії та інші виплати аспірантам, ординаторам.

Допомоги - всі види одноразових та щомісячних допомог, отриманих населенням з державного та місцевого бюджетів, фондів соціального захисту, від профспілкових організацій, за рахунок коштів підприємств та з інших джерел. Із загального обсягу допомог розрізняють:

1) допомогу по безробіттю - допомогу, яку отримують непрацюючі громадяни працездатного віку, які мають статус безробітних (зареєстровані в державній службі зайнятості);

2) допомогу малозабезпеченим сім'ям - адресну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям, запроваджену з метою надання матеріальної підтримки найменш соціально захищеним верствам населення;

3) допомога на дітей - одноразова допомога у зв'язку з народженням дитини, допомога по догляду за дитиною у віці до 3 років, допомога сім'ям, які виховують дітей у віці від 3 до 6 років, грошові виплати матерям (батькам), які доглядають трьох і більше дітей віком до 16 років тощо;

4) інші допомоги - допомога сім'ям осіб, які загинули при виконанні службових обов'язків, допомога на поховання, всі види допомог від місцевої влади, допомога по догляду за інвалідами, особами похилого віку тощо.

Допомога від родичів та інших осіб має дві складові:

1) допомогу грошима - гроші, отримані в подарунок від родичів, знайомих, інших осіб;

2) допомогу від родичів та інших осіб продовольчими товарами у вартісній оцінці, яка здійснюється за середніми цінами купівлі відповідних товарів у звітному періоді.

Аліменти - на утримання неповнолітніх дітей, батьків похилого віку тощо. Також по цій статті враховуються допомога, які виплачується органами соціального забезпечення під час розшуку батьків, які ухиляються від сплати аліментів.

Натуральні надходження у вартісній оцінці містять:

Пільги та субсидії на оплату житлово-комунальних послуг, на придбання скрапленого газу, твердого, рідкого палива - сума грошових нарахувань відповідно відсоткам пільг на оплату окремих житлово-комунальних послуг різним категоріям населення (інвалідам, учасникам Великої Вітчизняної війни, учасникам бойових дій, багатодітним сім'ям, учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС тощо) та сума нарахованих субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, придбання скрапленого газу, твердого, рідкого (побутового) палива.

Пільги на оплату санаторно-курортних путівок, послуг міжміського транспорту, зв'язку - частина вартості путівки на оздоровлення та відпочинок, оплачена підприємством, організацією, органом соціального захисту тощо, сума пільг на оплату телефону та на проїзд в міжміському транспорті окремих категорій населення.

Використання заощаджень, позики та повернені домогосподарству борги - сума використаних в обстежуваному періоді готівкових заощаджень, зменшення вкладів у банківських установах тощо. Також враховуються позичені гроші та гроші, повернені домогосподарству.

Фонд споживання в загальнонаціональному масштабі – це загальна сума споживання населення країни, обмежена розміром ВВП, національним доходом та необхідними відрахуваннями з національного доходу до невиробничої сфери та страхові фонди на непередбачені витрати.

Формуючись за рахунок розподілу і перерозподілу новоствореної вартості у виробничій та невиробничій сферах, а також у сфері державних фінансів, фінанси домашніх господарств збільшуються за рахунок власної господарської діяльності населення та доходів від інвестування на фінансовому ринку.

Обсяг фінансів домашніх господарств і їх структура за джерелами надходжень залежать від впливу низки чинників, основним з яких є рівень розвитку економіки країни. За допомогою цього чинника визначають частку національного доходу, що спрямовується на споживання у вигляді як оплати праці, так і соціального захисту з боку держави непрацездатних членів суспільства.

Структура фінансів домогосподарств за напрямками розподілу коштів формується, виходячи з необхідності першочергового забезпечення розширеного відтворення робочої сили, тобто залежить від обсягу витрат на фізіологічні потреби населення, які є пріоритетними. Таким чином, чим менший загальний фонд споживання країни, тим більша питома вага витрат на життєзабезпечення населення і, відповідно, менші витрати на духовний розвиток людини та інвестиційна спроможність населення.

Витрати - це сума платежів домогосподарств за товари та послуги, отримані у звітному періоді, сума коштів, направлених ними на купівлю акцій, сертифікатів, валюти, нерухомості, на будівництво, допомогу родичам і знайомим, на вклади до банківських установ, на податки (крім прибуткового) та інші внески. Для всебічного аналізу використання ресурсів домогосподарств вивчаються грошові витрати, які відповідають наведеному вище визначенню, їх основна складова - споживчі витрати, а також обраховується зведений показник сукупних витрат.

Структура витрат домашніх господарств:

- придбання матеріальних благ для відтворення робочої сили у її фізичному вигляді;
- витрати на оплату послуг, що забезпечують фізичне відтворення робочої сили (відпочинок, платне медичне обслуговування);
- витрати на духовний розвиток і освіту для відтворення якості робочої сили (як доповнення до безкоштовного бюджетного фінансування);
- податки та збори;
- страхові внески;
- довгострокові вклади населення в цінні папери і банківські депозити;
- витрати на розвиток приватного підприємництва. Матеріальні цінності, які купує населення, називають матеріальними благами. *Структуру витрат на матеріальні блага*, що споживає населення, утворює співвідношення витрат на окремі види товарів (продукти харчування, одяг). У розвинених країнах сучасна структура споживання, яка визнана оптимальною, приблизно така: продукти харчування - 30%, інші матеріальні блага - 70%.

У розгорнутому вигляді споживчі витрати містять статті, наведені на рис. 8.3.

Структура витрат домашніх господарств:

- придбання матеріальних благ для відтворення робочої сили у її фізичному вигляді;
- витрати на оплату послуг, що забезпечують фізичне відтворення робочої сили (відпочинок, платне медичне обслуговування);
- витрати на духовний розвиток і освіту для відтворення якості робочої сили (як доповнення до безкоштовного бюджетного фінансування);
- податки та збори;
- страхові внески;
- довгострокові вклади населення в цінні папери та банківські депозити;
- витрати на розвиток приватного підприємництва.

Рис. 8.3– Складові споживчих витрат

Соціальний захист населення полягає в забезпеченні мінімального рівня споживання населення. Такий захист передбачає надання кожній людині державою певних гарантій споживання, що закріплені законодавчо. З боку держави в домогосподарства надходять кошти у вигляді безпосередніх виплат та надання послуг з боку сфери охорони здоров'я, освіти та культури, що сплачуються за рахунок фінансових ресурсів бюджетної системи і державних цільових страхових фондів.

Гарантії держави є соціально-економічними: соціальними – з огляду на їх спрямованість на певні групи населення, які особливо потребують державної підтримки, економічними – стосовно визначення розміру гарантій з погляду їх необхідного розміру і, водночас, можливостей держави. Усі види гарантій обов'язково мають фінансові джерела покриття і надаються лише в межах сум, затверджених у бюджеті поточного року.

Соціально-економічні гарантії держави населенню надаються в трьох напрямках.

1. Держава встановлює для повноцінного працівника нормальний рівень споживання через гарантований мінімальний рівень оплати праці, індексацію оплати праці відповідно до рівня інфляції, помірні податки та свободу підприємництва.

2. Держава шляхом бюджетного фінансування в мінімальному розмірі задовольняє пріоритетні потреби суспільства, тобто такі потреби з відтворення населення, які неможливо перекласти на окремих громадян без ризику втрати в майбутньому якості робочої сили.

3. Вирівнювання рівнів життя окремих груп населення, які з об'єктивних причин не можуть задовольнити свої споживчі потреби власною працею: за станом здоров'я, внаслідок втрати роботи, за умов загальної кризи в економіці. Таким групам населення надається допомога у вигляді прямих виплат (пенсії, допомога, стипендії) і податкових пільг, що збільшують реальні доходи.

Економічна сутність державних гарантій полягає в перерозподілі національного доходу. Через фінансову систему у населення вилучається частина доданого продукту і перерозподіляється за окремими групами населення. Цей перерозподіл обмежується реальними можливостями державного бюджету, тобто розміром податкових надходжень.

Соціально-економічні гарантії населенню надаються державою у вигляді:

- реалізації прав громадян на працю та допомогу з безробіття;
- гарантії виплати заробітної плати та забезпечення її мінімального рівня;
- індексації всіх видів соціальної допомоги в умовах інфляції;
- надання допомоги та пільг малозабезпеченим верствам населення;
- виплати всіх видів пенсійного забезпечення.

До основних принципів соціального захисту населення як джерела поповнення фінансів

населення належать:

- адресність надання допомоги, що означає отримання допомоги лише тими, хто її справді потребує;
- залучення до надання соціальної допомоги коштів як державного, так і місцевих бюджетів.

8.3. Фінансові рішення домашніх господарств

Як і будь-яка організація, домашні господарства для забезпечення існування, а також підвищення рівня добробуту своїх членів, приймають численні рішення, що відносяться до різних сторін життєдіяльності.

Однак, є значні відмінності як у механізмі прийняття рішень, так і в їх цільовій спрямованості. Вони значною мірою виникають із того факту, що між членами домашніх господарств існують різноманітні зв'язки, які носять не стільки економічний, скільки соціальний характер. Звичайно, і в організаціях бізнесу існують соціальні відносини, але вони грають підлеглу до економічних відносин роль, оскільки основні їх цілі - економічні, будь то зростання прибутку, добробуту акціонерів або інше. Більше того, в організаціях бізнесу неформальний характер відносин, що виходить за рамки економічних, як правило, є негативним чинником, що знижує ефективність їх функціонування, і тому не заохочується. У домашніх господарствах субординація розглянутих двох типів відносин прямо протилежна. Тому й економічні, і фінансові рішення приймаються, виходячи не тільки з економічних цілей (зростання доходів домогосподарств; економія витрат та ін.), але й соціальних (виховання дітей; підвищення освітнього рівня; забезпечення умов для повноцінного відпочинку й т.д.). Економічні цілі також відіграють підлеглу роль перед соціальними й спрямовані на найбільш повну реалізацію останніх. Не випадково домашні господарства, особливо якщо це родина або інша група людей, пов'язана родинними відносинами, активно вивчаються в соціологічній науці.

Домашнє господарство повинно приймати **два основних типи економічних рішень**:

1) як *формувати структуру своїх майбутніх активів* з обліком наявних у нього, тобто чи треба здобувати нову нерухомість (наприклад, житло, земельні ділянки), спонукувані кошти (наприклад, автомобілі, обстановку у квартирі та ін.) або цінні папери й т.д.; одночасно визначається співвідношення між активами, що здобувають знову;

2) як *формувати фонд робочого часу* (визначення працюючих членів домашнього господарства, місця їх роботи та ін.).

Обидва типи рішень впливають на майбутні доходи домашнього господарства. Перший тип рішень можна назвати *інвестиційним*, а доходи, одержувані від нього, - *інвестиційними*. Разом з тим, будь-які інвестиції вимагають фінансових витрат у тій або іншій формі.

Фінансові рішення домашніх господарств приймаються, насамперед, відносно використання грошових фондів. З погляду матеріального складу, фінанси домашнього господарства – це сукупність створених ним цільових грошових фондів, іншими словами – це загальний обсяг фінансових ресурсів, що має домашнє господарство. У структуру фінансових ресурсів домашнього господарства входять:

- кошти, призначені для поточних витрат: видатки на придбання продуктів харчування, непродовольчих товарів, що використовуються протягом нетривалого періоду часу (взуття, одяг та ін.), плата за періодично споживані послуги й ін.;

- кошти, призначені для капітальних видатків: придбання непродовольчих товарів, використовуваних протягом досить тривалих проміжків часу (меблі, житло, транспортні засоби й т.ін.), оплата послуг, досить рідко споживаних учасниками домашнього господарства (навчання, медична операція, туристична путівка);

- грошові заощадження;

- кошти, вкладені в спонукуване й нерухоме майно.

Як правило, домашнє господарство починає свою господарську діяльність не на порожньому місці, тобто спочатку володіє деяким накопиченим раніше багатством, що,

головним чином, переходить до нього в спадщину, а іноді в результаті дарування. Це багатство може бути представлене в різних формах, насамперед, у формі нерухомості, готівки, а також у деяких випадках – у формі цінних паперів. Крім первісних ресурсів, їх джерелами є:

- а) розташований дохід домашнього господарства;
- б) споживчий кредит;
- в) соціальні трансферти;
- г) інші ресурси (наприклад, це можуть бути виграші в лотерею, доходи від персональних позик іншим фізичним особам (необхідно мати на увазі, що позики, надані фізичними особами, обмежуються частково законодавством. Так, не можна давати валютний кредит, тобто кредит, сума боргу за яким й відсотки виражені в іноземній валюті й ін.).

Всі види економічних рішень домашнього господарства тісно взаємопов'язані між собою. Так, заощадження залежать від того, коли людина вирішує піти на пенсію. Вибір портфеля активів, у свою чергу, залежить від того, як домашнє господарство визначає пріоритети в поточному споживанні й заощадженні, а також від індивідуальних переваг. Одні домашні господарства можуть віддати перевагу споживанню більшої частини поточних доходів споживати, інші, навпаки, зберіганню. Як і в організації бізнесу, структура портфеля активів багато в чому залежить від схильності до ризику.

Економічні й фінансові рішення в домашньому господарстві залежать від багатьох факторів, серед яких основними є:

- 1) поточні й перспективні цілі;
- 2) відносини між членами домашнього господарства;
- 3) рівень доходів домашнього господарства;
- 4) переваги й схильність до ризику членів домашнього господарства;
- 5) зовнішнє середовище, в якому діє домашнє господарство.

Зовнішнє середовище справляє дуже великий вплив на рішення в домашньому господарстві. Найбільш важливими факторами зовнішнього середовища для них є:

- законодавче регулювання доходів і видатків, особливо в сфері зайнятості, оподаткування доходів, соціальної допомоги;
- відносини в колективі, у якому працюють члени домашнього господарства; участь останніх у суспільних і політичних організаціях;
- відносини між самими домашніми господарствами.

Коли мова заходить про домашні господарства як структурні елементи суспільного відтворення, то виникає певне коло питань, які стосуються як їх внутрішньої організації (ролі окремих членів, видів їхньої діяльності, управління ресурсами), так і відносин з навколишнім середовищем: суспільством у цілому, його інститутами (суспільними, політичними, економічними), а також з іншими домашніми господарствами.

Види діяльності домашнього господарства включають:

- а) оплачувані роботи в суспільному й приватному секторі економіки;
- б) неоплачувані роботи в межах самого домашнього господарства;
- в) роботи, що виконуються членами інших домашніх господарств або для них (вони можуть як винагороджуватися, так і здійснюватися безоплатно).

Організації бізнесу, у яких працюють члени домашнього господарства, у рідких випадках беруть до уваги специфіку останніх, тобто не враховують потреби працівників у забезпеченні незайнятих членів родин. У принципі, вони й не зобов'язані це робити. У той же час тільки держава може й повинна через систему соціальної допомоги зм'якшувати нерівномірність у розподілі доходів між домашніми господарствами з різним складом членів і рівнем доходів.

8.4. Інвестиційна діяльність населення

Фінанси населення за джерелами формування належать до сфери споживання, але завжди від споживання у населення залишається частина коштів, що спрямовуються на заощадження, тобто нагромаджуються.

Частина доходу домогосподарства, що не використовується на купівлю товарів і оплату послуг, а також на сплату податків, називається заощадженнями. Найпоширенішою формою заощаджень є використання частини доходу або для створення нагромаджень у вигляді готівки чи вкладів в ощадних банках, або для придбання цінних паперів.

Вільні кошти, що залишаються після всіх витрат на придбання матеріальних благ, оплату послуг та духовний розвиток, населення використовує:

- як резервний фонд у вигляді простого грошового нагромадження без інвестування;
- як інвестиційний фонд для отримання додаткового доходу його власником.

Вибір виду інвестування вільних фінансових ресурсів населення залежить від законодавчих передумов розширення підприємництва у країні й стану фінансового ринку (у тому числі фондового).

Інвестиції населення здійснює:

- у засоби виробництва для індивідуальної підприємницької діяльності в межах законодавства про підприємництво;
- у цінні папери з метою отримання дивідендів за акціями або доходу за облігаціями;
- у банківські депозити (вклади) та ощадні сертифікати;
- у валютні ресурси.

Вибір між вкладеннями в цінні папери і банківські депозити ґрунтується на стандартному підході: за відсутності інфляції вибирається варіант найбільшої доходності шляхом порівняння банківського відсотка закладами і розміру дивідендів за цінними паперами. В умовах інфляції населення переважно обирає інвестування у валютні ресурси.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення фінансів домогосподарств.
2. Обґрунтуйте роль домогосподарств у соціально- економічному розвитку суспільства.
3. Розгляньте основні функції фінансів домогосподарств. Наведіть конкретні приклади їх реалізації.
4. Що означає термін "бюджет домогосподарства"?
5. Якою є структура доходів і витрат домогосподарств в Україні?
6. Охарактеризуйте первинні і вторинні доходи населення.
7. Чим зумовлена необхідність управління грошовими потоками домогосподарств?
8. Наведіть приклади мотивованих і немотивованих заощаджень домогосподарств.
9. Охарактеризуйте основні моделі поведінки домогосподарства.
10. Які чинники впливають на ощадну активність домогосподарств у сучасних умовах?

Тема 9. Фінансовий ринок

План:

- 9.1. Економічна сутність фінансового ринку та його структура
- 9.2. Класифікація фінансових ринків
- 9.3. Інструменти фінансового ринку
- 9.4. Цінні папери як основний інструмент фінансового ринку

Рекомендована література: [1,3-6,34-36,39-44,46]

Основні терміни і поняття: фінансовий ринок, гроші, товар, ринок цінних паперів, емітент, інвестор, ринок позичкових капіталів, кредитор, позичальник, валютний ринок, страховий ринок, страховик, страхувальник, ринок нерухомості, фінансові інститути, обліковий ринок, міжбанківський ринок, акція, облігація, фондова біржа, реєстратори.

9.1. Економічна сутність фінансового ринку та його структура

Фінансовий ринок вважається невід'ємним атрибутом сучасної ринкової економіки. У *політико-економічному значенні* - це ринок, на якому визначаються попит і пропозиція на різноманітні фінансові ресурси. Це ринок, на якому є продавці й покупці, є товар, який продається та купується. Але цей товар особливий - гроші, надані у тимчасове або постійне користування.

Фінансовий ринок є винятково складною структурою з великою кількістю учасників-фінансових посередників, споживачів фінансових послуг - юридичні, фізичні особи, держава, які вступають в економічні відносини, оперуючи різноманітними фінансовими інструментами.

Характерною особливістю фінансового ринку є те, що ці відносини реалізуються на етапах розподілу й перерозподілу фінансових ресурсів і коштів здійснюваного процесу розширеного відтворення. Тому фінансовий ринок слід розглядати як специфічну сферу грошових відносин, що виникають у процесі руху фінансових фондів між державою, юридичними та фізичними особами за допомогою спеціалізованих фінансових інститутів.

Основне завдання фінансового ринку полягає у забезпеченні переміщення фінансових ресурсів від тих, хто має їх надлишок, до тих, хто потребує інвестицій. При цьому, зазвичай, вони спрямовуються від тих, хто не може ефективно використовувати кошти, до тих, хто використовує їх продуктивно. Це сприяє не тільки підвищенню ефективності та продуктивності економіки загалом, а й поліпшенню економічного добробуту кожного члена суспільства. Так, для сучасної ринкової економіки фінансовий ринок є центром господарського організму. За станом фінансового ринку можна судити про стан економіки, впливаючи на фінансовий ринок, можливо керувати економічною активністю суспільства.

Фінансовий ринок виконує такі **функції**.

1. *Функція ціноутворення*. Фінансовий ринок встановлює ціни на фінансові ресурси, які врівноважують попит і пропозицію на них. Ціною фінансових ресурсів є дохід, який сплачує покупець (емітент) продавцю (інвестору або власнику фінансових ресурсів) - банківський відсоток, купонна ставка за облігаціями, дивіденди по акціях.

2. *Функція забезпечення ліквідності*. Чим ефективніше функціонує фінансовий ринок, тим вищою є ліквідність фінансових ресурсів, які обертаються на ньому, оскільки будь-який інвестор може швидко й майже без витрат у будь-який момент перетворити фінансові ресурси на готівку.

3. *Функція економії на витратах*. Фінансовий ринок зменшує витрати на проведення операцій та інформаційні витрати. Фінансові посередники, здійснюючи великі обсяги операцій з інвестування та залучення коштів, зменшують для учасників ринку витрати й відповідні ризики від проведення операцій із фінансовими ресурсами. Фінансові посередники зменшують витрати через здійснення економії на масштабі операцій і вдосконалення процедур оцінювання фінансових ресурсів, запропонованих до продажу.

Структура фінансового ринку може залежить від таких ознак:

- *строку обігу фінансових ресурсів;*
- *інституційного складу;*
- *характеру руху фінансових ресурсів.*

За *першою ознакою* структура фінансового ринку наведена на рис. 9.1, де фінансовий ринок поділяється на два основних сектори: ринок грошей і ринок капіталів. *На ринку грошей* обертаються короткострокові фінансові ресурси (терміном до 1 року); *на ринку капіталів* - середньо- та довгострокові фінансові ресурси (терміном понад 1 рік).

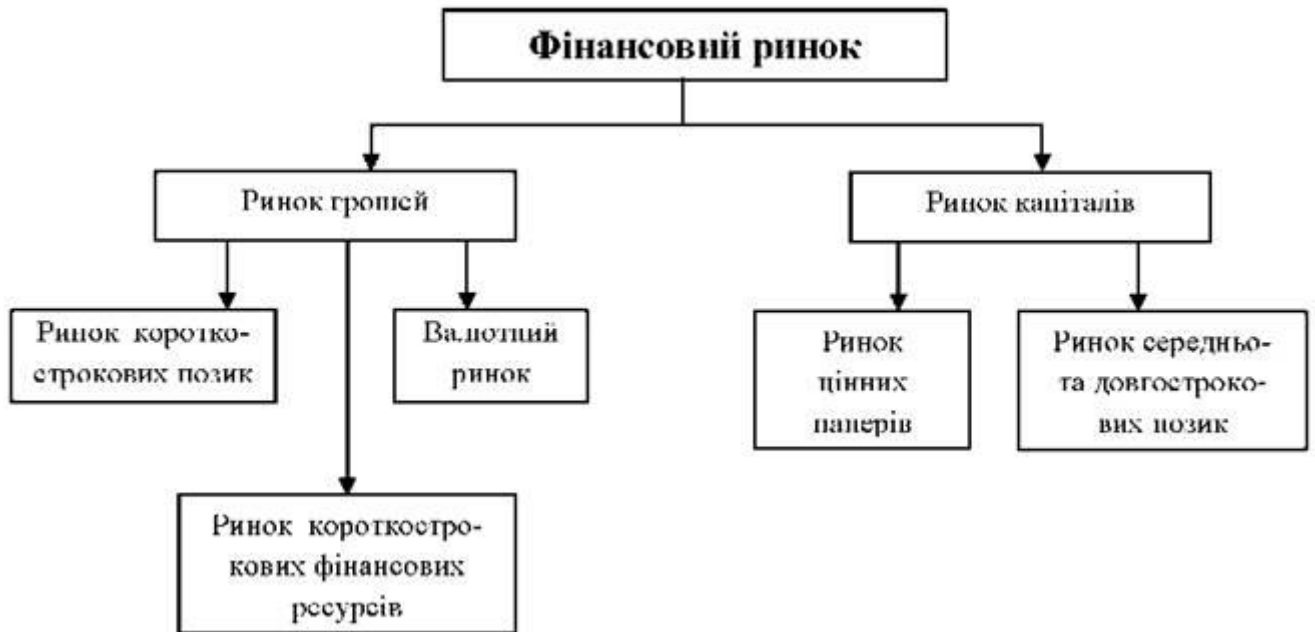

Рис. 9.1– Структура фінансового ринку залежно від строку обігу фінансових ресурсів

За інституційним складом структуру фінансового ринку формують такі учасники: інститути позафінансової сфери, держава, населення, **професійні учасники** ринку - фінансові інститути та інститути інфраструктури, а також іноземні учасники ринку.

Держава виступає на фінансовому ринку позичальником, який регулярно розміщує на зовнішньому та внутрішньому ринках свої боргові зобов'язання. Крім цього вона виконує специфічну й дуже важливу функцію - регулювання фінансового ринку. Іноді держава виступає як інвестор, здійснюючи фінансову підтримку тих чи інших суб'єктів господарювання.

Основними **видами діяльності фінансових інститутів** - посередників на фінансовому ринку є:

- трансформація фінансових ресурсів (тобто придбання одних активів і перетворення їх на інші);
- торгівля фінансовими ресурсами за свій рахунок;
- купівля-продаж фінансових ресурсів від імені клієнта;
- консультування учасникам ринку тощо.

Інститути інфраструктури фінансового ринку створюються для його обслуговування, для забезпечення нормального функціонування. Фондові й валютні біржі, клірингові центри, які обслуговують взаєморозрахунки між суб'єктами фінансового ринку; депозитарії, реєстратори (обслуговують операції із цінними паперами); інформаційні та рейтингові агентства забезпечують необхідну інфраструктуру фінансового ринку.

Інститути позафінансової сфери - це юридичні особи, резиденти, які займаються виробництвом товарів й наданням послуг, у т. ч. фінансові послуги. Разом з іноземними учасниками ринку вони виступають або інвесторами, або емітують і розміщують на ринку власні фінансові активи.

Населення виконує на ринку роль інвестора, купуючи цінні папери або отримуючи кредити. У країнах із розвинутою економікою більша частина населення вкладає власні кошти в різноманітні фінансові активи. Відповідні процеси активізуються і в країнах колишнього соцтабору. Так, у Польщі відбувається масове вкладання грошей фізичними особами в інвестиційні фонди. В Україні тільки незначна частина населення займається інвестуванням в цінні папери.

Залежно від характеру руху відповідних фінансових потоків фінансовий ринок поділяється на ринок прямого фінансування, де купівля-продаж фінансових ресурсів

відбувається безпосередньо між продавцем і покупцем, та ринок *непрямого фінансування* - де купівля-продаж здійснюється через фінансових посередників.

Суб'єктами ринку прямого фінансування є юридичні особи, населення, держава, іноземні учасники ринку, комерційні банки. Крім цього важливу роль у прямому фінансуванні відіграють брокери, які виконують технічну функцію.

Брокер - це посередник ринку прямого фінансування, який виконує технічну функцію (допомагає зустрітися продавцю з покупцем фінансових ресурсів). Брокер отримує комісійну винагороду за укладання фінансової угоди, при цьому умови купівлі-продажу коштів продавець і покупець узгоджують безпосередньо один з одним.

На ринку *непрямого фінансування роль фінансових посередників* - дилерів - зовсім інша. **Дилери** спочатку акумулюють у себе фінансові ресурси, призначені до продажу, а потім продають їх від свого імені, висуваючи власні вимоги та пропозиції. Дилери стають основними учасниками ринку *непрямого фінансування*. Однією з основних умов діяльності дилерів є формування власного стартового капіталу. Наприклад, Банківські установив Україні (основні фінансові посередники вітчизняного фінансового ринку), плануючи надавати фінансові послуги на території одного міста, згідно із законодавством, повинні сформувати власний капітал обсягом 3 млн. євро.

Фінансовий ринок є складною різноманітною структурою, тому існують й інші способи його класифікації.

9.2. Класифікація фінансових ринків

Залежно від того, з яких позицій розглядаються фінансові угоди, фінансові ринки поділяються за певними ознаками.

За принципом оборотності розрізняють ринок боргових зобов'язань і ринок власності. На ринку *боргових зобов'язань* (основними інструментами якого є облігації) гроші купуються в обмін на зобов'язання повернути їх у визначений строк із виплатою відсотка.

На ринку *власності* (основними інструментами якого є акції) гроші купуються в обмін на право участі у власності емітента. Покупець, який отримав це право, стає співвласником підприємства, має право брати участь у зборах акціонерів й одержувати дивіденди від прибутків підприємства.

За характером руху цінних паперів фінансовий ринок поділяється на *первинний і вторинний*. На *первинному ринку* продаються й купуються папери нових випусків, на *вторинному* - обертаються раніше випущені цінні папери.

Первинний ринок сприяє збільшенню капіталу й раціональному розподілу джерел нового інвестування. *Вторинний ринок* забезпечує гнучкість переміщення фінансових коштів, постійно підтримує раціональну структуру мережі інвесторів.

Вторинний ринок цінних паперів має особливе значення для економіки. Він забезпечує вільне переливання фінансових ресурсів між суб'єктами ринку.

За формою організації фінансові ринки поділяються на *організовані й розподільні* (вуличні).

Прикладом першого є біржі, де брокери - члени біржі, зустрічаються у торговому залі та укладають угоди. На біржах, зазвичай, продаються цінні папери обмеженого кола великих і фінансово надійних підприємств, які введені до біржового списку. Зокрема, акції із цього списку називають обліковими.

Бути внесеним до відповідного списку - велика честь для компаній, для цього вони повинні відповідати певним вимогам щодо складу активів та біржової поведінки. Тому широке коло компаній торгує через *другий тип ринку* - "вуличний". Він є розподіленою компютеризованою сіткою брокерів і дилерів. Пошук клієнтів й укладання угод здійснюється, зазвичай, телефоном. Фінансові посередники цього ринку спеціалізуються на конкретному виді цінних паперів.

9.3. Інструменти фінансового ринку

Для певного розуміння, як фінансовий ринок забезпечує перетік фінансових ресурсів від кредиторів до позичальників, доцільно розглядати інструменти, якими торгують на фінансових ринках.

Фінансовими інструментами ринку грошей є: *казначейські векселі, депозитні сертифікати, комерційні папери, банківські акцепти, угоди про зворотний викуп.*

Перелічені зобов'язання є ліквідними внаслідок короткого строку погашення, найменш ризиковими і прибутковими інструментами фінансового ринку. Їх основна перевага полягає у високій ліквідності, тобто можливості перетворюватися на готівку із найменшими витратами.

Казначейські векселі є короткостроковими зобов'язаннями держави, які випускаються терміном 3-6-9-12 місяців. Звичайно, казначейський вексель приносить дохід власнику через початковий продаж зі знижкою (дисконтом), тобто при погашенні векселя буде отримана сума більша, ніж витрачена на його купівлю. Вважається, що це надійніший інструмент фінансового ринку, оскільки держава завжди знайде можливість виконати свої зобов'язання. Наприклад, провести додаткову емісію казначейських векселів, за рахунок якої погасити попередні емісії або підвищити податки.

В Україні випуском казначейських зобов'язань займається Міністерство фінансів. Їх емісія відбувається у бездокументарній формі - в електронному вигляді, а основними покупцями є комерційні банки. Операції фізичних осіб із казначейськими зобов'язаннями не проводяться через нерозвиненість вітчизняного фінансового ринку.

Депозитні сертифікати є борговим інструментом, який банк продає вкладникам - юридичним особам. По ньому сплачується відсоток, а при погашенні повертається вихідна ціна купівлі.

Цей інструмент є високоліквідним, оскільки за необхідності власник депозитного сертифікату може перепродати його на вторинному ринку. Для фізичних осіб Банківські установипропонують ощадні сертифікати. Ці інструменти видаються на певний строк або до запитання. Вони можуть бути іменними чи на пред'явника.

Як депозитні, так і ощадні сертифікати активно випускались вітчизняними банківськими установами : Приватбанк, Аваль тощо. Термін дії сертифікатів різний - 30, 90, 180, 270 та 360 днів. Багато банків дозволяли використовувати відповідні інструменти як заставу під надання кредитів.

Комерційні папери - це короткострокові зобов'язання, що випускаються корпораціями з метою залучення коштів для фінансування поточних операцій. Обіг відповідного інструмента відбувається на фінансових ринках розвинених країн.

Банківські акцепти є векселем на банк, що випущений фірмою, яка оплатить його на певну майбутню дату, і гарантується за певну винагороду банком, який акцептував його. Банківські акцепти покликані обслуговувати міжнародну торгівлю, експортно-імпортні операції. У розвинених країнах ці акцептовані векселі часто перепродаються на вторинному ринку зі знижкою і подібні за своїми функціями до казначейських векселів.

Угоди про зворотний викуп є фінансовою інновацією, в якій казначейські векселі або інші державні цінні папери є заставою. Ці угоди укладаються на короткий і надкороткий термін, навіть на одну ніч. Саме вони є важливим джерелом фінансових ресурсів для комерційних банків. Цей інструмент успішно використовується на фінансовому ринку, оскільки застава, яка надається за позику, є високоліквідною й низько ризиковою, що за неповернення боргу дасть змогу кредиторів компенсувати витрати. На вітчизняному фінансовому ринку угоди про зворотний викуп укладає Національний банк України із найбільшими та великими банками у вигляді операцій РЕПО.

Фінансовими інструментами ринку капіталів є: *акції, облигації, муніципальні облигації, заставні.* Усі перелічені інструменти випускаються в обіг на термін більше одного року. Вони є більш ризиковими, ніж інструменти ринку грошей і відповідно прибутковішими.

9.4. Цінні папери як основний інструмент фінансового ринку

Цінні папери - це свідоцтва про участь їх власників у капіталі акціонерного товариства або надані позики, які передбачають зобов'язання емітентів сплачувати їхнім власникам доходи у вигляді дивідендів або процентів.

В юридичному розумінні, **цінні папери** - це майнове право, яке засвідчується певним документом і реалізується в порядку, що вказується у цьому документі.

Із розвитком електронних систем торгівлі цінними паперами змінюється зовнішня форма їх існування. Цінні папери, операції з якими здійснюються через електронні системи, не мають речового титулу, тобто це не документи. Вони існують як одиниці обліку в комп'ютерній системі й обертаються лише у формі переказів із рахунків одних учасників ринку на рахунки інших.

Цінні папери є капіталом, тому що їх власники одержують доходи. Проте капітал цей фіктивний, оскільки цінні папери не мають вартості, хоча продаються й купуються на ринку.

Цінні папери прийнято поділяти на три види: акції; облігації та похідні, або вторинні. Широкий діапазон цінних паперів пояснюється тим, що причини, які спонукають випустити цінні папери й купувати їх, дуже різноманітні.

Основні характеристиками цінних паперів такі:

1. *Ліквідність* - спроможність фінансового активу перетворитися у гроші (по агрегату М1). При визначенні міри ліквідності зазвичай враховують тривалість часу та витрати на проведення операції. Наприклад, для конверсії ощадного рахунку в готівку необхідно відвідати банк або надіслати прохання поштою; реалізація казначейського зобов'язання потребує часу й виплат брокерського процента); акції - витрати часу, брокерський процент, можливі витрати від зниження курсової ціни акцій тощо.

2. *Ризик* як характерна ознака цінних паперів пов'язаний безпосередньо з можливістю не отримати вкладених у фінансові активи грошей. Розрізняють два види ризику: ризик невиконання платіжних зобов'язань позичальником, тобто коли позичальник є ненадійним; та ринковий ризик, пов'язаний із коливаннями ринкових цін фінансових інструментів.

Так, ощадний вклад менш ризиковий, ніж облігація. Наприклад, у США вклади до 100 тис. дол. застраховані, і тому ризик по таких вкладах дорівнює нулю.

3. *Дохідність* визначається у вигляді річного процента віддачі від вкладеної у фінансовий інструмент суми грошей. Для ощадного рахунку дохідність фактично дорівнює річному проценту, який виплачується банком. Для облігації (або привілейованої акції) дохідність залежить від розміру оголошеного (купонного) процента та ринкової ціни облігації. Якщо відомий купонний процент, то чим вища ринкова ціна облігації, тим нижча дохідність облігації для її майбутнього покупця. Дохідність цінних паперів змінюється внаслідок коливання їх ринкових цін.

Усі три названі характеристики фінансових інструментів тісно взаємопов'язані. Чим більший ризик мають цінні папери, тим більша їх дохідність, оскільки інвестори згодні вкласти гроші тільки під великий відсоток. Проте, чим ліквідніші фінансові інструменти, тим під нижчий процент згодні придбати їх покупці на фінансовому ринку.

Докладніше охарактеризуємо такі *цінні папери*, як *акції та облігації*. Так, **акції** - цінні папери без установленого строку обігу, що засвідчують майнову участь її власника в капіталі акціонерного товариства.

Власники акцій стають пайовиками акціонерного товариства, його співвласниками, тому вони не можуть вимагати від товариства повернення вкладених коштів. Проте вони можуть продавати акції, але в цьому випадку втрачають право співвласника.

Власники акцій як співвласники товариства мають право на одержання частини прибутку товариства пропорційно своїй участі, а також на участь у розділі майна при ліквідації акціонерного товариства.

Дохід, який одержує акціонер, називають *дивідендом*. Розмір дивіденду залежить від маси прибутку, співвідношення між його нагромадженою та споживчою частинами,

інституційної політики акціонерного товариства, виду й кількості акцій та інших факторів.

Товариства намагаються підтримувати дивідендні платежі на високому рівні, тому що значною мірою через ринкову ціну акцій визначають репутацію (рейтинг) товариства, які, своєю чергою, визначають спроможність цього товариства залучати позичковий капітал або додатковий випуск акцій.

Крім дивідендів власники акцій можуть отримувати дохід у вигляді курсової різниці, якщо вони продають акції дорожче, ніж купили їх.

Випуск акцій дає засновникам акціонерного товариства необмежені можливості консолідувати значний капітал на основі об'єднання безліч індивідуальних капіталів і заощаджень.

Акціонерне товариство (*компанія, корпорація*) - це домінуюча форма комерційної організації у країнах з ринковою економікою. Важливою перевагою акціонерної форми, порівнянно з іншими формами комерційної організації (індивідуальний бізнес, партнерство, кооперативи), є обмежена відповідальність за зобов'язаннями. Власники акцій несуть відповідальність за зобов'язаннями товариства (ризикують) тільки капіталом, вкладеним в акції.

З'явившись на початку розвитку приватного підприємництва, акціонерна форма виявилася надзвичайно гнучкою й життєздатною.

Акціонерна форма комерційної організації сприяє демократизації управління, розширенню громадського контролю за діяльністю організацій, стимулює якісну працю акціонерів-пайовиків.

Акціонерне товариство випускає акції у таких випадках: коли воно створюється; із злиттям з іншим акціонерним товариством; із розширенням масштабів своєї діяльності та збільшенням статутного фонду. На купівлю акцій припадає близько 30 % фінансування підприємницької діяльності у провідних країнах світу. Акція є неподільною. Якщо одна акція належить кільком особам, усі вони визнаються за одного власника і можуть здійснювати свої права через одного з них. Мінімальна номінальна вартість акції не може бути меншою за 1 коп.

Розміщення цінних паперів - це відчуження цінних паперів емітентом первинним власником через укладання громадсько-правових угод. Розміщення, зазвичай **має форму передплати** - *закритої або відкритої*.

Закрита передплата - розміщення цінних паперів серед заздалегідь визначених інвесторів без публічного (тобто використанням засобів масової інформації) оголошення пропозицій.

Відкрита передплата - розміщення цінних паперів серед потенційно необмеженого кола інвесторів через оголошення публічної пропозиції та укладання громадсько-правових угод.

Під час відкритого продажу акцій забороняється надавати будь-кому будь-які привілеї щодо придбання цінних паперів. Це правило не застосовується у разі емісії державних цінних паперів, а також щодо використання акціонерами відкритих акціонерних товариств свого переважного права викупу нової емісії акцій.

На цьому етапі випуску цінних паперів перше слово належить андеррайтеру (від англ. *underwriter* - переplatник). *Андеррайтер* - це торговець цінними паперами, який виступає від імені й за дорученням емітента, відповідно до укладеного з ним договору або викупає в емітента цінні папери для їх подальшого розміщення за передплатою.

Андеррайтери можуть розмістити й меншу кількість цінних паперів, ніж зазначено в проспекті. Частку нерозміщених цінних паперів, яка є достатньою, щоб визнати емісію такою, що не відбулася, визначає держава.

Протягом усього періоду відкритого продажу цінні папери не можуть продаватися за ціною, нижчою їх номінальної вартості або вартості, встановленої комісією, з урахуванням ринкової вартості цінних паперів цього емітента на фондових біржах або в позабіржових торгово-інформаційних системах.

Існують два **види акціонерних товариств**. *Закриті* - акції яких розподіляються між акціонерами й не надходять у відкритий продаж. *Відкриті* - акції яких вільно продаються й купуються.

Вищий орган управління акціонерного товариства - загальні збори акціонерів. Керівництво поточною діяльністю доручається Правлінню, Спостережній Раді або Раді директорів.

Акціонери, які придбали акції з правом голосування на зборах, мають право на контроль за діяльністю корпорації, а саме:

- голосують на зборах акціонерів;
- обирають членів ради;
- розподіляють прибуток;
- вирішують питання об'єднання з іншими корпораціями та ліквідації бізнесу.

Проте, права в акціонерів різні, тому що голоси розподіляються пропорційно кількості придбаних акцій. На практиці діяльність корпорацій контролюється групою акціонерів, яка володіє відносно невеликим контрольним пакетом акцій. Теоретично контрольний пакет повинен становити 50 % усіх випущених акцій плюс 1 акція. При сучасному розподілі акцій серед великої кількості дрібних акціонерів для реального контролю достатньо володіти 5-20 % усіх випущених акцій.

Акції, що випускаються в обіг, **класифікуються** за різними ознаками.

За характером розпорядження розрізняють акції іменні й на пред'явника. Іменні реєструються в акціонерних книгах корпорацій на ім'я власника. Передавання їх іншій особі вимагає дозволу правління корпорації. Акції на пред'явника емітуються без зазначення власника. З розвитком та поширенням акціонерного підприємництва ці акції стали об'єктом купівлі-продажу на ринку цінних паперів, істотно потіснивши іменні.

Залежно від порядку виплат дивідендів права участі в управлінні корпорацією акції поділяються на *привілейовані (преференційні) та прості (звичайні)*. Привілейовані надають їхнім власникам певні переваги, порівнянно з власниками простих акцій. Так, за привілейованими акціями встановлюється фіксований дивіденд, який виплачується раніше, ніж його визначають для власника простих акцій. Фіксований дивіденд виражається або в проценті від номінальної вартості або в грошах з розрахунку на одну акцію. Під час ліквідації корпорації, насамперед, задовольняються претензії власників привілейованих акцій, а потім - простих.

Привілейована акція, зазвичай, не надає власнику право голосу на загальних зборах акціонерів. Це вигідно контролюючій групі акціонерів, яка не бажає втручання акціонерів у справи корпорації. Однак, якщо корпорація не сплачує дивіденди кілька разів поспіль, то власники акцій одержують право голосу.

Привілейовані акції з фіксованим дивідендом за своїм значенням близькі до облігацій. Такі акції надійні, але вони майже не дають змогу підвищити дивіденди.

Різновид привілейованих акцій - це акції за участю, за якими передбачається додатковий дохід до фіксованого дивіденду. Він оплачується за умови, що дивіденд по простій акції досяг свого максимального рівня, передбаченого статутом корпорації, і в розпорядженні компанії ще залишився нерозподілений прибуток.

Привілейовані акції поділяються на *зворотні й незворотні*. Коли фірма випускає *зворотні акції*, вона залишає за собою право їх викупу на певних умовах. Зворотність вигідна для корпорації, але не для власників акцій. Ціна викупу не повинна перевищувати їх номінальної вартості та премій, що є свого роду компенсацією за викуп. *Незворотні акції* не можуть бути оплачені доти, доки існує корпорація, що їх випустила.

Проста акція дає власнику право голосу на загальних зборах акціонерів. З точки зору дохідності, *прості акції* є найбільш ризикованим видом цінних паперів, оскільки розмір дивідендів по них не фіксується, він залежить від фінансового стану корпорації, й оплачуються з прибутку останньою чергою, тобто після сплати процентів, податків, фіксованих дивідендів.

Проте, в умовах сприятливої економічної кон'юнктури власники простих акцій мають шанс одержати дивіденди, що значно перевищують фіксовані, й швидко збільшити свій капітал.

Облігація - це свідоцтво про надання позички, яке дає право на одержання, зазвичай, щорічного доходу у вигляді відсотків. Привабливість облігацій для власників полягає в одержанні фіксованого доходу. На відміну від акцій, облігації після закінчення визначеного строку підлягають викупу, до того ж емітент повинен сплатити номінальну вартість облігацій і дохід у вигляді відсотка.

Облігації випускаються іменні та на пред'явника, причому останні переважають. Залежно від емітента облігації поділяються на державні й корпоративні. **Державні облігації** - це свідоцтва про надання їх власникам позички державі в особі національного уряду та місцевих органів управління. Випуск облігацій здійснюється державою з метою мобілізації грошового капіталу для фінансування державних витрат, якщо недостатньо бюджетних коштів. Держава гарантує викуп державних облігацій, через це вони вважаються першокласними цінними паперами з високим ринковим рейтингом.

Державні цінні папери характеризуються значною різноманітністю і можуть бути класифіковані за рядом ознак. Залежно від порядку обігу на ринку облігації бувають *ринкові й неринкові*. Ринкові більш поширені, їм притаманна вища ліквідність, їх можна швидко реалізувати на ринку. Проте власники цих облігацій не можуть претендувати на їх погашення до визначеного строку.

На відміну від них, *неринкові облігації* не підлягають відкритому продажу, вони, звичайно, реалізуються через спеціальні фінансові інститути - пенсійні, ощадні фонди. Їх можна пред'явити до сплати в будь-який час, проте при достроковій оплаті розмір доходу різко зменшується.

Випуск в обіг *неринкових облігацій*, наприклад, ощадних банків, має на меті залучити до фінансування державного боргу навіть невеликі заощадження населення.

Слід зазначити, що частина *неринкових облігацій* індексується, тобто їх погашення та сплата процентів по них здійснюється з урахуванням індексу роздрібних цін.

Відповідно до **методів розміщення**, розрізняють облігації, що розміщуються на добровільній основі або примусово. Передплата на державні цінні папери проводиться на добровільній основі, тому що примусове розміщення облігацій підриває довіру до них.

Облігації, які розміщуються примусово - порівняно нечасте явище. Зазвичай, вони випускаються під час війни, в умовах складного стану державних фінансів, коли держава відчуває гостру потребу в коштах.

За строком погашення державні цінні папери бувають *поточні, короткострокові, середньострокові, довгострокові, безстрокові*. Межі між ними досить умовні: *поточні* - від кількох тижнів до 1 року; *короткострокові* - від 1 до 2-3 років; *середньострокові* - від 3-5 до 10 років; *довгострокові* - понад 10 років.

Згідно зі способом виплати доходів, облігації поділяються на *лотерейні (виграшні), процентні з виплатою доходів на дисконтній основі*. По лотерейних облігаціях періодично розігруються виграші на різну суму, яка виплачується залежно від номінальної вартості облігацій.

Процентні облігації забезпечують власникам фіксований, або "плаваючий", "мінливий" дохід, що визначається процентною ставкою. Облігації з "плаваючим" доходом виникли порівняно нещодавно. Дохід по них коливається залежно від зміни рівня позичкового відсотка. Випуск такого роду цінних паперів дає змогу уникнути додаткових витрат у випадку зниження процентних ставок, водночас робить їх досить привабливими в період їх підвищення.

Для кожної країни характерна своя специфіка в емісії та розповсюдженні державних цінних паперів, зумовлена особливостями історичного й економічного розвитку країни та ринку позичкових капіталів, повноваженнями різних рівнів державного управління.

Корпоративні облігації - це свідоцтва про надання їх власниками довгострокової

позики корпорації, фірми, підприємству, тобто це облігації, емітовані юридичними особами. Випуск облігацій - вигідніший спосіб формування додаткового капіталу, ніж випуск акцій, оскільки процент по облігаціях сплачується з прибутку до виплати податків. Корпоративні облігації більше підлягають ризику, ніж державні облігації, проте доходи по них значно вищі.

Залежно від характеру забезпечення облігацій вони поділяються на *заставні та беззаставні*.

Заставні облігації - це юридичний документ, що підтверджує згоду корпорації заставити під свій борг землю, споруду та інше майно, яке їй належить, і дає право кредитору на оволодіння заставленими активами несплати боргу.

Облігації під заставу інших цінних паперів забезпечуються не майном, а іншими акціями та борговими зобов'язаннями фірми. За несплати боргу заставні цінні папери стають власністю того, хто володіє заставними облігаціями.

Забезпеченням *беззаставних облігацій* є загальна платоспроможність корпорації. Такі облігації випускають, зазвичай, фінансово сталі корпорації, які мають високий кредитний рейтинг.

Облігації також бувають з *правом дострокового відкликання; без такого права; конвертовані (передбачають обмін на прості акції тієї самої фірми); неконвертовані, відсотки по яких менші, ніж у конвертованих*.

Крім розглянутих видів цінних паперів існують також *похідні цінні папери*, вартість яких залежить від вартості інших цінних паперів (опціони, варранти). Можна стверджувати, що *похідні фінансові інструменти* - це контракти, які укладаються з метою перерозподілу фінансових ризиків і передбачають проведення в майбутньому певної операції (купівлі, продажу, обміну, емісії) з базовим інструментом, який є предметом угоди.

Похідні фінансові інструменти називають ще деривативами (від англ. derivative - похідний), оскільки їхня вартість є похідною від вартості тих інструментів, які покладені в основу угоди й які називають *базовими*. *Базовим інструментом* у подібних контрактах можуть бути як окремі види первинних фінансових інструментів, так і власне деривативи.

Слід звернути увагу не тільки на фінансові інструменти, а й на біржові товари, відповідно до чого розрізняють *фінансові та товарні деривативи*.

Таким чином щодо створення, обігу й використання деривативів специфічні виникають економічні відносини, або *ринок деривативів*. За економічним змістом - це сукупність економічних відносин із приводу перерозподілу ризиків, які виникають у процесі обміну товарами та фінансовими інструментами. Операції з *фінансовими деривативами*, укладені з метою зниження ризиків, називають хеджуванням цінних ризиків.

Прикладами похідних цінних паперів можуть бути:

Варрант - *свідоцтво (сертифікат), яке надає право власнику на купівлю цінних паперів за визначеною ціною, у визначений строк або ж додаткове свідоцтво, яке видається разом із цінним папером та надає його власнику право на додаткові пільги по закінченню визначеного строку*. Різновидом цього інструменту є *варрант віконний (window warrant)*, який використовується тільки у визначені дні або період.

Варрант підписний - цінний папір, який надає право власнику акцій придбати певну кількість простих акцій того самого емітента.

Поширеним у використанні деривативом є **опціон** - право або зобов'язання за угодою купити - продати певний вид цінностей (акції, процентні цінні папери, валюта, товар) за визначеною ціною протягом обумовленого строку. З іншого боку, *опціон* можна розглядати як право, яке надає компанія своїм найвищим службовцям придбати акції за твердою ціною.

Контрольні питання:

1. Дайте визначення терміну «фінансовий ринок». Яку роль він відіграє?
2. Які функції виконує фінансовий ринок?
3. Охарактеризуйте структуру фінансового ринку.

4. З'ясуйте хто є суб'єктами й об'єктами фінансового ринку. Дайте їх класифікацію.
5. Що являє собою ринок грошей?
6. Що входить до ринку капіталів?
7. Яка основна роль емітентів та інвесторів на фінансовому ринку?
8. Як функціонує кредитний ринок?
9. У чому полягає структуризація фінансового ринку? За якими критеріями вона здійснюється?
10. Проаналізуйте роль та основні функції фондової біржі.

Тема 10. Міжнародні фінанси

План:

- 10.1. Сутність і призначення міжнародних фінансів
- 10.2. Міжнародні фінансові організації і міжнародні фінансові інституції
- 10.3. Міжнародний фінансовий ринок

Рекомендована література: [1, 3-6,36,40,44,45-48]

Основні терміни і поняття: фінансовий кредит, МВФ, МБРР, МАР, МФК, БАГІ, МЦУІС, БМР, Група Всесвітнього банку, синдикувані кредити, комерційний кредит, проектне фінансування, міжнародна довгострокова фінансова політика, міжнародна поточна фінансова політика, міжнародні фінанси, валютний ринок.

10.1. Сутність і призначення міжнародних фінансів

Виникнення і розвиток *міжнародних фінансів* зумовлено широким розвитком процесів міжнародної економічної інтеграції, що супроводжуються глобалізацією економічних зв'язків, широкомасштабним переміщенням капіталів, об'єднанням фінансових ресурсів у світовому масштабі. Міжнародна фінансова інтеграція визначає напрямки й пріоритети сучасного етапу інтернаціоналізації господарського життя, впливає на формування принципів податкової та бюджетної політики і насамкінець на стратегічні фінансові інтереси всіх країн і певних регіонів.

Функціонуючи в міжнародній сфері, фінанси впливають на економічні інтереси учасників міжнародних зв'язків; опосередковують міжнародний інтеграційний процес, сприяючи його розвитку і поглибленню.

Міжнародні фінанси - це сукупність обмінно-перерозподільних відносин, що виникають у зв'язку з формуванням і використанням на світовому або міжнародному рівнях фондів фінансових ресурсів.

Тобто за допомогою *міжнародних фінансів* здійснюється міждержавний перерозподіл фінансових ресурсів. Глобальною системою акумулювання вільних фінансових ресурсів та надання їх позичальникам є міжнародний фінансовий ринок.

Міжнародні фінансові відносини являють собою досить складну систему руху грошових потоків. Вони можуть бути *згруповані за такими напрямками*:

- взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн;
- взаємовідносини держави з юридичними і фізичними особами інших країн;
- взаємовідносини держави з урядами інших країн та міжнародними фінансовими організаціями;
- взаємовідносини держави і суб'єктів господарювання з міжнародними фінансовими інституціями.

Міжнародні фінансові відносини виникають у зв'язку з рухом грошових потоків між національними суб'єктами різних країн:

- між підприємствами;
- між урядами країн;
- між підприємствами й урядами;
- між громадянами й урядами.

Взаємовідносини між підприємствами складаються у процесі купівлі-продажу товарів. Ці взаємовідносини насамперед відображають фінанси суб'єктів господарювання. Однак, оскільки ці суб'єкти належать до різних країн, то дані взаємовідносини відображають рух грошових потоків між країнами. Забезпечення еквівалентності обміну досягається через встановлення реального курсу валют. Відхилення курсу валют від реального співвідношення між валютами веде до міжнародного перерозподілу доходів і фінансових ресурсів.

Взаємовідносини між урядами різних країн виникають у сфері державного кредиту, коли одна країна є позичальником, інша - кредитором. Аналогічний характер мають взаємовідносини з урядом певної країни юридичних і фізичних осіб інших країн. За змістом всі ці відносини належать до державного кредиту, а за напрямом руху коштів - до міжнародних фінансових відносин.

Сукупність міжнародних фінансових відносин наведена на рис. 10.1.

Торговельні взаємовідносини між суб'єктами господарювання різних країн охоплюють два грошові потоки: надходження до підприємства валютних доходів від експорту товарів і послуг; оплата підприємством товарів та послуг, що імпортуються. Кредитні взаємовідносини є двосторонніми: з одного боку - надання позики позичальником кредитору, з іншого - погашення позики і сплата процентів.

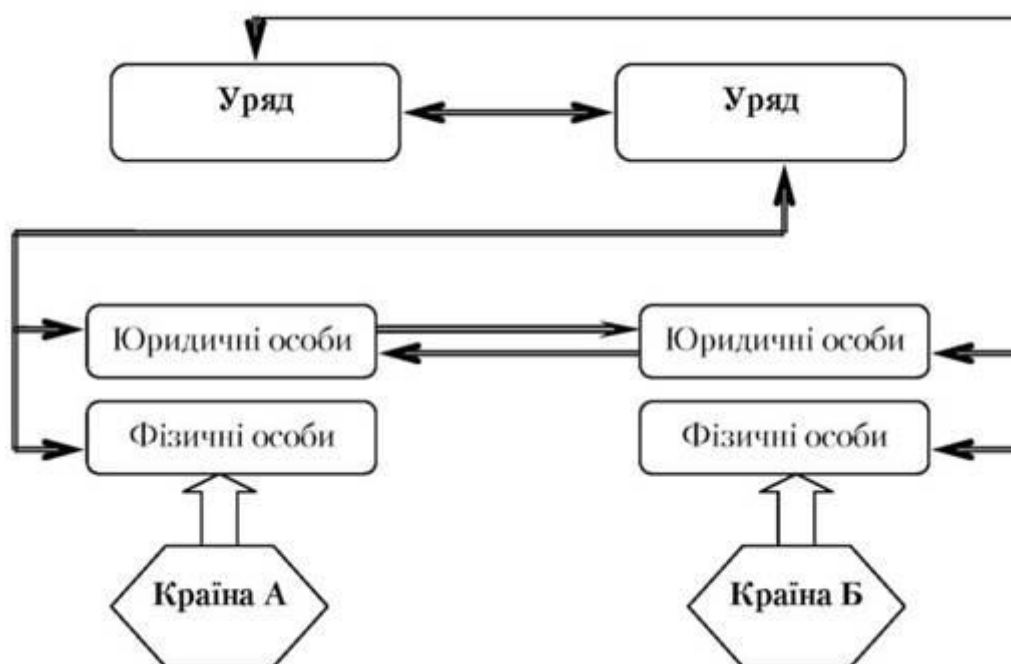

Рис. 10.1– Грошові потоки в системі міжнародних фінансових відносин

Здійснення міжнародних фінансових відносин потребує купівлі-продажу необхідної для розрахунків валюти та визначення валютного курсу. Ці операції забезпечуються через *спеціальний фінансовий інститут* - валютний ринок, який є базовою ланкою сфери міжнародних фінансів.

У сфері міжнародних фінансів, крім національних суб'єктів: держави, підприємств і громадян, виділяються *наднаціональні суб'єкти* - міжнародні організації і міжнародні фінансові інституції. *Фінанси міжнародних організацій, міжнародних фінансових інституцій та міжнародний фінансовий ринок* є складовими міжнародних фінансів.

Система взаємовідносин на рівні міжнародних фінансів відображена на рис. 10.2.

Рис. 10.2—Грошові потоки у сфері міжнародних фінансів

За своєю організацією фінанси міжнародних організацій подібні до державних фінансів, тільки їх головним суб'єктом є не держава, а міжнародна організація. Міжнародні організації вступають у взаємовідносини з урядами окремих країн з приводу формування бюджету чи інших фондів цих організацій.

Отримані кошти використовуються на фінансування централізованих заходів, проектів і програм цих організацій, на утримання їх апарату та на фінансову допомогу окремим країнам. Отже, кожна країна може отримувати кошти міжнародних організацій як у вигляді прямого фінансування (як правило, тільки в окремих випадках), так і в опосередкованій формі через різні централізовані заходи, проекти і програми, які стосуються даної країни чи поширюються на неї.

Міжнародні фінансові інституції мають взаємовідносини як з урядами, так і з суб'єктами господарювання окремих країн. Взаємовідносини з урядами складаються за двома напрямками. Перший відображає процес формування статутного капіталу за рахунок внесків окремих країн. Другий характеризує кредитні взаємовідносини - надання кредитів окремим країнам та їх погашення і сплату процентів. Взаємовідносини з підприємствами теж мають двосторонній характер. Міжнародні фінансові інституції, здійснюючи фінансове забезпечення певних проектів, надають кредити окремим підприємствам, як правило, на конкурсній основі.

Міжнародні фінанси відображають світові інтеграційні процеси. Централізація певної частини фінансових ресурсів на світовому рівні забезпечує потреби світового господарства. Саме на ці потреби й спрямована діяльність міжнародних організацій та міжнародних фінансових інституцій. Вони фінансують окремі проекти і програми, керуючись інтересами саме світового господарства загалом, а не окремих країн, якими б важливими вони для цих країн не були.

Безперечно, порівняно з національними фінансовими системами міжнародні фінанси перебувають лише на початку свого розвитку. Однак поглиблення міжнародної політичної інтеграції та глобалізація економіки ведуть як до посилення ролі діючих організацій та інституцій, так і до створення нових. Це сприяє підвищенню рівня централізації фінансових ресурсів, збільшенню як їх маси, так і обсягів міжнародних фінансових потоків. Врешті-решт, цей інтеграційний процес поступово веде до формування єдиної міжнародної фінансової системи. Особливо це помітно у сфері фінансового ринку. Провідні комерційні банки, фондові біржі, страхові компанії та інституційні інвестори, здійснюючи свої операції з клієнтами в усьому світі, виконують функції міжнародних фінансових інституцій. Вони сприяють процесам міжнародної централізації і перерозподілу фінансових ресурсів і тим

самим економічному розвитку як окремих країн, так і світової економіки загалом.

10.2. Міжнародні фінансові організації і міжнародні фінансові інституції

Діяльність міжнародних фінансових організацій пов'язана з виконанням певних функцій, які визначаються їх статутами. Фінансове забезпечення виконання цих функцій здійснюється через фонди грошових коштів, що формуються цими організаціями.

Провідними міжнародними організаціями є: Організація Об'єднаних Націй та Європейський Союз.

Організація Об'єднаних Націй була заснована наприкінці другої світової війни з метою підтримання миру. До сфер її діяльності також входять економічні, соціальні та гуманітарні проблеми, права людини, охорона навколишнього середовища.

Бюджет ООН формується за рахунок внесків країн-членів ООН. Розмір внесків визначається залежно від рівня економічного розвитку країни. В основі розрахунків лежить норматив платежів, який залежить від обсягів ВВП даної країни. Кошти бюджету ООН використовуються на адміністративні та накладні витрати (38 %) і фінансування міжнародних проектів та проведення різних заходів міждержавного значення (62 %). Так, в Україні, реалізуються проекти за Програмою розвитку (ЮНДП), Управління Верховного комісара у справах біженців (ЮНХКР), Дитячого фонду (ЮНІСЕФ), Фонду народонаселення (ЮНФПА), Міжнародної організації праці (ІЛО), Міжнародного агентства і атомної енергії (ІАЕА).

Європейський Союз створено у 1957 р. з метою економічної співпраці Європейського економічного співтовариства. Було сформовано спільний ринок капіталів, товарів і послуг, скасовано митні бар'єри, здійснено уніфікацію податкового законодавства, створено європейську валютну систему. Розвиток інтеграційних процесів завершився проголошенням Європейського Союзу, до якого входять такі країни: *Німеччина, Австрія, Данія, Бельгія, Франція, Голландія, Люксембург, Велика Британія, Швеція, Фінляндія, Португалія, Іспанія, Італія, Ірландія, Греція* та ін.

Бюджет ЄС формується за рахунок надходжень від країн Союзу. Всі доходи поділяються на дві групи: внески країн-членів та доходи бюджету ЄС. Внески кожної країни до бюджету визначаються залежно від рівня її економічного розвитку, який відображається у виробленому ВВП. Специфікою бюджету ЄС як ланки міжнародних фінансів є наявність власних доходів. До них належать, *по-перше*, мита і сільськогосподарські податки, якими обкладаються продукти, що імпортуються з країн, які не є членами Союзу. *По-друге*, важливе місце займає податок на додану вартість, який встановлюється за єдиною для всіх країн ставкою по відношенню до уніфікованої в усіх країнах бази оподаткування (ставка оподаткування не може перевищувати 1,4 %). Установлено ліміт бюджету ЄС - він не може перевищувати 1,2 % загального обсягу ВВП Союзу.

Видатки бюджету ЄС поділяються на адміністративні (5 %) та операційні (до 95 %). *Операційні видатки* складаються з фінансування сільського господарства (до 50 %), структурних перетворень в економіці країн Союзу, наукових досліджень і освіти, зовнішньої діяльності (реструктуризація економіки країн Центральної і Східної Європи та підготовка їх до вступу в ЄС, надання технічної і гуманітарної допомоги і т. ін.).

Бюджет ЄС розробляється Європейською комісією і затверджується Європейським парламентом. Виконує бюджет фінансове управління Європейської комісії, яке перебуває під подвійним контролем - з боку Палати аудиторів і Європарламенту. До складу Палати аудиторів входять 15 членів, які перевіряють надходження доходів і фінансування видатків.

Міжнародні фінансові інституції створюються на світовому і регіональному рівнях для сприяння економічному розвитку країн - засновників цих організацій. Їх основним завданням є мобілізація коштів і надання допомоги на кредитних засадах для здійснення важливих економічних проектів.

До світових міжнародних фінансових інституцій належать: *Міжнародний валютний фонд (МВФ), група Світового банку та Банк міжнародних розрахунків.*

Регіональні фінансові інституції створюються за континентальною ознакою. До них належать: *Європейський банк реконструкції та розвитку; Азіатський банк розвитку; Африканський банк розвитку; Міжамериканський банк розвитку, Лондонський та Паризький клуби кредиторів* та ін.

Міжнародний валютний фонд є провідним світовим фінансовим інститутом, який має статус *спеціалізованої установи ООН*. Він був заснований на міжнародній конференції в Бреттон-Вудді в 1944 р., а почав функціонувати у 1947 р. *Основними цілями діяльності МВФ* є сприяння розвитку міжнародної торгівлі й співробітництва у сфері валютного регулювання та надання кредитів у іноземній валюті для вирівнювання платіжних балансів країн-членів Фонду.

Капітал МВФ утворений за рахунок внесків країн-членів Фонду. Розмір внеску визначається рівнем економічного розвитку країни та її місцем у світовій економіці й міжнародній торгівлі. Станом на 01.01.2001 членами МВФ була 181 країна, в т.ч. з 1992 р. - Україна. Внесок кожної країни є її квотою. Квота України становить 0,70 відсотка від загального капіталу фонду. Чверть внеску проводиться у вільноконвертованій валюті, решта в національній. При цьому Статут МВФ передбачає періодичний (не менше одного разу на п'ять років) загальний перегляд квот. Це пов'язане з тим, що змінюється як рівень розвитку окремих країн, так і їх місце у світовій торгівлі.

5 листопада 2008 року на запит української сторони з метою допомоги Україні у забезпеченні фінансової та економічної стабільності під час фінансово-економічної кризи Рада Директорів МВФ в рамках Механізму фінансування за надзвичайних умов (EFM) затвердила дворічну Програму Stand - By (SBA) обсягом близько 16,4 млрд. дол. США (11 млрд СПЗ), еквівалентних 802 відсоткам української квоти у Фонді. В рамках зазначеної програми Україна отримала близько 10,6 млрд. дол. США кредиту.

У 2008 та 2009 роках Україною за результатами 2 переглядів програми було отримано коштів на загальну суму 7 млрд СПЗ, частину з яких було зараховано до золотовалютних резервів Національного банку України (3,875 млрд СПЗ), а частину до Державного бюджету України (3,125 млрд СПЗ), а саме:

- *кошти першого траншу* (4,5 млрд дол. США) були зараховані на рахунок Національного банку України та направлені для регулювання платіжного балансу України, підтримки обмінного курсу гривні та ліквідності банківського сектору;

- *кошти другого траншу* (2,8 млрд дол. США), які Україна отримала 12 травня направлені не лише на підтримку платіжного балансу, частина коштів у сумі 1,5 млрд дол. США спрямована безпосередньо до Державного бюджету України для фінансування зовнішніх боргових зобов'язань;

- *кошти третього траншу* (3,3 млрд дол. США) в повному обсязі спрямовані на фінансування Державного бюджету 2009 року.

При необхідності, *крім власного капіталу МВФ може використовувати позикові кошти*. За статутом він може отримувати кошти в будь-якій валюті як від офіційних органів, так і на приватному ринку позикових капіталів. Досі позики отримувались від казначейств та центральних банків країн-членів Фонду, а також від Швейцарії та Банку міжнародних розрахунків. На приватному ринку кошти не залучались.

Діяльність МВФ охоплює три основні напрями: кредитування, з метою надання фінансової допомоги країнам, у яких утворилось від'ємне сальдо платіжного балансу; регулювання міжнародних валютних відносин; постійний нагляд за світовою економікою.

Кредитування здійснюється з різними цілями у різних формах та на різних умовах. Воно включає кредитування для потреб вирівнювання платіжного балансу, компенсаційне фінансування та допомогу найбільш вразливим країнам. Фінансові операції, які є основним напрямом діяльності, МВФ здійснює тільки з офіційними органами країн-членів Фонду.

Виділення кредитів залежить від трьох основних чинників: потреби в ресурсах для вирівнювання платіжного балансу, квоти країни та виконання вимог Фонду. Механізм кредитування полягає в тому, що МВФ продає необхідну країні валюту за її національну

валюту. Кошти надходять до центрального банку країни-позичальника і використовуються на формування валютних резервів.

Загалом система кредитування, що використовується МВФ, включає чотири форми: безпосереднє, поетапне, розширене, пільгове та спеціальне фінансування.

Безпосереднє фінансування прямо пов'язане з квотою кожної країни і здійснюється в межах її резервної і кредитної часток. Резервна частка становить 25 % квоти даної країни, тобто ту частину, що внесена в іноземній валюті. У межах цієї частки кредити-резервні транші, видаються на першу вимогу країни без сплати процентів і комісійних. Кредитна частка становить повну величину квоти даної країни. Ця сума ділиться на чотири рівні частини, які становлять окремі кредитні транші. Надання кредитів обумовлюється виконанням країною певних політичних та економічних вимог з метою ліквідації негативного сальдо платіжного балансу.

Система поетапного фінансування використовується при більш суттєвих і триваліших проблемах з платіжним балансом у країни-позичальника і є наступним етапом її взаємовідносин з МВФ після безпосереднього фінансування. Поетапне фінансування здійснюється в межах граничних кредитних часток тієї чи іншої країни і включає механізми резервних кредитів (stand-by) та розширеного фінансування. Кредити "stand-by" видаються траншами від 1,5 до 3 років під реалізацію програм макроекономічної стабілізації. Механізм розширеного фінансування почав діяти з 1974 р. і пов'язаний із серйозними порушеннями рівноваги платіжного балансу, викликаними економічною кризою. Кредити видаються, як правило, на термін до трьох років (в окремих випадках до чотирьох років) і супроводжуються більш жорсткими вимогами і контролем з боку МВФ до позичальника.

Механізм пільгового фінансування пов'язаний з наданням на пільгових умовах кредитів країнам, що розвиваються, та найбільш бідним країнам за умов хронічної кризи платіжного балансу. Вони включають фонд структурної перебудови та розширений фонд структурної перебудови. Позики з цих фондів надаються на дуже вигідних умовах - під 0,5 % річних на термін до 10 років.

Міжнародний валютний фонд є координуючою всесвітньою фінансовою інституцією. Його діяльність сприяє стабільності національних та світової валютних систем і забезпеченню на цій основі сталого економічного розвитку та надійності міжнародних економічних відносин.

Система спеціального фінансування використовується в особливих умовах і включає компенсаційне фінансування і фінансування у разі непередбачуваних обставин, фінансування буферних (резервних) запасів, фінансування зі скорочення й обслуговування зовнішнього боргу та фінансування системних трансформацій.

Механізм компенсаційного та непередбаченого кредитування повинен вирівнювати відхилення в платіжному балансі, що виникають із незалежних від даної країни причин. Сюди належать кредити на компенсацію втрат від скорочення виручки від експорту внаслідок падіння цін на світовому ринку та від збільшення вартості імпорту, від непередбачених втрат, пов'язаних зі стихійними лихами, промисловими спадами, введенням протекціоністських обмежень у країнах-імпортерах, при появі товарів-замінників тощо. Фонд кредитування буферних запасів використовується для надання допомоги країнам, які беруть участь у створенні відповідних резервів, якщо це погіршує стан їх платіжного балансу. Фонд фінансової підтримки операцій щодо скорочення і обслуговування зовнішнього боргу використовується для врегулювання боргової кризи у країн, що розвиваються.

Новим механізмом у системі спеціального фінансування є фонд підтримки структурних перетворень, створений для країн, що здійснюють перехід від планової до ринкової економіки. Надання системних трансформаційних позик обумовлюється різким падінням надходжень від експорту та значним і стійким збільшенням вартості імпорту у зв'язку з переходом до світових цін, насамперед, на енергоносії.

Другим основним напрямом діяльності МВФ є регулювання валютних взаємовідносин.

У сучасних умовах, коли курси валют є плаваючими, а не фіксованими, роль Фонду полягає в узгодженні валютної політики країн-членів Фонду. Насамперед кожна країна повинна, відповідно до статуту МВФ, співробітничати з Фондом та з іншими країнами з метою забезпечення і підтримки стабільних валютних курсів. Її економічна та фінансова політика має спрямовуватись на забезпечення економічного зростання при розумній стабільності цін. Неприпустимими є валютні маніпулювання з метою отримання певних переваг у міжнародній торгівлі. При цьому МВФ установлює певні валютні обмеження. Так, країни-члени Фонду не можуть без його згоди вводити обмеження за платежами і переказами з поточних міжнародних операцій, використовувати дискримінаційні валютні засоби, застосовувати систему кількох видів валютних курсів.

Будучи провідним міжнародним фінансовим інститутом, МВФ здійснює постійний нагляд і спостереження за світовою економікою. Він формує значний масив інформації як в цілому по світовій економіці, так і в розрізі окремих країн. Щомісячний збірник фінансової статистики, що видається МВФ, включає дані про динаміку економічного зростання і цін, грошовий обіг, експорт та імпорт, стан платіжного балансу, величину офіційного золотого запасу, рівень валютних резервів, розміри зарубіжних інвестицій, динаміку валютних курсів та ін. Країни-члени Фонду зобов'язані без перешкод надавати всю необхідну інформацію.

Нагляд за макроекономічною та валютною політикою країн здійснюється насамперед за допомогою консультування. МВФ детально аналізує податкову, грошово-кредитну і валютну політику та стан платіжних балансів країн. На основі аналізу готується доповідь, що подається країні, в якій формулюються певні рекомендації щодо вироблення та коригування економічної, фінансової та валютної політики. Важливою формою нагляду є також публікація та всебічне обговорення доповіді "Світовий економічний огляд". На підставі аналізу наявної інформації розробляються середньострокові економічні прогнози, які дають можливість координувати макроекономічні процеси країн-членів Фонду.

Другою за значенням у системі міжнародних фінансових інституцій, є **група Світового банку**, яка включає до свого складу *Міжнародний банк реконструкції та розвитку (МБРР)*; *Міжнародну асоціацію розвитку (МАР)*, *Міжнародну фінансову корпорацію (МФК)* та *багатостороннє агентство з гарантування інвестицій (БАГІ)* і спеціалізовану структуру - *Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів (МЦУІК)*.

Серцевиною групи є **МБРР**, який був заснований разом з МВФ в 1945 р. і почав функціонувати в 1946 р. Учасниками банку можуть бути лише країни-члени МВФ. Основною метою діяльності банку є сприяння розвитку економіки країн-членів МБРР через надання довгострокових кредитів та гарантування приватних інвестицій. Спочатку ця діяльність була спрямована на країни, що зазнали втрат унаслідок Другої світової війни. Нині головним напрямом діяльності є країни, що розвиваються. Джерелами ресурсів банку є:

- статутний капітал;
- залучення коштів через випуск облігаційних позик;
- резервний фонд.

Статутний капітал сформовано за рахунок внесків країн-членів. Внески здійснюються через підписку на акції в межах установлених квот. Квоти кожної країни визначаються відповідно до її економічного потенціалу. Резервний фонд утворюється за рахунок банку.

Кредитування здійснюється у двох формах - системні позики та інвестиційні кредити.

Системні позики надаються урядам окремих країн під програми макроекономічної стабілізації та інституційні зміни. Кошти не мають цільового призначення і можуть використовуватись урядом на власний розсуд, у тому числі і на фінансування дефіциту бюджету. Отримання позик обумовлюється виконанням певних вимог. При їх невиконанні надання кредитів може бути призупинено.

Інвестиційні кредити видаються під конкретні інвестиційні проекти. Основними напрямками кредитування є галузі інфраструктури (енергетика, транспорт, зв'язок), а також сільське господарство, охорона здоров'я та освіта. Кредити видаються на термін до 20 років

під гарантії урядів. **МБРР** може виступати також гарантом за аналогічними довгостроковими кредитами комерційних банків. Виділення кредитів обумовлюється наданням інформації про фінансовий стан країни, що позичає кошти, та про об'єкти кредитування. Кредити надаються на основі пайової участі банку у фінансуванні певних об'єктів - до 30 % їх вартості.

Інші організації, що входять до групи *Світового банку*, спеціалізуються на певних напрямках діяльності.

Так, **Міжнародна асоціація розвитку** надає безпроцентні кредити найбіднішим країнам світу терміном до 50 років на пільгових умовах - 0,75 %.

Міжнародна фінансова корпорація надає кредити високорентабельним приватним підприємствам країн, що розвиваються, причому без гарантії урядів відповідних країн.

Багатостороннє агентство з гарантування інвестицій проводить страхування іноземних інвестицій у країнах, що розвиваються, на випадок політичних ризиків: від націоналізації, воєн, заворушень, зривів контрактів та ін., чим сприяє розвитку діяльності як інституцій групи Світового банку, так і приватних інвесторів.

Міжнародний центр з урегулювання інвестиційних конфліктів виконує функції з урегулювання спорів між урядами окремих країн та їх інвесторами.

Банк міжнародних розрахунків є першою в історії міжнародною фінансовою інституцією. Він був створений у 1930 р. Основне завдання банку полягає у налагодженні співробітництва між центральними банками провідних країн світу та здійснення розрахунків між ними. Банк забезпечує також здійснення розрахунків між країнами, що входять до Європейської валютної системи. Він виконує депозитно-кредитні функції, здійснює валютні операції та операції на фондовому ринку.

Загалом всесвітні міжнародні фінансові інституції відіграють, - як видно з їх функцій, важливу роль у світовій економіці, забезпечуючи надійний рух міжнародних грошових потоків. Тим самим вони сприяють і надійному функціонуванню національних фінансових систем. Крім того, їх кредити є важливим джерелом фінансування країн, що розвиваються.

У Європі в рамках ЄС функціонують *Європейський центральний банк, Європейський інвестиційний банк і Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР)*.

Європейський центральний банк створений у зв'язку із впровадженням у 1999 р. Єдиної європейської валюти - євро. Він є емісійним центром євро. Загалом його завдання і функції ідентичні функціям центральних банків.

Завданням **Європейського інвестиційного банку**, який був створений в 1958 р., є фінансування проєктів, що мають регіональне, галузеве та загальноєвропейське значення. Кредити надаються терміном від 20 до 25 років. У галузевому плані пріоритетними є такі галузі інфраструктури, як енергетика, транспорт, телекомунікації, а також проєкти, що пов'язані з охороною навколишнього природного середовища. Кредити банку видаються на ринкових умовах. Пільги встановлюються лише в тих випадках, коли передбачається їх відшкодування - боніфікація за рахунок бюджету ЄС.

Європейський банк реконструкції і розвитку (ЄБРР), який був створений у 1990 р. і відкритий 1991 р., здійснює діяльність у країнах Східної і Центральної Європи, які проводять ринкові реформи. Засновниками банку є країни Європи та провідні країни світу. Україна є членом ЄБРР з 1992 р. Не менше 60 % кредитів ЄБРР інфраструктуру. Кредитні ресурс має спрямовуватись у приватний сектор економіки і не більше 40 % у державну ЄБРР поділяються на звичайні і кошти спеціальних фондів. За рахунок звичайних ресурсів надаються кредити під ефективні і надійні проєкти розвитку. Спеціальні фонди призначені для пільгового кредитування низькорентабельних галузей соціальної інфраструктури та для надання технічної допомоги.

Лондонський та Паризький клуби - це об'єднання кредиторів. *Лондонський клуб* об'єднує 600 великих західних банків-кредиторів. *Паризький клуб* об'єднує 19 країн, які є головними державами-кредиторами світу.

10.3. Міжнародний фінансовий ринок

Міжнародний фінансовий ринок виник у середині ХХ ст. Його головне призначення полягає в тому, аби за допомогою акумуляції вільних фінансових ресурсів у деяких країнах забезпечити між ними їх перерозподіл для сталого економічного розвитку світового господарства й одержання від цих операцій певного доходу.

Нині *міжнародні фінансові ринки* - це величезні фінансові центри, які мобілізують і перерозподіляють у всьому світі значні обсяги фінансових ресурсів. Вони сформувались на основі розвитку міжнародних економічних відносин. *З функціонального погляду* - це система акумуляції і перерозподілу світових фінансових потоків з метою безперервного і рентабельного відтворення. *З інституційного погляду* - це сукупність банків, спеціалізованих фінансово-кредитних установ, фондових бірж, через які здійснюється рух світових фінансових потоків. У результаті конкуренції сформувались *світові фінансові центри* - *Нью-Йорк, Лондон, Цюрих, Люксембург, Франкфурт-на-Майні, Сінгапур та ін.* Новим світовим фінансовим центром після Другої світової війни став *Токіо*.

Поява фінансових центрів на периферії світового господарства, таких як *Багамські Острови, Сінгапур, Сянган (Гонконг), Панама, Бахрейн та ін.* обумовлена нижчими податками й операційними витратами, незначним державним втручанням, ліберальним валютним законодавством. *Світові фінансові центри*, де кредитні установи здійснюють операції в основному з нерезидентами в іноземній для даної країни валюті, дістали назву фінансових центрів "*офшор*". Такі фінансові центри слугують також податковим сховищем, оскільки операції на них не оподатковуються місцевими податками і вільні від валютних обмежень.

Міжнародний фінансовий ринок має три складові: *міжнародний ринок грошей (валютний ринок), міжнародний ринок кредитних ресурсів, міжнародний ринок цінних паперів.*

Ринок кредитних ресурсів і ринок цінних паперів у фінансовій літературі часто називають ринком капіталів.

Міжнародні валютні ринки - це купівля й продаж іноземної валюти або цінних паперів в іноземній валюті на основі попиту і пропозиції. Є світові і регіональні міжнародні валютні ринки. Найбільшим світовим валютним ринком є *лондонський*, на якому проводиться майже половина всіх валютних операцій. Учасниками міжнародних валютних ринків є банки, банкірські будинки, брокерські фірми, транснаціональні корпорації. *Інструментами валютних операцій* є *банківські перекази* - поштові й особливо телеграфні, у тому числі з використанням електронної техніки (Рейтер-ділінг, Телерейт), телекса і телефону. Хоча в деяких країнах (*ФРН, Франція, Японія, країнах Бенілюксу, Скандинавії*) збереглися валютні біржі, їх роль незначна і зводиться до фіксації довідкових курсів валют. Починаючи з 70-х років ХХ ст. деякі операції з валютою знову здійснюються на товарних біржах (наприклад, валютні ф'ючерсні й опціонні операції на товарних біржах в Чикаго, Нью-Йорку).

Банки, яким довірено право на проведення валютних операцій, називаються уповноваженими або валютними банками. Уповноважені банки використовують дві форми вивезення капіталу: відкриття за рубежем своїх зарубіжних філій і прийняття пайової участі в капіталі іноземного банку.

Розвиток європейської інтеграції і досягнення достатньої стабільності валют країн ЄС привели до нової стадії розвитку європейської валютної системи - переходу до єдиної валюти - *євро*. На відміну від ECU *євро* є реальною валютою, що обслуговує платіжний оборот ЄС. Відповідно до прийнятої програми, введення євро в обіг проводиться з початку 1999 року. Слід відзначити, що важливу роль у впровадженні євро відіграв досвід використання ECU.

Введення в обіг *євро* означає новий етап у розвитку системи міжнародних фінансів у цілому і європейської валютної системи зокрема.

Міжнародний ринок кредитних ресурсів - це специфічна сфера руху коштів між країнами. Кредитні ресурси на міжнародному ринку рухаються на загальновідомих принципах, а саме: обов'язкового повернення коштів, терміновості, платності і

забезпеченості. На міжнародний кредит впливають такі фактори, як платіжний баланс, розмір процентної ставки, вид валюти, курс валюти, рівень рентабельності кредитних операцій та ін.

Міжнародний кредит виконує такі *функції*:

- забезпечує перерозподіл фінансових ресурсів;
- посилює процес нагромадження в рамках світового господарства;
- прискорює процес реалізації товарів (робіт, послуг) у всесвітньому масштабі.

Міжнародні кредити бувають різних видів, форм і варіантів кредитування.

З інституційного погляду міжнародний ринок кредитних ресурсів є сукупністю установ і організацій, за допомогою яких здійснюється рух капіталів у сфері міжнародних економічних зв'язків. У ролі кредиторів виступають приватні банки, фірми, страхові компанії.

Залежно від суб'єкта кредитування кредити поділяються на *приватні, урядові й кредити міжнародних фінансових організацій*. Кредити надаються *коротко-, середньо- і довготермінові*. Міжнародні кредити поділяються також на *забезпечені й банківські*. *Забезпечені кредити* надаються під цінні папери, нерухоме майно, векселі, товарні документи. *Банківські кредити* надаються найнадійнішим позичальникам під вексель. *За призначенням* міжнародні кредити поділяються на *зв'язані й фінансові*.

Зв'язані мають строго цільовий характер, тобто спрямовуються на закупівлю певних товарів або оплату послуг. *Фінансові кредити* не мають цільового призначення і можуть бути використані на розсуд позичальника, тобто бути спрямованими на будь-які цілі, включаючи погашення заборгованості за кредитами, на капітальні вкладення, інвестування в цінні папери та інші цілі.

У міжнародній банківській діяльності з метою страхування поширена практика надання *синдиційованих кредитів* - це кредити, що надаються двома або більше кредиторами, тобто банківськими синдикатами, одному позичальнику. Для надання цього кредиту банки об'єднують на відповідний термін свої тимчасово вільні грошові кошти, тому його ще називають консорціальним.

Діяльність *міжнародного кредитного ринку* тісно пов'язана із світовим ринком цінних паперів.

Міжнародний ринок цінних паперів - це теж форма мобілізації капіталів з метою задоволення виробничих потреб. Він набув розвитку у другій половині ХХ ст., коли було знято обмеження в національних законодавствах на вивіз капіталу.

Міжнародний ринок цінних паперів спеціалізується переважно на емісії цінних паперів (первинний ринок) і їх купівлі-продажу (вторинний ринок). Поряд з ринком іноземних облігацій у 70-х роках ХХ ст. виник ринок єврооблігацій - облігацій у єрвоалютах. Найбільше їх випускається у доларах США.

Єврооблігаційна позика вирізняється такими особливостями:

- розміщується одночасно на ринках кількох країн на відміну від традиційних іноземних облігаційних позик;
- емісія здійснюється банківським консорціумом або міжнародною організацією;
- єврооблігації купуються інвесторами різних країн на основі котирувань їх національних бірж;
- емісія єврооблігацій меншою мірою, ніж іноземних облігацій, підпадає під державне регулювання; процент за купоном не оподатковується на відміну від звичайних облігацій.

Ринок єврооблігацій - важливе джерело фінансування середньо- і довгострокових інвестицій транснаціональних корпорацій. Держави використовують єврооблігаційні позики для покриття дефіциту держбюджету і рефінансування старих позик.

Міжнародний ринок євроакцій почав розвиватись лише з 1983 р. Усього у світі щорічно обертається акцій і облігацій на астрономічну суму понад 40 трлн дол. США. Основними фінансовими центрами, де торгують європаперами, є Лондон, Цюрих, Люксембург.

Ринок єрвокселів (з 1981 р.) за обсягом невеликий, включає в основному

короткострокові єврокомерційні папери і середньострокові векселі. Щоб залучити додаткових клієнтів і збільшити свої прибутки, учасники міжнародного кредитно-фінансового ринку створили ринок фінансових ф'ючерсів, фінансових опціонів і "своп", випускають цінні папери з додатковими страховими умовами.

Контрольні питання:

1. Суб'єкти міжнародних фінансів та їх характеристика.
2. Охарактеризуйте міжнародні організації та інституції.
3. Дайте визначення поняття «міжнародні кредити».
4. Що таке міжнародний валютний ринок.
5. Назвіть учасників валютних ринків та основні види їх діяльності.
6. Охарактеризуйте міжнародний ринок валютних деривативів.
7. Дайте характеристику міжнародній фінансовій політиці та назвіть її складові.
8. Міжнародні фінанси та їх функції.
9. Які установи входять до складу Групи всесвітнього банку?
10. Назвіть міжнародні фінансово-кредитні інституції з якими співпрацює Україна на сучасному етапі.

МОДУЛЬ 2. ГРОШІ ТА КРЕДИТ

Змістовий модуль 3.

Історичні аспекти розвитку грошових відносин, основи організації грошового обороту та функціонування валютного ринку

Тема 11. Сутність та функції грошей

План:

- 11.1. Походження, сутність та концепції виникнення грошей
- 11.2. Форми грошей
- 11.3. Функції грошей та їх еволюція

Рекомендована література: [2,11,15,16,25,45-48]

Основні терміни і поняття: гроші, товар, ринок, попит, банкноти, ліквідність, вексель, чек, портативність, легкоподільність, довговічність, однорідність.

11.1. Походження, сутність та концепції виникнення грошей

Гроші посідають значне місце в ринковій економіці. Вони забезпечують життєдіяльність кожної з ринкових структур, сприяють подальшому розвитку процесу суспільного відтворення матеріальних та нематеріальних благ, їх виробництву, обміну, розподілу та споживанню. Грошові відносини є найскладнішим елементом ринку. Вивчення сутності грошей, функцій, що виконують гроші, аналіз їхнього розвитку та впливу грошей і грошової політики на стан економіки здійснює грошова (монетарна) теорія, яка є складовою загальної економічної теорії.

Зрозуміти *економічну сутність грошей* можна лише на основі всебічного розуміння причин їх виникнення та закономірностей розвитку. *Існують дві основні концепції*, що пояснюють причини виникнення грошей: *раціоналістична та еволюційна* (рис. 11.1).

Послідовники *раціоналістичної концепції* пояснювали появу грошей наслідком домовленості, угоди між людьми з метою спрощення і полегшення процедури обмінів

товарів. Обґрунтування цієї концепції здійснив *Арістотель* (384-322 рр. до н.е.) у праці "Нікомахова етика": "...що бере участь у обміні, має бути якимось чином зіставленим... за загальною домовленістю з'явилась монета..." (Арістотель "Нікомахова етика" Т. 4. - С. 156).

У міру ускладнення відносин обміну суб'єкти господарювання шукали і домовлялися про найбільш зручний засіб, здатний обслуговувати ринкові відносини. На певному етапі цю роль стали виконувати дорогоцінні метали, а також їхні заміники - паперові гроші (див. рис. 11.1).

Водночас підхід до тлумачення походження грошей з позицій *раціоналістичної концепції* має місце в деяких працях і сучасних економістів. Зокрема, німецький економіст *Г. Кнапп* (1842-1926) у "Нарисах державної теорії грошей" стверджує, що гроші - це продукт права, продукт держави. На його думку, створені державою гроші, приймаються незалежно від їхнього металевого вмісту і є умовними знаками, наділеними державною владою певною платіжною силою. *М. Фрідмен і А. Шварц*: "...гроші являють собою певну річ, якій ми даємо чисельну величину за допомогою відповідної процедури; вони не мають природної основи..." (М. Фрідмен, А. Шварц "Грошова статистика США", 1970. - С. 137). У підручнику *П. Самуельсона* "Економіка" ("Економіка", 1964. - С. 69) стверджується, що гроші є штучною соціальною умовністю, яка визначається суспільством. Ідея про гроші як "витвір домовленості" переважала аж до кінця ХУІІІ ст., археологічні дослідження розвінчали її постулати.

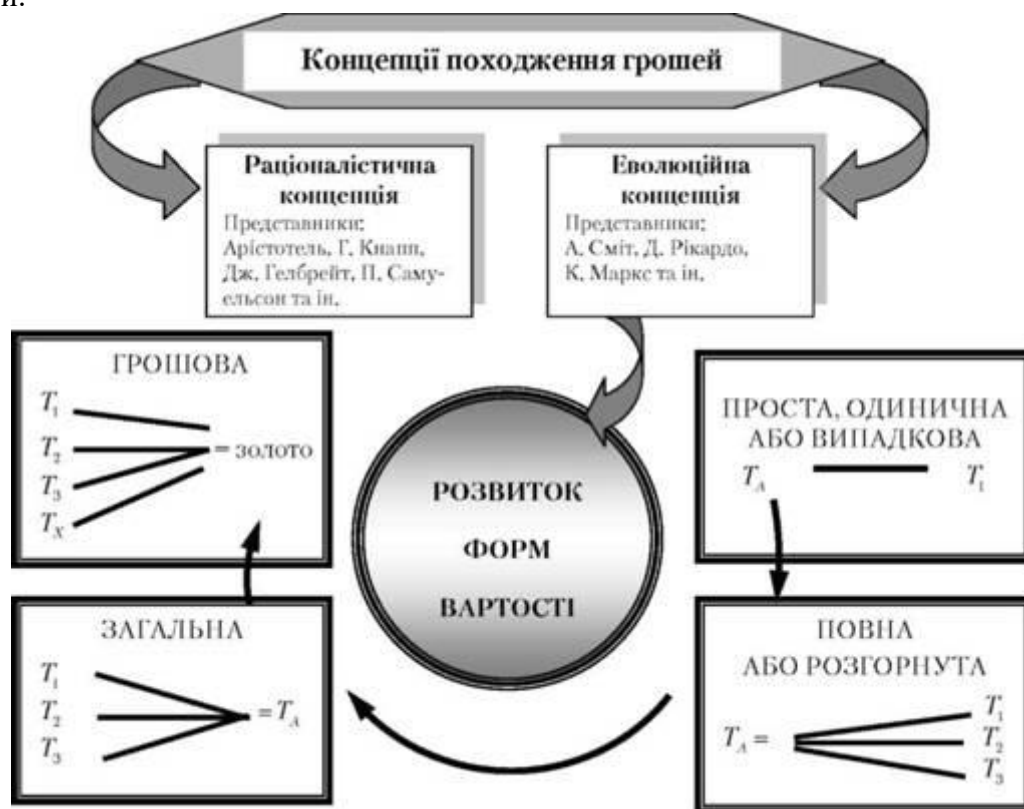

Рис. 11.1– Походження грошей

Представники *концепції еволюційного походження* вказують на товарну природу грошей:

Гроші - продукт історичного розвитку, що має товарну форму. Розвиток товарного виробництва (ринку) зумовлює необхідність у загальному засобі обміну. У різні часи в різних народів таким засобом були найрізноманітніші товари: худоба, хутро, зерно, прикраси, золото як особливий товар-еквівалент.

Послідовниками *еволюційної концепції* походження грошей стали представники класичної школи політичної економії *А. Сміт, Д. Рікардо, К. Маркс* та ін.

А. Сміт (1723-1790) у праці "Дослідження про причину та природу багатства народів" (1776) аргументує положення про те, що розвиток грошей пов'язаний з історичним процесом

суспільного поділу праці: ".гроші зробилися загально прийнятим засобом торгівлі з тих пір, як закінчилась мінова торгівля, але подібних до всіх інших товарів, золото і срібло обмінюється у своїй вартості..." (5 розд. 1 кн. "Дослідження про причину та природу багатства народів").

А. Сміт та Д. Рікардо розглядають гроші не інакше як технічне знаряддя для обміну та торгівлі, ставлячи на перше місце їхню функцію обігу.

У працях *К. Маркса* зроблено аналіз історичного процесу еволюційного розвитку грошей за рахунок багаторівневої спеціалізації виробництва, суспільного поділу праці та розширення масштабів суспільного обміну і сформовано в таких формах (рис. 1.1):

Перша форма - проста, або випадкова, форма вартості - властива низькому рівню розвитку продуктивних сил. При натуральному господарстві надлишок продукції виникав лише періодично, час від часу. Товари, які вироблялися в надлишку, випадково змінювали свою вартість через посередництво іншого товару (наприклад, одна вівця дорівнювала одному мішку зерна). Мінова вартість при такому обміні могла часто змінюватися в часі і просторі. Однак уже в цій простій формі вартості були закладені основи майбутніх грошей.

Друга форма - розгорнута форма вартості. З подальшим розподілом праці і зростанням виробництва все більше продуктів - товарів надходить на ринок. Один товар зустрічається при обміні з великою кількістю інших товарів-еквівалентів. Наприклад, один мішок зерна дорівнює:

- одній тварині;
- одній сокирі;
- одному аршину полотна тощо.

Третя форма вартості - загальна, коли товар стає головною метою виробництва. Кожний товаровиробник за продукт своєї праці прагнув отримати загальний товар, який потрібний усім. У зв'язку з такою об'єктивною необхідністю з товарної маси почали виділятися товари, що виконують роль загального еквівалента. Загальними еквівалентами ставали худоба, хутро, слонова кістка. Однак у цій ролі товари затримувалися недовго, оскільки не задовольняли вимог товарного обігу і за своїми властивостями не відповідали умовам еквівалентності.

Внаслідок розвитку обміну загальним еквівалентом протягом тривалого періоду стає один товар, здебільшого метал. Цей процес становлення товару як загального еквівалента дуже складний і тривалий. Він визначив появу *четвертої форми вартості* - грошової, для якої характерні такі риси:

- загальне визнання цього факту як покупцем, так і продавцем, тобто обидва суб'єкти не можуть відмовитися при обміні своїх цінностей на товар-гроші;
- наявність особливих фізичних властивостей у товару-грошей, придатності для постійного обміну;
- тривале виконання грошима ролі загального еквівалента.

Цілком очевидним є висновок, що гроші виникли з обміну стихійно, а не за згодою сторін. У ролі грошей виступали різні товари, але більш придатними виявилися дорогоцінні метали - золото і срібло.

Отже, *гроші за своїм походженням - це товар*. Виділившись із загальної товарної маси, вони зберігають товарну природу і мають ті самі дві властивості, що й будь-який інший товар:

- володіють *споживчою вартістю* (наприклад, золото у формі грошей може використовуватися як прикраса і задовольняти естетичні потреби людини);
- володіють *вартістю*, оскільки на виробництво товару-грошей (золота) витрачена певна кількість суспільної праці.

У той же час *гроші, на відміну від звичайних товарів, є особливим товаром*:

- *споживча вартість товару*, що виконує роль загального еквівалента, ніби подвоюється (крім конкретної споживчої вартості, вони мають загальну споживчу вартість, оскільки за їхньою допомогою людина може задовольнити будь-яку потребу);

- *вартість грошей* має зовнішню форму прояву до їхнього обміну на ринку. То-вар-гроші завжди можна обміняти на будь-який інший товар, необхідний власникові грошей. В той же час вартість звичайного товару прихована і виявляється в процесі обміну, коли товар продається на ринку.

Таким чином, **гроші** - історична категорія, яка розвивається на кожному етапі товарного виробництва і наповнюється новим змістом, що ускладнюється зі зміною умов виробництва.

Гроші розв'язали протиріччя товарного виробництва між споживчою вартістю і вартістю. З появою грошей товарний світ розділився на дві частини: *перша* - товар-гроші, *друга* - всі інші товари. *Споживча вартість* сконцентрована з боку всіх товарів, а їхня вартість - з боку грошей. Товари, які беруть участь в обміні, виступають як споживчі вартості. Гроші стають виразником споживчих вартостей усіх товарів через свою вартість.

З аналізу еволюційної концепції випливають важливі висновки:

- гроші - це товар, що виділився стихійно;
- гроші - це особливий привілейований товар, який відіграє роль загального еквівалента;
- гроші розв'язали протиріччя між вартістю і споживчою вартістю, яке властиве всім товарам, у тому числі й грошам.

11.2. Форми грошей

У своєму розвитку гроші виступали в *двох основних формах*: **повноцінні гроші та неповноцінні** (замінники повноцінних грошей або кредитні гроші) (рис. 11.2).

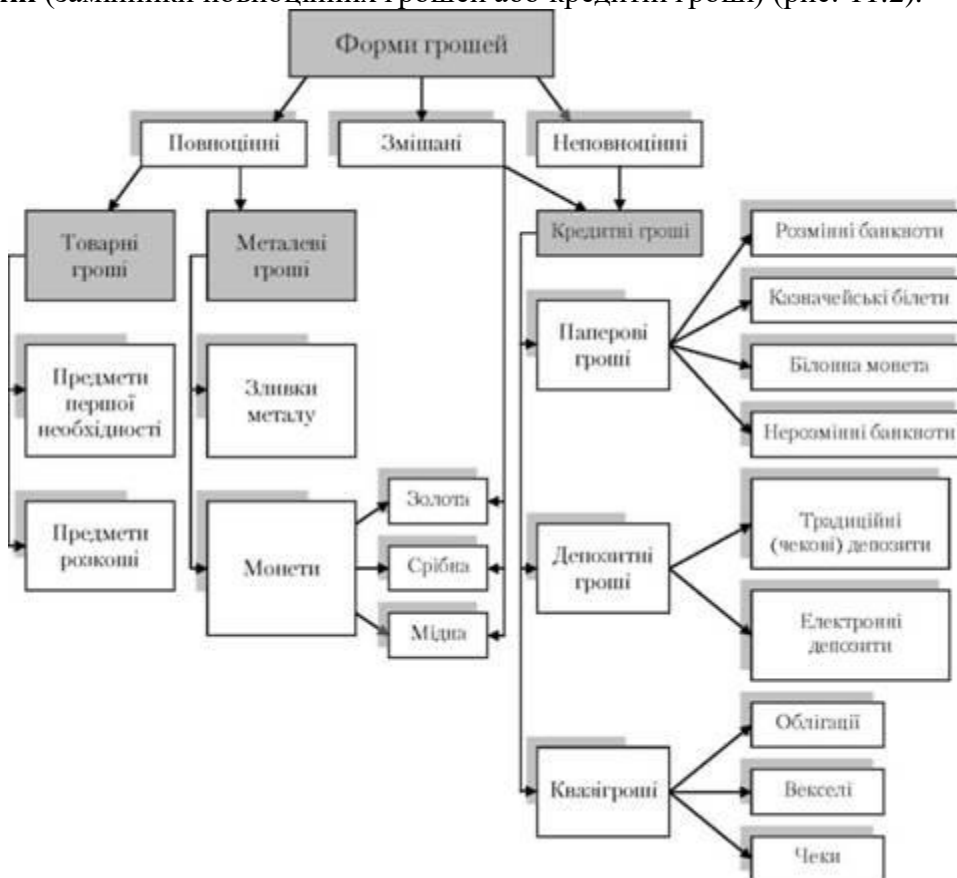

Рис. 11.2– Схема еволюції форм грошей

Повноцінні гроші (товарні та металеві) - гроші, реальний зміст яких відповідав їхній номінальній вартості. *Повноцінні гроші мали дві складові вартості:*

- *однієї* вони набували завдяки витратам на матеріали, з яких вони були зроблені

(прикраси, різні метали тощо), - внутрішня реальна вартість;

- *другу* вони отримували в процесі обігу (певні номінали, корисність, цінність тощо) - еквівалентна вартість.

Не слід ототожнювати *повноцінні гроші* лише з використанням у цій ролі золота та срібла, вони не відразу почали монополювати зазначену функцію завдяки своїм унікальним властивостям.

Початковою формою повноцінних грошей були товарні гроші. Як правило, це були товари найбільшого попиту, найцінніші, найкорисніші для певного ринку, певних народів або племен тощо. Спочатку це були предмети першої необхідності - худоба, сіль, зерно, м'ясо, риба, хліб тощо як найбільш ходові та калорійні продукти харчування. Так, худоба використовувалась у багатьох стародавніх народів - слов'ян, греків, індійських племен та інших кочових племен.

На території Київської Русі найбільш поширеним було хутро. Гроші називали "куни", що означало "хутро". Це яскравий приклад існування еволюції грошей (від товарних до сучасних форм) і використання хутра куниць та хутра інших цінних пухнастих звірів (песець, соболь та ін.) для обміну між багатьма товарами в період IX-XII ст.

У Київській Русі навіть у середні віки "Руська правда" часто використовує термін "куни" в розумінні грошей: "давать куни в рези", "кунамися викупати" тощо.

Подальшим розвитком грошей стало використання різних металів (міді, бронзи, заліза та ін.), а згодом і карбування металевих монет. *Монета виявилась найдосконалішою формою повноцінних грошей*; вона обслуговувала економічні відносини людей протягом майже трьох тисячоліть. За цей час монета розвивалась і змінювалась.

Вважається, що перші монети з'явилися в Китаї та в країнах Близького Сходу VIII-VII ст. до н.е. Це були здебільшого мідні монети. Близько X ст. до н.е. в Ассирії почали карбувати монети із золота.

Назва "*монета*" походить від першого монетного двору, що був відкритий у Римі при храмі Юнони-Монети в 269 р. до н.е., де почали карбувати срібні монети "нуммі" за зразком грецьких "драхм". Пізніше в Римі було введено нову грошову одиницю "денарій" - ця монета практично п'ять сторіч залишалася головною грошовою одиницею Риму та підвладних йому земель.

У Стародавньому Римі існувала досить розвинута грошова система. Наслідуючи греків, римляни відливали мідні монети. Однофунтова монета називалася "асом", 2 фунтова - "сомісом", - "унцією". Поруч з римськими використовувалися срібні монети - "драхми" грецького карбування з римською печаткою. В III ст. до н.е. з'явився римський срібний "денарій" вартістю 10 асів, в обігу також був "сестерцій" вартістю 2,5 аса. В останній період існування Римської держави в обіг були введені золоті монети - "ауриси" та "соліди".

Металеві гроші були в обігу і на території Київської Русі: в IX-XI ст. - здебільшого срібні, частково золоті монети, що витіснили хутро окремих пухнастих звірів.

Головну роль у розрахунках та обміні відігравала *срібна гривня*. Походження "гривня" виводять від "гриви" - волосья, отже (на думку М. Грушевського) у первісному вигляді гривня - це намисто із срібла чи обруч. Спочатку обруч міг бути мірою маси, а згодом став грошовою одиницею.

Вважається, що однією з перших карбованих монет Київської Русі була "гривня" - срібний зливочок масою в фунта, мала шестикутну форму і поділялася: 20 ногат, 25-50 кун, 50 різан або 100 векш чи вівериць (найдрібніша монета).

Перші монети - "златники" (4,2 г золота) та "срібники" (8,5 г срібла) почав карбувати Володимир Великий у 998 р. в Києві. Вони підтверджували владу династії Володимира Великого та ознайомлювали населення з ознаками нової релігії, які були відображені на аверсі (лицьовій стороні) та реверсі (зворотному боці) цих монет (дуже були схожі на Візантійські соліди).

Протягом тривалого часу в обігу використовувалися *повноцінні монети, реальний зміст яких відповідав їхній номінальній вартості*. Скарбниці багатьох країн не мали права

отримувати прибуток від випуску монет. За цих умов грошова одиниця могла слугувати масштабом цін за власним ваговим виміром, що стало причиною походження назв багатьох грошових одиниць: фунт стерлінгів (грошова одиниця Англії) - як фунт срібла (стерлінг - справжній, чистий тощо). Мірою маси та масштабом цін була, як зазначалось, і гривня.

Спочатку в обігу були водночас і златники (монети із золота), і срібники (монети зі срібла). До золотого обігу країни перейшли в другій половині XIX ст. Лідером серед них була Великобританія, яка разом зі своїми колоніями і домініонами посідала перше місце з видобутку золота. *Причинами переходу до металевого обігу і передусім до золотого стали властивості благородного металу, що робить його найбільш придатним для виконання функцій грошей:*

- 1) однорідність за якістю;
- 2) подільність і з'єднуваність без втрати властивостей;
- 3) портативність (концентрація вартості);
- 4) збереженість;
- 5) складність видобутку і перероблення.

Для повноцінних грошей характерна тривалість знаходження в обігу, що забезпечувалася вільним розміном знаків вартості на золоті монети, вільним карбуванням золотих монет при певному і незмінному золотому вмісті грошової одиниці, вільним переміщенням золота між країнами. Завдяки своїм якостям повноцінні гроші безперешкодно виконували всі свої функції.

У другій половині XIX ст. становище змінилося. *Номинальна вартість монет почала відділятися від їхньої реальної (вагової) вартості.* В обігу з'явилися монети, номінальна вартість яких значно перевищувала їхню вагову вартість. *Емісія таких монет стала прибутковою справою (сеньйорат).* Сеньйорат присвоювався скарбницям або центральним банкам, які проводили емісію.

На той же час в усіх західних країнах поряд з монетами в грошовому обігу з'явилися паперові гроші які були забезпечені золотом, зокрема в 1913 р.:

- долар США - 1,5 г чистого золота;
- фунт стерлінгів - 7,32 г чистого золота;
- французький франк - 0,29 г чистого золота;
- російський рубль - 0,76 г чистого золота;
- німецька марка - 0,36 г чистого золота;
- італійська ліра - 0,75 г чистого золота.

У цей період (20-ті роки XX ст.) практично всі країни розпочали нову епоху в грошовому обігу - перехід від повноцінних до неповноцінних (кредитних) форм грошей. Цей процес набув форм демонетизації золота:

- *на першому етапі* спочатку зменшують вагову кількість дорогоцінного металу в монетах та поступово взагалі відмовились від обігу срібних (кінець XVIII ст.) та золотих (кінець XIX ст.) монет;

- *на другому етапі* поступово зменшують золотий вміст у національних одиницях (наприклад до 1970 р.: долар США = 0,89 г чистого золота, а фунт стерлінгів = 2,13 г чистого золота), а згодом і повністю зупинено обмін паперових грошей на золото в будь-якій формі (друга половина XX ст.), гроші стають виключно неповноцінними.

Поява неповноцінних грошей при золотому обігу була зумовлена об'єктивною необхідністю:

- *по-перше*, золотовидобування не встигало за виробництвом товарів і не забезпечувало повної потреби в грошах;

- *по-друге*, золоті гроші високої портативності не могли обслуговувати дрібний за вартістю оборот;

- *по-третє*, золотий обіг не володів властивістю об'єктивної економічної еластичності, тобто не міг швидко розширюватися і звужуватися;

- *по-четверте*, золотий стандарт у цілому не стимулював виробництва і товарообігу.

Золотий обіг проіснував порівняно недовго - до Першої світової війни, коли країни-учасниці для покриття своїх видатків здійснювали емісію знаків вартості. Поступово золото зникло з обігу.

Неповноцінні гроші (замінники повноцінних грошей, кредитні гроші) - це гроші, номінальна вартість яких вища від реальної (набувають своєї вартості виключно в обігу), тобто фактично витраченої на їхнє виробництво суспільної праці. *До них належать:*

- 1) *металеві знаки вартості* - золота монета, що стерлася, білонна монета (дрібна монета, виготовлена з дешевих металів, наприклад міді, алюмінію);
- 2) *паперові знаки вартості*, зроблені, як правило, з паперу.

Розрізняють *паперові і кредитні гроші*.

Паперові гроші - це представники неповноцінних грошей, які з'явилися як замінники золотих монет. *Об'єктивна можливість обігу цих грошей* зумовлена особливостями функції грошей як засобу обігу, коли гроші є моментальним посередником у русі товарів.

Вважають, що перші паперові гроші були випущені в Китаї ще в XIII ст. та активно використовувалися як єдиний та обов'язковий платіжний засіб на території Китаю, про що свідчать відомості італійця Марко Поло, котрий мандрував на Сході протягом 24 років (1271-1295).

У Європі паперові гроші з'явилися значно пізніше: Франція розпочинає їхню емісію в 1783 р., право емісії паперових грошей було видано Віденському банку в 1762 р., а наприкінці XVIII ст. банкнотний обіг починається в Англії. Емісія паперових грошей у Північній Америці розпочалася наприкінці XVIII ст.

У Російській імперії паперові асигнації з'явилися в 1769 р., в період царювання Катерини II. Всі вони вільно розмінювались на срібні гроші і замінювали в обігу громіздкі срібні та мідні монети.

У 1774 р. було емітовано асигнацій майже на 18 млн рублів, значна частина яких запроваджувалася в обіг замість розписок скарбничих установ. Курс асигнацій становив 99-98 коп. сріблом за один рубль. У 1786 р. емісія цієї грошової одиниці досягла 45,3 млн рублів.

Право випуску паперових грошей привласнила собі держава. Різниця між номінальною вартістю випущених грошей і вартістю їхнього випуску утворює емісійний дохід казни, що є істотним елементом надходжень до державної казни (бюджету). На початковому етапі паперові гроші випускала держава поряд із золотими, і з метою їхнього впровадження в обіг їх обмінювали на реальні гроші. Однак поява, а після цього і зростання дефіциту бюджету спричинили розширення емісії паперових грошей, розмір якої залежав від потреби держави у фінансових ресурсах.

Отже, *сутність паперових грошей* полягає в тому, що вони *виступають знаками вартості, випускаються державою для покриття бюджетного дефіциту*. Зазвичай вони не розмінні на золото і наділені державою примусовим курсом.

Кредитні гроші виникають з розвитком товарного виробництва, коли купівля-продаж здійснюються із розстрочкою платежу (в кредит). Їхня поява пов'язана з функцією грошей як засобу платежу, де гроші виступають зобов'язаннями продавця, які повинні бути погашені у заздалегідь установлений термін. *Першочергове економічне значення цих грошей* - зробити грошовий обіг еластичним, здатним відображати потреби товарообігу в готівкових грошах, економити повноцінні гроші, сприяти розвитку безготівкового обігу.

Поступово з розвитком капіталістичних товарно-грошових відносин сутність кредитних грошей зазнає суттєвих змін. В умовах панування капіталу кредитні гроші виражають не взаємозв'язок між товарами на ринку, як було раніше (Т-Г-Т), а відношення грошового капіталу (Г-Т-Г), тому грошовий капітал виступає у формі кредитних грошей.

Кредитні гроші пройшли такий шлях розвитку: **вексель, банкнота, чек, електронні гроші, кредитні картки**.

Перші векселі виникли ще в середині XII ст. в Італії, а вексельне законодавство в європейських країнах було сформовано в XVII ст. (перший вексельний статут прийнято в

1569 р. у місті Болонья). З розвитком товарно-грошових відносин та удосконалення банківської справи вексель зі звичайної боргової розписки перетворився на універсальний платіжний і розрахунковий документ.

В Україні порядок виготовлення і використання вексельних бланків регламентовано в Постанові Кабінету Міністрів України та НБУ, ухваленій 10.09.1992 р., та Законом України "Про обіг векселів в Україні" 2001 р.

Вексель - це боргове зобов'язання чітко визначеної форми, що дає незаперечне право на одержання зазначеної в ньому суми грошей у термін, який указано у векселі.

За своїм походженням вексель є знаряддям товарного або комерційного кредиту, який надають один одному суб'єкти господарювання. Вексель постійно перебуває в русі і з огляду на особливості цього руху, а також залежно від того, хто - боржник чи кредитор виписує вексель, розрізняють простий і переказний векселі.

Простий вексель виписує позичальник. Він може бути переданий іншій особі (проданий). Цей процес передачі векселя як платіжного засобу іншій особі називається індосаментом. Завдяки цій можливості вексель набуває особливості використання його в обігу як платіжного засобу, а також як об'єкта застави чи дисконту в банках.

Переказний вексель (тратта) виписує не боржник, а кредитор (трасант). Цей вексель є наказом боржнику (трасату) про сплату у визначений термін певної суми грошей третій особі. Щоб наказ *кредитора-трасанта* мав платіжну силу, *боржник-трасат* мусить підтвердити свою згоду здійснити платіж у визначеній формі. Така згода на титульній стороні векселя називається *акцептом*.

Розрізняють також *комерційний вексель* (видається під заставу товару) і *банківський вексель*, що видається банком-емітентом за наявності певної суми на депозиті клієнта. *На відміну від комерційного, банківський вексель* має депозитну форму. Це, за суттю, простий вексель, тому що його виписує клієнт банку своєму постачальникові в оплату за товар, але може бути індосований третій особі. *Банківський вексель* дає підприємству новий платіжний засіб, гарантований банком. Окрім одержання доходу за депозитом, на основі якого банк видає вексель, підприємство отримує можливість розрахунку зі своїми партнерами. Кожний банк, який їх випускає, має свої особливості, передусім це надання банком переваг своїм клієнтам-векселедержателям.

Банкнота - кредитні гроші, які випускає центральний (емісійний) банк країни. Вперше банкноти були випущені в кінці XVII ст., на основі переобліку поодиноких комерційних векселів. Первісна банкнота мала подвійне забезпечення: комерційну гарантію, оскільки випускалася на базі комерційних векселів, пов'язаних з товарообігом, і золоту гарантію, що забезпечила її обмін на золото. Такі банкноти називалися класичними, мали високу тривалість обігу і надійність. Центральний банк володів золотим запасом для обміну, що виключало знецінення банкноти.

На відміну від векселя, банкнота являє собою безстрокові боргові зобов'язання продавця і забезпечується гарантією центрального банку, який у більшості країн набув статусу державного.

Сучасна банкнота втратила, за суттю, обидві гарантії: не всі векселі, які переобліковує центральний банк, забезпечені товаром, а також відсутній обмін банкнот на золото. На цьому етапі банкнота надходить в обіг шляхом банківського кредитування держави, банківського кредитування господарства через комерційні банки, обміну іноземної валюти на банкноти певної країни.

Зараз центральні банки випускають банкноти суворо певної вартості. За суттю, вони є національними грошима на всій території держави. Матеріальне забезпечення у вигляді товару або золота відсутнє. Для виготовлення банкнот використовується особливий папір і застосовуються заходи, щоб ускладнити їхню підробку.

Чек - вид кредитних грошей, що виступає як грошовий документ установленої форми, який містить безумовний наказ власника рахунка в кредитній установі виплатити держателю чека зазначену суму. Чековому обігу передують договір між клієнтом кредитної установи і цією

установою про відкриття рахунка на суму внесених коштів або надання кредиту. Клієнт на цю суму виписує чеки, а кредитна установа їх оплачує. В чековому обігу беруть участь: чекодавець (власник рахунка), чекоодержувач (кредитор чекодавця) і платник по чеку (кредитна установа).

Вперше чеки з'явилися в обігу в ХУІ-ХУІІ ст. у Великобританії та Нідерландах. З розвитком кредитної системи вони отримали широке розповсюдження. *Розрізняють три основні види чеків:*

- 1) іменний - чек на певну суму без права передачі;
- 2) на пред'явника - чек без названого одержувача;
- 3) ордерний - чек на певну суму з правом передачі шляхом індосаменту на звороті документа.

Переважна більшість європейських країн приєдналася до Женевської конвенції 1931 р., що означає узгодження їх внутрішнього чекового законодавства з "Єдиним законом про чеки". Однак ряд країн мають своє оригінальне національне законодавство про чеки.

Нині в країнах з високорозвинутою системою ринкових відносин за допомогою чека відбувається основна маса платежів, що значно спрощує грошовий обіг і робить його більш ефективним.

Як і *вексель*, чек має кредитну природу і з'являється у зв'язку з функцією грошей, як засобу платежу, але він відрізняється тим, що є безстроковим зобов'язанням і оплачується банком за пред'явленням.

За чеком може бути також видана гарантія його оплати (на всю суму або на його частину) будь-якою особою, крім платника. Найчастіше гарантом виступає банк, а ця операція називається авальюванням. Аваль за чеком здійснюється у вигляді написів: "Аваль", "Гарантований" тощо та підпису авалісту.

Чек не має терміну оплати, але має термін для здійснення цієї операції (за світовою практикою):

- 8 днів, якщо він виписаний і оплачується в одній країні;
- 20 днів, якщо він виписаний в одній країні, а оплачується в іншій;
- 70 днів, якщо він виписаний в одній країні, а оплачується в іншій, але обидві країни знаходяться в різних частинах світу.

Використання чека в Україні регламентується постановою Національного банку України "Про безготівкові розрахунки у господарському обороті України" (1996 та 2001 рр.). У ній чек визначено однією з форм розрахункових документів, завдяки якому здійснюються безготівкові розрахунки між юридичними, а також між фізичними і юридичними особами.

Значне розширення чекового обігу після Другої світової війни потребувало зміни форм платежів. Науково-технічний прогрес, розвиток електронно-обчислювальної техніки сприяли появі в провідних зарубіжних країнах світу автоматизованих електронних апаратів для оброблення чеків і ведення поточних рахунків. Електронні прилади і система зв'язку для здійснення кредитних і платіжних операцій (зарахування суми і списання коштів, перекази з рахунка на рахунок, нарахування відсотків, контроль за станом рахунка) шляхом передачі електронних сигналів без участі паперових носіїв сприяли виникненню **електронних грошей**. Завдяки їм відбувається переважна частина міжбанківських операцій.

Користування *електронними грошима* здійснюється за допомогою електронного гаманця - будь-якої пластикової картки або функції картки, що містить реальну цінність у формі електронних грошей, які власник вніс на рахунок у банку.

Банківська пластикова картка - це пластиковий ідентифікаційний засіб, за допомогою якого можна керувати банківським рахунком, тобто здійснювати оплату за товари, послуги та отримувати готівкові кошти.

За *фінансово-економічним* призначенням розрізняють *кредитні картки і дебетові картки*.

Залежно від *суб'єктів використання* - пластикові картки *особистого використання і корпоративні фінансові картки*.

Залежно від захищеності - звичайні *пластикові магнітні картки, електронні (мікропроцесорні та лазерні) картки*. Таким чином, **картка** - це інструмент безготівкових розрахунків, тому її існування пов'язане з функціонуванням певної платіжної системи.

Платіжна система - це, *по-перше*, сукупність кредитних установ, які здійснюють розрахунки; *по-друге*, система взаємовідносин між учасниками, яка необхідна для виконання зобов'язань щодо розрахунків за допомогою карток; *по-третє*, сукупність нормативних, договірних, фінансових та інформаційно-технічних засобів, що регламентують порядок використання банківських платіжних карток.

Першу загальнонаціональну платіжну систему "*Нешнел бенк амерікен*" було створено в 1960 р. у США, незабаром вона вийшла за межі країни і почала діяти в міжнародному масштабі. В 1977 р. вона одержала назву "*Віза Інтернешнл*" ("Visa International"); зараз має більше ніж 500 млн клієнтів в усьому світі та співпрацює з 280 тис. банками.

У 1969 р. у США виникає ще одна загальнонаціональна система кредитних карток, що одержала назву "Інтербенк кард асоунейшн", що теж швидко виходить на міжнародний рівень і отримує назву "*Мастер Кард*" ("Master Card").

Найбільший сектор світового ринку кредитних карток (50 %) займає "*Віза*", на "*Мастер Кард*" перепадає близько третини цього ринку (30 %).

Депозитні гроші - це різновид кредитних грошей, який існує у вигляді певних сум, записаних на рахунках економічних суб'єктів у банках. Вони не мають речового виразу і використовуються в безготівковій формі. Рух їх здійснюється за рахунками в банках і не виходить за межі банківської системи. А приводяться вони в рух за допомогою технічних інструментів - чеків, платіжних доручень, пластикових карток тощо.

Потреба в такій формі грошей об'єктивно зумовлена посиленням вимог щодо економічності та зручності грошового обороту тоді, коли його обсяги і суми окремих платежів досягають значних розмірів. Вона має істотні переваги перед готівковою формою грошей: значно економічніша, зручніша в користуванні, піддається контролю з боку банків за оборотом грошей. Тому в сучасних умовах депозитні гроші стали основною формою грошей у країнах з розвинутою ринковою економікою. Їхня частка становить близько 90 % усієї грошової маси в обороті.

Успішне функціонування *депозитних грошей* можливе лише за високого рівня розвитку банківської справи, коли кожний суб'єкт грошового обороту може вільно покласти свої гроші в банк, взяти їх звідти, швидко перевести в будь-який пункт ринку і йому гарантується повне їх збереження. За цих умов власник грошей на рахунку в банку може дати доручення останньому перерахувати всю суму чи частину її своєму контрагенту і в такий спосіб погасити борг. Переміщуючись за рахунками в банках, депозитні грошові суми успішно виконують функції купівельного та платіжного засобів, а відтак включаються в загальний грошовий оборот.

В Україні в перехідний період не було достатніх передумов для широкого застосування депозитних грошей. Низька надійність банків та високий рівень тінізації економіки спричинили зниження частки депозитних грошей у загальній масі в окремі роки до 50 %, що негативно впливало на стан грошового обороту та функціонування банків.

Квazігроші, або майже гроші, - це специфічні грошові форми, в яких грошова сутність істотно послаблена, відхиляється від загальноприйнятих, стандартних форм. *Таке відхилення можливе з кількох причин:*

- якщо в стандартних формах значно послаблюється грошова *сутність*. Так, при розміщенні грошей у довгострокові вклади вони зберігають звичайну форму депозитних грошей, проте при цьому знижується їхня ліквідність, здатність бути платіжними засобами;

- якщо грошові функції виконують нестандартні форми, які не можна віднести до жодної з зазначених вище. Наприклад, *вексель* у певних межах може використовуватися як гроші у функції купівельного і платіжного засобу, хоч не є грошима в загальноприйнятому розумінні. Те ж саме можна сказати про *чек* та деякі інші грошові інструменти.

Використання *квazігрошей* має позитивний вплив на економіку:

- дає можливість підвищити ліквідність економіки за рахунок запровадження в оборот додаткових платіжних інструментів, передусім векселів;
- дає можливість зменшити масу платіжних засобів в обороті за рахунок вилучення їх у довгострокові депозитні вклади, що сприяє оздоровленню кон'юнктури ринків та нарощуванню інвестиційних ресурсів;
- робить управління грошовою масою, а отже, пропозицію грошей, більш гнучким і ефективним.

11.3. Функції грошей та їх еволюція

У сучасній економічній літературі *сутність грошей*, як правило, визначається через їхні функції.

Функція грошей - це певна дія чи "робота" грошей щодо обслуговування руху вартості в процесі суспільного відтворення, тобто дії, які вони здійснюють у ринковій економіці.

Незалежно від того, в якій формі виступають гроші - у вигляді золота, діамантів, паперових грошей чи банківських рахунків, вони виконують п'ять основних функцій.

Функції грошей виступають не застиглою формою виразу грошових відносин, а відображають динамічні процеси, що відбуваються, і збагачення цих відносин якісними змінами. Ступінь розвитку тієї чи іншої функції відображає певні етапи розвитку суспільного виробництва (рис. 11.3).

Рис. 11.3– Функції грошей

Найважливішою функцією грошей є їхня **міра вартості**, тобто спроможність вимірювати вартість усіх товарів та бути посередником при визначенні ціни.

Разом з тим необхідно мати на увазі, що не гроші роблять товари порівнюваними. Товари порівнювані за допомогою грошей тому, що вони, як і гроші, є продуктами людської праці, мають однорідну з ними базу порівняння - абстрактну працю. Виражена в грошах вартість товару є ціною.

Функція *міри вартості* відображає відношення товару до грошей як загального еквівалента. Однак для визначення ціни товару цього недостатньо.

Оскільки на виробництво різних товарів витрачається неоднакова кількість абстрактної праці, то гроші реалізують свою функцію міри вартості через взаємодію з масштабом цін.

Масштаб цін - суто технічна, але необхідна функція. Це рахункова функція грошей, що відображає вартість товарної маси в грошових одиницях (табл. 11.1).

Початкові грошові одиниці та їхні назви, як правило, були пов'язані з масою золота чи срібла (1\$ США 1973 р. = 0,736736 г чистого золота). Пізніше масштаб цін став відрізнятися від справжньої маси благородних металів у грошовій одиниці, а в умовах демонетизації золота і зовсім втратив своє значення.

Таблиця 11.1 – Сутність масштабу цін під час її еволюції

Золотомонетний стандарт 1867-1922 рр.	Золотозлитковий та золотовалютний стандарт 1922-1976 рр.	Паперово-кредитний стандарт 1976 - ...
<i>Масштаб цін</i> - це вагова кількість грошового металу (золота), прийнятого в певній країні за грошову одиницю (вагова кількість дорогоцінного металу в монетах)	<i>Масштаб цін</i> - це вагова кількість золота, що законодавчо визначалась за одиницю паперових грошей. Наприклад: 1 дол. США = 1,505 г зол. Фунт стерлінгів = 7,32 г зол. Відповідно встановлювався валютний паритет 1:4,87	<i>Масштаб цін</i> - це кількість товарів та послуг, які можна придбати на ринку за гроші (купівельна спроможність грошей) Діє система плаваючих курсів, де панівне місце в світі займає долар США - як резервна валюта світу

У сучасних умовах вартість грошей формується зовсім на іншій основі, не на певній кількості дорогоцінного металу (золота) в грошовій одиниці, а визначається кількістю товарів і послуг, які можна купити на ринку за гроші.

Міра вартості - економічна функція грошей, що залежить від держави. Гроші як міра вартостей є суспільним вартісним еквівалентом, втіленням суспільно необхідної абстрактної праці і виразом вартостей товару. А це означає, що ця функція визначається законом вартості.

Масштаб цін має юридичний характер, залежить від волі держави і слугує для вираження не вартості, а ціни товару. Через масштаб цін ідеальна, уявна ціна, що надається товару як показник величини вартості, перетворюється на преїскурантну, або ринкову, ціну, яка виражена в національній грошовій одиниці.

З розвитком світового ринкового господарства, поглибленням міжнародного розвитку праці і формуванням інтернаціональної вартості товару функція міри вартості переростає у функцію інтернаціональної міри вартості. Це пов'язано з ускладненням специфіки суспільної праці в процесі інтернаціоналізації суспільного відтворення: національно-суспільна праця перетворюється на інтернаціонально-суспільну.

Протиріччя між поодинокістю і суспільною працею отримує своє розширення на світовому ринку. Відповідно продукт національної праці отримує суспільне визнання на основі національної міри вартості. За допомогою інтернаціональної міри вартостей реалізується основна вимога товарного виробництва: гроші повинні забезпечувати абсолютну обмінність товару не тільки на національному, а й на світовому ринках. Завдяки цьому товари набувають порівнянності і абсолютної обмінності в межах світового господарства.

Усе зазначене справедливе для реальних грошей. Однак у сучасних умовах стан справ докорінно змінився. На зміну повноцінній монеті реальної вартості прийшли папірці, яким передували векселі і розписки ювелірів. Сучасні кредитні гроші не виконують повною мірою своїх класичних функцій.

Благородний метал як загальний еквівалент виконував функцію міри вартості лише завдяки тому, що містив у собі реальну вартість. Проводячи аналогію між обчисленням вартості і виміром маси головки цукру в шматках золота, К. Маркс писав, що якщо б обидва тіла не володіли масою, вони не могли б вступити в це відношення і одне з них не могло б стати виразником маси іншого. Це наочно показує, що кредитні білети не можуть бути мірою вартості так само як, скажімо, шматки паперу з написом 1, 3, 5, 10 кг - слугувати мірою маси. Тільки носій реальної вартості може виконувати функцію міри вартостей. Грошові знаки, які ми називаємо грошима, не володіють власною вартістю, вони можуть бути лише представниками реальної вартості, її знаками, але це не дає їм можливості виконувати

функцію міри вартості, притаманну повноцінним грошам.

Сучасні грошові знаки є лічильними грошима, наділеними представницькою вартістю сукупної товарної маси, що перебувають в обігу на ринку на цей момент. При цьому "роль міри вартостей" виконує сукупна товарна маса (визначена нами як загальний еквівалент), між якою (ідеально, шляхом грошових знаків) і окремим товаром устанавлюється реальне мінове співвідношення, необхідне останнім для обміну. Саме це співвідношення і закріплюється як ціна за допомогою кредитних білетів, функції виразу (фіксації) вартісних пропорцій. Таким чином, у процесі еволюції функція грошей як міри вартості перетворилася на функцію фіксації вартісних пропорцій, властиву кредитним грошам.

Гроші як засіб обігу - у функції засобу обігу гроші виконують роль посередника в обміні товарів і забезпечують їхній обіг.

Процес товарного обміну з участю грошей виражається формулою Т-Г-Т. Процес товарного обігу породжує потребу в грошах як засобу обігу. Це зумовлено тим, що грошовий вираз вартості шляхом функції міри вартості ще не означає реалізації товару. Його ціна реалізується лише під час обміну товару на гроші в процесі товарного обігу: Т-Г-Т.

Перемішуючи товар з рук у руки, постійно виштовхуючи його із сфери обігу, доводячи товар до споживача, гроші безпосередньо перебувають у русі, переходять від однієї особи до іншої, пов'язуючи завдяки цьому акти обміну в єдиний процес обігу товарів. Для виконання функції засобу обігу гроші завжди повинні бути в наявності, тобто цю функцію можуть виконувати лише реально існуючі гроші. Вони повинні також володіти такими якостями, як портативність, міцність, однорідність, подільність.

Обіг товарів здійснюється за допомогою грошей. Щоб гроші виконували функцію засобу обігу, необхідно додержуватися однієї умови: рух грошей і товарів повинен здійснюватися одночасно. Отже, функція грошей як засобу обігу призводить до розриву обміну в часі і просторі: Т-Г-Т, той хто продав свій товар (перша частина акту Т-Г), не зобов'язаний тут же і в той самий час купувати інший товар, тобто здійснювати акт Г-Т.

Це й зумовлює необхідність в функції грошей як засобу нагромадження.

Гроші як засіб платежу - функція засобу платежу полягає в обслуговуванні грошима погашення різних боргових зобов'язань між суб'єктами економічних відносин.

В умовах розвинутого товарного господарства гроші як засіб платежу пов'язують між собою велику кількість товаровласників, кожний з яких купує товари в кредит. В результаті розрив в одній із ланок платіжного ланцюга призводить до руйнування всього ланцюга боргових зобов'язань і виникнення масових банкрутств товаровласників. Проблема неплатежів за своїми боргами стоїть перед підприємцями всіх країн світу. Особливо гострою вона стала в Україні в 90-х роках. Прискоренню платежів між підприємствами може сприяти розширення використання таких видів кредитних грошей, як банківський вексель, електронні гроші та кредитні картки.

У сучасних умовах господарство є кредитним за своєю суттю, тому кредитні гроші виконують функцію - гроші як засіб обігу і платежу водночас.

Функція грошей як засобу нагромадження і заощадження - гроші, виступаючи загальним еквівалентом, тобто забезпечуючи його власнику отримання будь-якого товару, стають загальним втіленням багатств, яке трансформується в капітал.

Тому в людей виникне прагнення до накопичення їх та заощадження. Для утворення скарбів гроші вилучаються з обігу, тобто акт купівлі-продажу переривається. Однак просте накопичення і заощадження грошей додаткового доходу власникові не приносить.

На відміну від попередніх двох функцій, гроші як засіб нагромадження повинні володіти здатністю зберігати вартість хоча б на певний період і бути реальними.

При металевому обігу ця функція виконувала економічну роль стихійного регулятора грошового обороту: зайві гроші направлялися в скарбниці, нестача поповнювалася за рахунок скарбів.

З розвитком товарного виробництва значення функції як засобу накопичення та заощадження зростало. Без накопичення та заощадження ставало неможливим здійснювати

процесу відтворення. На відміну від простого товарного відтворення, коли гроші нагромаджувались у вигляді "мертвих скарбів", з розвитком виробництва підприємцю стало не вигідно зберігати гроші, їх стали направляти в оборот щоб отримати прибуток. Крім того, акумуляція тимчасово вільних коштів - необхідна умова кругообігу капіталу. Саме створення грошових резервів на підприємстві забезпечує пом'якшення порушень, що виникають у окремого господарюючого суб'єкта, а резерви в масштабі країни - відсутність диспропорцій у національній економіці.

У той же час трансформація такої форми нагромадження не призводить до її повного зникнення. Утворення скарбів, або тезаврація (від грец. - *скарб*), відбувається і на приватному, і на державному рівнях.

У розвинутому товарному виробництві в ролі тезавранта виступає не тільки золото в зливках, а й ювелірні вироби, предмети розкоші, нерухомість, земля тощо.

Що ж стосується держави, то вона, як правило, створює золото-алмазний валютний резерв. При цьому її золоті запаси переважно формуються зі злиwkів золота, золотих монет та ювелірних виробів високої художньої цінності.

Нині все нагромажене у світі золото (за оцінками фахівців, це майже 91 тис. т), існує у *трьох основних формах*:

- *золото, яке держави зберігають у вигляді централізованих запасів у своїх казначейських і центральних банках* (монетарне золото) у вигляді високопробних золотих злиwkів. Цей запас становить 35 тис. т. Найбільший запас золота мають США - 8,96 тис. т, Німеччина - 3 тис. т, Швейцарія - 2,6 тис. т.

США зберігає своє золото у фортеці Форт-Нокс (штат Кентуккі), а також у Вест-Пойнті (штат Нью-Йорк). Інші країни повністю або частково зберігають своє золото у США (федеральний резервний банк Нью-Йорка, сховища Манхетте-на), там міститься золото МВФ та золото більше ніж 70 країн;

В Україні на початок нового сторіччя золотий запас становив близько 5 т.

- *золото, що належить приватним особам, банкам, фірмам*. Це золото зберігається як у зливках різної маси, так і у вигляді ювелірних виробів, нумізматичних цінностей. Усього, за підрахунками фахівців, на цю форму припадає майже 24 тис. т золота.

- *золото, що використовується в ювелірній та зубопротезній справах*, а також в інших галузях промисловості (наприклад, в радіоелектронних приладах, побутовій, військовій та іншій техніці). На цю форму існування золота припадає приблизно 32 тис. т.

Виконання грошима *функції засобу нагромадження* є важливою передумовою розвитку кредитних відносин, за допомогою яких можна використовувати тимчасово вільні кошти, що утворюються в різних сферах господарства і населення для надання їх у позику підприємствам та організаціям інших галузей та окремим кредиторам.

Функція світових грошей полягає в обслуговуванні грошима міждержавних економічних відносин, пов'язаних з розрахунками за зовнішньоторговельні операції, наданням кредитів та іншими угодами.

Появу *світових грошей* зумовили зовнішньоторговельні зв'язки, міжнародні кредити, надання послуг зовнішньому партнеру. *Світові гроші* функціонують як загальний платіжний засіб, загальний купівельний засіб і загальна матеріалізація суспільного багатства. Вони як міжнародний засіб виступають при розрахунках за міжнародними балансами: якщо платежі якоїсь країни за певний період перевищують її грошові надходження від інших країн, то гроші виступають засобом платежу.

Міжнародним купівельним засобом *світові гроші* слугують в разі порушення рівноваги обміну товарами та послугами між країнами, тоді їхня оплата здійснюється готівковими грошима. Як загальне втілення суспільного багатства світові гроші використовуються для надання позик або субсидій однією країною іншій чи при виплаті репарацій країні-переможниці країною, що переможена. У такому випадку відбувається переміщення частини багатства від однієї держави до іншої в грошовій формі.

При золотому стандарті *світовими грошима* виступало золото як засіб регулювання

платіжного балансу і кредитні гроші (банкноти) окремих держав, розмінні на золото (в основному долар США та британський фунт стерлінгів). Для зміцнення національних грошей таких держав, як США та Великобританія, як світові гроші та за їхньою ініціативою використовувалися міжнародні валютні договори та валютні кліринги.

Вперше міжнародний валютний договір був застосований на Генуезькій конференції 1922 р. Відповідно до цього долар США та англійський фунт стерлінгів були оголошені еквівалентами золота і введені в міжнародний оборот як світові гроші. Наступні міжнародні договори були оформлені на Бретон-Вудській конференції 1944 р., яка встановила, що функція світових грошей зберігається за золотом як засобом кінцевих розрахунків між країнами, хоча масштаби його використання зменшувались. Паралельно з золотом міжнародним платіжним засобом та резервною валютою в міжнародному обороті визнано долар США, який прирівнювався до золота за офіційним співвідношенням 35 доларів за тройську унцію (31,1 г) і меншою мірою - фунт стерлінгів Великобританії.

Крім міжнародних валютних договорів, підписувалися регіональні валютні угоди (валютні блоки, валютні зони), які забезпечували панівне становище однієї грошової одиниці найбільш розвинутої держави в зовнішньоекономічних відносинах країн, які їх підписали. Так були створені Стерлінговий блок (1931), Доларовий блок (1933), Золотий блок (на чолі з Францією, 1933). Під час Другої світової війни і після її закінчення на базі валютних блоків сформувалися зони стерлінгова, доларова, французького франка, а також з'явилися зони голландського гульдена, італійської ліри, іспанської песети, південноафриканського ринда.

У сучасних умовах у зв'язку з демонетизацією золота і дією регіональних та світових валютних систем золото у функції світових грошей успішно замінюється валютами, що відіграють роль світових грошей. *Такими грошми нині виступає долар (як основна резервна валюта світу), спеціальні засоби запозичення (СДР), євро, японська єна, швейцарський франк, фунт стерлінгів, канадський долар, австралійський долар та інші валюти деяких наймогутніших в економічному відношенні країн світу.*

Усі наведені функції грошей являють собою прояв єдиної сутності грошей як загального еквівалента товарів та послуг і перебувають у тісному зв'язку та єдності. Логічно та історично кожна наступна функція є результатом розвитку попередніх функцій.

З усього вищезазначеного випливають три основні властивості грошей, які розкривають їхню сутність:

- гроші забезпечують загальну безпосередню обмінність - за них купується будь-який товар;
- гроші виражають мінову вартість товарів - через них визначається ціна товару, а це дає кількісне порівняння різних за споживчими вартостями товарів;
- гроші виступають загальною матеріалізацією загального робочого часу, що втілюється в товарі.

Контрольні питання:

1. Які існують концепції походження грошей?
2. Назвіть основні властивості грошей.
3. Чим гроші відрізняються від звичайного товару?
4. Які сучасні засоби платежу вам відомі?
5. Назвіть фактори, які основним чином впливають на зміну вартості грошей у часі?
6. Як визначається вартість грошей?
7. Які форми грошей вам відомі?
8. Які функції виконують гроші?
9. В чому полягає функція грошей як засобу платежу?
10. Чим поняття ролі грошей відрізняється від поняття функції грошей? Як вони між собою пов'язані?

Тема 12. Грошовий оборот і грошові потоки

План:

- 12.1. Характеристика і структура грошового обороту
- 12.2. Форми грошового обороту
- 12.3. Грошова маса та її показники
- 12.4. Закон грошового обігу

Рекомендована література: [12,15,16,42-44]

Основні терміни і поняття: гроші, товар, ринок, попит, банкноти, ліквідність, вексель, чек, портативність, легкоподільність, довговічність, однорідність.

12.1. Характеристика і структура грошового обороту

У процесі купівлі-продажу товарів, надання послуг, а також виконання різних видів зобов'язань у грошовій формі здійснюються розрахунки та платежі, які відбуваються і під час розподілу та перерозподілу грошових коштів. *Сукупність усіх грошових платежів утворює грошовий оборот.*

В економічній літературі розрізняють: *сукупний грошовий оборот і оборот в межах індивідуального капіталу* (рис. 12.1).

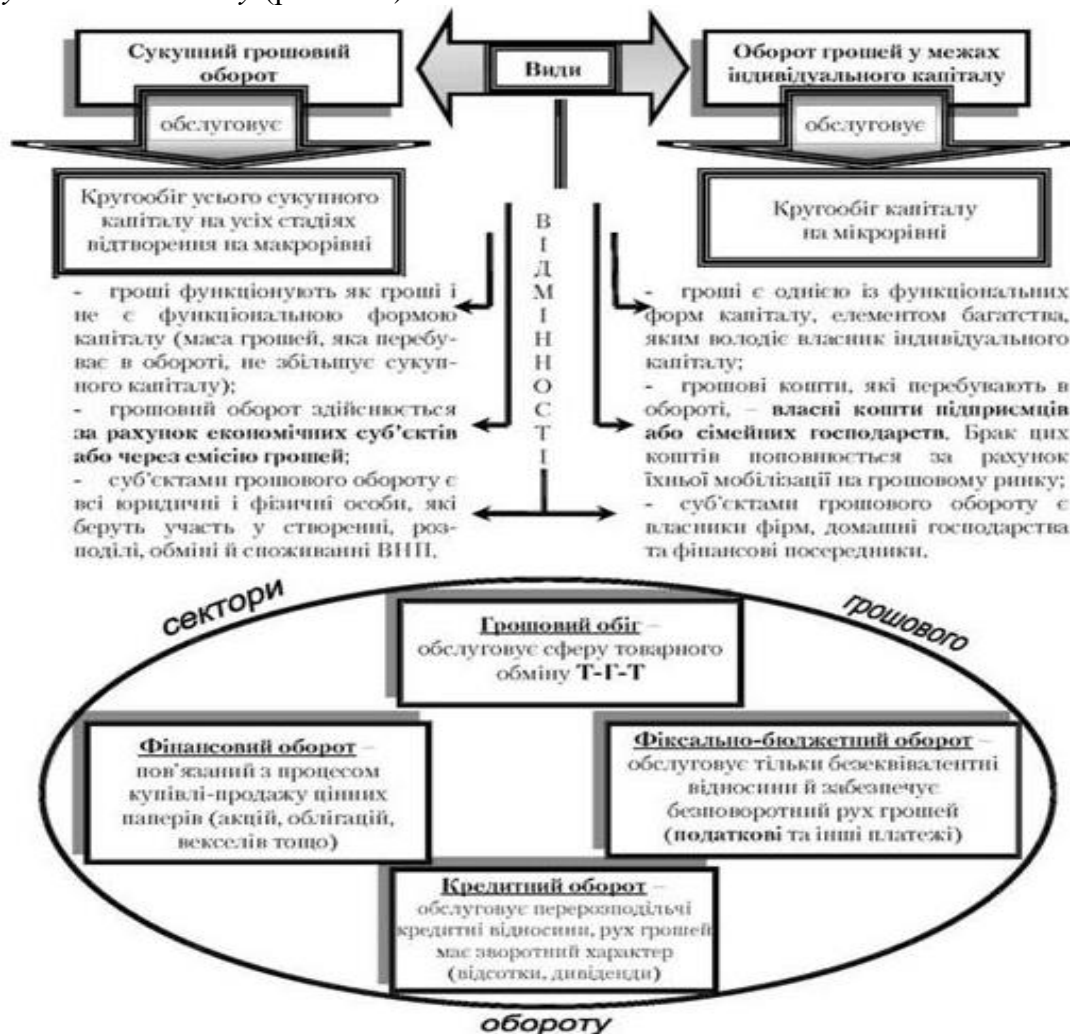

Рис. 12.1– Сутність грошового обороту

Грошовий оборот, який обслуговує кругообіг усього сукупного капіталу суспільства на всіх стадіях суспільного відтворення, називається **сукупним грошовим**

оборотом. Тут гроші функціонують виключно як гроші і не є функціональною формою капіталу. Основне завдання грошей при сукупному грошовому обороті - доведення товарів до споживачів з метою обслуговування безперервності відтворення ВВП.

Зовсім іншу роль гроші відіграють на мікрорівні в межах індивідуального капіталу. В останньому випадку гроші є однією з функціональних форм капіталу, його складовою й елементом багатства, яким володіє власник цього індивідуального капіталу. І чим більшою масою грошей володіє індивідуальний власник, тим більші його можливості отримати додатковий прибуток.

Суб'єктами грошового обороту виступають: фірми, домашні господарства, державні структури, фінансові посередники.

Відмінності, які існують у характері економічних відносин між вищезначеними суб'єктами грошового обороту, дають підстави структурувати його на чотири сектори: **грошовий обіг, фінансовий оборот, кредитний оборот, фіскально-бюджетний оборот.**

Сектор грошового обігу характеризується еквівалентним одностороннім рухом грошей від споживача до виробника. Він обслуговує сферу товарного обміну. Саме обмін товарів є основою грошового обігу. Зміна форм вартості, тобто обмін товарів на гроші та подальше використання грошей для придбання нових товарів та послуг, створюють можливість постійного руху грошей: Т-Г-Т.

Фіскально-бюджетний оборот охоплює фінансові відносини, які зумовлюють відчуження певної частини доходів, суб'єктів господарювання у вигляді податків, штрафів, відрахувань та інших платежів в подальшому їх перерозподілі через бюджет та цільові фонди на користь держави.

Кредитний оборот охоплює сферу перерозподільчих відносин, у якій власність суб'єктів господарювання не відчужується, а лише передається в тимчасове користування іншим особам, за що власник отримує дохід у вигляді відсотків або дивідендів. Активними суб'єктами цього обороту є фінансові посередники (в тому числі банки) та суб'єкти господарювання (фізичні та юридичні особи).

Фінансовий оборот - сектор грошового обороту, який обслуговує купівлю-продаж цінних паперів (акцій, облігацій, векселів та інших цінних паперів).

Усі сектори грошового обороту тісно взаємопов'язані, внутрішньо переплітаються і доповнюють один одного в процесі розширеного відтворення. Водночас вони самостійні явища, зі своїм особливим механізмом регулювання грошових платежів і специфічними можливостями впливу на відтворювальний процес.

Сукупність платежів, які обслуговують окремий етап (сферу) грошового обороту, називається **грошовим потоком** (рис. 12.2).

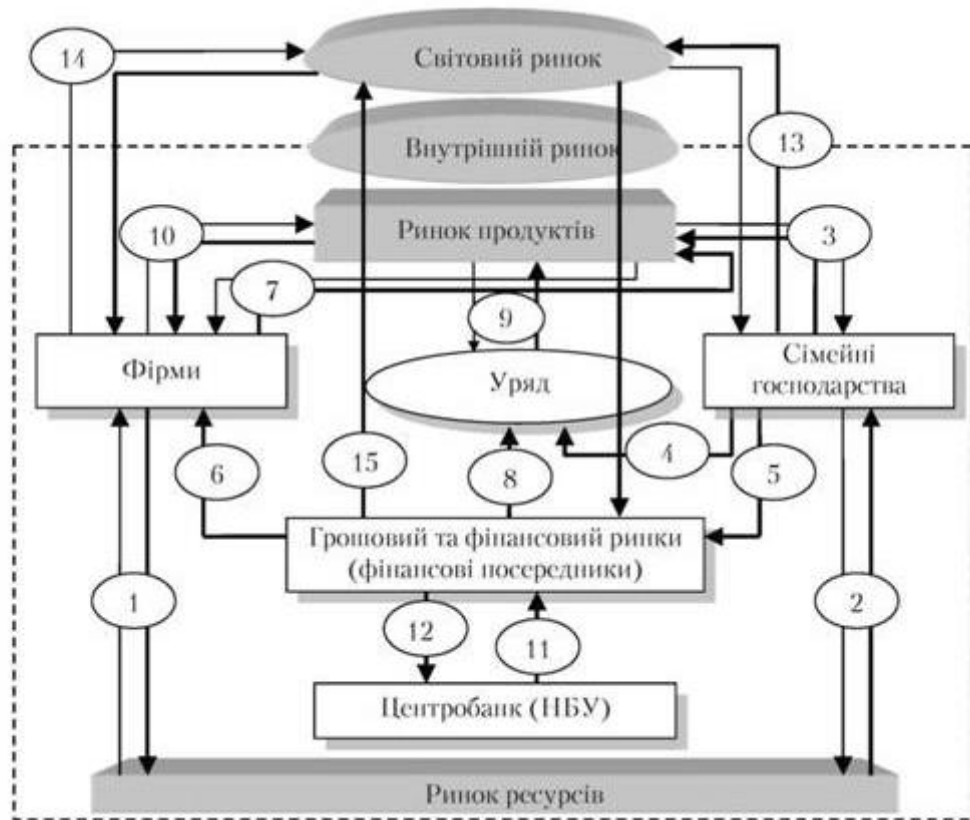

Рис. 12.2– Модель сукупного грошового обороту

Грошові платежі можуть здійснюватися у вигляді готівкових грошових потоків, у безготівковій формі і шляхом переведення грошей з однієї форми в іншу.

Класична модель кругообігу товарів та послуг, якими обмінюються підприємства (фірми) і домашні (сімейні) господарства (населення), зрівноважена відповідними потоками грошових платежів, що здійснюються під час обміну. Підприємства і населення пов'язані між собою двома групами ринків: *продуктів та ресурсів*.

Ринки ресурсів - це ринки, на яких населення, підприємства купують ресурси, необхідні для виробництва, - робочу силу, капітал, природні ресурси (потік № 1). Населення та підприємства продають ресурси, що належать їм, за відповідні грошові платежі, які виступають у вигляді заробітної плати, відсоткового доходу, рентних платежів, прибутку (потік № 2).

Ринки продуктів - це ринки, на яких населення, підприємства та уряд купують вироблені іншими підприємствами товари та послуги. Населення витрачає одержані ними доходи на придбання споживчих товарів (потік № 3), а підприємства продають свої продукти населенню та іншим підприємствам з метою одержання виручки (потік № 10), необхідної для продовження процесу виробництва.

Грошовий оборот складається з окремих каналів руху грошей між:

- центральним банком країни і банківськими установами ;
- банківськими установами ;
- підприємствами та організаціями;
- банками і господарюючими суб'єктами;
- господарюючими суб'єктами і населенням;
- фінансовими інститутами і населенням.

У наведеному рис. 12.2 *товари і ресурси рухаються за годинниковою стрілкою, а відповідні платежі - в протилежному напрямку* (грошові потоки № 1, 2, 3, 4...). Процеси, показані стрілками, називаються потоками, оскільки вони безперервні та довготривалі,

вимірюються в одиницях (наприклад, у гривнях за певний період: рік, місяць, день).

Суб'єкти грошового обороту

Фірми - усі юридичні та фізичні особи, які беруть участь у створенні сукупного суспільного продукту й реалізації його. В результаті їхньої діяльності утворюється потік № 10 (платежі, що надходять фірмам за продані товари та послуги). Якщо фірми створюють інвестиційні витрати для придбання на ринку продуктів додаткових засобів виробництва, то з'являється потік № 7.

Зв'язок національної економіки зі світовим ринком не обмежується імпортом, а неминуче включає й експорт, завдяки якому частина виробленого національного продукту надходить на світовий ринок, минаючи внутрішній. Оплата експортних поставок фірм створює новий грошовий потік № 14, за яким у внутрішній оборот надходить додаткова маса грошей.

Сімейні господарства - усі сімейні господарства, які отримують грошові доходи (потік № 2). Більша їхня частина витрачається сімейними господарствами на споживання (за різними оцінками фахівців, витрачають українці 2/3 своїх доходів на споживання різних товарів і послуг), у зв'язку з чим оплачується закупівля продуктів на внутрішньому і на світовому ринках. Ці платежі створюють потоки № 3 і № 13. Завдяки своїм вільним коштам (заощадженням) вони є активними суб'єктами (інвесторами) грошового та фінансового ринків (потік № 5).

Уряд - усі державні структури, які забезпечують розподіл і перерозподіл усього валового національного продукту. Він є активним споживачем товарів і послуг (потік № 9) та приймає рух податкових платежів від усіх суб'єктів господарської діяльності (потік № 4).

Фінансові посередники - суб'єкти грошового та фінансового ринків, які діють посередниками (банки, кредитні спілки, трести, інвестиційні фонди тощо), акумулюючи та розміщуючи вільні грошові кошти всіх суб'єктів господарювання.

Якщо вільні кошти фінансових посередників, насамперед валютні, розміщуються на світових ринках, у такий спосіб формується потік № 15, за яким переміщується грошовий капітал за кордон і навпаки.

Через механізм урівноваження чистого імпорту відпливом грошових коштів за межі внутрішнього ринку досягається збалансування грошових потоків, які зв'язують національну економіку зі світовим ринком і, врешті-решт, збалансування всього грошового обороту країни. Збалансування грошового обороту, а отже, його нормальне функціонування забезпечується вирівнюванням двох ключових потоків - національного доходу та національного продукту.

Та частина доходу, яка не спрямовується на придбання товарів та послуг, сплату податків, погашення боргових зобов'язань, має назву заощаджень (потік № 5). Це накопичення у вигляді готівкових коштів, вкладів у банках чи цінних паперах.

Якщо до кругообігу залучаються збереження та інвестиції, виникає два шляхи, якими кошти можуть переходити від господарських суб'єктів до ринків продуктів: прямий та непрямий. Прямий - це безпосередні витрати на споживання, непрямий - це рух засобів через фінансові ринки. Оскільки більшість заощаджень здійснюється населенням, а інвестицій - підприємствами, необхідний набір інструментів, що забезпечує переміщення потоків у грошових коштах від перших до других. Ці механізми діють завдяки функціонуванню фінансових ринків.

Завдання *фінансових посередників* полягає в тому, щоб спрямовувати заощадження від тих учасників економічних відносин, які заробляють більше, ніж витрачають, до тих, які витрачають більше, ніж заробляють. Найважливішими фінансовими інститутами є банки.

До аналізу *кругообігу продуктів і доходів* слід включати об'єкти державного сектора. *Зв'язок державного сектора з економічною системою відбувається трьома шляхами*: через податки (потік № 4), державні закупки (потік № 9) та позики (потік № 8). Одним з основних джерел державного впливу на процес кругообігу є податково-бюджетна політика.

Зниження податків стимулює як зростання заощаджень, так і зростання споживання -

зростає національний продукт.

Грошово-кредитна політика, під якою розуміють дії уряду, впливаючи на кількість грошей, що перебувають в обігу, також є засобом державного впливу на кругообіг. Одним із джерел цього впливу є фіскальна політика. Збільшуючи чисті податки, уряд може збільшити і розміри грошових засобів, що вилучаються із сімейних господарств. У свою чергу, сімейні господарства в цій ситуації повинні зменшувати або заощадження, або видатки на споживання, чи проводити як те, так і інше. У будь-якому випадку результатом буде зменшення національного продукту. Зниження чистих податків стимулює як підвищення збережень, так і підвищення рівня споживання, позитивно впливаючи таким чином на збільшення національного продукту.

Заходи, що проводяться в рамках фіскальної політики, можуть також набувати форми зміни обсягів державних закупівель. Підвищення державних закупок стимулює підвищення національного продукту, оскільки в результаті цього підвищуються доходи фірм від продажу товарів та послуг державі. Зростають і доходи сімейних господарств, якщо збільшити заробітну плату працівників, зайнятих у державному секторі чи за рахунок кількості зайнятих у ньому. Зниження обсягів державних закупок призводить до протилежного ефекту.

Модель кругообігу доходів і продуктів описує потік товарів та послуг, якими обмінюються сімейні господарства і фірми, збалансований контрпотоком грошових платежів, що здійснюються при цьому обміні. Ця модель буде складніша, якщо до її елементів включити міжнародні зв'язки (імпорт-експорт товарів, позики, кредити, міжнародні закупки).

Таким чином, **грошовий оборот** - це процес безперервного руху засобів платежу в країні. Грошовий оборот включає в себе обіг грошових знаків, що передбачає їхній постійний перехід від одних фізичних чи юридичних осіб до інших.

12.2. Форми грошового обороту

Грошовий оборот - це рух грошових коштів у готівковій та безготівковій формах, що обслуговує реалізацію товарів, а також нетоварні платежі в національній економіці.

Залежно від виду відносин, які обслуговує грошовий оборот, його можна розподілити на:

- грошово-розрахунковий оборот, який обслуговує розрахунки за товари та послуги, і нетоварні зобов'язання юридичних та фізичних осіб;
- грошово-кредитний оборот, який обслуговує кредитні відносини в господарстві;
- грошово-фінансовий оборот, що обслуговує фінансові відносини в господарстві.

Об'єктивною основою грошового обороту є товарне виробництво, при якому товарний світ поділяється на товари та гроші, породжуючи між ними певні протиріччя. За допомогою готівкової та безготівкової форм здійснюється процес обігу товарів, а також рух позикового та фіктивного капіталів. Звідси, залежно від форми функціонування грошей в обороті, виділяють готівковий грошовий оборот і безготівковий грошовий оборот.

Готівковий грошовий оборот - це сукупність платежів готівковими коштами, які використовуються при виплаті заробітної плати, пенсій, субсидій. Населення здійснює готівкові платежі при купівлі товарів, оплаті різних видів послуг тощо.

Правове забезпечення готівкового грошового обігу тривалий час визначалося "Порядком про ведення касових операцій у національній економіці України" та інструкцією Національного банку України "Про організацію роботи з готівковим оборотом установами банків України" від 13.10.1997 р. На зміну цим нормативам банків згодом було ухвалено Постанову Національного банку України від 3.12.2004 р. Це "Положення про ведення касових операцій у національній валюті в Україні". У ньому визначено порядок організації готівкових розрахунків, порядок здійснення, обліку і контролю касових операцій і т.ін.

Порядок організації готівкових розрахунків поширюється на всіх юридичних осіб (крім банків і підприємств поштового зв'язку) і фізичних осіб, які займаються підприємницькою

діяльністю без оформлення юридичної особи. Він обмежує розміри готівкових розрахунків (не більше ніж 10 тис. грн протягом одного дня), а також визначає перелік винятків із цього положення (розрахунок за комунальні платежі, з бюджетом тощо). Це положення визначає ті документи, що супроводжують розрахунки: товарні чеки, прибуткові та витратні ордери тощо, а також порядок обліку всіх первинних документів, які супроводжують видачу або надходження грошей, що здійснюється способом ведення касової книги підприємства.

Правильна організація обороту готівкових коштів впливає на розмір грошової маси, від неї залежить швидкість обертання грошей, що характеризує стабільність та стійкість грошового обігу.

Сфера використання готівкових грошей у національній економіці обмежена порівняно з безготівковими розрахунками, і в основному їх використовує населення. Разом з тим кожне підприємство та організація без роботи з готівковою грошовою масою поки що обійтися не може: насамперед, це пов'язано з оплатою праці. Крім того, підприємства та організації самостійно можуть реалізовувати свою продукцію і послуги, отримуючи при цьому виручку готівкою. У межах установлених законодавством сум вони також можуть використовувати готівкові гроші в розрахунках між собою. Таким чином, в економіці формується готівково-грошовий обіг, який становить розрахунки готівковими грошима.

Оскільки емісійним центром країни є центральний банк, то він за допомогою своїх нормативних документів регулює рух готівкових грошей у країні, а Банківські установи виступають у ролі уповноважених агентів з готівково-грошового (касового) обслуговування господарюючих суб'єктів.

Згідно з установленим порядком ведення касових операцій, обов'язковими є такі основні положення:

- підприємства можуть мати в своїх касах готівкові гроші в межах установленого банком ліміту, інші гроші повинні зберігатися на рахунках у банках;
- за необхідності виплат готівкою заробітної плати або інших платежів підприємство отримує їх у банку; при цьому готівкові гроші повинні використовуватися суворо за цільовим призначенням;
- підприємства можуть отримувати готівкові кошти за наявності джерела засобів (вільний залишок на рахунку чи отримання кредиту);
- перевищення встановлених лімітів каси допускається тільки в особливих випадках, обумовлених у нормативних документах центрального банку (наприклад, у дні виплати зарплати).

В Україні, як і в більшості країн, організацією та регулюванням готівкового обороту займається центральний банк - Національний банк України. Готівкові гроші мають значну частку і тому перспективи їх зменшення пов'язані з:

- стабілізацією економіки;
- підвищенням надійності банків і зростанням довіри до них з боку населення;
- розвитком ринку державних цінних паперів, орієнтованих на населення;
- запровадженням вискоєфективних банківських технологій у галузі розрахунків, зокрема національної системи електронних масових платежів за допомогою пластикових карток.

Значну частину грошового обороту становлять платежі підприємств за товари, роботи, послуги, які здійснюються безготівковим шляхом.

*Сукупність цих платежів, що здійснюються без використання готівкових грошей, становить **безготівковий грошовий оборот**.*

В Україні правова база організації безготівкових розрахунків визначається рядом законів, які регламентують банківську діяльність ("Про банки і банківську діяльність", "Про Національний банк України"). Що ж стосується детальної організації самих розрахунків, то вони визначаються затвердженою Національним банком України інструкцією від 21.01.2004 р. "Про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті".

Безготівкові розрахунки між підприємствами, організаціями, установами можуть

класифікуватися за рядом ознак:

- за об'єктом розрахунків або залежно від призначення платежу (платежі до бюджету, за розрахунками з фондом соціального захисту населення тощо);
- за місцем проведення розрахунків або характером економічних зв'язків - внутрішньодержавних чи міждержавних (якщо розрахунки здійснюються з контрагентами, які знаходяться на території інших держав);
- за способом платежу;
- гарантовані (що забезпечують гарантію платежу за рахунок депонованих коштів) та негарантовані (які не мають гарантії платежу);
- шляхом списання коштів з рахунка чи шляхом заліку взаємних вимог;
- з відстрочкою;
- за способом реалізації продукції, товарів, робіт, послуг - прямі розрахунки (безпосередньо між постачальником та покупцями) та транзитні (з урахуванням проміжних ланок).

*В основу організації безготівкових розрахунків покладено наступні **принципи**:*

- 1) грошові кошти господарюючих суб'єктів підлягають обов'язковому зберіганню на розрахункових, поточних та інших рахунках в установах банків;
- 2) грошові розрахунки і платежі підприємства здійснюються, головним чином, через установи банків чи інші кредитні установи в безготівковому порядку за документами, передбаченими правилами розрахунків;
- 3) розрахунки з покупцями за товарно-матеріальні цінності та послуги виконуються після відвантаження товарів або надання послуг одночасно з ними або ж у порядку попередньої оплати. Платежі здійснюються в порядку, передбаченому умовами реалізації таких товарів;
- 4) розрахунки за товари та послуги виконуються, як правило, за згодою платника після перевірки виконання постачальником договірних умов;
- 5) платежі здійснюються лише за наявності достатньої кількості коштів на рахунках платника; за певних умов банк може надати кредит на оплату рахунків постачальників або взяти на себе функцію платника-гаранта (поручителя) на комерційній основі (на прохання кредитоспроможного клієнта);
- 6) зарахування коштів на рахунок одержувача виконується, як правило, після списання відповідних сум з рахунка платника.

Переваги безготівкових розрахунків:

- *по-перше*, зменшуються затрати праці і відсотки, пов'язані з використанням готівкових грошей (карбування, друкування, перевезення, зберігання, сортування);
- *по-друге*, сприяє безперервному кругообігу коштів. Між готівково-грошовим та безготівковим оборотом існує тісна взаємозалежність: гроші постійно переходять із однієї сфери в іншу, змінюючи форму готівкових грошових знаків на депозит у банку, та навпаки. Тому безготівковий платіжний оборот невід'ємний від обігу готівкових грошей і створює разом з ними єдиний грошовий оборот країни;
- *по-третє*, максимально пришвидшується оплата придбаних товарів чи послуг і погашення боргів, що в сукупності по країні поліпшує ділові стосунки між усіма суб'єктами господарювання.

Рух грошових коштів безготівкових розрахунків між підприємствами, організаціями і установами обов'язково має відображуватись в системі міжбанківських розрахунків.

Міжбанківські розрахунки. Від ефективності міжбанківських розрахунків залежить безперервність нормального функціонування економіки.

Банки для здійснення платежів і розрахунково-касового обслуговування клієнтів устанавлюють між собою відносини, які одержали назву кореспондентських відносин.

Існує три основні види кореспондентських відносин:

- між банківськими установами і центральним банком країни;
- між банківськими установами (в тому числі банками з різних країн);

- між центральними банками різних держав.

Причому якщо два останні види кореспондентських відносин будуються на добровільних засадах, то відносини між банківськими установами і центральним банком країни більш жорсткі, регламентовані. Кожний комерційний банк, як правило, повинен мати кореспондентський рахунок у якому-небудь відділенні центрального банку.

Кореспондентський рахунок - це рахунок, на якому відображаються розрахунки, які зроблені одним банком за дорученням і за рахунок іншого банку.

Кореспондентські рахунки бувають двох видів:

- рахунок "*ностро*" ("наш рахунок у вас") - якщо банк відкриває рахунок у банку-кореспонденті;

- рахунок "*лоро*" ("ваш рахунок у нас") - якщо в даному банку відкриваються рахунки банків-кореспондентів.

Кореспондентські відносини оформлюються укладанням кореспондентського договору (угоди), в якому передбачаються порядок і умови здійснення відповідних банківських операцій. У ході здійснення кореспондентських відносин банки-кореспонденти повідомляють один одному про здійснені операції. Для цього використовують **авізо** (від італ. - повідомляти) - офіційне повідомлення про виконання розрахункових операцій, направлене одним банком іншому.

В *авізо*, як правило, вказується його номер, дата і характер проведеної операції, сума і номер рахунка, назва платника та одержувача коштів та інші дані. Авізо оформлюється на спеціальних бланках. За способом відправки авізо поділяються на поштові і телеграфні.

Техніка міжбанківських розрахунків розрізняється залежно від того, який тип кореспондентських відносин використовується - з центральним чи комерційним банком.

Міжбанківські розрахунки через центральний банк. Банківські установи відкривають рахунки в установах центрального банку - *розрахунково-касових центрах* (РКЦ). За суттю РКЦ - це підрозділ центрального банку, який відповідає за проведення розрахунків між банками. РКЦ створюється в містах, районних центрах.

На коррахунках комерційних банків в РКЦ зберігаються кошти банку; за суттю, цей коррахунок виконує ті самі функції, що й розрахунковий рахунок у підприємства, але з урахуванням специфіки діяльності банків.

Розрахунки між самими РКЦ по операціях комерційних банків здійснюються через рахунки міжфілійних оборотів (МФО), для чого кожному РКЦ надається номер по МФО. Засобом міжфілійних розрахунків і є авізо.

Розрахунки через кореспондентські рахунки, які відкриваються в інших банках. Існує також схема міжбанківських розрахунків "напрямую", обминаючи РКЦ. Це прямі кореспондентські відносини, які встановлюються між банківськими установами. У всьому світі цей спосіб розрахунку використовується досить широко. Так, один з найбільших банків Німеччини - "Дойче Банк АГ" працює через мережу, яка складається з чотирьох тисяч банків-кореспондентів у 184 країнах світу.

За системою прямих кореспондентських відносин здійснюється значна кількість міжнародних розрахунків. При цьому банк повинен володіти відповідною ліцензією центрального банку, яка дає право на встановлення прямих кореспондентських відносин із закордонними банками.

12.3. Грошова маса та її показники

Грошова маса - це сукупність купівельних, платіжних та накопичувальних засобів, яка обслуговує економічні зв'язки, належить фізичним та юридичним особам, а також державі. Це важливий кількісний показник руху грошей.

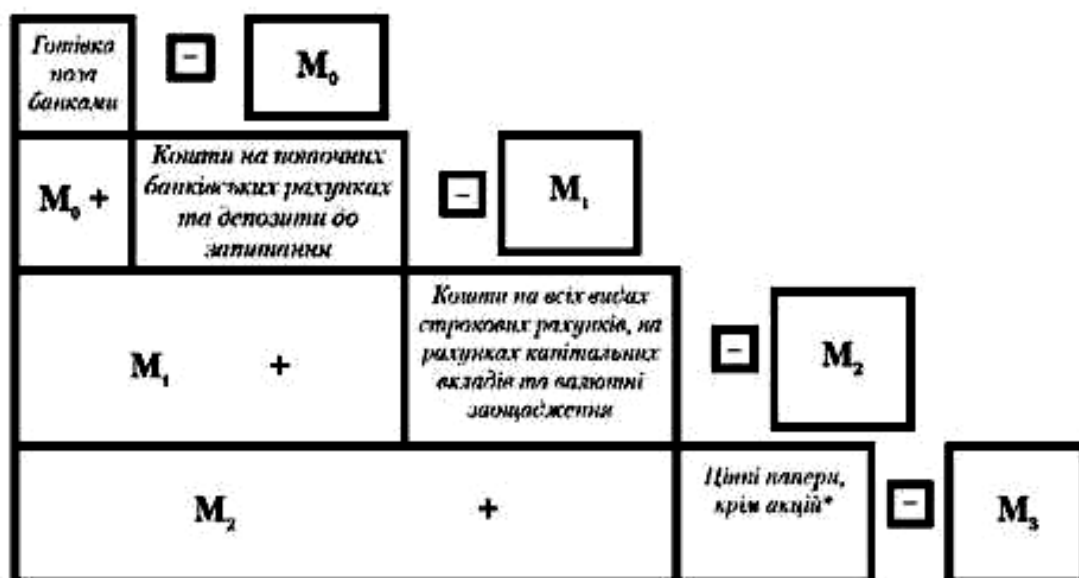
З розвитком форм товарного обміну та платіжно-розрахункових відносин склад та структура грошової маси зазнали значних змін. На початку ХХ ст. при золотому обігу структура грошової маси була в розвинутих країнах такою: золоті монети становили 40 %, банкноти та інші кредитні гроші - 50 % і залишки на рахунках кредитних установ - 10 %;

напередодні Першої світової війни - відповідно 15, 22 і 67 %.

Вилучення золотих грошей спочатку з внутрішнього обігу, а надалі із зовнішнього внесло якісні зміни в структуру грошової маси. Повноцінні гроші (золоті) повністю зникли з обігу, домінуюче положення зайняли нерозмінні кредитні гроші, які стали функціонувати в готівковій та безготівковій формах.

Для аналізу зміни руху грошей на певну дату і за певний період у фінансовій статистиці спочатку в економічно розвинутих країнах, а потім і в нашій країні стали використовувати грошові агрегати M_0 , M_1 , M_2 , M_3 (рис. 12.3).

Грошовий агрегат - це показник грошової маси, що характеризує певний набір її елементів залежно від їхньої ліквідності.

* Цінні папери, крім акцій - це фінансові інструменти, що обертаються на ринку та є підтвердженням про зобов'язання бути погашеними готівковими коштами, фінансовим інструментом чи іншим економічно цінним об'єктом. Це облігації, казначейські зобов'язання, векселі, оцидні (депозитні) сертифікати корпорацій тощо.

Рис. 12.3– Структура грошової маси за агрегатним методом

Агрегат M_0 включає готівкові кошти в обігу: банкноти, металеві монети, казначейські білети (в деяких країнах). Це найліквідніша частина грошової маси. Її частка в розвинутих країнах становить 4-7 %.

Фінансовий сектор Зовнішній сектор				
Категорії та компоненти даних, які поширюються згідно з рекомендаціями ССПД	Одиниця виміру	Період останніх розрахунків	Дані	
			Останні дані	Дані попереднього періоду
Фінансовий сектор				
Огляд депозитних корпорацій, за станом на кінець періоду				
Грошовий агрегат M_3	млн. грн.	вересень 2017	1 124 116.0	1 104 620.8
* Грошовий агрегат M_0	млн. грн.	вересень 2017	306 435.4	308 840.4
* Грошовий агрегат M_1	млн. грн.	вересень 2017	541 868.5	537 610.4
* Грошовий агрегат M_2	млн. грн.	вересень 2017	1 123 798.8	1 104 321.4

Рис. 12.4– Розмір грошових агрегатів в Україні станом на 01.09.2017 р

Висока частка готівки ($M0$) в загальній масі грошей ($M3$) свідчить про недостатній розвиток безготівкових розрахунків, незадовільну структуру грошової маси, наявність значних обсягів обороту тіньової економіки, втрату довіри населення до банківських структур, але все ж з 1996-2010 рр. є певна позитивна динаміка щодо її зміни (від 43,1-30,61 %) (табл. 12.1).

Агрегат $M1$ складається з *агрегату $M0$* і засобів на поточних та ощадних рахунках банків до запитання. Кошти на рахунках можуть використовуватися для платежів у безготівковій формі, через трансформацію в готівкові кошти і без переведення на інші рахунки.

Для розрахунків власники рахунків виписують платіжні доручення (переважна форма розрахунків в українській економіці) або чеки та акредитиви. Їхньою особливістю є те, що депозити не приносять значних відсотків, але дають змогу їхнім власникам скористатися ними в будь-який час.

Агрегат $M2$ містить *агрегат $M1$* , термінові та заощаджувальні депозити в банківських установах .

Заощаджувальні депозити в банківських установах знімаються в будь-який час і перетворюються на готівку (але це правило не діє в період фінансових, економічних криз, коли центральний банк може заблокувати всі строкові рахунки). Термінові депозити доступні вкладникові лише по закінченню певного строку, у них менша ліквідність, ніж у заощаджувальних депозитах.

Агрегат $M3$ містить *агрегат $M2$* , заощаджувальні вклади в спеціалізованих кредитних закладах, а також цінні папери, які обертаються на грошовому ринку, в тому числі комерційні векселі, які виписуються підприємствами. Ця частина коштів, яка вкладена в цінні папери, створюється не банківською системою, але перебуває під її контролем, оскільки перетворення векселя на засіб платежу потребує, як правило, акцепту банку, тобто гарантії його сплати банком у випадку неплатоспроможності емітента.

До *агрегату $M3$* входять також трастові операції банків (довірчі операції банків): управління майном приватних осіб, які позбавлені права здійснювати цю функцію; вкладення грошей в акції і нерухомість, сплата грошей, податків; платіжні операції юридичних осіб; гарантування позик; зберігання ЦП, продаж акцій на фондовому ринку.

Між агрегатами необхідна рівновага, інакше порушується грошовий обіг. Практика показує, що рівновага буде, якщо $M2 - M1$ (вона закріплюється в разі, якщо $M2 + M3 - M1$).

У цьому випадку грошовий капітал переходить з готівкового обігу на безготівковий. При порушенні цього співвідношення між агрегатами в грошовому обігу починаються ускладнення: недостатність грошових знаків, зростання цін тощо.

Щоб визначити грошову масу держави, використовують різну кількість агрегатів (наприклад, у США - 4, у Франції - 2). В Росії та Україні для розрахунку сукупної грошової маси використовують агрегати $M0$, $M1$, $M2$ і $M3$.

Близько третини грошової маси в Україні припадає на готівкові гроші.

Збільшення кількості готівкових грошей, які обслуговують населення (а в сучасних умовах до них часто звертаються юридичні особи) спричинює нестачу грошей у державі.

Перехід грошей з безготівкового обігу на готівковий - результат жорсткої фінансової політики, який призводить до розширення ухилень від сплати податків. Крім того, скорочення безготівкового обороту свідчить про зниження здатності держави впливати на реальні господарські процеси.

На грошову масу впливають два фактори:

- кількість грошей;
- швидкість обертання грошей.

Грошова маса

Кількість грошової маси визначається державою - емітентом грошей, а саме - його законодавчою владою. Збільшення емісії зумовлене потребами товарного обороту і держави.

В Україні головна причина збільшення грошової маси - держава, точніше великий

дефіцит державного бюджету, який значною мірою погашався в 1992-1994 рр. випуском додаткових грошей в обіг. Товарний оборот в той же час у реальному вираженні скоротився через падіння темпів виробництва.

Крім грошових агрегатів, які представляють грошову масу, НБУ також визначає показник, що називається *грошовою базою*.

Показник *грошової бази* не є ще одним агрегатом грошової маси. Це якісно інший показник, що характеризує масу грошей з боку прояву її на балансі центрального банку, який їх безпосередньо контролює і регулює, впливаючи в кінцевому підсумку і на загальну масу грошей.

Грошова база включає: запаси всієї готівки поза банківською системою та в касах банків (готівка випущена НБУ і не повернута в його фонди) ($M_0 + M_{kb}$) та суму резервів банків (КБ) на їх кореспондентських рахунках у ЦБ (M):

$$I\delta = M_0 + M_{kb} + M_{res}$$

Відмінності між грошовою масою і грошовою базою полягають у тому, що якщо грошова маса у своєму складі має всі елементи - від найвужчого показника M_0 до найширшого агрегату M_3 , то грошова база охоплює лише сукупність готівки емітованої НБУ та залишки коштів комерційних банків на їхніх рахунках у національному банку. Емітовані національним банком гроші називаються базовими грошима.

Величина грошової маси і грошової бази залежить від стану і розвитку економічного потенціалу, швидкості обігу грошей та інших факторів, передбачених і не передбачених грошово-кредитною політикою. Суттєвим механізмом впливу на створення грошової маси є використання банківськими установами грошово-кредитної мультиплікації.

Швидкість обігу грошей

Швидкість обігу грошей характеризує частоту (оберти), з якою кожна одиниця готівкових, в обороті, грошей (гривня, долар тощо) використовується в середньому для реалізації товарів і послуг за певний період (рік, квартал, місяць).

Виходячи з відомого рівняння обміну І. Фішера $MV = PQ$, величину швидкості обігу грошей можна визначити за формулою

$$V = \frac{P \cdot Q}{M}$$

де V - швидкість обігу грошей;

P - середній рівень цін на товари (індекс цін готових товарів та послуг);

Q - фізичний обсяг товарів та послуг, що реалізовані в певному періоді (номінальний національний продукт);

M - середня маса грошей, що перебуває в обороті за певний період (статистична кількість грошей).

Американський економіст І. Фішер здобув визнання у західній економічній теорії завдяки праці "Купівельна спроможність грошей" (1921 р.). У цій книзі він обґрунтував залежність рівня цін від маси грошових засобів, що використовуються під час здійснення товарообігу (трансакційних операцій).

Показник швидкості обігу грошей (V) називають - показником ділової активності в державі, тому що величина V залежить від:

- частоти і обсягів товарних операцій (трансакцій) між усіма суб'єктами господарювання;

- рівня розвитку ринкових зв'язків між суб'єктами процесу відтворення;

- збалансованості попиту і пропозиції на ринку;

- рівня розвитку маркетингу;

- рівня інфляції;

- рівня розвитку економічної інфраструктури (транспорт, торгівлі, банківської справи, цінних паперів) та інших факторів.

Показник V показує, скільки разів у середньому за рік певна грошова одиниця

витрачається на купівлю товарів і послуг, тобто відображає інтенсивність руху грошей.

У банківській практиці швидкість обігу грошей розраховується як відношення номінальної величини ВВП (P_0) до агрегату M_0 або M_1 .

Наприклад, в Україні в 2010р. ВВП (номінальний) становив 1094,607 млрд грн, грошова маса $M_1 = 289,894$ млрд грн; звідси швидкість обігу грошей $V = (1094,607/289,894) = 3,78$ обертів (тобто за 1 рік середня швидкість обігу грошової маси, яка входить до агрегату M_1 , дорівнює 3,78 разу).

В європейських країнах цей показник в середньому дорівнює 8-10 обертів/рік. Це свідчить про іншу динаміку інтенсивності використання запасу грошей в обігу (практично в 2-3 рази), що прямо пропорційно діловій активності всіх суб'єктів господарювання.

З показником швидкості обігу грошей обернено пропорційно пов'язаний коефіцієнт монетизації ВВП - відношення грошової маси до номінальної величини валового внутрішнього продукту:

$$K_M = \frac{M}{ВВП} \quad \text{або} \quad K_M = \frac{1}{V},$$

де K_M - коефіцієнт монетизації;

M - маса грошей на кінець року, взята за агрегатом M_2 ;

$ВВП$ - річний обсяг, виробленого валового внутрішнього продукту (за поточними цінами);

V - швидкість грошей (кількість обертів грошової одиниці).

Чим вищий цей показник - тим краще. Це пов'язано з тим, що збільшення цього показника вказує на посилення мобільності економіки, яка досягається зростанням ступеня варіантності в поведінці господарюючих суб'єктів: підвищення рівня монетизації ВВП означає, що учасники суспільного виробництва значну частину виробленого продукту схильні зберігати не в натуральній (у вигляді незавершеного виробництва, виробничих запасів тощо), а у вартісній формі.

12.4. Закон грошового обігу

Закон вартості і форма його прояву у сфері обігу (закон грошового обігу) є характерним для всіх суспільних формацій, у яких існують товарно-грошові відносини. Аналізуючи шляхи розвитку форм вартості грошового обігу, *К. Маркс* вивів **закон грошового обігу**, сутність якого виражається в тому, що *кількість грошей, необхідних для виконання функцій засобу обігу, повинна дорівнювати сумі цін товарів, що реалізуються, яка поділена на кількість обертів (швидкість обороту) однойменних одиниць*. **Закон грошового обігу** виражає економічну взаємозалежність між масою товарів в обігу, рівнем їхніх цін і швидкістю обігу грошей.

Розвиток кредитних відносин обернено впливає на кількість грошей. Зменшення кількості грошей спричинене погашенням певної частини боргових вимог і зобов'язань шляхом взаємозаліку. *Кількість грошей для обігу і платежу визначається в умовах розвинутого кредитного господарства такими умовами:*

- загальним обсягом товарів та послуг, що перебувають в обігу (пряма залежність);
- рівнем товарних цін і тарифів на послуги (пряма залежність, тому що чим вищі ціни, тим більше потрібно грошей);
- ступенем розвитку безготівкових розрахунків (обернена залежність);
- швидкістю обігу грошей, зокрема кредитних (обернена залежність).

Таким чином, закон, що визначає кількість грошей в обігу ($KГ$), набуває такого вигляду:

$$KГ = \frac{\sum СЦ - К + П - В}{O}$$

де $\sum СЦ$ - сума цін товарів і послуг, які реалізуються в певний період;

- K - сума цін товарів і послуг, які продані в кредит (\hat{K});
 Π - сума платежів за борговими зобов'язаннями ($\hat{\Pi}$);
 V - сума взаємопогашуваних безготівкових платежів (\hat{V});
 O - середня кількість обігів грошової одиниці.

Отже, сутність закону грошового обігу полягає в тому, що в обігу кожної економічної системи (економіки) на певний період повинна бути та необхідна сума грошей (M), яка потрібна всім активним суб'єктам господарювання для оплати товарів і послуг за поточними ринковими цінами.

Між загальною кількістю грошей і швидкістю їхнього обігу існує певний зв'язок. Він виявляється в тому, що зі збільшенням швидкості обігу грошей їхня кількість, яка необхідна для забезпечення обігу всієї товарної маси, зменшується, і навпаки, при зменшенні швидкості обігу грошей їхня кількість, яка необхідна економічній системі для обслуговування товарно-грошових операцій, збільшується.

На кількість грошей, необхідних для обігу, безпосередньо повинна впливати кількість товарів і послуг, які вироблені та реалізовані за певний період, а зворотний вплив на кількість грошей, необхідних для обігу, мають: розвиток кредитних відносин, безготівкові розрахунки, а також швидкість обігу грошей як основний показник ділової активності всіх суб'єктів господарювання в економічній системі.

Забезпечення стійкості грошового обігу, його впорядкування та стабілізації мають найважливіше значення для нормалізації товарно-ринкових відносин у будь-якій країні. Адже грошам, що перебувають в обігу, належить особлива роль: саме через їхнє посередництво здійснюється суспільне оцінювання затрат і результатів праці різних товаровиробників, відбувається розподіл національного продукту між споживачами та здійснюються зв'язки між усіма суб'єктами господарювання. За відсутності стійкості валюти, яка спричинена збалансованістю між кількістю грошей і товарною масою, що перебувають в обігу, ринок стає непрогнозованим та непередбаченим, що призводить до інфляційних процесів, які можуть досягти катастрофічних масштабів:

- при металевому обігу кількість грошей регулювалася стихійно, за допомогою грошей у функції засобу накопичення та заощадження (скарбу). Якщо потреба в грошах зменшувалася, то зайві гроші (золота монета) вилучалися з обігу в скарби, а якщо збільшувалась, то відбувався приплив грошей в обіг. Тому кількість грошей в обігу завжди підтримувалась на необхідному рівні.

- при обігу розмінних на золото банкнот можливість їхнього вільного обміну на метал (золото, срібло) виключає перебування в обігу зайвої кількості їх.

- якщо обіг обслуговується банкнотами, нерозмінними на золото, чи паперовими грошима (казначейськими білетами), то в цьому випадку обіг готівкових грошей здійснюється відповідно до закону паперово-грошового обігу.

Нічим не обмежена емісія грошей призводить до порушення цього закону, перепоповнення сфери грошового обігу зайвими грошовими знаками та їхнього знецінення.

Умови та закономірності підтримки грошового обігу визначаються взаємодією двох факторів: потребами господарства в грошах та фактичним надходженням грошей в обіг. Це головна умова стабільності грошової одиниці.

Якщо в обігу більше грошей, ніж потребує господарство, то це призводить до знецінення грошей - зниження купівельної спроможності грошової одиниці.

Існує багато механізмів зміни маси грошей в обороті, зокрема:

- емісія готівкових грошей Національним банком України (НБУ) і продаж її банкам (КБ);
- емісія безготівкових грошей Центральним банком;
- надання позичок комерційним банкам шляхом їхнього рефінансування;
- через купівлю в банківських установах цінних паперів;
- через купівлю в банківських установах та їхніх клієнтів іноземної валюти для поповнення золотовалютного резерву;

- купівля готівкових грошей банківськими установами у НБУ;
- вилучення безготівкових грошей з обороту шляхом погашення зобов'язання КБ перед НБУ;
- безготівкова емісія грошей банківськими установами через *грошово-кредитну мультиплікацію* їхніх вільних резервів та депозитних вкладів.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте сутність поняття «грошовий оборот».
2. Поняття грошової маси.
3. Складові грошової маси.
4. Інфляція та її причини.
5. Активні та пасивні гроші.
6. Економічна основа грошового обороту.
7. Основні суб'єкти грошового обороту, та ринки які він обслуговує.
8. Закон обігу паперових грошей.
9. Швидкість обігу грошей.
10. Поняття грошової бази, та формула за якою вона вичислюється.

Тема 13. Грошовий ринок

План:

- 13.1. Сутність і структура грошового ринку та механізм його функціонування
- 13.2. Попит і пропозиція грошей. Грошово-кредитний мультиплікатор
- 13.3. Характеристика облікового ринку та його особливості
- 13.4. Характеристика та операції міжбанківського ринку

Рекомендована література: [1-6,15,16,27,33,40,43,44]

Основні терміни і поняття: грошовий ринок, депозитні та позичкові зобов'язання, кредитори, позичальники, ринок грошей, ринок капіталу, ринок банківських кредитів, ринок послуг НФКУ, фондовий ринок, ринок позичкових зобов'язань, валютний ринок, ринок цінних паперів, попит та пропозиція на гроші.

13.1. Сутність і структура грошового ринку та механізм його функціонування

Грошовий (монетарний) ринок - це сукупність усіх грошових ресурсів країни, що постійно переміщуються, розподіляються та перерозподіляються під впливом попиту і пропозиції з боку різних суб'єктів економіки.

У західній та вітчизняній літературі *грошовий ринок* нерідко ототожнюють з фінансовим ринком. *З таким підходом можна погодитись*, якщо сам фінансовий ринок трактувати широко - як особливий сектор ринку, на якому формуються і балансуються попит і пропозиція на всі види фінансових інструментів (гроші, облігації, акції, депозитні сертифікати, тощо).

У сучасних умовах *грошовий ринок* охоплює сукупності операцій з короткостроковим та довгостроковим позиковим капіталом. Основними джерелами його утворення стають заощадження домашніх господарств.

Як правило, їх акумулюють фінансові посередники і на ринковій основі передають у позичку функціонуючим підприємствам як інвестиції.

Об'єктивною передумовою функціонування грошового ринку є незбіг потреби у фінансових ресурсах з джерелами її задоволення. Кошти можуть бути в наявності в одних власників, а інвестиційні потреби виникають в інших. *Грошовий ринок* виступає посередником руху коштів від їх власників до користувачів. Він являє собою особливу

форму організації руху грошових коштів у національній економіці і призначений забезпечити підприємствам, державі і фізичним особам належні умови для залучення необхідних коштів і продажу тимчасово вільних ресурсів.

За економічною сутністю **грошовий ринок** - це сукупність економічних відносин, пов'язаних з розподілом фінансових ресурсів, купівлею-продажем тимчасово вільних грошових коштів і цінних паперів.

Об'єктами відносин на фінансовому ринку є грошово-кредитні ресурси, цінні папери та позичкові угоди, суб'єктами відносин - держава, підприємства різних форм власності, окремі громадяни.

В організаційному плані **грошовий ринок** - це сукупність ринкових фінансових інституцій, що супроводжують потік коштів від власників фінансових ресурсів до позичальників. До них належать комерційні банки, валютні та фондові біржі, інвестиційні фонди компаній, лізингові організації, пенсійні та страхові фонди, національний банк, позабіржові торговельні системи, розрахунково-клірингові організації, депозитарії, інвестиційні керуючі, реєстратори, інші фінансові інституції, які, відповідно до чинного законодавства, можуть здійснювати операції на фінансовому ринку.

Отже, **грошовий (фінансовий ринок)** - це економічний простір, на якому формуються та функціонують обмінно-перерозподільні відносини, що пов'язані з процесами купівлі-продажу грошових (фінансових) ресурсів та фінансових фондів.

Взаємовідносини продавців та покупців на грошовому ринку подано на рис. 13.1.

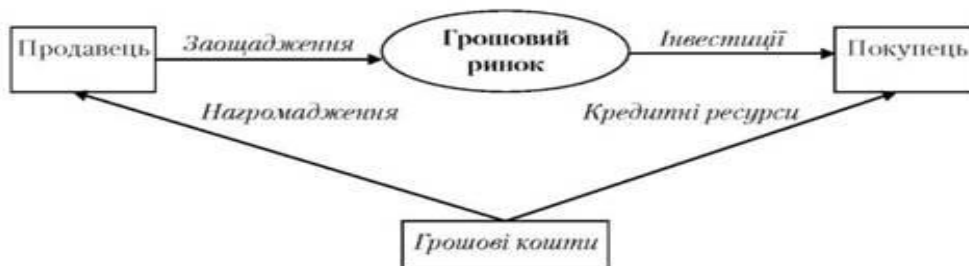

Рис. 13.1– Взаємовідносини продавців та покупців на грошовому ринку

Головними суб'єктами грошового (фінансового) ринку є домашні господарства, у яких здебільшого випадків доходи перевищують видатки на величину заощаджень. Через фінансові інститути заощадження перетворюються на інвестиції для фірм, що дає їм змогу розширити свою діяльність (рис. 13.2).

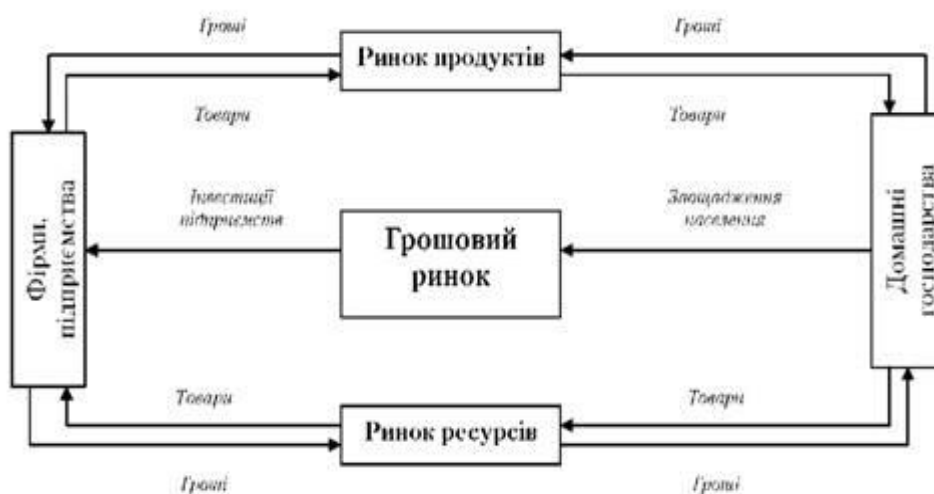

Рис. 13.2– Місце і роль грошового (фінансового) ринку в системі ринкових відносин

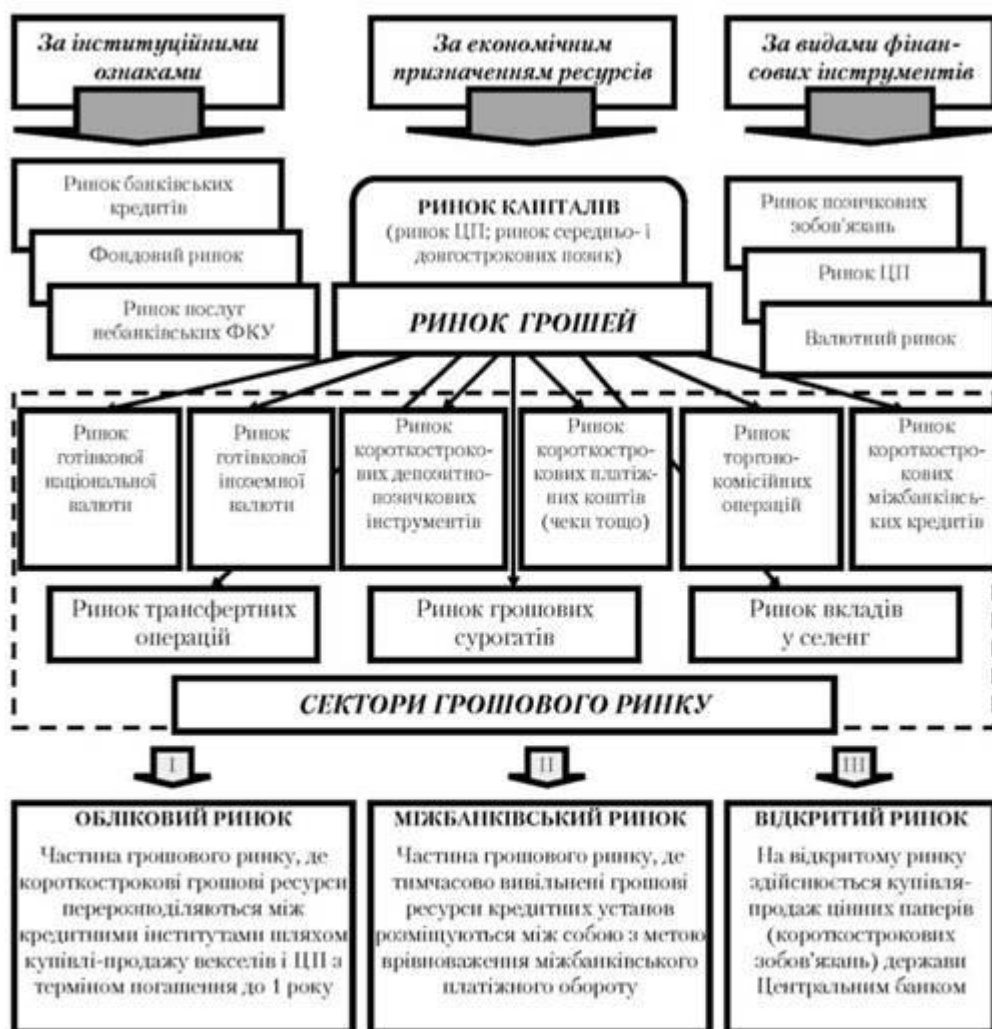
Сутність грошового ринку проявляється в таких **функціях**:

- мобілізація тимчасово вільних фінансових ресурсів;

- розподіл акумульованих вільних коштів між численими кінцевими споживачами;
- прискорення обороту капіталу, що сприяє активізації економічних процесів у державі;
- забезпечення умов для мінімізації фінансових ризиків.

Грошовий ринок досягає найбільшої ефективності, якщо задіяні усі його складові: *ринок грошей, ринок капіталів, валютний ринок, ринок кредитів, ринок цінних паперів, ринок фінансових послуг.*

Залежно від призначення й рівня ліквідності фінансових активів розрізняють два основних сегменти грошового ринку: *ринок грошей та ринок капіталів* (рис. 13.3).

Головна функція грошового ринку – збалансування попиту і пропозиції грошей і формування ринкового рівня відсотка як ціни грошей.

Рис. 13.3– Структура грошового ринку

Ринок грошей - монетарний ринок, де продаються грошові кошти у вигляді короткострокових позик (до одного року) і депозитних операцій з метою обслуговування руху обігових коштів підприємств, банків, населення і держави.

Об'єктом купівлі-продажу стають тимчасово вільні кошти і валюти, а суб'єктами ринку грошей виступають фінансово-кредитні інститути, які мобілізують і перерозподіляють грошові кошти юридичних та фізичних осіб і держави. Ринок грошей складається з валютного ринку та ринку банківських кредитів.

Ринок грошей характерний тим, що він дуже чутливий до будь-яких змін в економіці та фінансовій сфері. Тому попит і пропозиція тут надто мінливі, а відсоток як ціна грошей часто змінюється під їхнім впливом. Через це він є найбільш реальним індикатором кон'юнктури грошового ринку взагалі і слугує базою формування відсоткової політики в країні.

Ринок капіталів охоплює відносини акумулювання й купівлі-продажу середньострокових і довготермінових кредитів і фінансових активів строком використання понад один рік. *Структурними сегментами ринку капіталів* є ринок цінних паперів і ринок середньо- та довготермінових банківських кредитів.

На ринку капіталів кредитори і позичальники домовляються про обмін грошових коштів на фінансові інструменти (акції, облигації), які можна перепродати за іншою альтернативною вартістю, яку визначає фінансовий ринок.

Особливістю цього ринку є те, що попит і пропозиція тут менш рухливі, рівень відсоткової ставки залишається більш стабільним. Фінансові активи, що обертаються на ринку капіталів, як правило, менш ліквідні, мають найбільший рівень фінансового ризику і, відповідно, високий рівень дохідності.

Структуру грошового ринку за видами фінансових інструментів можна розподілити на три сегменти:

- ринок позичкових зобов'язань;
- ринок цінних паперів;
- валютний ринок.

Хоча в організаційно-правовому аспекті ці ринки функціонують самостійно, між ними існує тісний зв'язок. Грошові кошти можуть легко переміщуватися з одного ринку на інший, одні й ті самі суб'єкти можуть здійснювати операції одночасно чи поперемінно на кожному з них. Наприклад, комерційний банк на грошовому ринку за допомогою своїх депозитних зобов'язань мобілізує кошти, які може розмістити на ринку цінних паперів або на валютному ринку, і навпаки.

Ринок позичкових зобов'язань - це процес залучення коштів у грошовій формі на умовах повернення, платності й строковості. *Ринок позичкових зобов'язань* є одним із найстаріших і найважливіших сегментів грошового ринку.

Суб'єктами цього ринку є кредитори, позичальники і держава в особі центрального банку, який контролює виконання чинного законодавства учасниками ринку кредитів і регулює ринок за допомогою економічних методів.

Об'єктом є не самі гроші, а лише право на тимчасове користування грошовими коштами.

Організаційно-функціональними учасниками ринку кредитних ресурсів є комерційні банки, брокерські контори, дисконтні компанії та інші фінансово-кредитні інституції. Усі вони виконують посередницькі функції, залучають вільні фінансові ресурси від юридичних і фізичних осіб і надають їх у тимчасове користування іншим економічним агентам, які потребують додаткових коштів. У такий спосіб фінансові посередники забезпечують міжгалузевий та міжрегіональний перерозподіл грошового капіталу.

Джерелом коштів, що циркулюють на ринку, є кошти, акумульовані на депозитних рахунках банків, залишки коштів на розрахункових та інших рахунках юридичних осіб, вільні кошти населення і кошти, акумульовані центральним банком держави. Мобілізовані фінансові ресурси використовуються для надання короткострокових, середньострокових та довгострокових позичок. Короткострокові кредити залучаються, як правило, для поповнення обігових коштів та усунення тимчасових розривів у фінансуванні. Вони надаються терміном до одного року і за своєю економічною сутністю є ринком грошей.

Важливою складовою грошового (фінансового) ринку є ринок цінних паперів, який ще називають фондовим ринком. *Фондовий ринок* охоплює частину кредитного ринку і повністю - ринок інструментів власності. Іншими словами, *цей ринок інтегрує операції щодо боргових інструментів, інструментів власності, а також їхніх похідних, що виражається через випуск спеціальних документів (цінних паперів), які мають власну вартість і можуть продаватися, купуватися та погашатися.*

Фондовий ринок виступає засобом забезпечення нормального функціонування всіх галузей економіки, а також засобом поєднання державних, інституційних та індивідуальних інтересів, захисту грошових коштів населення від інфляції та поліпшення його матеріального

становища.

Інструментами забезпечення обороту фінансових ресурсів на фондовому ринку є цінні папери (рис. 13.4).

Рис. 13.4 – Класифікація цінних паперів

Цінні папери - грошові документи, що засвідчують право володіння та, визначають взаємовідносини між особою, яка їх випустила, та їх власником і передбачають, як правило, виплату доходу у вигляді дивідендів або відсотків, а також можливість передання грошових та інших прав, що випливають з цих документів, іншим особам.

Акція - це документ, який засвідчує право на певну частину власності акціонерного товариства і дає право на отримання доходу від неї у вигляді дивідендів. Існують різні види акцій, які встановлюють різні права їхніх власників: прості й привілейовані; іменні та на пред'явника; паперові та електронні; номінальні та без номіналу; платні та преміальні; з вільним та з обмеженим обігом (рис. 13.5).

Рис. 13.5– Види акцій та їхня характеристика

Паперові акції - це цінні папери, які емітуються з дотриманням певних вимог щодо їхнього оформлення і друку. Друкування акцій можуть здійснювати тільки уповноважені організації з дотриманням вимог щодо їхнього захисту від підробки. При цьому іменні акції мають найбільш надійний захист, оскільки ведеться книга реєстрації. Електронні акції існують у вигляді записів на файлах у комп'ютерах. Облік акцій ведеться в депозитарії.

Номінальні акції - це цінні папери, на яких позначається їхня номінальна вартість. В окремих випадках вона може не вказуватись, тобто це акція без номіналу. **Платні акції** - це акції, що купуються під час їхнього випуску. **Преміальні акції** пов'язані з капіталізацією нагромадженого нерозподіленого прибутку. Вони розподіляються між акціонерами пропорційно кількості придбаних ними платних акцій. Акції з вільним обігом можуть без

будь-яких обмежень переходити від одного власника до іншого. Акції з обмеженим обігом або взагалі не можуть переходити до іншого власника, або тільки в обмежених, раніше визначених випадках.

Облігація - це боргове зобов'язання позичальника перед кредитором, яке оформляється не кредитною угодою, а продажем-купівлею спеціального цінного папера. Облігації поділяються на різні види залежно від емітента, способу виплати доходу, термінів, на які вона випускається, умов обігу та надійності.

Залежно від емітента, тобто того, хто їх випускає, облігації поділяються на *державні, місцеві, інституційні, а також корпоративні*. Державні облігації випускають центральні органи управління. Як правило, емітентом є Міністерство фінансів. Залучені кошти спрямовуються на покриття бюджетного дефіциту чи на фінансування певних інвестиційних проектів. Облігації місцевих позик випускають місцеві органи управління. Інституційні облігації випускаються суб'єктами підприємницької діяльності, фінансовими компаніями, корпоративні - акціонерними товариствами.

Казначейські зобов'язання - це вид цінних паперів на пред'явника, які розміщуються серед населення виключно на добровільних засадах і які свідчать про внесення їхнім власником грошових засобів до бюджету й дають право на отримання фінансового доходу. Можуть бути випущені такі види казначейських зобов'язань: довгострокові (від п'яти до десяти років), середньострокові (від одного до п'яти років), короткострокові (до одного року).

Рішення про випуск довго - та середньострокових казначейських зобов'язань приймається урядом.

Ощадний сертифікат - це письмове свідоцтво банку про депонування коштів. Власник сертифіката має право на одержання доходу у вигляді відсотка, розмір якого визначається банком. Банки видають сертифікати строкові та до запитання, іменні та на пред'явника.

Вексель - це письмове й безспірне зобов'язання позичальника сплатити після настання строку певну суму грошей власникові векселя. Векселі є двох видів - *прості й переказні*. *Простий вексель* - це письмове зобов'язання, яке позичальник видає кредитору про сплату визначеної суми грошей після настання строку. *Переказний вексель* є письмовим наказом кредитора позичальникові про сплату йому або тому, кого він зазначить, певної суми грошей після настання строку. Цей вексель набуває сили зобов'язання лише після того, як позичальник акцептує його. Порядок випуску та обігу векселів визначає уряд.

Приватизаційні цінні папери є різновидом державних цінних паперів. Вони надаються лише громадянам і підтверджують право їхніх власників на безкоштовне одержання в процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, а також земельного фонду.

Депозитні свідоцтва - це цінні папери, які підтверджують, що особа володіє акціями однієї з іноземних корпорацій, які зберігаються в одному з банків, та має право на одержання дивідендів, а також на частку активів цієї корпорації в разі її ліквідації. Депозитні свідоцтва забезпечують доступ корпорацій на іноземні фондові ринки.

Варанти є спеціальним видом цінних паперів. Вони випускаються разом із привілейованими акціями та облігаціями й дають власникові право купувати прості акції за обумовленою ціною протягом обумовленого періоду. Інвестори можуть одержувати прибуток на різниці курсів простих акцій у разі його зростання порівняно з обумовленим у варанті.

Спекулятивними об'єктами фондової торгівлі є також опціони й ф'ючерси.

Опціон - це угода між партнерами, один із яких виписує і продає опціонний сертифікат, а інший купує його, тобто отримує право до обумовленої дати за фіксовану ціну придбати певну кількість акцій в особи, яка виписала опціон, або ж продати їх.

Ф'ючерс також є контрактом, згідно з яким особа, що уклала його, бере на себе зобов'язання після закінчення певного строку продати клієнтові відповідну кількість фінансових інструментів за обумовленою ціною.

Інвестиційні сертифікати - це цінні папери, що випускаються виключно інвестиційним фондом чи інвестиційною компанією і дають право їхньому власнику отримувати дохід у вигляді дивідендів.

Фондова біржа є особливим посередником на ринку цінних паперів, виступаючи центром торгівлі ними. Вона виконує *три основні функції* - посередницьку, індикативну та регулятивну. Сутність *посередницької функції* полягає в тому, що фондова біржа створює достатні й всебічні умови для торгівлі цінними паперами емітентам, інвесторам та фінансовим посередникам. *Індикативна функція* фондової біржі полягає в оцінці вартості й привабливості цінних паперів. *Регулятивна функція* фондової біржі виражається в організації торгівлі цінними паперами.

Грошовому ринку властиві елементи звичайного ринку - попит, пропозиція, ціна. *Особливості грошового ринку* визначають особливості кожного з елементів: *попит* має форму попиту на позики, *пропозиція* - форму пропозиції позик, а *ціна* - форму відсотка на позичені кошти.

Розмір відсотка визначається не величиною вартості, яку несуть у собі позичені гроші, а їхньою споживчою вартістю - здатністю надавати позичальнику потрібні блага. Тому розмір відсоткового платежу залежить не лише від розміру позики, а й від терміну її дії.

На *грошовому ринку* розрізняють кілька видів відсотків: *облігаційний, банківський, обліковий, міжбанківський* тощо.

Облігаційний відсоток - норма доходу, встановлена за цінними паперами. Він має забезпечити зацікавленість інвесторів у вкладанні грошей у цінні папери. Цей відсоток повинен мати вищу ставку, ніж відсоток за банківськими депозитами, оскільки останні ліквідніші, ніж цінні папери.

Банківський відсоток - узагальнена назва відсотків за операціями банків.

Депозитний відсоток - норма доходу, яку виплачують банки своїм клієнтам за їхніми депозитами.

Позиковий відсоток - норма доходу, яку стягує банк із позичальників за користування позиченими коштами. Ставки позикового відсотка повинні бути вищими за ставки депозитного відсотка, оскільки за рахунок цієї різниці в ставках банки одержують дохід, який називається маржею, і формують свій прибуток.

Облігаційний та депозитний відсотки визначають первинну ціну, яку мають гроші на початковому етапі надходження на грошовий ринок. Їхній рівень визначає дохідність найбільш представницьких фінансових активів - облігацій та депозитів. Тому рівень ставок є найвідчутнішим стимулятором пропозиції грошей на ринку.

Наслідки зміни ставки відсотка різні й зачіпають як грошову сферу, так і реальну економіку: виробництво, інвестиційну сферу, сферу обігу тощо.

Зміни ставки відсотка впливають насамперед на попит на грошовому ринку: із зростанням ставки попит знижується, а зі зниженням - підвищується. Оскільки пропозиція грошей автоматично не веде до зміни ставки, на ринку порушується рівновага: при підвищенні ставки виникає надлишок грошей, що загрожує інфляцією, а при зниженні ставки - нестача грошей, що загрожує дефляцією.

Обліковий відсоток є нормою доходу, яку Центральний банк стягує із комерційних банків за позики, видані під заставу комерційних векселів.

Облікова ставка є найнижчою серед процентних ставок НБУ і є орієнтиром вартості грошових засобів. Як правило, Банківські установи встановлюють процентні ставки по депозитам нижче, а по кредитах - вище облікової ставки НБУ.

Використання облікової ставки Центральним банком при видачі позик комерційним банкам, тобто на самому початку надходження грошей в обіг, перетворює її на офіційний норматив ціни грошей, на який орієнтуються всі суб'єкти грошового ринку.

Отже, Центральний банк може використовувати ставку відсотка як інструмент вирівнювання циклічних коливань - стримувати їх на стадії зростання і стимулювати на стадії спаду. *Відсоток* - важливий інструмент банківської політики, банківської конкуренції,

і водночас важливий фактор консолідації банків у цілісну систему. Без правильного використання цього інструмента неможливо забезпечити ефективне функціонування банківської системи.

Таким чином, *відсоткові ставки грошового ринку* пов'язані зі ставками інших секторів фінансового ринку, а обліковий відсоток Центрального банку, ставка за казначейськими векселями, міжбанківські ставки за одноденними позиками ("добові гроші") є базисними для всієї системи відсоткових ставок.

13.2. Попит і пропозиція грошей. Грошово-кредитний мультиплікатор

Грошовий ринок, як і будь-який інший, існує і функціонує для досягнення певного балансу між попитом і пропозицією на всі фінансові інструменти цього ринку і насамперед на гроші. Саме тому необхідно вивчати такі важливі категорії цього ринку, як попит та пропозиція грошей.

Попит на гроші виступає як запас грошей, який прагнуть мати у своєму розпорядженні економічні суб'єкти на певний момент часу. (Це бажання економічного суб'єкта мати певну частину свого портфеля активів - багатства - в ліквідній формі).

Попит на гроші формується з таких складових:

- попит на гроші як засоби обігу (діловий, операційний або попит на гроші для здійснення угод);

- попит на гроші як засоби збереження вартості (попит на гроші як активи, попит на запасну вартість або спекулятивний попит).

Попит на гроші відрізняється від попиту на інші товари. Гроші бажані не задля самих себе, а для того, щоб купувати необхідні товари.

Гроші володіють і накопичують їх у формі багатства через їхню представницьку вартість. Але зберігання грошей на "руках" як форми багатства тривалий час повинно бути обмеженим, оскільки їхній власник втрачає можливість отримувати відсоткові доходи й дивіденди. Тому попит на гроші зумовлений потребою здійснювати трансакційні операції і бажанням володіти активами в майбутньому, тобто утримувати їх як засіб накопичення вартості.

У цілому *попит на гроші формується як:*

- попит на гроші для операцій (трансакційний попит);

- для накопичення купівельної спроможності (попит на гроші як на актив), що зумовлено виконанням грошима двох основоположних функцій: як засобу платежу та засобу нагромадження.

Трансакційний (операційний) попит на гроші - це попит на гроші для обслуговування усіх видів угод в економіці. Зв'язок між сумою грошей і загальним обсягом операцій в економіці відображений у рівнянні кількісної теорії грошей, яке є макроекономічним рівнянням обміну (воно ґрунтується на метрологічних засадах рівняння І. Фішера):

$$MV = PQ$$

де M - кількість грошей в обігу; V - швидкість обігу грошей; P - рівень цін;

Q - обсяг випуску у реальному вираженні;

PQ - цінова оцінка випущеної продукції, що задає попит на гроші для операцій;

MV - кількість грошей, які мають бути сплачені при купівлі виробленої продукції.

Із рівняння обміну впливає рівняння попиту на гроші:

$$M = PQ/V$$

Рівняння показує, що *трансакційний попит на гроші* залежить від таких факторів, як абсолютний рівень цін, рівень реального доходу, швидкість обігу грошей. Підвищення цін і зростання реального обсягу виробництва підвищують попит на гроші, зростання швидкості обігу грошей, навпаки, зменшує трансакційний попит. Якщо швидкість обігу грошей та рівень обсягу випуску у реальному вираженні стабільні, то кількість грошей, необхідних для обслуговування угод в економіці, змінюється пропорційно рівню цін.

Реальний попит на гроші (скоригований на інфляцію) позитивно пов'язаний із рівнем

економічної активності. Якщо зростає реальний дохід, а отже, і обсяг запланованих та непередбачених операцій, то підвищується реальний попит на гроші, і навпаки. Оскільки операційний попит на гроші залежить від рівня реального ВВП і не залежить від відсоткової ставки, його зображено у вигляді вертикальної лінії.

Пропозиція грошей та механізм її формування. Під пропозицією грошей мається на увазі загальна кількість грошей, що перебувають в обігу; вона складається із агрегатів M_0 , M_1 , M_2 , M_3 .

Пропозиція грошей - це та кількість грошей, що знаходиться в розпорядженні економічних суб'єктів, яку вони можуть спрямувати в оборот за сприятливих умов. Сукупну пропозицію грошей в економіці можна відобразити на рис. 13.6.

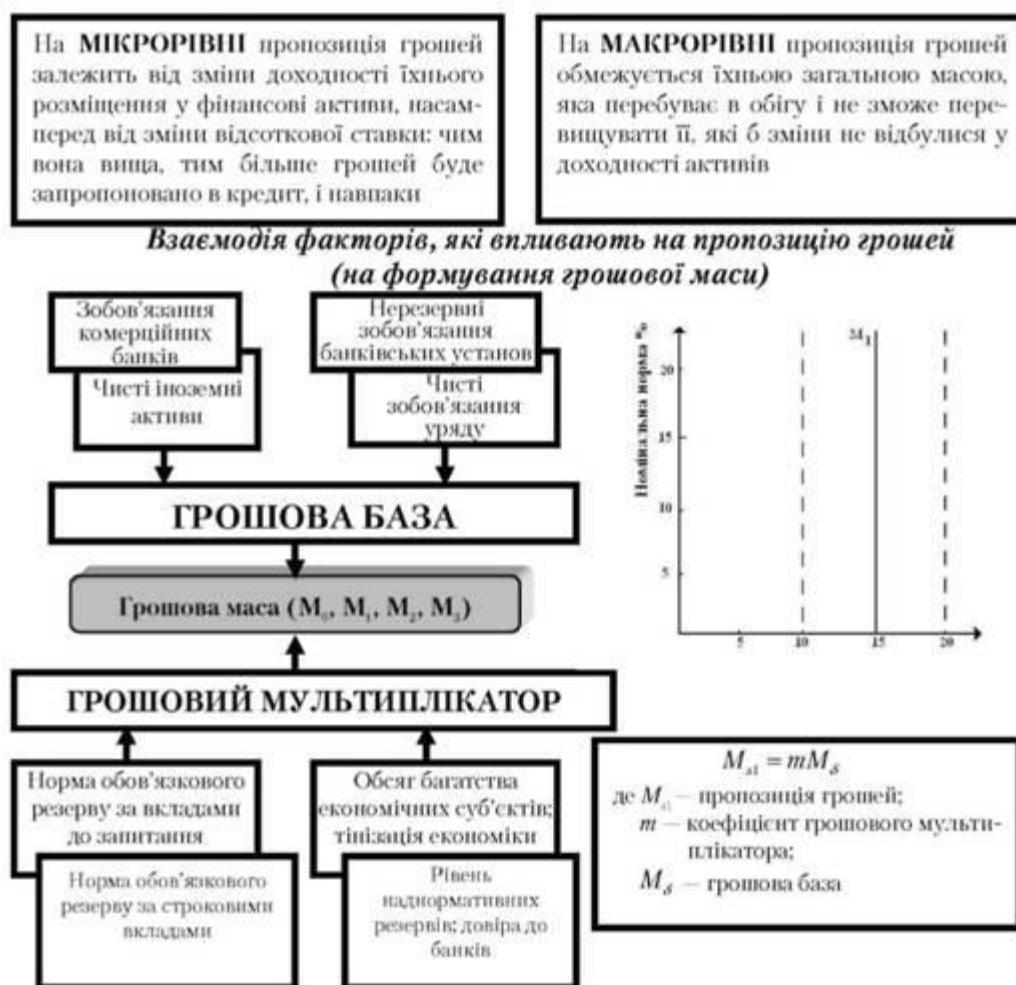

Рис. 13.6 – Формування пропозиції грошей на макро- і мікрорівнях

Найкраща макроекономічна політика полягає у збільшенні грошей сталим темпом. Він має відповідати щорічному темпу потенційного зростання реального ВВП, тобто пропозиція грошей має стійко зростати на 3-5% за рік ("монетарне правило"). Згідно з твердженням монетаристів, дотримання цього правила усуває головну причину нестабільності економіки.

Пропозиція грошей завжди протистоїть на ринку попиту на гроші.

На рівні окремого економічного суб'єкта (мікрорівні) пропозиція грошей залежить від змін, які відбуваються при їхньому розміщенні у фінансові активи, насамперед, від зміни відсоткової ставки (чим вона вища, тим більше грошей буде запропоновано у вигляді кредитів, і навпаки).

Загальний рівень пропозиції грошей, підтримання грошової рівноваги на ринку монетарного товару забезпечується банківською системою держави, виваженою високоефективною грошово-кредитною політикою.

Загальніша модель пропозиції грошей враховує роль центрального банку, поведінку

комерційних банків і можливий відтік частини грошових коштів з депозитів банківської системи в готівку. Вона містить ряд нових змінних.

Грошова база (MB) - сума готівкових грошей (*C*), які є в обігу поза банками, плюс мінімальні банківські резерви (*TR*):

$$MB = C + TR.$$

Готівка поза банками є безпосередньою частиною пропозиції грошей, тоді як банківські резерви впливають на здатність банків створювати нові депозити, збільшуючи пропозицію грошей. Її ще називають грошима активної, або підвищеної, сили, оскільки грошовій базі властивий мультиплікативний вплив на пропозицію грошей.

Грошово-кредитний мультиплікатор - це процес створення нових банківських депозитів (безготівкових грошей) при кредитуванні банками клієнтури на основі додаткових (вільних) резервів, що надійшли до банку ззовні.

Механізм утворення нових безготівкових грошей можна показати в такій послідовності. Приймаючи різні види внесків на свої поточні рахунки, Банківські установи зобов'язуються повернути клієнтам їхні внески в певні строки з виплатою певного відсотка.

Деяку частину, наприклад 10 % загальної суми депозитів, Банківські установи повинні зберігати в центральному банку як обов'язкові резерви. (*Обов'язкові резерви* - це частка банківських депозитів, яка, згідно з вимогами діючих нормативних і законодавчих актів, має зберігатись у формі касової готівки комерційних банків та їхніх депозитів у центральному банку).

Якщо банк вважає за необхідне утримувати на резервному рахунку кошти понад цю суму, то такі кошти називають надлишковим резервом.

Видаючи кредит суб'єкту господарювання, банки перетворюють пасивні гроші на активну грошову масу. Банк відкриває рахунок, з якого боржник виписує чеки для розрахунків зі своїми кредиторами. Чеки надходять в інші банки, збільшуючи їхній депозитний потенціал і можливості кредитування. Таким чином, депозитні суми, надходячи в міжбанківський оборот, приводять до самозростання грошової маси.

Величина грошово-кредитного мультиплікатора як коефіцієнта збільшення кількості грошей в обігу внаслідок операції на монетарному ринку визначається за формулою

$$m = \frac{1}{MR} \cdot 100\%$$

де *MR* - норма обов'язкових резервів. У нашому випадку

$$m = \frac{1}{MR} \cdot 100\% = \frac{1}{10} \cdot 100 = 10\%$$

Показник грошово-кредитної мультиплікації дає НБУ змогу здійснювати контроль за утворенням нових безготівкових грошей (банківських депозитів) як важливої складової частини загальної маси купівельних і платіжних засобів і, таким чином, дотримуватися вимог закону грошового обігу.

На макроекономічному рівні пропозиція грошей формується під впливом фактичної грошової маси в обігу, яка й становить природну межу пропозиції грошей. Тому останню у відповідних умовах можна вважати постійним фактором, який не залежить від динаміки відсоткової ставки. Лише додаткова емісія здатна розширити пропозицію грошей понад природну межу.

Чим вищий рівень прибутку в суспільстві, тим більше укладається угод; чим вищий рівень цін, тим більше необхідно грошей для укладання угод у межах національної економіки.

Попит на грошову масу зменшується із збільшенням відсотка. Чим більший відсоток, тим менш розумно зберігати свої кошти у вигляді готівки. Краще мати їх у вигляді засобів, що дають прибуток. Зі зниженням відсоткової ставки попит на грошову масу зростає.

Грошовий ринок слід розглядати як механізм відносин між юридичними особами, які потребують коштів для свого розвитку, з одного боку, і організаціями й громадянами (населенням, домашніми господарствами), які можуть надати такі кошти, - з іншого.

Цей ринок поєднує три головні складові: обліковий, міжбанківський і валютний ринки. Усі вони виконують декілька основних функцій, у чому й полягає їхня схожість:

- об'єднання дрібних заощаджень населення, держави, приватного бізнесу, закордонних інвесторів і створення потужних грошових фондів;
- трансформація цих коштів у позиковий капітал, що забезпечує зовнішні джерела фінансування підприємств (фірм);
- спрямування частини коштів на міжбанківський ринок, що забезпечує стійкість кредитної системи, а також процес розширеного відтворення через видачу опосередкованих позик за схемами:
 - центральний банк - комерційний банк;
 - комерційний банк - комерційний банк;
 - комерційний банк - підприємство, населення;
 - надання позик державним органам для вирішення невідкладних завдань, покриття дефіциту бюджету.

Таким чином, грошовий ринок дає змогу здійснювати накопичення, оборот, розподіл і перерозподіл грошового капіталу між сферами національної економіки. Водночас це - синтез ринків різних засобів платежу. Як переконує досвід країн із розвинутою ринковою економікою, угоди на грошовому ринку опосередковуються, по-перше, кредитними інститутами (банківськими установами або іншими установами), які беруть у борг або надають грошові позики, по-друге - інвестиційними або аналогічними організаціями, які забезпечують випуск і обіг різного роду боргових зобов'язань, що реалізуються за гроші на обліковому ринку.

Отже, *грошовий ринок* може бути представлений ринком готівки і ринком боргових зобов'язань (облікових або боргових інструментів).

13.3. Характеристика облікового ринку та його особливості

Обліковий ринок - частина грошового ринку, де короткострокові грошові ресурси перерозподіляються між кредитними інститутами шляхом купівлі-продажу векселів і цінних паперів з термінами погашення, як правило, до одного року.

Обліковий ринок виник у XIX ст. в процесі розвитку торгівлі і банківської справи. Його основа - облікові і переоблікові операції банків, тобто купівля-продаж основних першокласних комерційних векселів для мобілізації коштів, отримання прибутку, інвестування, регулювання ліквідності тощо.

З кінця XIX ст. отримав розвиток ринок короткострокових казначейських векселів, які викуповуються для фінансування державного боргу. Їх продають і купують із дисконтом. Поняття облікового ринку в деяких країнах поширюється також на операції з державними облігаціями, до погашення яких залишилося не більше як 5 років.

Облікові ставки значною мірою визначаються ставкою Центрального банку, оскільки останній регулює операції грошового ринку і розмір грошової маси, що перебувають в обігу. Операції на обліковому ринку мають велике значення для управління державним боргом.

До інституційної структури облікового ринку входять такі елементи:

- Центральний банк (в Україні - Національний банк України);
- комерційні банки;
- спеціальні кредитні інститути, кошти яких формуються за рахунок залучення онкольних кредитів і 7-денних позик банків (під цінні папери).

Велике значення на *обліковому ринку* мають онкольний та вексельний кредити. **Онкольний кредит (online credit)** - короткостроковий кредит, який повертається на першу вимогу.

Він видається під забезпечення комерційними, казначейськими й іншими векселями, цінними паперами, товарами; повертається позичальником звичайно з попередженням за 2-7 днів. **Онкольний кредит** вважається найліквіднішою статтею активу банку після касової готівки. Відсоткові ставки за онкольними позиками нижчі порівняно з іншими видами позик.

Обліковий ринок і його інститути допомагають підприємствам здійснювати фінансування на основі короткострокового залучення капіталу - вексельних кредитів. За допомогою комерційних векселів закуповується сировина і товари; повертаються вони за рахунок виручки від проданого готового товару. Вексельний кредит надається здебільшого постачальникам.

Вексельний кредит - це банківська операція з урахування (дисконту) векселів і видачі позик до запитання під забезпечення векселів.

Зарахування, або дисконт, векселів полягає в тому, що банк, придбавши вексель з іменним індосаментом, негайно його оплачує пред'явникові, а платіж отримує тільки з настанням зазначеного у векселі терміну. За достроковий платіж банк отримує з номінальної суми векселя певну винагороду на свою користь, тобто вексель оплачується зі знижкою. Різниця між сумою, яку банк заплатив, придбавши вексель, і сумою, яку він отримує за цим векселем у термін платежу, називається зарахуванням, або дисконтом.

Для підприємств, які інтенсивно використовують векселі, прийнятнішим видом вексельного кредиту є позики, що видаються під заставу векселів. Банки можуть відкривати клієнтам за їхньою заявою спеціальні позикові рахунки і відображати на них суму наданої позики під забезпечення прийнятих векселів. Векселі приймаються (депонуються) при цьому не на повну вартість, а на 60-90 % їхньої номінальної суми, залежно від розміру, визначеного банком конкретному клієнтові, зважаючи на його кредитоспроможність і надійність пред'явлених ним векселів.

Основними інструментами на обліковому ринку є банківські, казначейські і комерційні векселі, інші види короткострокових зобов'язань.

Банківський вексель - це вексель, що засвідчує право його власника одержати і безумовне зобов'язання векселедавця сплатити при настанні обумовленого терміну визначену суму грошей особі, яка дала гроші в кредит банку. Допомагає банкам акумулювати гроші, а векселетримачам одержувати прибуток. Виконує функцію термінового депозиту (від 1 тижня до 1 року) і є засобом накопичення. Може використовуватися векселетримачем як застава.

Банківський вексель дає змогу вигідно розмістити капітал завдяки багаторазовій оборотності, а також високому вищому, ніж за депозитними вкладками. Банківські векселі можуть бути засобами платежу.

Казначейський вексель - один із видів державних цінних паперів, що засвідчує внесення їхнім власником коштів до бюджету і дає право на одержання фіксованого доходу протягом строку володіння цими паперами.

Це короткострокові зобов'язання держави (терміном до 12 місяців). Казначейські векселі випускаються на пред'явника і обертаються на ринку цінних паперів. Випускають їх Центральні банки за дорученням Міністерства фінансів (казначейства) за ціною, меншою від номіналу. Казначейські векселі можуть купувати комерційні банки, а також Центральний банк. Широка їхня емісія приховує в собі загрозу інфляції, оскільки це сурогати грошей, які легко можуть перетворюватись на капітал або депозити. Для комерційних банків це високоліквідні активи, що не приносять високого прибутку; вони є соло-векселями. В Україні казначейські векселі до останнього часу не застосовувалися в обігу.

Комерційний вексель - це вексель, який видається позичальником під заставу товару.

Розрізняють векселі простий і переказний. Простий вексель (соло-вексель) містить просте, нічим не обумовлене зобов'язання векселедавця заплатити власникові векселя після зазначеного терміну певну суму. Переказний вексель (тратта) містить письмову вказівку векселетримача (трасанта), що адресована платникові (трасату), заплатити третій особі (ремітенту) певну суму грошей у визначений термін. Термін обороту тратти - до 90 днів. Переказний вексель повинен мати акцепт - зобов'язання платника (трасата) оплатити цей вексель (тратту) при настанні вказаного в ньому терміну. Акцепт оформлюється написом на векселі ("Акцептований") і підписом платника. За допомогою акцепту особа, що вказана у векселі як платник, стає акцептантом, тобто головним вексельним боржником. Акцептант

відповідає за оплату векселя в зазначений термін, і в разі несплати власник векселя може подати позов проти акцептанта.

Акцептовані банками векселі використовуються при наданні банками позик один одному. Можливий облік (нотація) тратти - її продаж комерційному банку до настання терміну платежу. При цьому необхідний аваль - гарантія платежу авалістом (в даному випадку комерційним банком) за траттою. Оформлюється аваль або гарантійним написом ("Як аваліст за ..."), або видачею окремого документа. Передача векселів здійснюється за допомогою індосаменту - передатного напису.

Банківський акцепт - згода банку на оплату платіжних документів, форма гарантії їхньої оплати; оформлюється банком-акцептантом у вигляді відповідного напису.

Банківські акцепти - це акцептовані банківськими установами тратти з терміном оплати, як правило, до 180 днів. Наприклад, у США ринок банківських акцептів характеризується високою активністю, а найцінніші папери придатні для переобліку в федеральних резервних банках.

Депозитний сертифікат - письмове свідоцтво комерційного банку про депонування грошових ресурсів, яке свідчить про право вкладника на отримання депозиту (внеску).

Депозитні сертифікати бувають термінові і до запитання. На ринку обертаються термінові депозитні сертифікати; вони можуть бути продані вкладниками банку або дилерами з втратою відсотків або передані однією особою іншій за допомогою передатного напису. Як правило, депозитні сертифікати випускаються на великі суми.

Чек - складений за встановленою формою документ, який містить письмовий наказ власника рахунка в комерційному банку заплатити певну суму грошей чеко-тримачеві.

В Україні чеки використовуються для безготівкових розрахунків, а також для отримання готівки з рахунка (грошовий чек). *Чеки бувають:*

- ордерні - виписані на певну особу з обов'язковим попередженням про наказ заплатити;
- чеки на пред'явника - без найменування отримувача;
- іменні - на певну особу.

Чекодавець, як правило, пред'являє чек у свій банк на інкасо. Чек замінює гроші в платіжному обігу, виступає в ролі кредитних грошей. Він повинен мати покриття. Обіг чеків у різних країнах регулюється законами про чеки і Женевською конвенцією. При обігу банківського чека не вказується, кому або за чиїм наказом необхідно платити, тобто ставиться тільки напис індосаменту. Чек може бути просто переданий іншій особі.

Таким чином, на обліковому ринку обертається величезна маса короткострокових цінних паперів, головна характеристика яких - висока ліквідність і мобільність.

13.4. Характеристика та операції міжбанківського ринку

Міжбанківський ринок відіграє важливу роль у забезпеченні нормальних умов функціонування грошового ринку. Він є об'єктом державного регулювання, слугує механізмом впливу державних органів на діяльність комерційних банків, стан грошово-кредитної і валютної системи і безпосередньо на економіку в цілому.

Міжбанківський ринок - частина фінансового ринку, де тимчасово вільні грошові ресурси кредитних установ залучаються і розміщуються банками між собою переважно у формі міжбанківських депозитів на короткі терміни.

Міжбанківські депозити, які надаються в межах кореспондентських відносин між банками, відіграють роль інструмента налагодження тісніших і довірливіших відносин між банками. Тимчасово вільні кошти у банку виникають через відсутність необхідного попиту на фінансовому ринку або невиконання розміщення кредитних ресурсів серед клієнтів.

Найпоширеніші терміни депозитів - *один, три і шість місяців*; *граничні* - від одного дня до двох років. Засоби міжбанківського ринку використовуються банківськими установами не тільки для короткострокових, а й для середньо- і довгострокових активних операцій, регулювання балансів, виконання вимог Центральних банків. Відсоткові ставки

враховують власні витрати банків, прийнятий ними кредитний ризик, співвідношення попиту і пропозиції та інші фактори. Вони є базовими при розрахунку відсоткових ставок за іншими, довгостроковішими кредитами на національному і міжнародному ринках позикових капіталів.

Міжбанківські депозити пов'язані з активними депозитними операціями банків, тобто вкладенням тимчасово вільних коштів одних банків у інші кредитні установи, у тому числі центральний банк. Внесення депозитів банківськими установами в центральний банк у межах обов'язкових резервів є одним із методів регулювання сукупного грошового обігу країни. Відповідно до чинного законодавства, в Україні Банківські установи мають право на одержання від НБУ як банку останньої інстанції кредитів через кредитні аукціони, ломбардні операції, переоблік векселів на умовах двосторонніх угод.

Міжбанківські кредити - одне з основних джерел формування банківських кредитів. Одержання кредитів в інших банках дає можливість банківським установам поповнювати власні кредитні ресурси. У разі надлишку ресурсів банк розміщує їх на міжбанківському ринку, а в разі нестачі - купує на ринку. Ринок міжбанківських кредитів є важливою складовою фінансового ринку. На практиці використовуються такі основні різновиди міжбанківського кредиту:

- *овердрафт* за кореспондентськими рахунками: на відповідному рахунку обліковуються суми дебетових (кредитових) залишків на кореспондентських рахунках банків на кінець операційного дня;

- *кредити овернайт*, які надані (отримані) іншим банком: вони надаються банкам на термін не більше одного операційного дня. Цей вид міжбанківського кредиту використовується для завершення розрахунків поточного дня;

- *кошти, які надані (отримані) іншим банком за операціями РЕПО*. Ці операції пов'язані з купівлею цінних паперів на певний період з умовою зворотного їх викупу за заздалегідь обумовленою ціною або з умовою безвідкличної гарантії погашення в разі, якщо термін операції РЕПО збігається з терміном погашення цінних паперів.

В Україні *суб'єктами міжбанківського ринку* є комерційні банки, які виступають у ролі фінансових посередників при перерозподілі коштів і здійсненні платежів на фінансовому ринку. НБУ проводить операції з рефінансування комерційних банків. Кредитні ресурси надаються у вигляді прямих і ломбардних кредитів, переобліку векселів і проведення кредитних аукціонів. Ці операції проводяться тоді, коли Банківські установи визнають труднощі і не можуть у короткий час залучити ресурси з інших джерел. НБУ відіграє роль кредитора останньої інстанції. Такі кредити короткострокові, видаються під високі відсотки і потребують забезпечення заставою.

Контрольні питання:

1. Що таке грошовий ринок?
2. Які види інструментів використовуються на грошовому ринку?
3. Що таке боргові і неборгові інструменти грошового ринку?
4. Хто є суб'єктами грошового ринку? Між ким забезпечуються зв'язки на грошовому ринку фінансові посередники?
5. Що таке попит на гроші? Це явище залишку чи потоку і чому?
6. Чим відрізняється попит на гроші від попиту на товари?
7. Які ще чинники впливають на попит на гроші, крім трьох традиційних?
8. Назвіть три особливості формування попиту на гроші в Україні в сучасний період.
9. У чому полягає сутність пропозиції грошей?
10. Що є необхідною передумовою збереження рівноваги на грошовому ринку?

Тема 14. Грошові системи

План:

- 14.1. Поняття та елементи грошової системи
- 14.2. Еволюція грошових систем
- 14.3. Форми безготівкових розрахунків
- 14.4. Створення грошової системи України

Рекомендована література: [1,3,14,18,21-24,41-44]

Основні терміни і поняття: грошова система, безготівковий грошовий обіг, безготівкові розрахунки, готівковий грошовий обіг, готівкові розрахунки, валютна система, грошова одиниця, масштаб цін, валютний курс, монометалізм, біметалізм, регулювання грошового обороту, грошово-кредитна політика.

14.1. Поняття та елементи грошової системи

Грошова система - це законодавчо встановлена форма організації грошового обороту в країні. Вона є складовим елементом господарського механізму і регулюється законами, встановленими державою.

Грошова система країни формується історично, що позначається на структурі та змісті її елементів. Основні з них:

- 1) найменування грошової одиниці;
- 2) масштаб цін;
- 3) валютний курс;
- 4) види готівкових грошових знаків, які мають законну платіжну силу;
- 5) регламентація безготівкового обороту;
- 6) державний апарат, який здійснює регулювання грошового обороту.

Найменування грошової одиниці (національної валюти), як правило, виникає історично. До введення власної грошової одиниці в Україні функціонувала грошова одиниця колишнього СРСР - карбованець (рубль), собою часткою якого була копійка. Найменування "рубль" закріпилося за грошовою одиницею Росії порівняно пізно - в XVII ст. Становлення державної незалежності України зумовило перехід до найменування стародавньої грошової одиниці, що використовувалась у Київській Русі, - гривні.

Масштаб цін - історично зумовлений елемент грошової системи, що визначає ваговий вміст у грошовій одиниці металу, який у відповідний період виконував роль грошей. Установлений державою золотий (чи срібний) вміст грошей виступав важливим елементом системи ціноутворення в країні. В умовах обігу паперових грошей масштаб цін втратив своє вагоме значення як елемент грошової системи. Величина вираження вартості товарів у грошовій одиниці в сучасних умовах визначається відповідно до основ формування вартості грошей. Масштаб цін відіграє важливу технічну роль при виконанні грошима функції міри вартості.

Валютний курс - це співвідношення між грошовими одиницями (валютами) різних країн.

Він являє собою своєрідну "ціну" валюти однієї країни, виражену у валютах інших країн. Залежно від типу грошової системи валютний курс може визначатися ринком або встановлюватись державою в особі уповноважених нею органів.

Держава визначає види готівкових грошових знаків, що мають статус законного платіжного засобу на її території. До них належать банківські білети, казначейські білети та розмінна монета. Суттєва відмінність грошових білетів полягає в механізмі їхньої емісії - порядку випуску в обіг та вилучення з нього. При бюджетній емісії, яка проводиться спеціальним органом міністерства фінансів (казначейством), в обіг випускаються казначейські білети. Кредитна емісія обумовлює випуск банкнот. Банківські білети

надходять до сфери обігу у зв'язку з видачею кредиту; його погашення зумовлює вилучення грошових знаків з обігу.

У період перебування України в складі СРСР на її території оберталися готівкові знаки всіх трьох видів. Однак відмінність банкнот від казначейських білетів фактично була формальною. У зв'язку з відсутністю казначейства всі грошові знаки випускалися в обіг Держбанком СРСР. Ця різниця в найменуванні паперових грошових знаків підлягала ліквідації згідно із законодавством про банки і банківську діяльність в СРСР. Але заміна одно-, трьох- та п'ятикарбованцевих казначейських білетів зразка 1961 р. не була завершена. Питання про види готівкових грошових знаків та їхню платіжність нині вирішує кожна з незалежних держав, що входили до складу колишнього СРСР.

Основним компонентом грошової маси в сучасних умовах є не готівкові знаки, а залишки на рахунках у банках та небанківських кредитних установах. Вони використовуються для платежів шляхом перерахувань коштів з рахунка платника на рахунок їхнього одержувача. Принципи функціонування грошей, що перебувають на рахунках ("грошей безготівкового обігу" або "електронних" в умовах проведення платежів на базі електронно-обчислювальної техніки), визначає держава через регламентацію безготівкового обороту.

Вона включає визначення сфер готівкових та безготівкових розрахунків і режиму використання грошей на рахунках, форми розрахунків, порядок платежів тощо.

Операції щодо готівкових і безготівкових розрахунків здійснюють банки та небанківські установи. Однак безпосереднє регулювання грошового обороту здійснюють банки, що зумовлює виділення їх як самостійного елемента грошової системи. Механізм регулювання характеризується побудовою самої банківської системи - її організацією за однорівневим чи дворівневим принципом.

Кожна держава, пристосовуючи грошову систему до своїх інтересів, визначає орган, який здійснює грошово-кредитне та валютне регулювання. Таким органом, за традицією, виступає центральний банк, в Україні - *Національний банк України*.

Сучасна грошова система характеризується такими загальними рисами:

- відміною офіційного золотого вмісту грошових одиниць, демонетизацією золота;
- переходом до нерозмінних на золото кредитних грошей, які за своєю природою небагато чим відрізняються від паперових грошей;
- збереженням у грошовому обігу декількох країн поряд з кредитними грошима паперових грошей у формі казначейських білетів;
- випуском банкнот в обіг з метою кредитування господарства, держави, а також приросту офіційних золотих і валютних резервів;
- розвитком та розширенням у грошовому обороті безготівкових розрахунків при одночасному скороченні готівкових;
- посиленням державного регулювання грошового обороту в зв'язку з постійним порушенням базового принципу грошової системи - відповідності кількості грошей об'єктивним потребам економічного обороту, що веде до інфляційного процесу.

14.2. Еволюція грошових систем

Грошові системи сформувалися в XVI-XVII ст. з появою та затвердженням капіталістичного способу виробництва, хоча окремі елементи з'явилися раніше (рис. 14.1).

З розвитком товарно-грошових відносин та капіталістичного способу виробництва відбуваються суттєві зміни в *грошовій системі*.

Тип грошової системи визначається змістом її елементів та їхньою взаємодією, які зумовлюють тенденції розвитку та закономірності функціонування *грошової системи*.

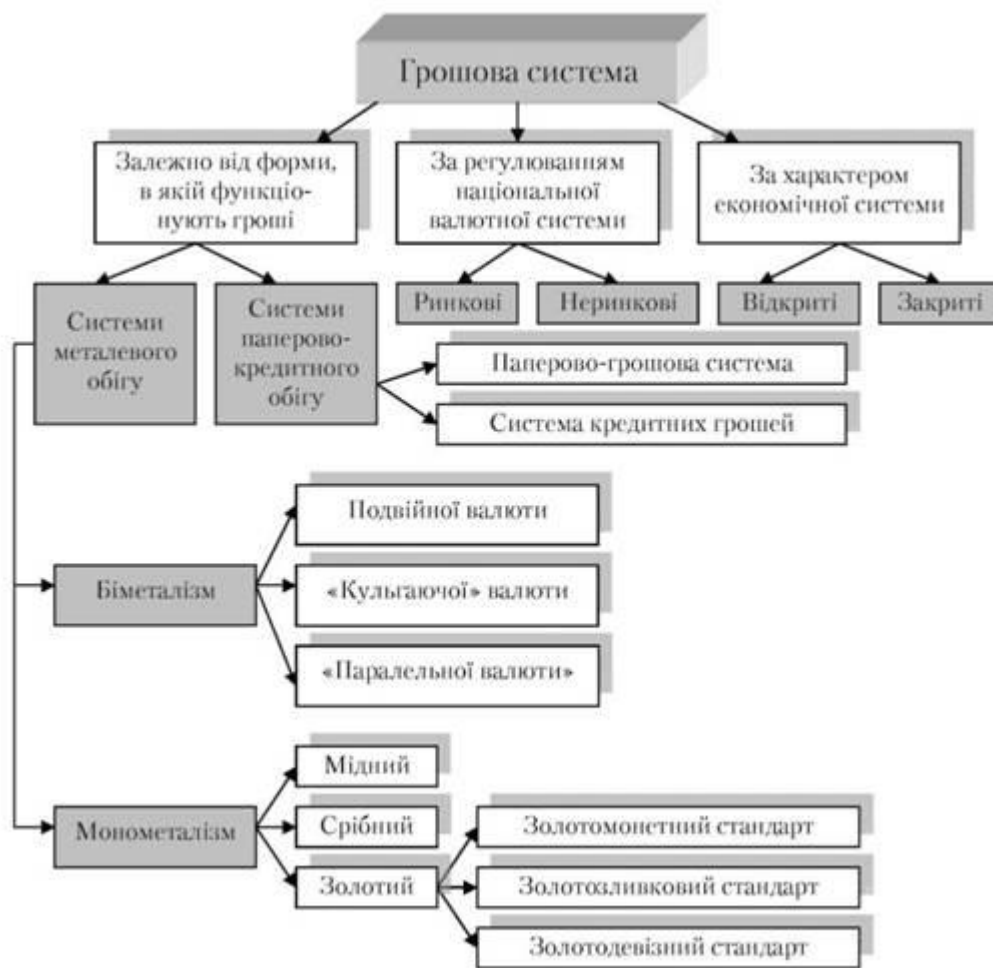

Рис. 14.1– Типи грошових систем

Як елемент господарського механізму країни *грошова система* відображає властиву їй сукупність економічних відносин, у зв'язку з чим набувають характеру системи ринкового чи неринкового типу.

Неринкову грошову систему відрізняє наявність значних обмежень щодо функціонування грошей (талони, карткові системи розподілу тощо), використання адміністративних методів регулювання грошового обігу (раціонування видачі грошей, лімітування кредитів тощо), розмежування сфер готівкового та безготівкового обігу, заборона певних грошових операцій, здійснення контролю за грошовими операціями юридичних осіб та громадян тощо. В такій грошовій системі фактично порушуються її межі як форми організації обігу грошей, а регулювання безпосередньо поширюється на зміст грошових операцій. Такий тип грошової системи властивий адміністративно-командній економіці, якою була система управління економікою колишнього СРСР. Він призводить до підриву самої природи грошей.

Грошову систему ринкового типу характеризує вільне функціонування грошей. Зберігаються лише певні обмеження щодо проведення грошових операцій на рівні банків як елемента грошової системи країни. При цьому регулювання грошового обігу проводиться використанням економічних методів впливу на обсяг, динаміку та структуру грошової маси.

Історично *системи металевих обігу* реалізувались у формі біметалізму та монометалізму. На ранніх етапах розвитку капіталістичного виробництва грошова система, як правило, ґрунтувалася на біметалізмі.

При біметалізмі роль загального еквівалента законодавчо закріплювалася за двома металами, - як правило, золотом і сріблом. Відповідно до принципів регулювання співвідношення між золотими і срібними монетами виділяють *три різновиди біметалізму*:

- система подвійної валюти, коли таке співвідношення визначає держава;

- система "кульгаючої" валюти, за якої один з видів монет карбується в обмеженій кількості та поступово виводиться з обігу;
- система паралельної валюти, за якої вищезазначене співвідношення встановлюється стихійно, на ринковій основі.

Монометалізм - це грошова система, за якої тільки один вид металу виконує роль грошей. Найпоширенішим в історії був золотий монометалізм. Його найпопереднішою формою виступав золотомонетний стандарт.

Золотомонетний стандарт найбільше відповідав вимогам капіталізму періоду вільної конкуренції, допомагав розвитку виробництва, кредитної системи, світової торгівлі і вивезенню капіталу. *Цей стандарт характеризується такими загальними рисами:*

- у внутрішньому обігу країни перебуває повноцінна золота монета, а золото виконує всі функції грошей;
- дозволяється вільне карбування золотих монет для приватних осіб (звичайно на монетному дворі країни);
- неповноцінні гроші, що перебувають в обігу (банкноти, металева розмінна монета), вільно та необмежено обмінюються на золоті;
- допускається вільне вивезення та ввезення золота та іноземної валюти і функціонування вільних ринків золота.

Функціонування золотомонетного стандарту потребувало наявності золотих запасів у центральних емісійних банках, які були резервом монетного обігу, забезпечували розмін банкнот на золото, виступали резервом світових грошей.

У роки Першої світової війни зростання бюджетних дефіцитів, покриття їх позиками та зростаючим випуском грошей призвели до збільшення грошової маси в обігу, яка значно перевищувала за своїм обсягом золоті запаси емісійних банків, що ставило під загрозу вільний обмін паперових грошей на золоті монети. В цей період *золотомонетний стандарт* припинив своє існування в країнах, що воювали, а пізніше і в більшості інших країн (крім США, де він протримався до 1933 р.): було припинено розмін банкнот на золото, заборонено вивозити його за кордон, золоті монети вийшли з обігу і перетворилися на скарб.

Після закінчення Першої світової війни, в умовах розвитку загальної кризи капіталізму, жодна капіталістична держава не змогла стабілізувати свою валюту на основі відновлення золотомонетного стандарту.

У ході *грошової реформи 1924-1929 рр.* повернення до золотого стандарту було проведено у двох урізаних формах - золотозливкового і золотодевізного стандартів.

При золотозливковому стандарті, на відміну від золотомонетного, в обігу відсутні золоті монети та вільна їхня чеканка. Розмін банкнот, як і інших неповноцінних грошей, проводиться тільки на золоті зливки. В Англії вартість стандартного зливка масою 12,4 кг дорівнювала 1700 фунтів стерлінгів, у Франції вартість зливка 12,7 кг дорівнювала 215 тисяч франків.

В Австрії, Німеччині, Данії, Норвегії та інших країнах було встановлено золото-девізний (золотовалютний) стандарт, за якого також відсутні золоті монети та вільна чеканка. Обмін неповноцінних грошей на золото проводився за допомогою обміну на валюту країн із золотозливковим стандартом. Так зберігався непрямий зв'язок грошових одиниць країн золотодевізного стандарту із золотом.

Стійкість курсу національної валюти підтримувалася методом девізної політики, тобто за допомогою купівлі та продажу національних грошей за іноземні залежно від того, знижується чи підвищується курс національної валюти на ринках. Таким чином, при золотодевізному стандарті валюти одних країн ставилися в залежність від валют інших.

Внаслідок світової економічної кризи 1929-1933 рр. золотий стандарт було скасовано в усіх країнах світу (у Великобританії в 1931 р., США - 1933 р., Франції - 1936 р.), і встановилася система нерозмінного банкнотного обігу.

Створення в 1944 р. Бреттон-Вудської світової валютної системи - це встановлення системи міждержавного золотодевізного стандарту, за суттю золото доларового

стандарту, для країн з вільно конвертованою валютою. Особливість золотодоларового стандарту полягала в тому, що він був установлений лише для Центральних банків, причому тільки одна валюта - долар США - зберігала зв'язок із золотом. У зв'язку із скороченням золотого запасу уряд США з 1971 р. офіційно закінчив продаж золота за долари, і золотодоларовий стандарт припинив своє існування.

Відповідно до змісту механізму регулювання грошового обороту виділяють системи паперово-грошового та кредитного обігу.

Для системи паперово-грошового обігу характерна бюджетна емісія, яка може виступати у двох формах:

- 1) випуск грошових білетів державним казначейством;
- 2) покриття бюджетного дефіциту за рахунок кредитної емісії.

В обох випадках випуск грошей визначається не потребами обороту, а величиною бюджетного дефіциту, що, відповідно до законів обігу паперових грошей, призводить до постійного знецінення їх. Регулювання грошового обороту в цих умовах потребує здійснення заходів, спрямованих на оздоровлення фінансів та збалансування бюджету.

Система кредитного обігу - це випуск і рух грошових знаків, що виникають на основі кредиту. Кредитна емісія забезпечує еластичність грошового обігу, дає можливість, на відміну від бюджетної емісії, не тільки легко збільшувати, а й зменшувати кількість грошей в обігу. Це створює реальну можливість підтримання їхньої кількості на рівні об'єктивної потреби обігу.

За загальними законами обігу грошей *кредитна грошова система* близька до металеві. Органами регулювання грошового обігу є банки. Здійснювані ними кредитні операції (видача та повернення позик), відповідно до реальної динаміки економічних процесів, руху матеріальних цінностей, виступають передумовою балансування товарних і грошових мас в обігу.

Грошова система України в період становлення державної незалежності була *неринковою*. Державне регулювання рівня цін в умовах економічної кризи, яка поєднала падіння виробництва із значним зростанням грошової маси, спричинило розпад споживчого ринку (єдиної сфери нерегламентованих відносин купівлі-продажу) та всезагальну дефіцитність товарів. За таких умов для регулювання відносин розподілу були впроваджені карткова система та інші форми раціонування. Становище ускладнювала некоординованість економічної політики незалежних республік у сфері виробництва, товарообміну, грошових відносин.

Щоб захистити внутрішній ринок, в Україні було впроваджено купонну систему та регламентувалось вивезення товарів за межі держави. Реально всі ці заходи посилювали неринковий характер грошової системи.

Перехід до грошової системи ринкового типу потребує лібералізації економічних відносин, введення вільного ціноутворення та проведення комплексу заходів, спрямованих на розвиток ринкових відносин: приватизації власності, сприяння розвитку підприємництва, демонополізації економіки, розвитку підприємств ринкової інфраструктури. Становлення ринкових відносин передбачає перехід до грошової системи відкритого типу: лібералізації зовнішньоекономічних відносин та введення конвертованості національних грошей.

14.3. Форми безготівкових розрахунків

Оскільки всі підприємства та організації повинні обов'язково зберігати свої грошові кошти на рахунках у банках, то на практиці їх взаємовідносин мають використовуватися певні форми платіжних документів. Вони заповнюються підприємством і є для банку розпорядженням по списанню чи переведенню грошових засобів на рахунок підприємства.

Організація безготівкових розрахунків здійснюється в неоднакових формах. Вони відрізняються між собою формою розрахункових документів і особливостями їхнього руху. *Основними розрахунковими документами при безготівкових розрахунках є:*

- а) платіжне доручення;

- б) платіжна вимога-доручення;
- в) чек;
- г) акредитив;
- д) вексель;

Використання тієї чи іншої форми платіжних документів не залежить від банку, а визначається договором між платником і одержувачем коштів. При виборі тієї чи іншої форми розрахунків підприємства повинні враховувати багато факторів: місце знаходження платника та покупця, швидкість обігу грошових коштів, можливість взаємного контролю, джерела коштів для платежу, гарантію сплати і т.ін.

Платіжне доручення - це документ, який містить наказ платника банку про списання з його рахунка певної суми та перерахування її на рахунок одержувача (рис. 14.2).

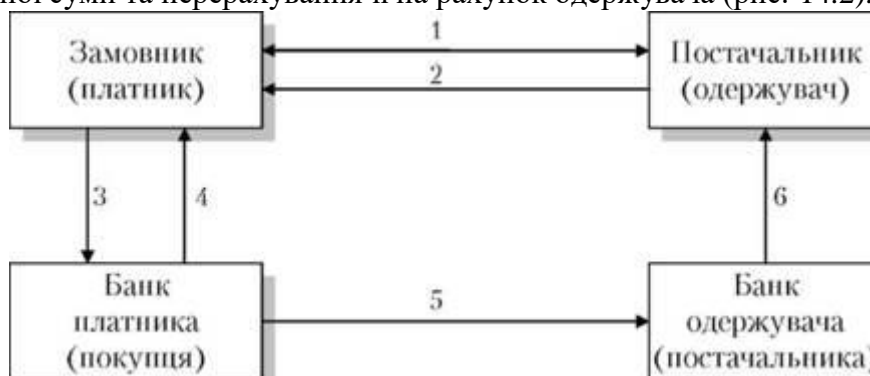

Рис. 14.2– Документообіг при розрахунках платіжними дорученнями

При цьому виконуються такі поетапні операції:

- 1) укладання контракту;
- 2) надання послуг, відвантаження товарів, виконання робіт;
- 3) передача платіжного доручення банку для списання з рахунка платника суми платежу;
- 4) витяг з розрахункового рахунка про списання коштів;
- 5) платіжне доручення про зарахування платежу на розрахунковий рахунок одержувача (постачальника);
- 6) витяг з розрахункового рахунка про зарахування платежу.

За допомогою платіжних доручень здійснюються розрахунки як з товарних, так і нетоварних операцій. Така форма організації безготівкових розрахунків найбільше поширена.

Платіжна вимога-доручення - це комбінований розрахунковий документ, який об'єднує платіжну вимогу і платіжне доручення. Частина документа - "платіжна вимога" заповнює одержувач, а частину - "доручення" заповнює платник при згоді на оплату (рис. 14.3).

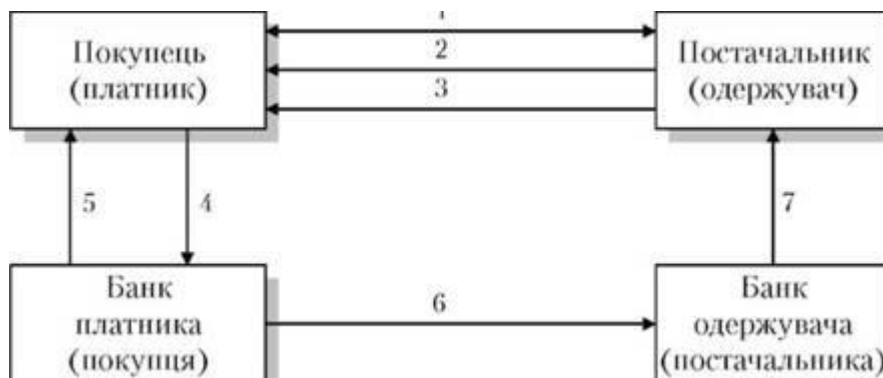

Рис. 14.3– Рух документів при розрахунку платіжними вимогами-дорученнями

Документообіг при розрахунках *платіжними вимогами-дорученнями* включає такі операції:

1. Укладення угоди між постачальником і покупцем з установленням форми розрахунку у вигляді розрахунку за допомогою платіжної вимоги-доручення.
2. Відвантаження товару покупцеві (замовнику).
3. Відправлення постачальником на адресу покупця документів на відвантаження товарів із заповненим постачальником вимогою-дорученням.
4. Дооформлення покупцем (платником) вимоги-доручення і передача його у свій банк на оплату
5. Витяг з розрахункового рахунка, який надається банком платнику про здійснення платежу на адресу постачальника.
6. Передача банку постачальника документів про право зарахування платежу на розрахунковий рахунок постачальника.
7. Витяг з розрахункового рахунка про зарахування платежу на рахунок постачальника.

Платіжна вимога-доручення - це такий комбінований документ, що складається з двох частин. Верхню частину після виконання своїх зобов'язань перед замовником заповнює постачальник. Це вимога постачальника щодо оплати вартості наданих замовникові послуг, виконаних робіт або поставлених товарів. Виписана вимога разом із відвантажувальними транспортними документами пересилається платником, минаючи банк.

Розрахунковий чек - документ, який містить доручення чекодавця (платника) банку про перерахування з його рахунка певної суми грошей на рахунок чекоотримувача (одержувача) при наданні ним чека в банк (рис. 14.4).

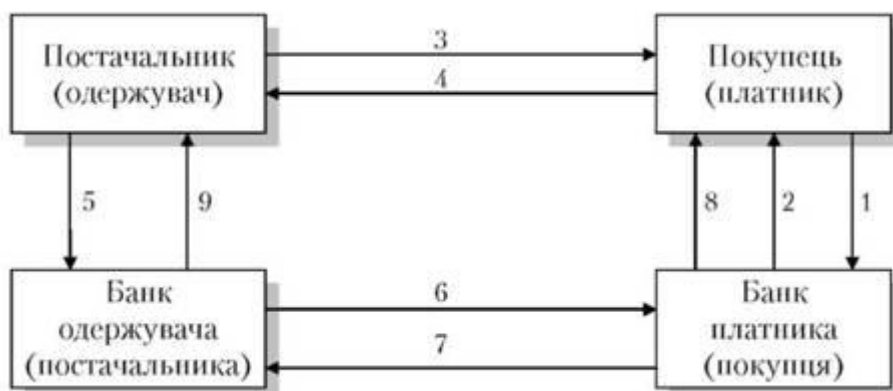

Рис. 14.4 – Організація розрахунків за допомогою чеків

Чек - це документ суворої звітності і бланки чеків (а вони звичайно брошуруються в чеківні книжки по 10, 20 і 25 аркушів) виготовляються за зразками, затвердженими Національним банком України.

Чек має ряд обов'язкових реквізитів, наприклад зазначення суми платежу за чеком, найменування одержувача платежу, дату і місце укладання чека тощо.

Порядок здійснення платежу за допомогою чеків включає такі операції:

1. Замовлення в банку чекової книжки.
2. Видача покупцеві чекової книжки з депонуванням зазначеної в книжці суми.
3. Постачання товару (виконання робіт, надання послуг) постачальником.
4. Передавання чека покупцем постачальникові в оплату товару або послуг.
5. Передавання банку чека для його оплати банком платника.
6. Передавання документів банку покупця.
7. Зарахування коштів на розрахунковий рахунок постачальника.
8. Витяг з рахунка депонованих сум.
9. Витяг про зарахування відповідної суми на рахунок постачальника.

Розрахунки за чеками мають певні переваги. Вони, передусім, у тому, що досягається

досить висока швидкість розрахунків, а це означає прискорення обігу й скорочення дебіторської заборгованості. Чек дає переваги не тільки постачальникові, а й замовнику, бо він гарантує надходження товару, виконання робіт, надання послуг і т. ін., оскільки чек виписується після отримання товарів чи надання послуг.

Акредитив - це розрахунковий документ, який містить доручення банку платника банку одержувача оплатити товар (послуги) лише при виконанні одержувачем умов, указаних в акредитиві. Акредитив вигідно використовувати у відносинах з неакуратними платниками (рис. 14.5).

Акредитив становить собою форму організації розрахунків, за якої банк платника (банк емітент) за дорученням свого клієнта зобов'язаний перерахувати гроші в банк замовника (виконуючий банк), який здійснить платіж відповідно до складеної акредитивної угоди.

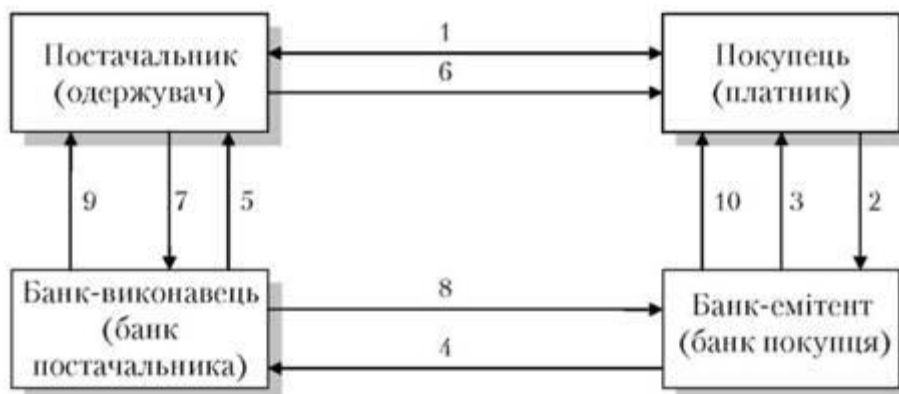

Рис. 14.5– Організація розрахунків за допомогою акредитива

У процесі здійснення платежу виконуються такі операції:

1. Укладання угоди про поставку товарів з розрахунком у вигляді акредитива.
2. Завдання банку на розроблення акредитива із зазначенням суми платежу, термінів і умов його розкриття.
3. Повідомлення банку платника про розроблення акредитива.
4. Повідомлення банку постачальника про відкриття акредитива і про його умови.
5. Ознайомлення постачальника з умовами акредитива.
6. Відвантаження товару, надання послуг, виконання робіт.
7. Передача банку всього комплексу підписаних покупцем документів, передбачених акредитивною угодою.
8. Повідомлення банку-емітента про використання акредитива.
9. Витяг з розрахункового рахунку про зарахування коштів на рахунок постачальника.
10. Надання витягу покупцеві про використання акредитива.

Акредитиви можуть мати різну форму. Найпоширеніші з них: відкличний і безвідкличний, а також покритий та непокритий.

У результаті розвитку комерційних зв'язків виник спосіб розрахунків на умовах відстрочки платежу з використанням векселів.

Вексель - це боргове зобов'язання чітко визначеної форми (цінний папір), що дає незаперечне право на одержання зазначеної в ньому суми грошей у термін, який указано у векселі.

Вексель постійно перебуває в русі і з огляду на особливості цього руху, а також залежно від того, хто - боржник чи кредитор - виписує вексель, розрізняють простий і переказний векселі.

Вексель є формою оформлення комерційного кредиту, який надається в товарній формі продавцями покупцям у вигляді відстрочки сплати боргу за поставлені товари, виконані роботи, надані послуги.

При видачі простого векселя векселедавець зобов'язаний сплатити безпосередньо векселедержателю певну суму. При цьому векселедержатель приймає на себе зобов'язання

перед іншою стороною - векселедержателем виплатити певну суму грошей після настання певного строку (рис. 14.6).

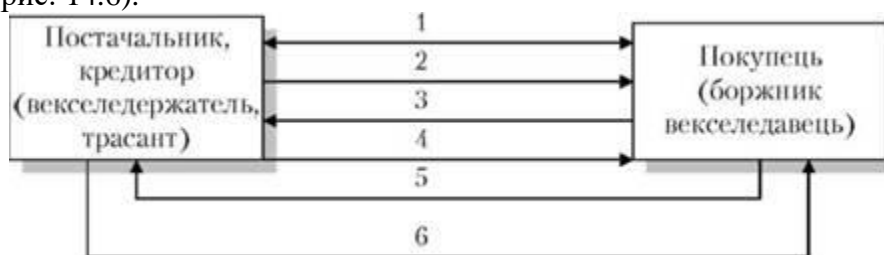

Рис. 14.6 – Розрахунок за простим векселем

Переказний вексель становить письмову пропозицію векседавця, звернену до платника, сплатити певну суму векселедержателю. *Переказний вексель* може бути проданий за допомогою індосамента (передавального напису). Строк платежу визначається або датою акцепту, або ж датою протесту.

Правову основу використання векселя в господарському обороті визначає Положення "Про переказаний і простий векселі", прийняте відповідно до постанови Кабінету Міністрів України і Національного банку України від 10.09.1992 р., та Закон України "Про обіг векселів в Україні" (2001).

Документообіг і операції при розрахунку за допомогою простого векселя мають такий вигляд:

1. Укладання угоди між продавцем і покупцем з установленням форми розрахунку у вигляді розрахунку за допомогою простого векселя.
2. Постачання товару (надання послуг, виконання робіт) покупцеві (замовнику).
3. Виставлення боржником векселя.
4. Пред'явлення кредитором векселя для оплати в момент, визначений як термін розрахунку за векселем.
5. Переказування грошей боржником на користь кредитора (продавця).
6. Повернення погашеного векселя.

Дещо складніша схема руху документів за умови розрахунків *переказаним векселем*. Послідовність цих операцій зображено на рис. 14.7.

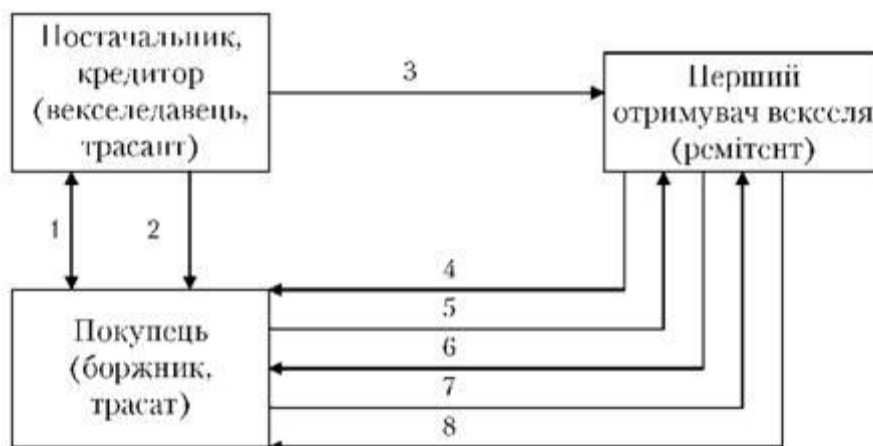

Рис. 14.7– Розрахунок за переказним векселем

Рух документів і операції в цьому випадку мають такий вигляд:

1. Угода між постачальником і покупцем про поставку товару (надання послуг, виконання робіт і т.ін.) з розрахунком через виставлення переказного векселя.
2. Поставка товару покупцеві (боржнику).
3. Виставлення векселя кредитором (трасантом) третій особі, яка й отримує вексель

(ремітент).

4. Пред'явлення ремітентом векселя боржнику для акцепту.
5. Акцепт векселя боржником (трасатом).
6. Пред'явлення векселя боржникові для оплати.
7. Оплата векселя.
8. Погашення векселя.

У цьому випадку розглянуто рух векселя за умови, що він нікому (крім ремітента) більше не передається. Якщо ж така передача має місце, то схема доповнюється тільки актом передачі векселя іншій особі за допомогою індосаменту, а далі останній векселедержатель (індосат) здійснює ті самі операції, що й ремітент у наведеному випадку.

14.4. Створення грошової системи України

Грошова система України є регульованою системою ринкового зразка. Цьому сприяли істотні ринкові перетворення в економічній системі України: демонополізація економіки, приватизація, яка відбувалася в усіх галузях економіки, тощо. Активно розвивається грошовий ринок в усіх його складових: *ринок грошей, валютний ринок, ринок цінних паперів, а також його інфраструктура (дворівнева банківська система, мережа небанківських фінансово-кредитних установ, валютна та фондова біржі).*

Щоб досягти ринкового зразка, *грошова система України* пройшла багато *етапів* свого розвитку. Після отримання в 1991 р. незалежності перед Україною постало завдання створити власну грошову систему.

Становлення грошової системи почалося з рішення уряду про випуск у грудні 1991 р. купоно-карбованців багаторазового використання за умови його паралельного обігу з рублем.

Наступним етапом став Указ Президента про введення купоно-карбованців у безготівковий обіг і вилучення з обігу рубля в листопаді 1992 р., а з 2 вересня 1996 р. - введення постійної діючої національної грошової одиниці - гривні. До того часу її введення декілька разів відкладалося через загальну економічну нестабільність у країні й потужні інфляційні процеси, що досягли піку в 1993 р.

У статті 99 Конституції України вказано:

Грошовою одиницею України є гривня.

Забезпечення стабільності грошової одиниці є основною функцією центрального банку держави - Національного банку України.

Назву наша національна валюта отримала від гривні - грошової одиниці Київської Русі, а щодо розмінної монети, то її назву залишили за звичною копійкою. Ескізи гривні виконав український художник В. І. Лопата.

Основними складовими елементами грошової системи України стали: - види грошових знаків, що мають законну платіжну силу:

- *банкноти* - гривні номіналом 1,2, 5, 10,20, 50, 100,200, 500;

- *розмінна монета (копійка)*, що випускається в обіг номіналами 1 грн, 50, 25, 10, 5, 2, 1 коп;

- *офіційний валютний курс гривні* до інших валют світу (долар США, євро, рубль та ін.) встановлюється НБУ на підставі торгів валютними цінностями на Українській міжбанківській валютній біржі;

- *порядок організації готівкового й безготівкового обігу* (розроблення правил і форм здійснення безготівкового та готівкового способів і порядку платежів, контроль касових операцій);

- *орган грошово-кредитного і валютного регулювання* - Національний банк України (НБУ). Він є незалежним фінансово-економічним органом для здійснення самостійної грошово-кредитної політики в Україні та координації діяльності комерційних банків.

Контрольні питання:

1. Що таке грошова система?
2. Назвіть основні принципи організації грошової системи.
3. Перелічіть складові грошової системи і коротко охарактеризуйте кожну з них.
4. Як поділяються грошові системи залежно від форми функціонування грошей?
5. Як відрізняються різновиди біметалізму?
6. Що означає та на яких засадах функціонує паперова грошова система?
7. Що таке стратегічні, проміжні і тактичні цілі грошово-кредитної політики?
8. Назвіть провідні елементи грошової системи України.
9. Чим викликана необхідність створення грошової системи в Україні?
10. Назвіть етапи запровадження національної валюти в Україні.

Тема 15. Інфляція та грошові реформи**План:**

- 15.1. Інфляція: її сутність, причини, види й типи
- 15.2. Вимірювання інфляції
- 15.3. Розвиток та особливості інфляції в Україні
- 15.4. Наслідки інфляції та антиінфляційна політика
- 15.5. Грошові реформи та методи їх проведення

Рекомендована література: [1-6,15,16,39-44]

Основні терміни і поняття: інфляція, прихована інфляція, відкрита інфляція, повзуча інфляція, галопуюча інфляція, гіперінфляція, інфляція попиту, інфляція витрат, очікувана інфляція, неочікувана інфляція, індекс споживчих цін, дефлятор ВВП, антиінфляційна політика, дефляційна політика, політика доходів, грошова реформа, деномінація, нуліфікація, девальвація, ревальвація, дефляція, формальні реформи, конфіскаційні реформи, реформи паралельного типу.

15.1. Інфляція: її сутність, причини, види й типи

Інфляція - це процес знецінення грошей та загальне підвищення цін на товари і послуги внаслідок надмірної емісії та переповнення каналів обігу грошовою масою, яка виявилась не забезпеченою економічними благами.

Термін "*інфляція*" буквально означає "*здуття або набухання*". Дійсно, фінансування державних видатків (наприклад, у періоди екстремального розвитку економіки в часи війн, революцій) за допомогою паперово-грошової емісії з припиненням розміну банкнот призводило до розширення грошового обігу та знецінення паперових грошей.

Як правило, *інфляційні процеси* були пов'язані безпосередньо з війнами або епідеміями, тривалими неврожаями та іншими стихійними лихами, що зумовлюють політичні і соціальні потрясіння.

Інфляція була характерна для грошового обігу:

- *США* - у період війни за незалежність 1775-1783 рр.;
- *Франції* - у період Французької революції 1789-1791 рр.;
- *Англії* - під час війни з Наполеоном на початку XIX ст.;
- *Росії* в 1769-1895 рр.;

- Особливо високих темпів інфляція набула у *Німеччині* після Першої світової війни, коли восени 1923 р. грошова маса в обігу досягла 396 квінтильйонів марок, а грошова одиниця знецінилась у трильйон разів.

Уперше термін "*інфляція*" був застосований для характеристики економіки *США* в період громадянської війни 1861-1865 рр. Він засвідчував процес перевантаження,

"набухання" каналів грошового обігу масою грошей, яка перевищувала потребу в них економічної системи.

Остаточо цей термін було введено в науковий обіг з метою теоретичного відображення певного стану економіки після Другої світової війни.

Ці історичні приклади доводять, що інфляція не є породженням сучасності, а мала місце і в минулому.

Сучасній інфляції притаманний ряд відмінних особливостей. Якщо раніше інфляція була локальною, то зараз вона всеохоплююча; раніше вона охоплювала певний період, тобто мала періодичний характер, а зараз - хронічний; сучасна інфляція перебуває під впливом не тільки грошових (монетарних) факторів (розбалансування грошової системи, надмірної грошово-кредитної емісії, валютних відносин тощо), а й негрошових факторів (монополізації економіки, здороження товарів критичного імпорту (енергоносіїв), сировинних матеріалів тощо).

Отже, **інфляція як багатфакторний процес** - це прояв диспропорційності у розвитку суспільного відтворення, що зумовлено порушенням закону грошового обігу. Таким чином, *глибинні причини інфляції перебувають як в сфері обігу, так і в сфері виробництва, і дуже часто зумовлюються економічними і політичними відносинами в країні. Наслідком такої невідповідності є знецінення грошової одиниці й загальне підвищення цін на товари та послуги.*

Слід зазначити, *що не тільки зростання цін є основним проявом інфляції. Інфляція може бути відкритою і прихованою.*

Знецінення грошей може відбуватись і за відсутності відкритого зростання цін - їхньому утриманні на відносно фіксованому рівні за допомогою адміністративних важелів.

В економіці України інфляція виникла ще в період існування СРСР у 50-60-х роках ХХ ст. і була пов'язана з різким падінням ефективності суспільного виробництва. Однак вона була прихованою і проявлялася в товарному дефіциті та великій різниці в цінах: низьких на кінцеву продукцію і високих на всі види сировини.

Слід зазначити й те, що *прихована інфляція* найбільш деструктивна, тобто позбавляє виробників економічних стимулів, потребує постійних державних дотацій, руйнує ринкові відносини, породжує "тіньову" економіку, спекуляцію та хабарництво.

Інфляція є складним економічним явищем і не має однозначного тлумачення серед економістів. Щодо причин інфляції існує кілька теорій. Одна з найпоширеніших - теорія інфляції попиту, засновником якої був Дж. Кейнс.

У кейнсіанських теоріях наголошується, що причиною інфляції є перевищення попиту над пропозицією (тобто надмірний попит на гроші відносно пропозиції товарної маси) - теорія інфляційного розриву.

Пізніше в умовах відсутності надмірного попиту кейнсіанська ідея була доповнена і розвинута теорією інфляції витрат. Сутність цієї теорії заключається в тому, що підприємці для покриття своїх зростаючих витрат намагаються весь час продати свою продукцію за більш високою ціною, а профспілки весь час намагаються підняти заробітну плату. Це, в свою чергу, змушує роботодавців підвищувати ціни.

Така низка причин, на думку прихильників цих теорій (попиту та витрат), і спричинює інфляцію.

По-іншому пояснюють причини інфляції представники монетаристської теорії. М. Фрідмен, засновник монетаристської школи, стверджує, що основними чинниками формування інфляції є зміна грошової маси, тому причини її виникнення треба шукати у сфері обігу.

Із середини 60-х років ХХ ст. в економічній теорії інфляція цін розглядається як багатфакторний процес, що відбувається у сфері обігу, виробництві, охоплює всі складові економічної системи. Чинники, які призводять до інфляції, не діють окремо, проте їхнє різномайття в цілому можна класифікувати так:

- вплив на інфляцію мілітаризації економіки: особливість її полягає в тому, що для

виробництва військової техніки залучаються найпередовіші технології, використовуються дорогі, найвисокоякісніші матеріали, залучаються наукові та інші працівники найвищої кваліфікації - усе це веде до збільшення витрат державного бюджету, спричинюючи інфляційне його фінансування;

- вплив на інфляцію зростання витрат виробництва: перевищення темпів зростання заробітної плати над темпами зростання продуктивності праці; перевищення темпів зростання податків над темпами зростання доходів; зростання цін на сировину та енергоресурси. Ця негативна динаміка веде до збільшення собівартості продукції товаровиробника, яка врешті-решт призводить до збільшення середнього рівня цін на всі кінцеві товари та послуги, спричинюючи інфляцію;

- вплив на інфляцію зростання сукупного попиту: *він може бути з декількох причин:*

по-перше: безпосередньо пов'язаний з дією монетарних факторів, насамперед з надлишковою емісією грошей (постійне підвищення соціальних гарантій, пенсій тощо при незмінній динаміці ВВП в країні), яка призводить до перевищення попиту над існуючою пропозицією на товари і послуги, що викликає "спіраль" (зарплата - ціни) інфляції або порушення закону рівноваги І. Фішера: $MU = P \cdot C(\text{ВВП})$ (в реальній економіці: кожне підняття мінімальної заробітної плати, пенсії, стипендії тощо буде призводити до збільшення цін на всі товари та послуги на ринку, якщо рівень виробництва в країні залишатиметься незмінним);

по-друге: зростанням сукупного попиту, не пов'язаним зі збільшенням грошової маси. Причиною збурення сукупного попиту в цьому випадку є оптимістичні очікування підприємців щодо майбутньої кон'юнктури в умовах повної зайнятості (підвищення рівня життя населення). За цих умов зростання сукупного попиту зумовлює зростання цін;

по-третє: зміни структури ринку, пов'язані з владою монополій, олігополій та держави, яка реалізується в адміністративному монопольному зростанні цін.

Є десятки різних формулювань видів інфляції. Найбільш коректною формою є *класифікація видів за такими критеріями* (рис. 15.1).

За формами прояву інфляції можна виділити:

- **цінову інфляцію**, що проявляється у формі зростання цін;

- **інфляцію заощаджень** - при зафіксованих державою цінах, доходах, повальному дефіциті товарів знецінення грошей проявляється у зростанні вимушених заощадженнях у населення;

- **девальвацію**, за якою знецінення грошей проявляється у падінні їхнього курсу до іноземних валют.

Залежно від середньорічних темпів зростання (приросту) цін розрізняють п'ять типів інфляції:

- **повзучу:** прискорене зростання маси грошей в обороті без помітного підвищення цін - до 5-10 % на рік. Вона характеризується надмірною емісією маси грошей без помітного підвищення зростання цін. Цей процес стимулює підприємницьку активність, гроші використовуються для пожвавлення попиту, нагромадження тощо. Така інфляція немає негативних наслідків, мало відчутна для економічних агентів та притаманна більшості розвинутих країн, стимулюючи їхній економічний розвиток та зростання;

- **помірну:** прискорене знецінення грошей у формі зростання цін на 5-20 % за рік. Така інфляція стає відчутною для всіх економічних суб'єктів, і вони починають вживати певних заходів для адаптації їх у нових умовах господарювання (підприємці починають поступово підвищувати ціни на свої товари, відповідаючи на зростання сукупного попиту, збільшуються державні видатки на фінансування соціальних гарантій населенню, спричинюючи нову емісію грошей тощо). Поступово інфляція поширюється на всі сектори економіки, порушуючи рівновагу всього ринку;

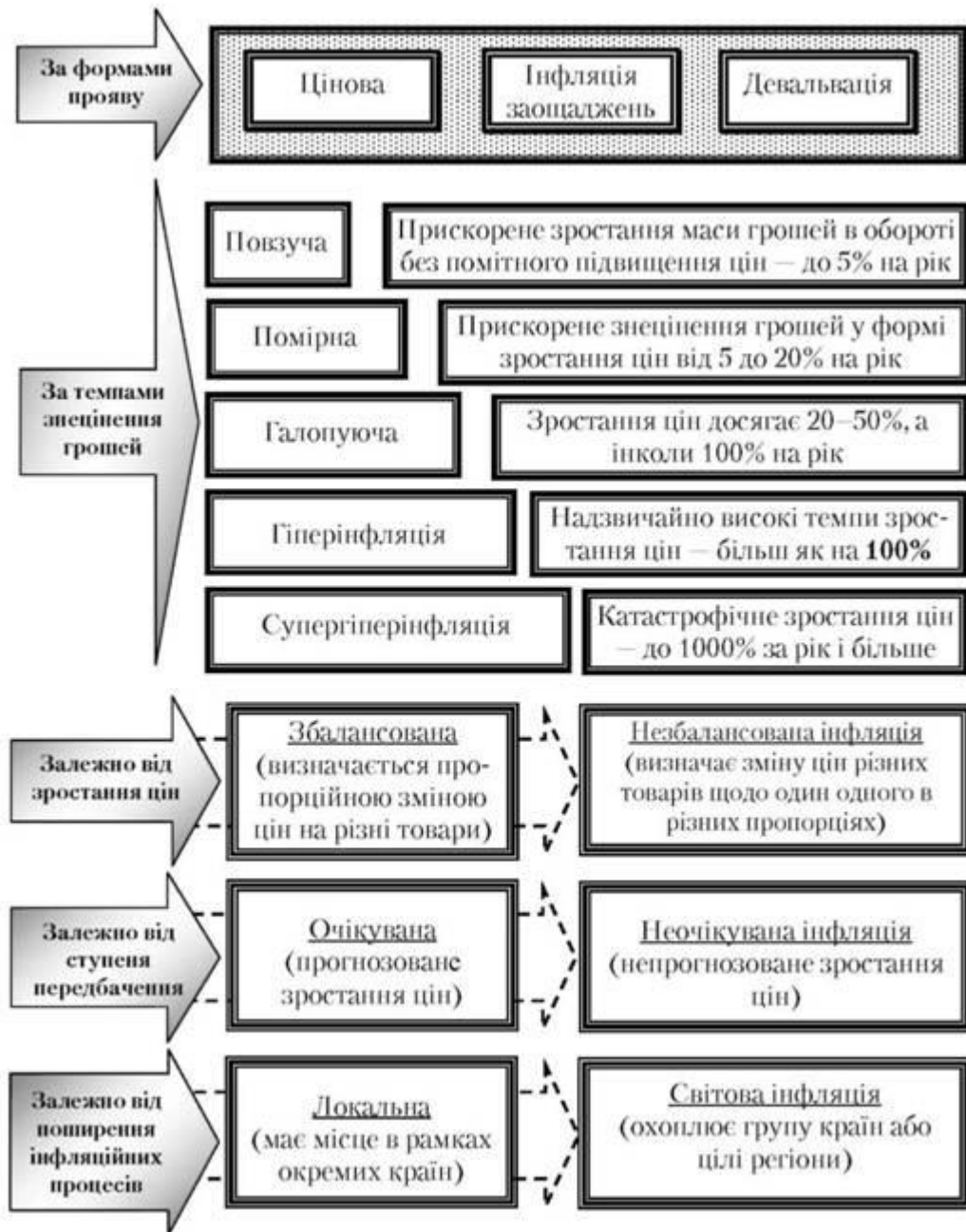

Рис. 15.1 – Види інфляції

- **галопуючу:** зростання цін досягає 20-50 %, а інколи 100 % за рік. На цій стадії відбувається стрімке зростання цін, тобто прискорена або галопуюча інфляція призводить до випередження сукупного попиту порівняно з товарною пропозицією, спричинюючи нерівномірне, стрибкоподібне зростання цін. На стадії галопуючої інфляції відбувається спад виробництва та скорочення товарообігу, втрачається стимул до інвестицій, зменшується процес суспільного нагромадження з боку усіх суб'єктів господарювання, що посилює руйнівний вплив на грошовий обіг (гроші зі сфери нагромадження чи заощадження переходять у сферу обігу);

- **гіперінфляцію:** надзвичайно високі темпи зростання цін - більш як на 100 % за рік. Гіперінфляція часто пов'язана з політичним хаосом, наслідками війн та соціальних революцій. На цій стадії гіперінфляції домінує нестабільність цін в усіх секторах економіки, спричинюючи хаос на ринку, поширення бартерних операцій, порушення фінансово-кредитного механізму, що призводить до несправедливого перерозподілу доходів та багатства в суспільстві, соціальної та політичної нестабільності;

- **супергіперінфляцію:** катастрофічне зростання цін - до 1000 % за рік і більше. На цій стадії гроші починають втрачати всі свої функції, купюри низьких номіналів та розмінна монета зникають з обігу, занепадає роль грошей в економіці, розвивається платіжна криза та поширюється бартер.

Для *промислово розвинутих країн* характерна повзуча інфляція, тобто невелике, помірне обезцінювання грошової одиниці з року в рік.

У *країнах, які розвиваються*, переважне місце посідає галопуюча та гіперінфляція. Останню відчувають переважно ті країни, які здійснюють докорінну ломку своїх економічних систем. Зростання цін, що перевищує темпи в 50 % щомісячно, класифікують як супергіперінфляцію. У 80-90-х роках ХХ ст. навіть такі економічно міцні країни, як Ізраїль, Німеччина, Франція, Югославія, не кажучи вже про більшість латиноамериканських країн, потрапили в полон глибокої інфляції.

Залежно від причин, які призводять до інфляційних процесів, розрізняють два типи інфляції:

- **інфляцію попиту:** традиційно вона виникає за надмірного попиту. Попит на товари більший, ніж пропозиція товарів, у зв'язку з тим, що виробничий сектор не в змозі задовольнити потреби населення. Цей надлишок попиту призводить до зростання цін. Спостерігається наявність великої кількості грошей за малої кількості товарів.

Інфляція попиту може бути спричинена:

- мілітаризацією економіки та збільшенням військових витрат. Військова техніка та військова продукція не функціонують на ринку, її купує держава та направляє в запас. Гроші для обслуговування цієї продукції за суттю не потрібні, оскільки вона не переходить із рук в руки;

- дефіцитом бюджету та зростанням державного боргу. Покриття дефіциту здійснюється або державними позиками, або емісією банкнот, що дає державі додаткові кошти, а отже, і додатковий попит;

- кредитною експансією банків. Розширення кредитних операцій банків та інших кредитних закладів призводить до збільшення кредитних знарядь обігу, які також створюють додаткові вимоги на товари та послуги;

- надходженням іноземної валюти в країну, яка за допомогою обміну на національну грошову одиницю спричинює загальне зростання обсягу грошової маси, а отже, і надлишковий попит;

- надмірні соціальні виплати тощо.

Отже, *інфляція попиту* спостерігається тоді, коли зростання рівня цін відбувається під впливом загального збільшення сукупного попиту на товари і послуги, спричиненого:

- безпосередньо дією монетарних факторів (надлишковою емісією грошей);

- досягненням потенційного рівня національного виробництва (такий обсяг ВВП, який виробляється в країні за умов повної зайнятості і використання всіх ресурсів).

- **інфляцію пропозиції (витрат):** цю інфляцію розглядають зазвичай з позиції зростання цін під впливом наростаючих витрат виробництва, насамперед зростання витрат на заробітну плату.

Причини такої інфляції:

- зниження темпів зростання продуктивності праці, спричинене циклічними коливаннями або структурними змінами у виробництві, що призводить до збільшення витрат на одиницю продукції, а отже, до зменшення прибутку. У кінцевому результаті це приводить до зниження обсягу виробництва, скорочення пропозиції товарів та зростанні цін;

- розширення сфери послуг, поява нових видів з більшою заробітною платою та відносно низькою, порівняно з виробництвом, продуктивністю праці. Як наслідок виникає загальне зростання цін на послуги;

- підвищення оплати праці за певних обставин в результаті активної діяльності профспілок, що контролюють номінальну заробітну плату. Компанії відповідають на таке зростання інфляційною спіраллю: підвищення заробітної плати призводить до зростання цін

та нового підвищення заробітної плати;

- високі непрямі податки (вони включаються до ціни товарів) характерні для багатьох держав;

- загальний рівень витрат зростає.

Інфляція витрат та інфляція попиту взаємопов'язані та взаємообумовлені, їх важко чітко розділити. Надлишкова грошова маса в економіці завжди породжує підвищений попит, спричиняючи порушення рівноваги ринків у сфері сукупного попиту і сукупної пропозиції, реакцією на яке є зростання цін. Будучи продуктом розбалансованого грошового ринку, інфляція попиту розповсюджується далі, вражає виробництво і споживання, деформує споживчий попит, посилює нерівномірність і непропорційність розвитку різних галузей господарства, призводячи в результаті до інфляції витрат.

Будь-яка сучасна система економіки інфляційна і в ній діють фактори, які призводять до інфляції попиту та витрат.

15.2. Вимірювання інфляції

Інфляція в її відкритому варіанті виявляється у підвищенні цін, але їх зростання може бути різним. Тому для вимірювання інфляції використовують її показник. Він розраховується різними способами, розглянемо деякі з них:

- рівень інфляції;
- індекс споживчих цін (ІСЦ);
- індекс цін на засоби виробництва (цін виробника) (ІЦВ);
- індекс цін ВВП, або дефлятор ВВП;
- темп інфляції;
- "Правило - 70".

Рівень інфляції (Δ_{inf}) показує на скільки грошових одиниць або процентів грошова маса (M) більша від товарної (Q) і визначається за формулою:

$$\Delta_{inf} = \frac{M - Q}{Q} \cdot 100\%$$

Однак найпоширенішим способом є визначення рівня інфляції за зміною цін на товари, що входять до "споживчого кошика" і обчислюється за допомогою індексу споживчих цін (*індекс Ласпейреса*).

Індекс інфляції - це відношення рівня інфляції звітного періоду до рівня інфляції базового періоду.

Індекс споживчих цін (ІСЦ) характеризує зміну в часі загального рівня цін на товари і послуги, які купує населення для особистого споживання. Цей показник найчастіше використовується для характеристики інфляції, оскільки він досить точно виражає не тільки економічні, а й соціальні аспекти інфляції, зокрема її вплив на рівень життя населення, а тому його називають ще індексом вартості життя. *ІСЦ* широко застосовується в практиці регулювання державної фінансової і соціальної політики, аналізу і прогнозування цінових процесів, регулювання курсу національної валюти, вирішення правових суперечок тощо.

Визначається ІСЦ за вартістю певного законодавчо зафіксованого набору товарів і послуг ("споживчого кошика"), обчисленою в ринкових цінах базового і поточного періоду. Розрахувати ІСЦ можна за такою формулою:

$$ІСЦ = \frac{\text{Ринкова вартість фіксованого "кошика" в поточному році} (\sum P_t g_t)}{\text{Ринкова вартість фіксованого "кошика" в базовому році} (\sum P_0 g_0)} \times 100\%$$

де P_0 і P - ціни одиниці товарів (послуг) базового і звітного періодів відповідно; g_0 - кількість товарів у "споживчому кошику" базового періоду.

Незважаючи на широке застосування *ІСЦ*, він не досить точно виражає інфляційний процес та його вплив на вартість життя. Річ у тім, що *ІСЦ* розраховується за фіксованим набором товарів, який залишається незмінним протягом тривалого часу. В умовах же інфляції населення часто замінює споживані товари, які найбільше подорожчали, дешевшими. Як наслідок, структура споживання істотно змінюється порівняно з тією, яка

була зафіксована при визначенні "кошика". Тому в умовах високої інфляції потрібно частіше змінювати структуру "споживчого кошика".

Індекс цін на засоби виробництва (ІЦВ) (цін виробника) характеризує зміну в часі загального рівня цін на засоби виробництва, які купують юридичні особи для виробничого споживання. Цей індекс виражає зростання оптових цін, темпи якого не завжди збігаються з темпами зростання роздрібних цін, за якими визначається ІСЦ.

Індекс цін виробника чутливіший до зміни витрат на виробництво, ніж до зміни попиту. Тому його часто використовують при характеристиці інфляції витрат, особливо коли зростання оптових цін відбувається першим у часі, ніж зростання роздрібних цін. Цей індекс застосовується більш обмежено, ніж ІСЦ.

Індекс цін ВВП, або дефлятор ВВП (індекс Пааше).

Для виявлення динаміки загального рівня цін використовують *індекс Пааше*. Це найбільш широкий показник, який характеризує інфляційні зміни в часі загального рівня цін на всі товари і послуги, що реалізовані кінцевим споживачам. Індексом Пааше (I_p) прийнято називати *дефлятором ВВП (Ввп)* і визначають його за формулою

$$I_p, \text{ Дефл} = \frac{\sum (P_1 g_1)}{\sum (P_0 g_1)} = \frac{ВВП_n}{ВВП_p}$$

де P_1 і P_0 - рівень цін одиниці товару (послуги) поточного і базового періодів відповідно;

g_1 - кількість товарів (надання послуг) у поточному (розрахунковому) періоді; $ВВП_n$ - номінальний ВВП; $ВВП_p$ - реальний ВВП.

Темп інфляції (швидкість зростання цін) визначається за формулою

$$\text{Темп інфляції} = \frac{\text{Індекс цін поточного року} - \text{Індекс цін минулого року}}{\text{Індекс цін минулого року}} \cdot 100\%$$

Темп інфляції показує, на скільки відсотків ціни поточного року (місяця) вищі від цін попереднього.

"Правило - 70". Для прогнозного визначення кількості років, що за допомогою щорічного індексу інфляції здатні подвоїти ціни, застосовують так зване *"правило-70"*.

$$N = \frac{70}{\pi}$$

де N - кількість років необхідних для подвоєння рівня цін; π - темп інфляції.

Наприклад, якщо в 2004 р. у Чехії темп інфляції становив 1,8 %, в Угорщині - 6,5 %, а в Україні - 12,3 %, то для подвоєння рівня цін за таких темпів інфляції Чехії необхідно 39 років (70:1,8), Угорщині - 11 (70:6,5), а Україні - 6 років (70:12,3).

15.3. Розвиток та особливості інфляції в Україні

Україна успадкувала нежиттєздатну дефіцитну економіку, а разом з нею - величезний інфляційний потенціал. Низький рівень ефективності виробництва та якості продукції, державний монополізм і відсутність конкуренції, розбалансована структура виробництва з низькою часткою предметів споживання, надмірне зношення основних фондів, гіпермілітаризація тощо становили сприятливий ґрунт для розвитку інфляції в Україні на початку 90-х років.

Уже в 1991 р. Україну охопила глибока інфляція, з якої вона виходила більш як 10 років. Інфляційний процес в Україні можна розділити на *два основні етапи* та пояснити *групами основних причин*.

Відкритий вибух інфляції відбувся в січні 1992 року, коли були "відпущені" всі ціни. З цього моменту інфляційний процес став швидко розвиватися. З наведених даних (див. табл. 5.1) видно, що в 1992-1993 рр. інфляція в Україні досягла гіпервисокого рівня (2100,00 та 10256,00 % відповідно), що є найбільш вражаючою особливістю інфляційного процесу в Україні. Внаслідок лібералізації цін, надмірних заощаджень та інфляційних очікувань з боку всіх суб'єктів господарювання у 1991-1992 рр. зростання платоспроможного попиту не

задовольнялось пропозицією товарів і послуг на ринку (ціни зростали значно швидше, ніж зростала грошова маса: 162,5; 191,0; 531,0 %; див. табл. 5.1). Висока інфляція, поєднавшись із безпрецедентним падінням обсягу національного виробництва, означала гіперстагфляцію, яка стала найвідмітнішою рисою вітчизняної економіки в 1992-1995 рр.

Уже в 1994 р. темп інфляції знизився порівняно 1993 р. у 20,4 разу (10256,0 % - 501 % ...) через здійснення урядом декількох спроб обмежити емісію грошей, щоб стримати інфляцію (уперше за чотири роки темп зростання цін значно відстали від темпів зростання маси грошей (71,6 % - 132,4 % -- 103,5 %...). Проте ці спроби були невдалі. У 1994 р. уряд намагався застосувати адміністративні методи для обмеження темпів зростання цін: уповільнення зростання зарплати, фіксація цін на значну кількість товарів, валютне регулювання тощо. Така політика пригасила темпи зростання цін, але спричинила катастрофічне падіння обсягу виробництва в уже лібералізованій економіці. Нарощування маси грошей (МЗ): (1994 р. - 700,0 % - 1995 р. - 213,0 % -" 1996 р. - 135,0 %) в економіці відбувалось на тлі критичного обвалу національного виробництва (ВВП) (1994 р. - 77,1 % -- 1995 р. - 87,8 % -- 1996 р. - 90 %), що є абсолютним порушенням закону грошового обігу, порушенням закону рівноваги І. Фішера: $MU = PO$ (ВВП), де маса грошей (М) повинна бути прямо пропорційною вартості товарів і послуг, які виробляються в країні [$PO(ВВП)$].

Такої високої інфляції не зазнала жодна з країн за мирних умов. Так, у Росії в перші роки перехідного періоду найвищою була інфляція в 1992 р. - 2609,0 %, що майже в 4 рази нижча, ніж в Україні в 1993 р. У Білорусі найвища інфляція в цей період була в 1994 р. - 2321 %, що в 4,4 разу нижча, ніж в Україні в 1993 р. Серед країн далекого зарубіжжя сучасними "чемпіонами" з інфляції вважаються Аргентина, Перу, Заїр та ін. Проте жодна з них поки що не перевищила "рекорду" України 1993 р. Аргентина найвищу інфляцію мала в 1989 р. - 3389,6 %, Перу в 1990 р. - 7481,6 %, Заїр у 1992 р. - 3860 %.

Продумана політика уряду і НБУ у 1996 - 2005 рр. дала змогу успішно здійснити грошову реформу, що привело до деякої стабілізації цін в Україні (2001-2005 рр.).

У 2006-2008 рр. починається новий виток розвитку інфляційних процесів в Україні. На цю динаміку цін дуже негативно позначився надмірно прискорений перехід Росії до торгівлі енергоносіями за світовими цінами. Внаслідок цього спостерігається нестерпний шок пропозиції, який підірвав енергомістку економіку країни, а також постійні політичні сварки, негативне сальдо торговельного балансу (до 10 % ВВП), спекуляції на валютному ринку, надмірні соціальні витрати держави, зростаючий дефіцит державного бюджету та покриття його додатковою емісією грошей, кредитна експансія долара тощо - все це "розхитало" стабільність та довіру до національної грошової одиниці та збільшило інфляційні очікування населення. У вересні 2008 р. почалась економічна криза, яка супроводжується не тільки інфляційними процесами, а й падінням національного виробництва (до 25 %), безробіттям (до 3,5 % працездатного населення), зростанням валового зовнішнього боргу (на кінець 2008 р. - 101 млрд дол. США - 56 % до ВВП), криза неплатежів та банкрутство 10 найбільших банків України тощо.

Всього інфляція за 8 років, з 01 січня 2008 року по 31 грудня 2015 року склала 281,37% або +181,37%

100 грн. на 01.01.2008 року
 +22,3%=122,3 грн. на 01.01.2009 року
 +12,3%=137,34 грн. на 01.01.2010 року
 + 9,1%=149,84 грн. на 01.01.2011 року,
 + 4,6%=156,73 грн. на 01.01.2012 року
 - 0,2% =156,42 грн. на 01.01.2013 року
 + 0,5%=157,20 грн. на 01.01.2014 року
 +24,9%=196,35 грн. на 01.01.2015 року
 +43,3%=281,37 грн. на 01.01.2016 року

Показники	Роки									
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017		
								січень	лютий	березень
Індекс споживчих цін	109,1	104,6	99,8	100,5	124,9	143,3	112,4	101,1	101,0	101,8
							за рік 103,9			

Рис. 15.2 – Зведена таблиця індексів споживчих цін в Україні за 2010–2017 рр., %

15.4. Наслідки інфляції та антиінфляційна політика

Інфляція негативно впливає на суспільство в цілому. Погіршується економічне становище: знижуються обсяги виробництва, оскільки коливання та зростання цін роблять непевними перспективи розвитку виробництва; відбувається переливання капіталу з виробництва в торгівлю та посередницькі операції, де швидший обіг капіталу та більший прибуток, а також легше ухилитися від сплати податків; розширюється спекуляція в результаті різкої зміни цін; обмежуються кредитні операції; зменшуються фінансові ресурси держави.

Виникає соціальне напруження у зв'язку з тим, що інфляція перерозподіляє національний дохід не на користь найменш забезпечених верств суспільства. Вона знижує реальні доходи (кількість товарів та послуг, які можна придбати за номінальний дохід), а отже, і загальний рівень життя населення, якщо номінальний дохід буде відставати від зростання цін.

Особливо важка інфляція для осіб з фіксованими доходами: пенсіями, стипендіями, заробітною платою працівників бюджетної сфери. Крім того, інфляція знецінює заощадження громадян. У зв'язку з цим, щоб стримати різке падіння життєвого рівня, держава здійснює індексацію доходів та податкових пільг. Розгортання інфляційних процесів призводить до такого загострення економічних та соціальних суперечностей, що держави починають вживати заходів для подолання інфляції та стабілізації грошового обігу. Основні форми боротьби з інфляцією - *грошові реформи та антиінфляційна політика.*

Грошова реформа - повне або часткове перетворення грошової системи, що здійснює держава з метою впорядкування та налагодження грошового обігу. Грошова реформа здійснюється різними методами (нуліфікація, реставрація, девальвація, деномінація) залежно від економічного стану країни, ступеня знецінення грошей, політики держави.

Антиінфляційна політика - комплекс заходів державного регулювання економіки, спрямований на боротьбу з інфляцією. Історично сформувалися два основних шляхи такої політики: *дефляційна політика (регулювання попиту) та політика доходів.*

Дефляційна політика ґрунтується на методах обмеження грошового попиту через грошово-кредитний та податковий механізми шляхом зниження державних видатків, підвищення відсоткової ставки за кредит, посилення податкового пресу, обмеження грошової маси тощо. Особливість дії дефляційної політики полягає в тому, що вона, як правило, спричинює уповільнення економічного зростання і навіть кризові явища. Тому більшість урядів при її запровадженні в 60-70-х роках виявляли стриманість у її проведенні або навіть відмовлялися від неї.

Варіанти антиінфляційної політики обираються залежно від пріоритетів. Якщо ставилося завдання стримувати економічне зростання, то проводилась дефляційна політика; якщо метою було стимулювання економічного зростання, то перевага надавалась політиці доходів. У разі коли кінцевою метою було стримання інфляції будь-якою ціною, паралельно використовувались обидва методи антиінфляційної політики.

Індексація (повна або часткова) означає компенсацію збитків у результаті знецінення грошей. Спочатку цей метод застосовувався в кінці 40-х - початку 50-х років при інфляції, яка була спричинена переходом від військової економіки до нормальних ринкових умов. Знову індексація стала застосовуватися в 70-і роки у зв'язку з розгортанням галопуючої інфляції. У більшості провідних промислово розвинутих країнах вона розповсюджувалась на меншу частину трудового населення (наприклад, у США приблизно на 10 %). Винятком була

Італія, профспілки якої домоглися введення в країні повної індексації.

Стримування контрольованого зростання цін проявляється, *по-перше*, в "заморожуванні" цін на певні товари; *по-друге*, в стримуванні їхнього рівня в певних межах. Подібний контроль зберігався в усіх провідних розвинутих країнах.

Особливості інфляційних процесів в Україні, Росії та інших країнах СНД передбачають спеціальні підходи до здійснення ефективної антиінфляційної політики. У зв'язку з цим необхідно здійснювати:

- розробку та втілення в життя комплексних державних програм розвитку економіки, насамперед галузей і підприємств, які сприяють становленню конкурентного, високотехнологічного та наукомісткого виробництва;

- проведення послідовної антимонопольної політики та створення широкої мережі економічної інформації для підприємств;

- посилення стимулів виробничого накопичення, включаючи субсидії, що здатні підтримати процес накопичення коштів у підприємців та населення;

- зміну структури виробничих фондів з метою розширення виробництва товарів народного споживання, тобто створення умов для переливання капіталу з однієї до іншої галузі суспільного виробництва;

- стимулювання кредитної та інвестиційної діяльності банків та обмеження покриття дефіциту коштів за рахунок банківського кредиту;

- вдосконалення податкової системи; особливу увагу приділяють регулювальній ролі податків;

- створення умов для припинення імпорту інфляції. З цією метою забезпечується перетворення закордонних доларових запасів на товари виробничого призначення, які, потрапивши в нашу країну, змогли б поживити інвестиційний процес;

- підвищення ефективності грошово-кредитної політики, яка повинна забезпечити тісний взаємозв'язок усіх елементів ринкового механізму товарно-грошових відносин.

Таким чином, *мета антиінфляційної політики держави* полягає в тому, щоб установити контроль над інфляцією і досягти прийнятних її темпів для народного господарства. Важливим завданням у боротьбі з інфляцією є подолання економічного спаду, кризи неплатежів, зниження інвестиційної активності, формування стабільної ринкової інфраструктури, оздоровлення економіки, пов'язане з підтримкою пріоритетних галузей народного господарства, стимулювання експорту продукції, виваженою протекціоністською політикою і валютною політикою, що сприяє вирішенню питань конкурентоспроможності вітчизняних товарів.

Велике значення в антиінфляційній політиці має структурна перебудова економіки і пристосування її до потреб ринку за рахунок демонополізації і регулювання діяльності існуючих монополій, стимулювання конкуренції у виробництві та сфері послуг тощо.

15.5. Грошові реформи та методи їх проведення

Серед комплексу заходів щодо оздоровлення та впорядкування грошового обороту особливе місце посідають *грошові реформи*. Вони являють собою повну чи часткову перебудову грошової системи, яку проводить держава, з метою оздоровлення чи поліпшення механізму регулювання грошового обороту відповідно до нових соціально-економічних умов.

Грошові реформи, що проводилися в різні часи в багатьох країнах, значно відрізнялися своїми цілями, глибиною реформування діючих грошових систем, методами стабілізації валют, підготовчими заходами тощо. Їх можна класифікувати так (рис. 15.2).

1) **створення нової грошової системи.** Ці реформи проводилися при переході від біметалізму до золотого монометалізму, від останнього до системи паперово-грошового обігу чи кредитного обігу в умовах створення нових держав, як це мало місце в період падіння колоніальних імперій чи після виходу окремих республік зі складу колишнього СРСР. Прикладом таких реформ є грошова реформа Вітте в 1895-1897 рр. в Росії і грошові

реформи в країнах, що звільнилися від колоніальної залежності, тощо;

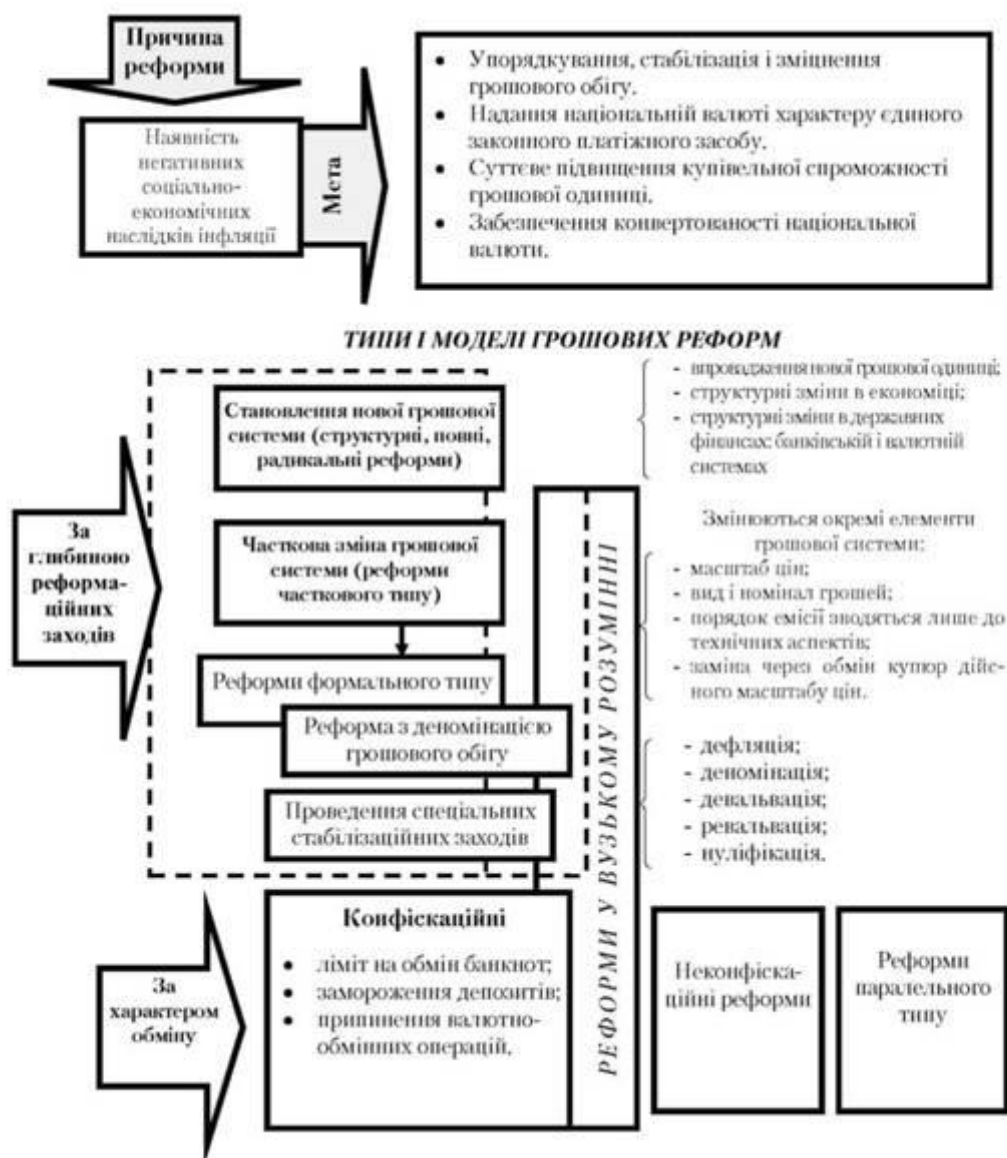

Рис. 15.3 – Класифікація грошових реформ

2) **часткова зміна грошової системи**, коли реформуються окремі її елементи: назва і величина грошової одиниці, види грошових знаків, порядок їхньої емісії і характер забезпечення тощо. Прикладом таких реформ є зміна порядку емісії і забезпечення банкнот в Англії згідно з Актом Роберта Піля (1844 р.), грошові реформи в СРСР у 1922-1924 і 1947 рр.;

3) **проведення спеціальних стабілізаційних заходів з метою стримання інфляції чи подолання її наслідків.**

Чим би не була викликана необхідність проведення *грошової реформи*, найголовнішою її метою завжди є стабілізація грошового обороту. Для досягнення цієї мети недостатньо прийняти ті чи інші законодавчі акти, а необхідно підготувати відповідні економічні передумови. Без цього гроші і після реформи можуть знецінюватися. Тому успішне проведення *грошової реформи* потребує відповідної підготовки: нагромадження золотовалютних і матеріальних резервів, припинення чи значне зменшення темпів зростання грошової маси в обігу, оздоровлення державних фінансів, поліпшення структури суспільного виробництва, збалансування ринку тощо.

Нерідко *грошовій реформі* передують деномінація грошових знаків, тобто обмін усіх

старих знаків на нові в певній пропорції з одночасним перерахуванням у цій пропорції всіх грошових показників: цін, тарифів, заробітної плати, балансової вартості фондів тощо.

Згідно зі світовим досвідом грошових реформ, існують такі *методи стабілізації валют: нуліфікація, ревальвація (реставрація), девальвація, деномінація.*

Нуліфікація - оголошення державою знецінених паперових грошових знаків недійсними.

Проводиться вона за умови надзвичайно великого падіння купівельної спроможності грошей, коли вже недоцільний будь-який обмін їх на нові гроші і в такій крайній формі трапляється рідко. Зокрема, в кінці XVIII ст. у Франції були оголошені недійсними повністю знецінені асигнації і їх було вилучено з обігу без будь-якого відшкодування.

Частіше знецінені гроші вилучаються з обігу шляхом обміну на нові знаки в надзвичайно низькій пропорції, так що плата за них має суто символічне значення. Так, в СРСР у 1922-1923 рр. 1 крб. новими знаками обмінювався на 1 млн крб. старими, в 1924 р. у Німеччині 1 нова рейхсмарка - на 1 трлн старих марок, у 1944 р. в Греції - 50 млрд старих драхм на 1 нову. У всіх цих випадках по суті проводилася нуліфікація знецінених грошей, хоча за формою вона нагадувала девальвацію.

В Україні *нуліфікація* відбулася в 1996 р. Знецінена грошова одиниця (купон - карбованець) була замінена в певній пропорції (100 000 крб.) до однієї гривні.

Девальвація - офіційне зниження державою металевого вмісту та курсу (або тільки курсу) національних грошей щодо іноземних валют або міжнародних розрахункових одиниць.

Поки держави фіксували золотий вміст своїх валют, його зниження та зниження курсу валюти відбувалося приблизно однаково. Після скасування золотих паритетів *девальвація* зводилась тільки до зниження офіційного валютного курсу. Рівень її в обох випадках визначався рівнем знецінення валют, тобто новий золотий вміст і курс установлювались на рівні фактичної вартості валюти, яка формувалася внаслідок інфляційного знецінення.

Ревальвація - це офіційне підвищення державою золотого вмісту та валютного курсу або тільки валютного курсу національної валюти країни.

У першому варіанті *ревальвації* валют проводились в епоху вільного обміну банкнот на метал. Ними закінчувались зусилля держави по відновленню купівельної спроможності валюти після періоду інфляції. В результаті ревальвації, як правило, відновлювався обмін банкнот на метал за паритетом, який діяв до початку інфляції. Одночасно відновлювався і попередній курс валюти. Тому такий засіб у літературі інколи називають реставрацією.

Грошові реформи на основі ревальвації проводилися рідко, оскільки вони можливі за незначного знецінення грошей та швидкого розвитку економіки і відновлення стабільності ринку. За таких умов у країні швидко розширюється товарообіг і зменшується бюджетний дефіцит, що сприяє підвищенню вартості грошових знаків і може поступово довести її до доінфляційного рівня.

Вплив ревальвації на економіку протилежний впливові девальвації. Ревальвація вигідна для імпортерів і кредиторів. Після ревальвації дорожчає експорт, оскільки іноземні імпортери змушені давати більше власної валюти за ревальвовану, проте це погіршує конкурентоспроможність експортера. Одночасно стає дешевшим імпорт, бо для оплати імпортованих товарів національної валюти потрібно менше. Кредитори, що надали позики нерезидентам у національній валюті, після її ревальвації отримують значний зиск, і ринкова ціна її в іноземній валюті зростатиме в міру ревальвації. Для населення, з одного боку, ревальвація приваблива тим, що вона спонукає зниження цін на імпортовані товари і гальмує інфляцію, проте з іншого - вона призводить до зменшення експорту, що створює реальну загрозу безробіття. Тому оцінювати ревальвацію необхідно, виходячи з макроекономічної ситуації.

За золотого стандарту ревальвації піддавались відносно сталі валюти збільшенням офіційного золотого вмісту грошової одиниці. Відповідно підвищувався їхній курс щодо знецінених валют. Так, у 1973 р. німецьку марку було двічі ревальвовано - у березні її

золотий вміст і офіційний курс було підвищено на 3 %, а в червні - ще на 5,5 %. Проте обмін марки на золото не відновлювався. У такий спосіб проводили ревальвацію швейцарського франка, японської єни. Необхідність ревальвації відносно сталих валют визначалася тим, що їх офіційний валютний курс і золотий вміст виявився заниженим порівняно з паритетом купівельної спроможності. Така ситуація була не вигідною для експортерів і боржників та, навпаки, забезпечувала невиправдані доходи імпортерам і кредиторам. Щоб усунути такі "перекуси" в зовнішньоекономічних відносинах, держава підвищувала офіційний валютний курс.

Тепер, коли золотий вміст валют скасовано, ревальвація проявляється в підвищенні курсу національної валюти щодо іноземних чи міжнародних валют. Зараз курси валют вирівнюються за паритетом купівельної спроможності, а тому зникла потреба у ревальвації і девальвації як елементах грошової реформи. За умов плаваючих (ринкових) валютних курсів ревальвація проявляється у тривалому (поступовому) підвищенні курсу національної валюти щодо інших валют чи міжнародних розрахункових одиниць.

Деномінація - укрупнення грошової одиниці без зміни її найменування, що проводиться з метою забезпечення грошовою обороту і надання більшої повноцінності грошам.

Так, у 1961 р. в СРСР старі гроші були замінені на "нові" таким чином, що 1 "новий" рубль дорівнював 10 "старим". Завдяки деномінації вдається значно скоротити кількість грошових купюр і монет, що перебувають в обігу.

За способом проведення грошові реформи поділяються на три типи (моделі).

1. Грошові реформи формального типу, що зводяться лише до технічного аспекту - впровадження нового зразка купюри з одночасним або поступовим вилученням старої. Обмін старих купюр на нові здійснюється у співвідношенні 1:1. Приводом до такої зміни може бути:

а) необхідність поліпшення фізичних властивостей (міцності, захисту від підробки тощо) банкнот, що перебувають в обігу, зміни їхніх відносних і абсолютних розмірів, що може бути результатом технічного прогресу (в розумінні як можливостей випуску банкнот вищої якості, так і нових вимог до їхньої якості у зв'язку із застосуванням різних технічних пристроїв - банкоматів, електронних машин тощо);

б) посилення ефективної боротьби з підробкою національної валюти. Це відбувається в тому разі, коли в обігу перебуває велика кількість підроблених банкнот (наприклад, накопичених за роки війни), виявлення і вилучення яких стає першочерговою справою;

в) необхідність зміни зовнішнього вигляду банкнот, їхнього оформлення, що може зумовлюватися політичними причинами, наприклад зміною державної символіки.

Усі ці аспекти здійснення грошової реформи в основному суто формальні, неконфіскаційні. Якщо реформа обмежується розв'язанням лише цих проблем, не зачіпаючи більш суттєвих монетарних та економічних аспектів, її точніше називати не реформою, а обміном грошей.

2. Грошові реформи конфіскаційного типу, або "шокові" реформи. Такі реформи передбачають здійснення комплексу явних або замаскованих заходів конфіскаційного характеру:

- встановлення ліміту на обмін банкнот;
- замороження частки депозитів понад встановлений рівень;
- тимчасове припинення валютно-обмінних операцій.

Мета цих і подібних заходів - конфіскація незаконних доходів, відновлення соціальної справедливості, отримання додаткового доходу державою. Якщо реформи мають конфіскаційний характер, то встановлюються досить обмежені терміни обміну та кількісні ліміти обміну, які доповнюються вимогою декларування доходів. У цьому разі обмін звичайно проводиться за регресивною шкалою. До певної межі (суми) старі грошові знаки обмінюються на нові у відношенні один до одного, а далі - зі знижувальним коефіцієнтом. Як правило, встановлюють кілька послідовних порогів обміну і кілька значень коефіцієнтів,

хоч конфіскаційні реформи можуть ґрунтуватися і на обміні старих грошей на нові з використанням знижувального коефіцієнта для сум будь-якого розміру, а не лише для тих, що перевищують певний поріг, як у першому випадку. Аналогічна процедура може використовуватись і для обміну депозитних грошей.

3. *Реформи паралельного, або консервативного типу* є надзвичайно складною за технікою реалізації процедурою. У цьому випадку нова грошова одиниця, розширюючи сферу свого функціонального застосування, витискує старі гроші поступово. У результаті протягом певного часу, коли в обігу перебувають дві грошові одиниці - стара й нова, відбувається відповідна сегментація сфери грошового обігу.

Одночасне функціонування в обігу двох грошових одиниць породжує ускладнення не лише технічного порядку. Існує реальна загроза передчасного знецінення старої грошової одиниці, сплеску спекулятивних і "тіньових" операцій. Водночас система паралельного обігу має й помітні переваги. Вона є найменш ризикованою формою грошової реформи, дає змогу уникнути заходів конфіскаційного характеру, забезпечити стабільність нової грошової одиниці навіть за браком достатнього товарного наповнення ринку та необхідного стабілізаційного фонду, розширює діапазон маневру грошово-кредитної політики.

Грошова реформа в Україні була проведена з 2 по 16 вересня 1996 року. Ця реформа була "м'якого" типу (проведення заходів щодо заміни діючої грошової одиниці, стабілізація нових грошей без якісної перебудови системи грошового обороту) з деномінацією грошових знаків (зменшення на п'ять нулів), із зміною назви грошової одиниці шляхом обміну грошових купюр (українських карбованців на гривні). Було вилучено з обігу та обмінено без будь-яких обмежень старі грошові знаки на нові у пропорції 10:1.

Офіційна концепція грошової реформи ґрунтувалася на принципах "повної прозорості" і "неконфіскаційності". На думку деяких спеціалістів, ці принципи зумовили некомплексність і обмеженість реформи. Також багато хто вважає, що введення гривні було більше політичним, ніж економічним.

Вона має такі властивості:

1. Багаточинникова зумовленість:
 - економічні причини (необхідність забезпечення економічної незалежності України);
 - політичні причини (Україна, як незалежна держава повинна була мати власні гроші й власну грошову систему).
2. Багатоцільове спрямування полягало у вирішенні трьох найважливіших завдань:
 - створити національні гроші й грошову систему як атрибут незалежності держави;
 - забезпечити високий рівень стабільності національної грошової одиниці;
 - сформувати і ввести в дію нові методи та інструменти грошового обороту і грошового ринку.
3. Довготривалість і багатоетапність реформи. Вона тривала майже п'ять років і пройшла три етапи:
 - перший етап (січень - листопад 1992 р.) - в обіг було випущено купоно-карбованець і забезпечено його функціонування;
 - другий етап (листопад 1992 р. - серпень 1996 р.) - український карбованець закріпився як єдина національна валюта;
 - третій етап (вересень 1996 р.), який завершився введенням в обіг постійної грошової одиниці - гривні.
4. Застосування тимчасових грошей як перехідних, та їхнє гіпервисоке знецінення (за 1992-1996 рр. маса грошей в обороті за агрегатом М2 зросла більше ніж у 240 разів).
5. Створення в ході реформ нового механізму монетарного регулювання.
6. Особлива соціальна спрямованість реформи (вона була неконфіскаційною і прозорою. На жаль, у ході реформи основних соціальних тягот зазнали широкі верстви населення, які втратили свої вклади, розміщені в Ощадному банку).

І все ж, незважаючи на значні недоліки грошової реформи в Україні, вона отримала конституційну національну грошову одиницю - гривню.

Контрольні питання:

1. У чому полягає суть інфляції та які основні причини її виникнення?
2. Чи існує певна циклічна закономірність у розвитку інфляції?
3. Як класифікуються види інфляції відповідно до темпів та чинників інфляційного процесу?
4. Як класифікуються види інфляції залежно від типу економічної системи та від можливості передбачити зростання цін під час інфляційного процесу?
5. Які наслідки інфляції?
6. Що таке індекс споживчих цін та дефлятор ВВП? Як вони розраховуються?
7. Який державний орган розраховує індекс інфляції?
8. У чому полягає суть антиінфляційної політики?
9. Що таке дефляційна політика та політика доходів? В чому вони полягають?
10. У чому полягає суть грошової реформи та яка її основна функція? Які особливості мала грошова реформа в Україні?

Тема 16. Валютні відносини та валютні системи**План:**

- 16.1. Сутність валюти та її конвертованість
- 16.2. Валютний курс і способи його визначення
- 16.3. Валютний ринок: сутність та основи функціонування
- 16.4. Валютна система та її розвиток
- 16.5. Формування валютної системи України

Рекомендована література: [5-7,31,33,39,44-48]

Основні терміни і поняття: валютний ринок, цінні папери, акції, облігації, чеки, векселі, акредитиви; валютна операція, валютні біржі, валюта України, іноземна валюта, валютна система, епіфіт, купони, боргові розписки, депозитні сертифікати, цінні папери, валютні цінності.

16.1. Сутність валюти та її конвертованість

Валютою (від італ. *valuta* - *вартість*) називають грошову одиницю, яка обслуговує міжнародні економічні відносини і використовується як міжнародна розрахункова одиниця чи міжнародний засіб обігу і платежу.

Поняття "валюта" використовується в трьох значеннях:

- 1) грошова одиниця певної країни;
- 2) грошові знаки іноземних держав, а також кредитні та платіжні засоби, виражені в іноземних грошових одиницях і використовуються в міжнародних розрахунках, іноземна валюта;
- 3) умовна міжнародна (регіональна) грошова розрахункова одиниця або платіжний засіб.

Валюта класифікується за кількома критеріями, залежно від емітента валютних коштів:

- **національна валюта** - платіжний засіб (грошова одиниця) певної держави (гривня, долар, фунт стерлінгів тощо), що імітується національною банківською системою; для України це будуть кошти, номіновані в гривні, для США - у доларах, для Великобританії - фунт стерлінгів тощо;

- **іноземна валюта** - іноземні грошові знаки (банкноти, скарбничі білети, монети), а

також іноземні цінні папери як кредитні та платіжні засоби - платіжні документи (чеки, векселі, акредитиви, сертифікати), фондові ресурси (акції, облігації) та інші валютні цінності. Для України це будуть кошти усіх зарубіжних країн;

- **колективна валюта** - спеціальні міжнародні грошові одиниці, які функціонують на інтернаціональних (світових) та регіональних засадах, емісія яких здійснюється міжурядовими валютно кредитними організаціями. Зараз відомі такі міжнародні валюти - СПЗ (валютна одиниця МВФ), євро (відповідно до Маастрихтської угоди, грошова одиниця спочатку 11, а згодом і 16 країн Західної та Східної Європи - див. далі), андське песо (розрахункова одиниця країн Андського пакту: Болівія, Колумбія, Перу, Еквадор)

Класифікація валют може здійснюватися і в інших площинах (рис. 16.1). Залежно від режиму використання розрізняють конвертовану і неконвертовану валюту.

Неконвертованими є валюти, які не обмінюються на іноземну валюту за ринковим курсом, мають суттєві обмеження на ввезення та вивезення й на всі валютні операції.

Це валюти слаборозвинутих країн, які переживають економічну та фінансову кризу. *Неконвертованість* валюти може створити низку обмежень для всіх суб'єктів господарської діяльності (як резидентів, так і нерезидентів), зокрема:

- обмеження на перекази за кордон заробітної плати, дивідендів, прибутків тощо;
- установлення квот і лімітів розподілу валюти між експортерами та іншими суб'єктами господарювання;
- необхідність попереднього дозволу з боку центрального банку на здійснення платежів за імпортними операціями тощо.

Конвертованість національної грошової одиниці - це можливість для всіх учасників міжгосподарських угод легально та вільно обмінювати її на іноземні валюти.

Ступінь конвертованості обернено пропорційний обсягу та жорсткості валютних обмежень, що практикується в державі.

Конвертованість національної грошової одиниці є показником рівня розвитку економіки та ступеня відкритості, забезпечуючи країні такі довготермінові вигоди в багатосторонній світовій системі торгівлі та розрахунків:

Рис. 16.1– Класифікація валюти

- вільний вибір виробниками та споживачами найбільш вигідних ринків збуту та закупок всередині країни та за кордоном у кожний момент;
- розширення можливостей залучення іноземних інвестицій та здійснення інвестицій за кордоном;
- "підтягування" національного виробництва до міжнародних стандартів за цінами, витратами, якістю;
- можливість здійснення міжнародних розрахунків в національній валюті тощо. За ступенем конвертованості розрізняють валюти:
 - вільно конвертовані (резервні);
 - частково конвертовані;
 - замкнуті (неконвертовані);
 - клірингових розрахунків.

Вільно конвертована валюта (ВКВ) - валюта, яка вільно та необмежене обмінюється на інші іноземні валюти (повна зовнішня та внутрішня конвертованість). ВКВ називають резервною валютою, оскільки в такій валюті центральні банки інших країн накопичують та зберігають резерви коштів для міжнародних розрахунків. У 2005 р. 12 валют були визнані вільно конвертованими (долари, фунти стерлінгів, швейцарські франки, ени, євро,

австралійські долари, датські крони, норвезькі крони, шведські крони, ірландські крони, СПЗ), але найбільшу довіру і найширше застосування мають валюти країн з найвищими економічними потенціалами: долар США, євро, японська єна, англійський фунт стерлінгів, швейцарський франк. Ці валюти дістали назву резервних валют, тому що не тільки вільно конвертуються в міжнародних платежах, а й вільно накопичуються в резервах міжнародної ліквідності. Серед них найавторитетнішою резервною валютою є долар США, який обслуговує більше половини усіх міжнародних розрахунків і має перше місце в структурі державних золотовалютних резервів більш ніж 70 країн світу.

Частково конвертована валюта - національна валюта країн, у яких застосовуються валютні обмеження для резидентів та за окремими видами обмінних операцій. Розрізняють такі основні сфери валютних обмежень: поточні операції платіжного балансу (торгові та неторгові угоди); обмежений продаж іноземної валюти, заборона продажу товарів за кордоном за національну валюту, регулювання строку платежів, експорту та імпорту. Основна причина валютних обмежень - нестача валюти, тиск зовнішньої заборгованості, розлад платіжних балансів.

Якщо конвертація національної валюти дозволена тільки для нерезидентів, то вона називається зовнішньою, а якщо для резидентів - внутрішньою.

Якщо конвертація поширюється тільки на платежі за поточними операціями, вона називається поточною, а якщо тільки на платежі за рухом капіталу - капітальною.

Замкнута (неконвертована) валюта - національна валюта, яка функціонує тільки в межах однієї країни і не обмінюється на інші іноземні валюти (див. вище).

Клірингові валюти - це розрахункові валютні одиниці, що функціонують на основі клірингових угод. Клірингові угоди укладаються для вирівнювання платіжного балансу без витрат валютних резервів: 1) за необхідності отримання пільгового кредиту від контрагента, який має активний баланс; 2) як захід у відповідь на дискримінаційні дії іншої держави.

Отже, *конвертованість національної валюти* - необхідний елемент розвинутої і відкритої ринкової економіки. Слід зауважити, що повної конвертованості немає навіть у країнах, де відмінено всі валютні обмеження. Адже й у них залишається більш-менш інтенсивне регулювання зовнішньої торгівлі та порядку міжнародних розрахунків. Тому ступінь і характер конвертованості залежить від державного регулювання економіки.

В умовах інтернаціоналізації господарювання зростає взаємозалежність національних господарств, активізуються пошуки засобів національного регулювання. У сфері валютних відносин з'являються нові особливості і тенденції:

- посилюються міжнародні функції національних валют (національні грошові одиниці беруть участь у міжнародних розрахунках);
- масштаби діяльності якої-небудь валюти в міжнародному платіжному обігу визначаються комплексом факторів (історичних, економічних, міжнародно-правових), у тому числі і національною політикою;
- відсутня єдина грошова основа у валютній сфері - світова валюта;
- в умовах вільної конвертованості валют та руху капіталу між країнами розвиваються межі між внутрішнім грошовим оборотом та міжнародним платіжним оборотом;
- тенденція до зростання національних та міжнародного грошово-кредитного ринку прокладає шлях в умовах специфіки та особливостей національних грошово-кредитних ринків.

Тенденція до зростання ролі валютної сфери у відносинах учасників міжнародного обміну досліджена на всіх етапах еволюції світової валютної системи, починаючи із золотого стандарту. В умовах золотого стандарту під конвертованістю розуміли обмін однієї валюти на іншу при твердій фіксації золотого вмісту національних валют, з їх обов'язковою розмінністю на монетарний товар.

На відміну від золотого стандарту, конвертованість в умовах кредитно-паперових грошей визначається інституційними нормами, які включають важливі ланки валютної політики кожної країни, а також загальні вимоги, визначені Міжнародним валютним фондом

(VIII стаття, яка вимагає від країн - членів МВФ запровадження конвертованості валюти за поточними операціями).

Таким чином, *конвертованість валюти* є необхідною для забезпечення процесу демонополізації економіки, її структурної перебудови, подолання кризи платіжного балансу, інтеграції в світове господарство.

Нині ключеві позиції в системі міжнародних валютних відносин займають колективні валюти - як форма світових грошей. У межах окремих союзів (див. раніше) колективні валюти використовуються не тільки як міжнародна - інтернаціональна міра вартості, а і як міжнародний платіжний засіб нагромадження. Розглянемо деякі з них.

СПЗ - колективна валютна одиниця МВФ. *Спеціальні права запозичення* (англ. Special Drawing Rights) - умовна міжнародна розрахункова одиниця, що використовується країнами МВФ для регулювання міжнародних платежів, вирівнювання платіжних балансів країн членів МВФ, кредитування й зіставлення курсів національних валют тощо.

Запровадження СПЗ (в 1970 р., було здійснено першу емісію цієї валюти) розглядалось як альтернатива доларові у функціях, де він використовувався як світові гроші. Колективна валютна одиниця мала сприяти забезпеченню функціонування міжнародної розрахункової одиниці незалежно від стану платіжного балансу та внутрішнього грошового обігу окремих країн, зокрема США.

Вартість СПЗ була визначена як еквівалент:

- в 1970 р. - до 1 дол. США (або 0,8887 г чистого золота);

- 1973 р. - до 1,2064 долара (1,0726 г чистого золота);

- з 1974 вартісний паритет СПЗ почав визначатися на підставі стандартного "кошика валют" (16 валют країн, які мали найбільшу вагомість у світовому експорті), де СПЗ виступала як середньозважена величина паритетів цих валют, 1981 р. у стандартному кошику залишається 5 валют (долар, марка, єна, франк, фунт стерлінгів).

- з 1 січня 2001 р. СПЗ - це сума специфічних вартостей чотирьох валют (курси їх визначаються до долара США) на підставі валютного курсу, що котирується зараз на Лондонському ринку. Склад кошика переглядається кожні п'ять років, з тим щоб він точніше відображав відносну важливість валют, які входять до цього кошика, в міжнародній торгівлі і фінансовій системі. З жовтня 2000 р. метод вибору валют було переглянуто у зв'язку з уведенням євро як загальної валюти країн-членів ЄС та зростанням її ролі на міжнародних фінансових ринках.

Отже, стандарт СПЗ фактично трансформувався в "багатовалютний" стандарт, заснований на американському доларі, євро, японській єні, фунті стерлінгів - валютах чотирьох світових центрів.

Емітована сума СПЗ розподіляється між країнами - членами фонду (180 країн) згідно з їхніми квотами. СПЗ зараховується на спеціальні рахунки, які відкриваються для кожної країни, що дає можливість центральним банкам обмінювати СПЗ на конвертовану валюту, яку можна використати для зовнішніх платежів (платежі регулюються МВФ).

Європейська валютна одиниця. *Євро (EUR)* - європейська валютна одиниця, функціонує в обігу з 1.01.1996р. в рамках Європейської валютної системи відповідно до положень Маастрихтської уго-Євро (€, Euro, Eurcb) - офіційна валюта 16 з 27 держав Європейського Союзу.

Вартісний еквівалент, курс щодо іноземних валют визначено за "кошиком" валют країни, які входять до Європейського союзу, як середню величину, залежно від вартості й частки валют, представлених в кошику.

Перша Європейська колективна одиниця почала функціонувати з березня 1979 р. і мала назву - *екю*. Емісію екю почали здійснювати одночасно з початком функціонування європейської валютної системи (ЄВС). Ця валюта була забезпечена реальними активами країн-членів ЄВС. Кожна країна використала для цього 20 % фактичної величини своїх власних золотих і 20 % доларових резервів, а друга половина емісії забезпечується за рахунок внесків країн-учасниць у їхній національній валюті.

Як і СПЗ, вартісний паритет екію визначається на базі стандартного "кошика валют" країн - учасниць ЄВС: марка (ФРН) - 30,53 %; франк (Франція) - 19,43; фунт стерлінгів (Англія) 12,06; ліра (Італія) - 9,92; гульден (Голландія) - 9,54; франк (Бельгія, Люксембург) - 8,14; крона (Данія) - 2,52; фунт (Ірландія) - 1,12; драхма (Греція) - 0,77; песета (Іспанія) - 5,18; ескудо (Португалія) - 0,78 %.

Екію почала виконувати функції еталона вартості, міждержавного засобу валютного резервування, міжнародного засобу платежу, регулятора курсових коливань та виступало засобом міжурядових позик типу "своп".

Але екію не змогла повністю виконувати функції наднаціональної валюти, оскільки вона не існувала у вигляді банкнот, а це означало, що вона не була звичайним засобом розрахунків за межами центральних банків Європейського Союзу.

Зміна екію на євро відбулася після підписання європейськими країнами Маастрихтської угоди (Угода про Європейський Союз, 1991 р.), яка стала чинною після її ратифікації в 1993 р., а вже в 1999 р. країни-учасниці почали вводити єдину європейську валюту - євро.

У 1994 році у Франкфурті-на-Майні був заснований Європейський валютний інститут (Центральний банк ЄС, 1997 р.), в завдання якого входило керівництво проектом створення єдиної валюти і спостереження за економічними процесами в країнах-членах ЄС.

Для того щоб євро була введена в обіг, усі країни-члени валютного союзу повинні відповідати жорстким критеріям стабільності, закріпленим в Маастрихтських угодах:

- рівень інфляції в країні, що прагне приєднатися до валютного економічного союзу, може перевищувати показники трьох найбільш стабільних держав ЄС не більше ніж на 1,5 %;

- державна заборгованість може становити не більше ніж 60 % валового внутрішнього продукту (ВВП);

- дефіцит держбюджету не може перевищувати 3 % від ВВП;

- процентні ставки за банківськими кредитами можуть бути всього на 2 % вищими за показники трьох найбільш стабільних країн;

- кандидати на вступ до союзу не мають права протягом двох років за власною ініціативою проводити девальвацію національних грошових одиниць.

Уже на початку 1999 р. 11 країн Європи ввели євро як паралельну валюту (поруч з національною), а вже з 1 січня - серпня 2002 р. ця валюта почала використовуватися в безготівкових та готівкових розрахунках, стала єдиним платіжним засобом одинадцяти країн.

Зараз 16 країн Західної та Східної Європи перейшли на євро: Австрія, Бельгія, Італія, Ірландія, Іспанія, Люксембург, Голландія, Німеччина, Португалія, Франція, Фінляндія, Греція, Кіпр, Мальта, Словаччина, Словенія.

16.2. Валютний курс і способи його визначення

Валютний курс становить ціну грошової одиниці певної країни, яка виражена в грошовій одиниці іншої країни. *Валютний курс*, так само як і ціна будь-якого звичайного товару, має свою вартісну основу та коливається залежно від попиту та пропозиції.

Валютний курс виконує низку важливих економічних функцій:

- подолання національних обмежень грошової одиниці;
- локальна цінність грошової одиниці перетворюється на міжнародну;
- виступає засобом інтернаціоналізації грошових відносин;
- сприяє утворенню цілісної світової системи грошей.

На валютний курс впливають такі фактори: зміна обсягів ВВП, стан торговельного балансу країни, рівень інфляції, внутрішня та зовнішня пропозиція грошей, відсоткові ставки, перспективи політичного розвитку, державне регулювання валютного курсу.

Фіксування курсу національної грошової одиниці в іноземній називається валютним котируванням. При цьому курс національної грошової одиниці може бути встановлений у формі як прямого котирування:

- (1, 10, 100 од. іноземної валюти = x од. національної валюти),

так і зворотного котирування:

- (1, 10, 100 одиниць національної валюти = x од. іноземної валюти).

У більшості високорозвинутих країн світу використовується пряме котирування. Котирування здійснюється тільки щодо п'яти валют (див. раніше), найчастіше до долара США.

Для професійних учасників валютних ринків поняття "валютний курс" не існує. Воно розпадається на курс покупця і курс продавця.

- *курс покупця (bid rate)* - це курс, по якому банк-резидент купує іноземну валюту за національну;

- *курс продавця (offer rate)* - це курс, по якому він продає іноземну валюту за національну.

Методика визначення валютних курсів

Серед конкретних методів визнання валютного курсу слід назвати такі:

- **для обміну валют може використовуватися крос-курс**, коли дві валюти порівнюються з третьою, потім через неї - одна з одною.

- **базою визнання валютних курсів є співвідношення купівельної спроможності різних національних валют** (співвідношення купівельної сили валют стосовно певної групи товарів і послуг у двох країнах). Для цього методу необхідно зіставити рівень цін стандартного набору (споживчий кошик - необхідний набір продуктів харчування, одягу та послуг).

Зіставлення ефективних витрат виробництва

Вартісною основою валютного курсу є купівельна спроможність валют, що відображає середні національні рівні цін на товари, послуги та інвестиції. Валютний курс формується під впливом співвідношення попиту та пропозиції валюти, які визначаються багатьма чинниками. Основні з них:

- конкурентоспроможність товарів на світових ринках;
- темпи інфляції;
- стан і розвиток платіжного балансу країни;
- стан національного фінансового ринку;
- ступінь використання валюти в міжнародних розрахунках;
- національне та міжнародне регулювання валютних ресурсів;
- валютні обмеження тощо.

У реальній практиці міжнародних відносин *в умовах паперово-грошового обігу застосовуються такі два види валютних курсів: фіксовані та плаваючі (гнучкі).*

Фіксовані курси - система, що допускає наявність зареєстрованих паритетів, які знаходяться в основі валютних курсів, що підтримуються державними валютними органами.

Фіксований валютний курс офіційно встановлюється центральним банком з урахуванням співвідношення цін у певній країні з цінами країн головних партнерів, рівня валютних резервів, стану торговельного балансу. Фіксований валютний курс найбільш доцільний за умов внутрішніх кризових ситуацій у нестабільній економіці, тому що забезпечує нижчі темпи інфляції, стабільні умови для зовнішньоекономічної діяльності, створює можливість прогнозувати розвиток ситуації в країні.

Одним з головних питань встановлення валютного курсу є пошук певного міжнародного стандарту, на який буде зорієнтована вартість національної грошової одиниці. Як правило, курси національних валют, у тому числі й української гривні, перебувають у жорсткій відповідності з курсом долара США. Вперше режим фіксованих валютних курсів був введений після Другої світової війни. Після краху Бреттон-Вудської системи в середині 70-х років ХХ ст. більшість країн перейшли до плаваючих валютних курсів.

Гнучкі(плаваючі) курси - це система, за якої у валют відсутні офіційні паритети.

Розрізняють *плаваючі курси*, які змінюються залежно від попиту та пропозиції на ринку, та курси, які змінюються залежно від попиту і пропозиції на ринку, але коригуються

валютними інтервенціями центральних банків.

У разі використання *плаваючого валютного курсу* рух іноземної валюти не впливає на грошову базу, і центральний банк може проводити свою грошово-кредитну політику, передбачаючи, що це не вплине значною мірою на стан платіжного балансу. Системи валютних курсів у країнах, що розвиваються, часто характеризуються одночасним використанням різних валютних курсів, кожний з яких використовується з певною метою. Ці режими називають системами множинних валютних курсів, які можуть бути:

- валютними курсами, які безпосередньо контролює або фіксує уряд;
- вільними ринковими курсами, встановленими приватним попитом та пропозицією.

*Визначення курсу валют називають **котируванням**, яким займаються офіційні державні органи.*

При котируванні валют вказується курс продавця, за яким банки продають валюту, і курс покупця, за яким банки купують цю валюту. Котирування може бути обов'язковим для суб'єктів валютних операцій або суто номінальним, орієнтовним. Тоді валютний курс, визначений котируванням, може не збігатися з курсом конкретної угоди.

Базою визначення валютних курсів є співвідношення купівельної спроможності різних національних валют. Купівельна спроможність валюти виражається як сума товарів і послуг, що можна придбати за певну грошову одиницю. Співвідношення купівельної сили валют щодо певної групи товарів і послуг у двох країнах визначає паритет купівельної спроможності. Він характеризує товарне наповнення окремих грошових одиниць та є одним із основних факторів визначення валютних курсів. На динаміку валютних курсів впливають норма відсотка і рівень відсоткових ставок, які регулюють міграцію капіталу.

Вплив держави на валютний курс проводиться через операції центральних емісійних банків за допомогою дисконтної політики та валютної інтервенції.

Дисконтна, або облікова, політика - це зміна облікової ставки центрального банку з метою регулювання валютного курсу шляхом впливу на рух короткострокових капіталів.

В умовах пасивного платіжного балансу центральний банк підвищує облікову ставку і таким чином стимулює приплив іноземного капіталу з країн, де рівень облікової ставки нижчий.

Приплив капіталу поліпшує стан платіжного балансу, створює додатковий попит на національну валюту і таким чином, сприяє підвищенню курсу. І навпаки, при значному активному сальдо платіжного балансу центральний банк знижує облікову ставку та стимулює відплив іноземних та національних капіталів з метою зменшення активного сальдо платіжного балансу. В цих умовах зростає попит на іноземну валюту, її курс підвищується, а курс національної валюти знижується.

Дисконтна політика може проявлятися в таких методах валютного регулювання:

- політика девальвації;
- політика ревальвації.

Політика девальвації (зниження валютного курсу щодо іноземної валюти) сприяє підвищенню конкурентоспроможності національного виробництва, посиленню торговельних позицій країни на світовому ринку, стимулюванню експорту та негативного впливу на позиції імпортерів. Ця політика, крім позитивних наслідків, може спровокувати підвищення цін на імпортні товари, бо їм доведеться купувати іноземну валюту за вищим курсом.

Політика ревальвації (підвищення валютного курсу щодо іноземної валюти) сприяє стимулюванню розвитку імпорту, оскільки імпортери після реалізації своїх товарів чи послуг на ринку купують "дешеву" валюту, яка є результатом ревальвації національної грошової одиниці, і мають додаткову (фінансову) перевагу над іншими суб'єктами.

Валютна інтервенція - це пряме втручання центрального банку країни у функціонування валютного ринку через купівлю-продаж іноземної валюти з метою впливу на курс національної грошової одиниці.

Врівноваження попиту та пропозиції на іноземну валюту відбувається через купівлю-продаж банком іноземної валюти, що також призводить до обмеження коливань валютного

курсу національної грошової одиниці. Центральний банк купує іноземну валюту, коли її пропозиція є надмірною, а курс низьким, і продає, коли курс стає високим. У такий спосіб обмежується коливання курсу національної валюти.

16.3. Валютний ринок: сутність та основи функціонування

Валютний ринок - це система стійких економічних та організаційних відносин, пов'язаних з операціями купівлі-продажу іноземних валют та платіжних документів в іноземних валютах.

На валютному ринку здійснюється широке коло операцій щодо зовнішньоторговельних розрахунків, туризму, міграції капіталів, робочої сили тощо, які передбачають використання іноземної валюти покупцями, продавцями, посередниками, банківськими установами та фірмами. Існує чотири групи суб'єктів валютного ринку:

- державні установи, основне місце серед яких посідають центральні банки та казначейства окремих країн;
- юридичні та фізичні особи, зайняті у різноманітних сферах зовнішньоекономічної діяльності;
- комерційні банківські установи, які забезпечують валютне обслуговування зовнішніх зв'язків, особливо брокерські контори;
- валютні біржі та валютні відділи товарних та фондових бірж.

Основні суб'єкти валютного ринку - великі транснаціональні банки, що мають розгалужену мережу філій і широко використовують в операціях сучасні засоби зв'язку, комп'ютерну техніку.

Банки та інші учасники валютного ринку пов'язані між собою в режимі реального часу за допомогою телефонних, телекських і комп'ютерних засобів зв'язку. За допомогою мережі кореспондентських рахунків банки здійснюють переказ платежів від імпортера до експортера, а сучасні електронні і телекомунікаційні можливості дають змогу переказувати гроші у будь-яку точку планети за лічені хвилини. Територіально валютні ринки, як правило, прив'язані до великих банківських і валютно-біржових центрів, оскільки в ряді країн поряд із міжбанківською торгівлею валютою існують і спеціальні валютні біржі, а встановлений на них курс називається офіційним валютним курсом.

Валютний ринок має свою структуру, яка включає національні (місцеві), регіональні та міжнародні ринки. Вони розрізняються за масштабами і характером валютних операцій, кількістю валют, що продаються-купуються, рівнем правового регулювання тощо.

Структуру валютного ринку можна представити у вигляді схеми (рис. 16.2). **За об'ємом валютних операцій розрізняють:**

Національні валютні ринки існують у більшості країн світу. Вони обмежуються економічним простором конкретної країни і регулюються її національним валютним законодавством.

Регіональні (Міжнародні) валютні ринки сформувалися в країнах, у яких до мінімуму зведені обмеження на валютні операції (валютні обмеження). Такі ринки регулюються скоріше за все міждержавними угодами, домовленостями самих учасників цих ринків. Розміщуються вони переважно в містах із вдалим географічним положенням та з великою концентрацією транснаціональних банків, небанківських фінансових структур, комерційних компаній, яким потрібно здійснювати платежі на широких просторах світового ринку. Це, зокрема, Лондон, Нью-Йорк, Париж, Цюрих, Франкфурт-на-Майні, Сан-Франциско, Торонто, Токіо, Гонконг та ін.

Розвиток новітніх засобів телекомунікацій та інформаційних технологій дає можливість поєднати окремі міжнародні ринки в єдиний **світовий валютний ринок**, здатний функціонувати практично цілодобово. Це забезпечується географічним розміщенням окремих ринків: з початком доби відкриваються азійські ринки Токіо, Гонконгу, Сінгапура, Бахрейна; після їх закриття починають працювати ринки європейські - Франкфурта, Парижа, Лондона, Цюриха, а під кінець їх роботи відкриваються ринки американського континенту -

Нью-Йорка, Лос-Анджелеса, Чикаго тощо. Завдяки цьому кожен суб'єкт валютного ринку може в будь-який час доби купити-продати валюту, оперативно зв'язавшись із відповідним міжнародним центром валютної торгівлі. Щоденні обороти світового валютного ринку перевищують декілька трильйонів доларів США і швидко збільшуються, що свідчить про величезний розмах валютних потоків на світовому ринку.

Специфічним міжнародним ринком валют країн Західної Європи є *ринок євровалют*, де операції здійснюються у валютах цих країн, а сам ринок євровалют є одним із секторів євроринку. Суб'єктами ринку євровалют виступають великі та середні банки країн Західної Європи та США і деякі транснаціональні корпорації цих регіонів.

Поглиблення інтеграційних процесів у Західній Європі, посилення ролі транснаціональних корпорацій, значне зростання потреб у міжнародній валюті та введення взаємної конвертованості національних валют - усі ці фактори стали об'єктивною причиною і безпосереднім стимулом виникнення і розвитку ринку євровалют.

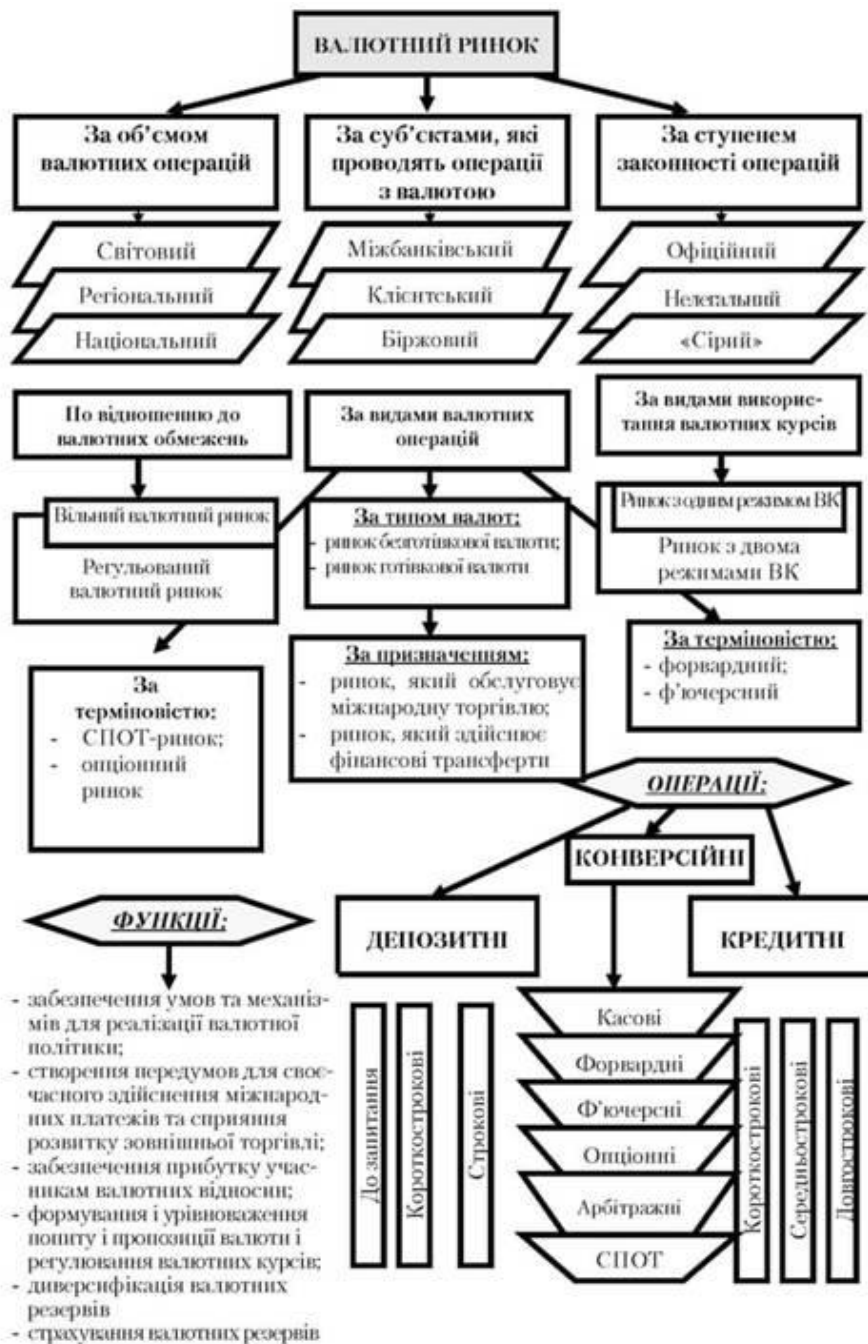

Рис. 16.2 – Структура валютного ринку

Цим самим було створено умови для масштабних і стійких валютно-фінансових зв'язків цієї групи країн.

Євровалютний ринок - це автономний і незалежний оптовий ринок, де оперують, як правило, великими сумами. Він майже не піддається регулюванню, не підкоряється національному законодавству, майже не оподатковується. *Євровалюти* є джерелом дешевого кредиту для позичальника і високого прибутку для позикодавця.

Від самого початку свого виникнення (кінець 80-х років) *ринок євровалют* розвивається переважно як ринок євродоларів. Європейські долари - це тимчасово вільні грошові кошти в доларах США, які розміщені організаціями і приватними особами різних країн у європейських банках і використовуються останніми для кредитних операцій. Додаток "євро-" засвідчує вихід національної валюти з під контроль національних валютних органів. Це так звані бездомні валюти. Наприклад, операції з євродоларами, переказаними в іноземні банки за межами США або у вільній банківській зоні в Нью-Йорку (впроваджена з 1981 р.), не підлягають регламентації з боку країни-емітента цієї валюти - Сполучених Штатів Америки. Відповідно до додатка "євро-" називають суми в японських снах - євроснами ін.

Головним джерелом *ринку євродоларів* виступають іноземні держави, юридичні чи фізичні особи, які зберігають долари не в США, а також транснаціональні корпорації із запасами готівки понад поточні потреби та офіційні резерви центральних банків.

З погляду техніки операцій *ринок євродоларів* відзначається високою оперативністю. Він складається із сотень банків-посередників, які розміщені в найбільших фінансових центрах Європи, насамперед у Лондоні. Завдяки значній мобільності ринок євродоларів перетворився на найбільший міжнародний валютний ринок, важливу складову сучасної світової валютної системи.

Найсуттєвішою перевагою *ринку євродоларів* є вища його прибутковість порівняно з рядом національних валютних ринків. Це дає змогу з року в рік постійно розширювати масштаби ринку євродоларів.

Важливим інструментом валютного ринку виступає *Співтовариство всесвітніх міжбанківських фінансових телекомунікацій (СВІФТ)*, яке було створено в 1973 р. 239 банками 15 країн. У системі СВІФТ бере участь понад 3000 банків із 80 країн (США, Канада, країни Західної Європи та деякі країни Східної Європи). Міжнародні центри розрахунків цієї системи містяться в Голландії, Бельгії, США. Для банків - учасників системи СВІФТ були розроблені міжнародні стандарти, які систематизують різні вимоги до інформації, призначеної для електронного оброблення. У більшості країн, банки яких беруть участь у системі, створено національні пункти, через які замовлення передаються в міжнародні розрахункові центри, а через їх посередництво національні пункти, в свою чергу, пов'язані один з одним. Саме завдяки цьому процес передачі інформації при здійсненні розрахунків скоротився до мінімуму (від 1 год. до 20 хв.).

У березні 1993 р. Україна стала 92-ю державою, яка увійшла до системи СВІФТ і представлена в цій системі 10 українськими банками. Вступний внесок для кожного банку - 55 тис. дол. США, а перший внесок українських банків становив 250 тис. дол. США.

Валютний ринок можна класифікувати за характером операцій: ринок конверсійних операцій, ринок депозитно-кредитних операцій;

Ринок конверсійних операцій є найтипівішим для валютного ринку взагалі, його ключовим елементом. На цьому ринку купівля-продаж здійснюється в традиційній формі, переважно на еквівалентних засадах шляхом обміну рівновеликих цінностей, представлених різними валютами. Якраз на цьому ринку складаються умови для формування зовнішньої ціни грошей - їх валютного курсу.

Ринок депозитно-кредитних операцій - це досить специфічний сектор валютного ринку, на якому купівля-продаж валюти має умовний характер, що проявляється в залученні банками інвалюти на депозитні вклади на узгоджені строки та в наданні банками інвалюти позичок на різні строки. На відміну від ринку конверсійних операцій, на цьому ринку ціна валюти формується у вигляді відсотка.

Валютний ринок виконує певні функції, в яких виявляється його призначення й економічна роль. Основні його **функції**:

- забезпечення умов та механізмів для реалізації валютної політики держави;
- створення суб'єктами валютних відносин передумов для своєчасного здійснення міжнародних платежів за поточними і капітальними розрахунками та сприяння завдяки цьому розвитку зовнішньої торгівлі;
- забезпечення прибутку учасникам валютних відносин;
- формування та урівноваження попиту і пропозиції валюти і регулювання валютного курсу;
- страхування валютних ризиків;
- диверсифікація валютних резервів, банків, підприємств, держав, регулювання валютних ресурсів.

Названі функції реалізуються через виконання суб'єктами ринку широкого кола валютних операцій (рис. 16.3).

Рис. 16.3– Класифікація операцій валютного ринку

Касові операції полягають у купівлі-продажу валюти на умовах поставки її не пізніше другого робочого дня з дня укладення угоди за курсом, узгодженим у момент її підписання. Такі угоди можуть передбачати поставку валюти в той самий день, проте найчастіше - на другий робочий день. Ця остання угода називається "спот", а касові операції на цій умові - "операції спот". Вони дають можливість їхнім учасникам оперативного задовольнити свої потреби у валюті на вигідних умовах.

Строкові валютні операції полягають у купівлі-продажу валютних цінностей з відстрочкою поставки їх на термін, що перевищує два робочих дня. Ці операції, у свою чергу, поділяються на кілька видів залежно від механізму їх здійснення: форвардні, ф'ючерсні, опціонні та їхні похідні.

Характерною особливістю *строкових операцій* є те, що вони оформляються

стандартизованими документами (контрактами), які мають юридичну силу протягом певного часу (від підписання до оплати) і самі стають об'єктом купівлі-продажу на валютних ринках. Ці документи називаються валютними деривативами. До них належать передусім форвардні та ф'ючерсні контракти, опціони.

Строкові операції на валютних ринках з'явилися порівняно недавно (в 70-80-ті роки ХХ ст.) і розвиваються дуже швидко. Це зумовлено насамперед частими і значними коливаннями валютних курсів і пов'язаними з ними суттєвими валютними ризиками. Строкові операції дають можливість, з одного боку, застрахуватися від валютних ризиків, а з іншого - одержати додатковий дохід завдяки спекулятивним діям.

Форвардні операції - це різновид строкових операцій, що полягає в купівлі-продажу валюти між двома суб'єктами з наступним передаванням її в обумовлений строк і за курсом, визначеним у момент укладення контракту. У форвардних контрактах строки передавання валюти звичайно визначаються в 1, 2, 3, 6 та 12 місяців. При їх підписанні ніякі аванси, задатки тощо не допускаються.

Найскладнішим моментом такого контракту є визначення курсу майбутнього платежу, тобто форвардного курсу. Цей курс складається з курсу спот, тобто фактично діючого на момент укладення контракту, і надбавок чи знижок, пов'язаних з різницею в банківських відсоткових ставках у країнах, валюти яких обмінюються. Ця різниця називається форвардною маржею. Пов'язана вона з тим, що якби учасники контракту поклали відповідні суми валюти у свої банки, то до моменту використання їх для платежу за контрактом вони одержали б різні суми доходів.

Ф'ючерсні операції - це теж різновид строкових операцій, у яких два контрагенти зобов'язуються купити або продати певну суму валюти в певний час за курсом, установленим у момент укладення угоди (купівлі-продажу ф'ючерсного контракту).

Відмінності їх від форвардних операцій зводяться до такого: вони здійснюються тільки на біржах, під їх контролем, а форма й умови контрактів чітко уніфіковані (біржа строго визначає вид валюти, що продається, обсяг операції, строк оплати, курс). Розрахунки щодо купівлі-продажу ф'ючерсних контрактів здійснюються через розрахункову палату біржі, яка гарантує своєчасність і повноту платежів. До остаточної оплати ф'ючерсного контракту він може перепродаватися на біржі, тобто сам є об'єктом валютних операцій. З кожним наступним продажем ціна його буде уточнюватися і наближатися до реальної ціни, за якою продаватиметься валюта в момент погашення ф'ючерсу.

Завдяки цим особливостям ціна та інші умови ф'ючерсних контрактів прозорі для всіх учасників ринку. Кожна біржа встановлює свій перелік валют, які продаються-купуються, і стандартні суми контрактів, які визначаються десятками і сотнями тисяч, а то й мільйонами одиниць відповідної валюти. Тому в торгівлі валютними ф'ючерсами звичайно беруть участь великі банки або інші потужні фінансові структури.

Ціна валютного ф'ючерсу визначається за тією самою схемою, що й ціна форвардного контракту, тобто з урахуванням різниці у відсоткових ставках двох валют, що обмінюються. Ф'ючерсні операції широко застосовуються з метою страхування від валютних ризиків, тобто для хеджування, а також з метою одержання додаткового прибутку, тобто для спекуляції.

Опціонні операції - це різновид строкових операцій, за яких між учасниками укладається особлива угода, що надає одному з них право (але не обов'язок) купити чи продати другому певну суму валюти в установленний строк (чи протягом певного строку) і за узгодженим сторонами курсом. Така угода називається опціоном.

У цій операції важливо розрізнити продавця опціону і покупця (власника), оскільки останньому належить право реалізації опціону. Якщо при настанні строку опціону власнику буде вигідно його реалізувати, то він вимагатиме від продавця опціону купити чи продати відповідну суму валюти, й останній зобов'язаний це зробити. Якщо власникові опціону не вигідно його реалізувати (наприклад, поточний курс на ринку вищий від передбаченого в опціоні), то він відмовиться від реалізації опціону, про що повинен повідомити продавцеві, й останній зобов'язаний погодитися з цим рішенням.

Крім цих операцій, на практиці застосовується цілий ряд похідних від них валютних операцій. До таких операцій можна віднести *валютні свопи, арбітражні операції* та ін.

Валютний своп - це комбінація двох конверсійних операцій з валютами на умовах спот і форвард, які здійснюються одночасно і розраховані на одну й ту саму валюту. Наприклад, на умовах спот долари США негайно продаються. А на умовах форварду у того самого контрагента долари купуються з поставкою через певний строк і за домовленим курсом. Валютний своп забезпечує зворотний рух валютного потоку, що дає можливість ефективно використовувати його в спекулятивних цілях, для хеджування валютними ризиками та управління валютною позицією банку.

Валютний арбітраж - це комбінація з кількох операцій з купівлі та продажу двох чи кількох валют за різними курсами з метою одержання додаткового доходу. Це типова спекулятивна операція, розрахована на дохід завдяки різниці в курсах на одному й тому самому ринку, але в різні строки (часовий арбітраж), або в один і той самий час, але на різних ринках (просторовий арбітраж).

У міру розвитку сучасних систем телекомунікацій створюються передумови для вирівнювання курсів валют на різних міжнародних ринках, завдяки чому зменшуються можливості для просторового арбітражу. Зате перехід більшості країн до плаваючих валютних курсів, які часто змінюються в часі, створює сприятливі умови для розвитку часового арбітражу.

Широкий асортимент валютних операцій, високе технологічне й організаційне забезпечення їх виконання створюють усім суб'єктам валютного ринку сприятливі умови для досягнення таких цілей: забезпечення ліквідності, прибутковості і керованості валютними ризиками. Тому прискорений розвиток валютного ринку - одне з актуальних завдань країн з перехідними економіками, в тому числі й України. Проте в Україні валютний ринок формується надто повільно, асортимент валютних операцій на ньому обмежений переважно касовими операціями. Після припинення в 2000 р. діяльності Української міжбанківської валютної біржі розвиток більшості строкових валютних операцій втратив поки що перспективу.

16.4. Валютна система та її розвиток

Економічні, політичні, культурні та інші зв'язки між країнами породжують грошові відносини між ними, пов'язані з оплатою отриманих товарів та послуг. *Державно-правова форма організації міжнародних валютних (грошових) відносин країн представляє собою валютну систему.* Таким чином, **валютна система** являє собою сукупність двох елементів: валютного механізму та валютних відносин.

Під **валютним механізмом** мають на увазі правові норми та інститути, які діють на національному та міжнародному рівнях. Валютні відносини мають повсякденні зв'язки, в які вступають приватні особи, фірми, банки на валютних та грошових ринках з метою здійснення міжнародних розрахунків, кредитних та валютних операцій. В умовах поглиблення інтеграції економік різних країн валютна система відіграє все більш важливу та самостійну роль у світогосподарських зв'язках. Вона здійснює безпосередній вплив на економічне становище країни: на темпи зростання виробництва та міжнародного обміну, ціни, заробітну плату тощо.

Від ефективності *валютного механізму*, рівня втручання державних та міжнародних валютно-фінансових організацій в діяльність валютних, грошових та золотих ринків багато в чому залежить економічний розвиток, зовнішньоекономічна стратегія промислово розвинутих країн. Зростання вагомості валютної системи змушує промислово розвинуті країни удосконалювати старі та шукати нові інструменти та методи державно-монополістичного регулювання валютної сфери на національному та наднаціональному рівнях.

Розрізняють світову та національну валютні системи. Світова валютна система розвивається на регіональному та глобальному (світовому) рівнях.

Національна валютна система - це державно-правова форма організації валютних відносин на території певної країни. Вона встановлює певний порядок валютних розрахунків і правила роботи з валютою інших країн.

Функціонування національної валютної системи регулюється з урахуванням норм міжнародного права та національного законодавства країни.

Складовими елементами валютної системи є національна валюта, умови її конвертованості, режим валютного курсу, валютні обмеження в національній економіці, механізм валютного регулювання і контролю, правила використання іноземної валюти і міжнародних платіжних та кредитних засобів обігу тощо.

До складу національних валютних систем входять відповідні інфраструктурні ланки: банківські та кредитно-фінансові установи, біржі, спеціальні органи валютного контролю, а також інші державні та приватно-комерційні інститути, що беруть участь у валютних відносинах.

Цілісна структура міжнародних валютних відносин являє собою активну взаємодію регіональних валютних систем. **Регіональна валютна система** - це правова форма організації валютних відносин між групою країн.

Найважливіші елементи такої системи:

- регіональна міжнародна розрахункова одиниця;
- спеціальний режим регулювання валютних курсів;
- спільні валютні фонди;
- регіональні кредитно-розрахункові установи.

Прикладом *регіональної валютної системи* може бути Європейська валютна система, яка була заснована у 1979 р., і одночасно виступає як елемент сучасної світової валютної системи.

Світова валютна система включає міжнародні кредитно-фінансові інститути та комплекс міжнародних договірних та державно-правових норм, що забезпечують функціонування валютних інструментів.

Елементами світової валютної системи є певний набір міжнародних платіжних засобів, валютні курси та валютні паритети, умови конвертованості, форми міжнародних розрахунків, режим міжнародних ринків валюти та золота, міжнародні та національні банківські установи тощо.

Розвиток *світових валютних систем* регулюється відповідними міждержавними валютними угодами, втілення яких забезпечується створенням на колективних засадах міждержавних валютно-фінансових та банківських установ і організацій. У своєму розвитку світова валютна система пройшла чотири основні етапи

Першою в історії світовою валютною системою була система, що спиралася на єдині правила обігу золотого грошового товару і відома під назвою система золотого стандарту. Юридично вона була оформлена на Міжнародній конференції в Парижі в 1867 р.

Для неї були характерні такі риси:

- сформувалася стихійно в кінці XIX - початку XX ст.;
- не було ніяких міжнародних норм, які регулювали б валютні відносини;
- платіжний оборот обслуговувався переважно золотом;
- основу валютних курсів у цей період становив валютний золотий паритет;
- обмін національної валюти на іноземну не обмежувався;
- існувало вільне вивезення та ввезення золота із країни в країну, що стабілізувало валютний курс.

Друга світова валютна система зародилася після Першої світової війни, а юридично була оформлена в 1922 р. в м. Генуя.

Її особливостями були:

- золотомонетний стандарт замінили золотодевізним, тобто національна валюта

спочатку обмінювалась на іноземну валюту, розмінну на золото (девізу), а за девізу здійснювалася купівля товарів та послуг.

- банкноти і білонні монети розмінюються на золоті зливки;
- відмінено вільне карбування золотих монет.

У 1929-1933 рр. світова економічна криза призвела до краху золотодевізного стандарту і єдина валютна система розпалася на валютні блоки:

1931 рік - утворився стерлінговий блок (країни Британської імперії);

1933 рік - було скасовано золотий стандарт США і створено доларовий блок.

Належність країни до того чи іншого блоку визначалася:

- підтриманням твердого курсу національної валюти до основної;
- необхідністю зберігання золотовалютних резервів у банках, що очолює блок;
- здійснення через ці банки всіх міжнародних розрахунків.

У липні 1944 р. міжнародна фінансово-валютна конференція країн антигітлерівської коаліції в м. Бреттон-Вудсі (США) згодили і затвердили міжнародні принципи третьої світової валютної системи. Угоду підписали 35 країн.

Характерні риси Бреттон-Вудської валютної системи:

- поряд із золотом як світові резервні та розрахункові валюти використовувалися дві національні валюти - долар США і в значно меншому розмірі - англійський фунт стерлінгів;
- обов'язковість обмін у резервних валют на золото іноземними урядовими установами і центральним банкам за офіційним курсом 35\$ за 1 тройську унцію (31,103 г);
- установлення всіма країнами-членами системи твердих паритетів їхніх валют до долара та підтримання шляхом валютної інтервенції курсів валют на рівні цих паритетів, не допускаючи ринкових відхилень більше, ніж на один відсоток у той чи інший бік;
- створення міжнародного валютного фонду (надає його членам кредитну допомогу для здійснення валютної інтервенції) і Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР або Всесвітнього банку).

Наприкінці 60-х - на початку 70-х років ця система фактично вичерпала свої конструктивні можливості, оскільки асиметрія резервних і звичайних валют до краю загострили суперечності між США і Великою Британією, з одного боку, і західноєвропейськими країнами та Японією - з другого.

Першим кроком на шляху до формування нової валютної системи стало створення міжнародних платіжних засобів СДР (Special Drawing Rights) - спеціальних прав запозичення, а поворотним моментом стала відмова США від вільного розміну доларів на золото для нерезидентів. У березні 1973 р. було здійснено перехід до плаваючих валютних курсів, а в липні 1974 р. валютний паритет було замінено валютним кошиком СДР.

Наприкінці 60-х років Бреттон-Вудська валютна система розпалася внаслідок її кризи. У нових умовах "доларовий стандарт" перестав відповідати існуючому співвідношенню сил, яке характеризувалося значним зростанням частки у світовій економіці країн "Спільного ринку" та Японії. Крім того, великий дефіцит платіжного балансу США, нагромаджені доларові запаси в іноземних центральних банках, зменшення золотого запасу - все це свідчило про те, що Бреттон-Вудська система ставала дедалі обтяжливішою і для США.

У січні 1976 р. у м. Кінгстоні (Ямайка) було підписано угоду, що стала основою четвертої світової валютної системи - Кінгстонської (Ямайської), яка набула чинності 1 квітня 1978 р.

Головні положення Кінгстонської валютної системи були юридично оформлені у серії поправок до Статуту МВФ, Сутність яких така:

- кожна країна - член МВФ на свій розсуд може вибирати режим курсу власної валюти, тобто фактично узаконювався режим "плаваючих" курсів, до яких більшість країн прийшла

раніше, коли в березні 1973 р. було введено режим "плаваючих" курсів для своїх валют у супереч вимогам Статуту МВФ;

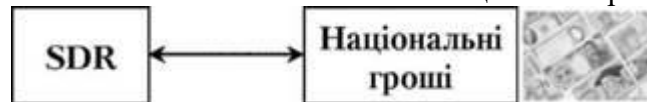
- золото перестає бути еталоном вартості в міжнародній валютній системі і відповідно відмінюється його офіційна ціна, яка становила на початок 1976 р. 42,2 од. СДР за 1 унцію. При цьому відпадали всілякі обмеження на операції центральних банків з золотом і на переоцінку ними наявних золотих резервів за ринковими цінами;

- відбувається процес повної демонетизації золота - виведення цього благородного металу з внутрішньої сутності грошово-валютних відносин, як це було при системі золотомонетного стандарту, і перетворення його на звичайний, хоча й стратегічний товар з правом вільної купівлі-продажу на світових валютних аукціонах. На основі цього відбулася відміна зобов'язань країн - учасниць Кінгстонської системи використовувати золото в операціях з МВФ і відміна повноважень Фонду на прийняття від цих країн золота;

- юридичне надання права кожній з валют країн - учасниць Кінгстонської системи виконувати роль резервної валюти. Однак у перспективі перевага надавалася СДР (з перетворенням останньої в головний резервний актив міжнародної валютної системи);

- взаємна домовленість учасників Кінгстонської угоди про надання виконавчому органу МВФ - Директорату - широких повноважень для здійснення нагляду за виконанням країнами своїх зобов'язань за угодою, особливо щодо дотримання ними погоджених валютних курсів.

Створення *Кінгстонської валютної системи* поки що не завершено.

Однак уже зараз очевидний є той факт, що під прикриттям СДР продовжує зберігати своє провідне становище в системі міжнародних валютних відносин долар США як міжнародний платіжний засіб, нерозмінний на золото. Прийняття поправок до Статуту МВФ, які спрямовані на повну демонетизацію золота і витіснення його з міжнародних розрахунків, також відповідає перспективним економічним інтересам США, які намагаються усунути з арени міжнародних валютних відносин найбільш небезпечного конкурента долара. Формально виступаючи за підвищення ролі СДР у міжнародних розрахунках, США фактично мало чим ризикують. Адже досвід майже тридцятирічного використання СДР продемонстрував їх слабку конкурентоспроможність порівняно з національними валютами провідних країн світу, насамперед - долларом США. Слід зазначити, що частка останнього становить понад 60 % офіційних світових валютних резервів, а частка СДР - лише 2,4 %.

Кінгстонська валютна система поки що не забезпечує повністю валютну стабілізацію у світі. Кредитні можливості МВФ незначні порівняно з величезними міжнародними фінансовими потоками і дефіцитом платіжних балансів переважної більшості країн світу. Незадоволення країн-партнерів валютним механізмом Кінгстону, який дає змогу США продовжувати доларову експлуатацію інших країн, об'єктивно посилює необхідність подальшої фундаментальної розробки і проведення докорінної реформи світової валютної системи. Насамперед йдеться про пошук шляхів стабілізації валютних курсів, посилення координації валютно-економічної політики як провідних країн між собою, так і з іншими країнами світу.

Поряд із загальносвітовою валютною системою в Європі сформувалась *Європейська валютна система*.

Визначимо декілька етапів її становлення.

На першому етапі (1947-1950) валютні угоди між країнами Західної Європи укладались на двосторонній основі, на підставі яких здійснювалось взаємне регулювання платіжних балансів, безготівкові розрахунки, пільгове кредитування тощо.

На другому етапі (1950-1958) почав функціонувати Європейський платіжний союз (ЄПС), який розвивався на багатосторонніх клірингових засадах і об'єднав 17 країн Західної Європи. Розрахунки між членами цього союзу здійснювались за допомогою розрахункової грошової одиниці - епуніт (1 епуніт = 1 дол. США).

На третьому етапі (1959-1989) після підписання в 1957 р. Римської угоди (створення

Європейської економічної спільноти - ЄЕС) почав функціонувати Європейський валютний союз (ЄВС), у якому продовжили співпрацю 17 країн, що входили до колишнього ЄПС. Програма створення цього союзу, розроблена спеціальною комісією, яку очолював колишній прем'єр міністр Люксембургу П. Вернер, отримала назву "план Вернера" (1971).

Європейська валютна система (ЄВС) була створена за рішенням Європейської ради в 1978 р. і почала діяти з 13 березня 1979 р. Одна з основних причин організації цієї системи стало те, що країни Європейського економічного співтовариства (ЄЕС) не були задоволені функціонуванням системи ЄПС і її тісним зв'язком з долларом США. Спочатку учасниками цієї системи були лише 8 країн - членів ЄЕС (Німеччина, Франція, Нідерланди, Бельгія, Люксембург, Італія, Ірландія і Данія).

Механізм ЄВС складався з трьох основних елементів:

- європейської валютної одиниці, яка отримала назву ЄКЮ (див. 6.1);
- режиму спільного коливання валютного курсу - "суперзмія";
- європейського фонду валютної співпраці.

На четвертому етапі (1989-1992) передбачається здійснення не лише глибокої валютної інтеграції, а й утворення спільного для країн членів ЄС Європейського центрального банку та зміну в перспективі національних грошових одиниць - єдиною валютою ЄС ("план Делора", 1989).

На п'ятому етапі (1992-1999) важливою подією на шляху реалізації "плану Делора" стало підписання в лютому 1992 р. в м. Маастрихті (Нідерланди) Маастрихтської угоди, яка визначила інституційні та правові засади фундації ЄВС, зокрема:

- повна і необмежена конвертованість національних валют;
- повна лібералізація руху капіталів;
- інтеграція банківських та інших фінансових ринків;
- жорстка фіксація валютних курсів.

На цьому етапі була створена система європейських центральних банків, що означало координацію та регулювання курсів національних валют і посилення інтеграції країн - учасниць в усій валютно-кредитній діяльності.

У 1994 р. у Франкфурті-на-Майні було встановлено Європейський валютний інститут, до завдання якого входило керівництво проектом створення єдиної валюти і спостереження за економічними процесами в країнах-членах ЄС (пізніше - Європейський центральний банк ЄЦБ, 1997), а вже 1997 р. після наради в Амстердамі країн-учасниць Європейського Союзу країни підтвердили рішення про введення з 1999 р. єдиної європейської валюти (євро) (див. 6.1).

Національна грошова - кредитна політика країн - учасниць Європейської валютної системи (ЄВС) вирішує низку проблем, зокрема:

- розширення фінансових ринків та зростання їхньої ліквідності;
- зменшення валютних ризиків;
- спрощення міжнародних фінансових операцій;
- розширення можливості економічного співробітництва завдяки вирівнюванню умов торгівлі;
- запровадження єдиного масштабу цін;
- ліквідація курсових втрат і ризиків під час здійснення економічних операцій тощо.

Отже, аналіз інтеграційних процесів у сфері валютних відносин країн вказує на комплексну загальноекономічну інтеграцію країн ЄС.

16.5. Формування валютної системи України

Формування валютної системи в Україні безпосередньо пов'язане з процесами розбудови української держави та реформуванням її економіки. В умовах колишнього СРСР в Україні існувала державна монополія на зовнішньоторговельну діяльність і державна валютна монополія. Валютний ринок був представлений Держбанком та

Зовнішекономбанком (ЗЕБ) СРСР. Функції регулювання валютних надходжень від

реалізації продукції виконували такі державні органи, як Держплан, Держбанк, Міністерство фінансів.

Валютна система України починає своє формування одночасно з національної грошової системи, складовою якої вона є. В Законі України "Про банки і банківську діяльність", ухваленому 1991 р., були сформовані деякі правові норми щодо організації валютного регулювання і контролю в Україні: встановлено ліцензування НБУ комерційних банків на здійснення операцій в іноземній валюті; дозволено НБУ купувати і продавати іноземну валюту, представляти інтереси України у відносинах з центральними банками інших країн та у міжнародних валютно-фінансових органах; зобов'язано НБУ організувати накопичення та зберігання золотовалютних резервів. Це були перші кроки до перетворення НБУ в центральний орган валютного регулювання країни, що започаткували перший етап розбудови валютної системи.

У 1992 р. за пропозицією НБУ почалися створення резервів та розроблення механізму для підтримки валютного курсу національної валюти. Характерною рисою цього періоду стало становлення валютного ринку та прийняття Верховною Радою України Постанови "Про формування валютних фондів України в 1992 р." від 5 лютого 1992 р. та створення в жовтні 1992 р. валютної біржі при НБУ. Перші торги на біржі, засновниками якої стали більше ніж 40 комерційних банків, почалися в листопаді 1992 р.

Практична розбудова *власної валютної системи України* починається з виходом з рублевої зони, проголошеним Указом Президента України "Про реформу грошової системи України" від 16 листопада 1992 р. Цим указом було визначено статус рубля як іноземної валюти й упорядковане використання іноземної валюти на території України.

Головною ознакою подальшого розвитку валютної системи в Україні в 1993 р. стало запровадження елементів валютного регулювання. З прийняттям низки декретів Кабінету Міністрів, зокрема, 19 лютого 1993 р. Кабінет Міністрів прийняв Декрет "Про систему валютного регулювання, і валютного контролю", 8 липня 1993 р. була створена Українська міжбанківська валютна біржа (УМВБ), головною метою діяльності якої було упорядкування операцій з купівлі-продажу іноземної валюти уповноваженими банками та подання пропозицій щодо курсоутворення.

Водночас інфляційні процеси в економіці України внаслідок неконтрольованої кредитної емісії, подальшого спаду виробництва, зростання цін на енергоносії, відсутності як зовнішньої, так і внутрішньої рівноваги грошового обігу, проблем, пов'язаних з використанням "тимчасової" валюти - карбованця призвели до різкого падіння курсу карбованця щодо іноземних валют.

Внаслідок цього урядова (валютна) політика з 12 серпня 1993 р. по серпень 1994 р. була переорієнтована на спробу відновлення зовнішньоторговельної та валютної монополії та було вжито ряд обмежувальних і фіскальних заходів:

- впровадження фіксованого валютного курсу на рівні 5970 крб. за 1 дол. США (пізніше - 12610 крб. за 1 дол. США), різке зменшення обсягів операцій на валютній біржі, а згодом взагалі адміністративне припинення її діяльності;
- впровадження аукціонного продажу іноземної валюти за адміністративне встановленим курсом до іноземних валют через "тендерний комітет";
- зменшення з 90 до 30 днів терміну повернення в країну валютної виручки експортерів та збільшення від 0,3 до 1 % пені за кожний день прострочення при порушенні цих термінів та інших.

В результаті зазначених заходів гальмувався експорт з України та стимулювався імпорт, що призвело до зменшення валютних надходжень у країну разом з різким зростанням попиту на іноземну валюту.

Удосконалення системи заходів щодо валютного регулювання протягом останнього періоду (кінець 1994 - серпень 1996) сприяли позитивним тенденціям, які визначилися на валютному ринку в Україні:

- значно зросла роль УМВБ як центру проведення валютних операцій, активізувалися

валютні операції не тільки на біржовому, а й на позабіржовому валютному ринках;

- змінилося співвідношення між попитом та пропозицією іноземних валют на користь останньої та стабілізувався курс українського карбованця щодо ключових іноземних валют;

- НБУ спромігся без залучення 1,5 млрд дол. США, які обіцяв надати МВФ як кредит розширеного фінансування (ERP), створити значні валютні резерви в іноземній валюті;

- було розроблено систему заходів, які вплинули на переведення коштів з валютного та кредитного ринків на ринок державних цінних паперів. Так, за даними НБУ передплата на ОДВЗ тільки нерезидентами досягла 300-370 млн грн.

Усі ці фактори разом з повним контролем НБУ над фінансовою ситуацією в країні, різким зниженням темпів інфляції створювали сприятливі передумови для проведення грошової реформи в Україні, яка й була здійснена у вересні 1996 р. після випуску в обіг гривні (третій етап формування валютної системи України).

Основними заходами і результатами цього етапу були:

- остаточний перехід на режим плаваючого валютного курсу гривні: спочатку плавання обмежувалося валютним коридором, а з 2000 р. - введено вільне плавання;

- введення вільного розпорядження резидентами всією сумою валютних надходжень;

- певна децентралізація валютного ринку, припинення операцій на УМВБ та інших валютних біржах;

- подальша лібералізація доступу до валютного ринку юридичних і фізичних осіб-резидентів до рівня, адекватного вільній конвертованості національної валюти за поточними операціями;

- приєднання України (у травні 1997 р.) до VIII Статті Статуту МВФ, що означало офіційне визнання вільної конвертованості гривні за поточними операціями.

Отже, як організаційно-правове явище **національна валютна система** складається з цілого ряду елементів. Основні з них:

- *назва, купюрність та характер емісії національної валюти.* В Україні національна валюта називається гривнею;

- *ступінь конвертованості національної валюти.* Українська національна валюта гривня є частково вільно конвертованою;

- *режим курсу національної валюти.* Законодавче визначення режиму валютного курсу Верховна Рада України поклала на Кабінет Міністрів та НБУ;

- *режим використання іноземної валюти на національній території в загальному економічному обороті.* Звичайно цей режим зводиться до повної заборони, або до заборони з деякими винятками для окремих видів платежів;

- *режим формування і використання державних золотовалютних резервів.* Він устанавлюється для забезпечення стабільності національних грошей і може проявлятися двояко;

- *режим валютних обмежень,* які вводяться чи скасовуються законодавчим органом залежно від економічної ситуації в країні. Якщо економіка розбалансована, національні гроші не стабільні, в країні вводяться певні заборони, обмеження, лімітування тощо на операції з іноземною валютою. Так, в Україні в період загострення економічної і фінансової кризи було введено обмеження на відкриття юридичними особами рахунків в іноземних банках і заборонено переведення на них інвалюти;

- *регламентація внутрішнього валютного ринку і ринку дорогоцінних металів.* Нормативними актами визначається в Україні порядок функціонування біржового ринку, міжбанківського валютного ринку; центральний банк здійснює ліцензування діяльності комерційних банків з валютних операцій, видає дозволи юридичним особам-резидентам на відкриття рахунків в іноземних банках, контролює надходження виручки експортерів у країну. Регламентується режим поточних і строкових вкладів в іноземній валюті. До 1998 р. в Україні не дозволялося здійснювати на ринку операції з дорого цінними металами;

- *регламентація міжнародних розрахунків та міжнародних кредитних відносин.* Нормативними актами України чітко регламентується: порядок відкриття в наших банках

кореспондентських рахунків іноземних банків і, навпаки, порядок здійснення платежів за окремими видами комерційних операцій та форм розрахунків; порядок переказування іноземної валюти за кордон фізичними особами тощо;

- визначення національних органів, на які покладається про ведення валютної політики, їхніх прав та обов'язків у цій сфері. Такими органами в Україні є:

- Кабінет Міністрів України;
- Національний банк України;
- Державна податкова адміністрація;
- Державний митний комітет;
- Міністерство зв'язку України.

Зазначені державні органи та Банківські установи створюють *інфраструктуру валютної системи*, в центрі якої міститься НБУ як орган державного валютного регулювання і контролю.

У цілому можна констатувати, що поступово, з подоланням кризових явищ і поступовим піднесенням у нашій економіці сформувалась незалежна, ринкова та ефективна валютна система.

Контрольні питання:

1. Що таке валютний ринок? Його об'єкти.
2. Функції валютних ринків.
3. Які операції виконує валютний ринок?
4. Які існують форми валютних розрахунків?
5. Структура валютного ринку.
6. Класифікація валютних операцій.
7. З якою метою здійснюються валютні операції?
8. Що таке валютна система і на що вона поділяється?
9. Елементи національної і світової валютної системи.
10. Чим відрізняються елементи національної валютної системи від національної?

Тема 17. Кількісна теорія грошей і сучасний монетаризм

План:

- 17.1. Металістична теорія грошей
- 17.2. Номіналістична теорія грошей
- 17.3. Кількісна теорія грошей
- 17.4. Дж. Кейнс і його внесок у кількісну теорію грошей
- 17.5. Сучасний монетаризм

Рекомендована література: [5,6,28,44]

Основні терміни і поняття: гроші, інфляція, монетаризм, «кембриджська школа», торговий баланс, меркантилісти, політика «дешевих грошей», норма відсотку, рівняння грошового обміну, крива Філіпса, ціна, витрати, заробітна плата.

17.1. Металістична теорія грошей

Теорії походження грошей (раціоналістична, еволюційна), як зазначалось раніше, повною мірою розкривають внутрішню природу грошей і їхнє місце в системі суспільного виробництва. Але розвиток товарно-грошових відносин сприяв появі нових зв'язків між сферою обігу і сферою виробництва. Це посилювало і поглиблювало інтерес учених до природи грошей та підштовхнуло до розвитку інших їх теорій.

Визначенням *раціоналістичного й еволюційного* напрямів у розвитку економічної думки стосовно походження грошей не можна обмежити теоретичні підходи до з'ясування ролі грошового феномену в суспільному виробництві.

У світовій науці чітко виділяють два підходи до вивчення теоретичних проблем грошей. *Представники одного з них* шукають відповіді на питання, пов'язані з внутрішньою природою грошей: що таке гроші; чому вони з'явилися та існують у суспільстві; як вони розвиваються і чому набували тієї чи іншої форми тощо. *Цей підхід до вивчення грошей можна назвати абстрактною теорією грошей.* Найбільш відомими проявами такого підходу є номіналістична теорія, металістична теорія, державна теорія та ін.

Представники другого напрямку сприймають гроші такими, якими вони є, і не заглиблюючись у дослідження їхньої природи, шукають відповіді на питання, що пов'язані з місцем і роллю грошей у відтворювальному процесі: якими проявами гроші впливають на реальну економіку; який механізм впливу грошового чинника на реальну економіку і як держава може використовувати цей механізм; яка має бути у зв'язку з цим грошова-кредитна політика в країні та ін. Цей підхід можна назвати *прикладною теорією грошей.*

Прикладна теорія має кілька напрямів, кожний з яких розглядається як окрема теорія. Найбільш відомим, ключовим напрямом є кількісна теорія, що сформувалася у зв'язку з дослідженням природи та причин зміни товарних цін. Кількісна теорія залежно від етапів її розвитку поділяється на класичну кількісну теорію та неокласичну кількісну теорію (сучасний монетаризм). Одночасно з неокласичним напрямом сформувалася спочатку кейнсіанська, а потім і неокейнсіанська концепції (рис. 17.1).

Представники металістичної теорії грошей ототожнюють грошовий обіг з товарним обміном і стверджують, що золото і срібло вже за своєю природою є грошима. Вони не враховують суспільної природи грошей (ототожнюючи їх із золотом і сріблом) і вважають гроші простим засобом обміну, а резервній функції металевих грошей надають фундаментального значення.

Подальший розвиток *металістична теорія* одержала в епоху первісного нагромадження капіталу, коли вона відіграла певну прогресивну роль у боротьбі проти псування монет. У найбільш закінченому вигляді ця теорія була сформульована меркантилістами, які пов'язували її з вченням про гроші як про багатство нації.

Ранні меркантилісти ототожнювали багатство із золотом та сріблом і зводили функції грошей до засобу нагромадження. Представники пізнього меркантилізму під багатством розуміли надлишок продуктів, який повинен перетворитись на зовнішньому ринку на гроші. Вони вбачали у грошах не тільки засіб нагромадження, а й засіб обігу та платежу.

Ототожнюючи багатство з грошима, меркантилісти ігнорували проблему вартості товару і замінювали її міною вартістю. На їхню думку, товар має вартість, бо він купується за гроші. Пізні меркантилісти розуміли, *що гроші - це товар, але вони не змогли пояснити, як і чому товар стає грошима, в чому сутність вартості самих грошей.*

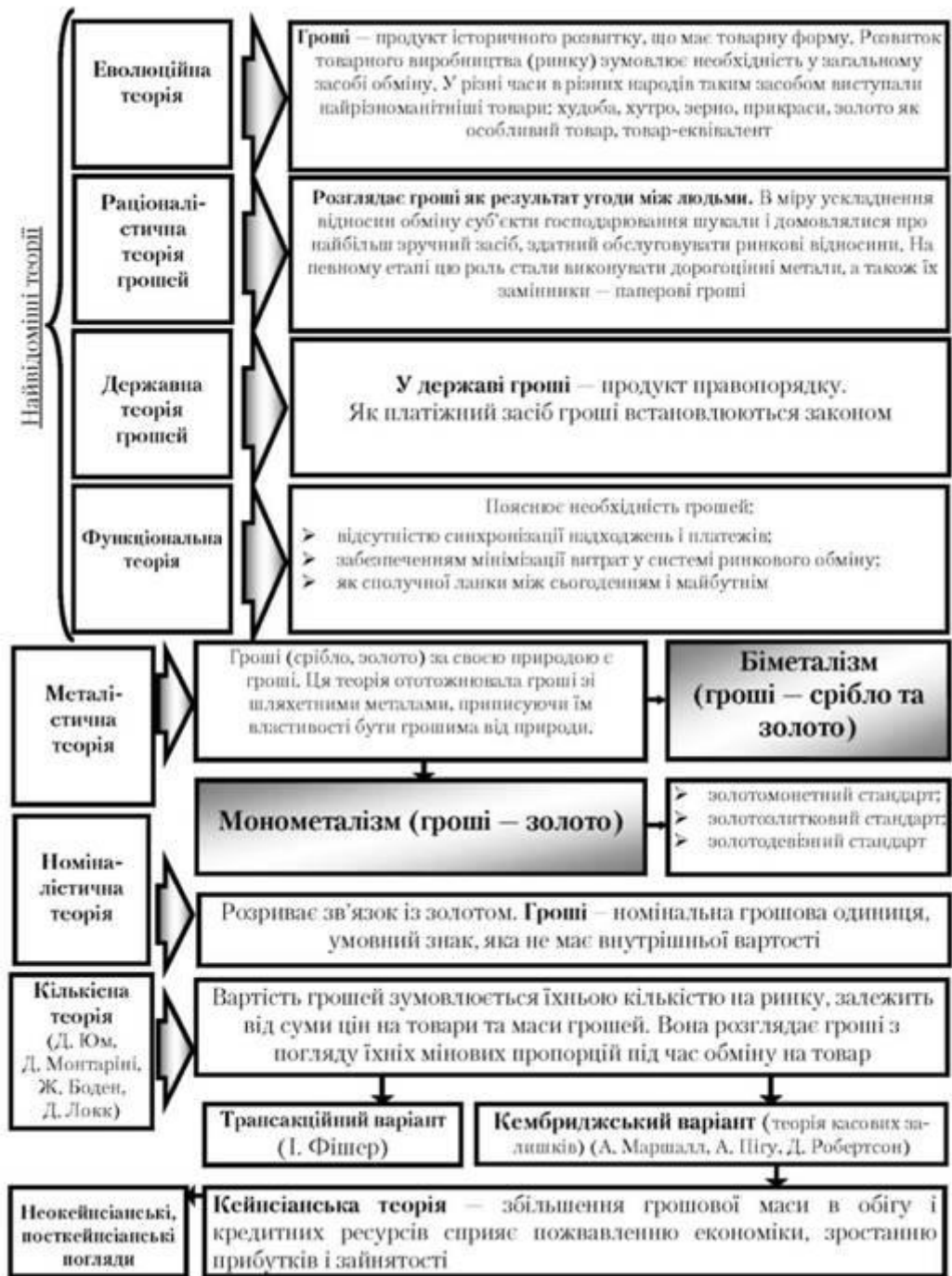

Рис. 17.1– Теорії грошей

Уявлення меркантилістів про роль грошей відображали погляди купців, що займалися зовнішньою торгівлею. Центральним пунктом теорії пізнього меркантилізму була система активного "торгового балансу". При цьому вважалося, що держава тим багатша, чим більша різниця між вартістю вивезених та ввезених товарів.

Прихильниками цієї теорії у XVII-XVIII ст. були в Англії - У. Стаффорд, Т. Мен, Д. Норе; в Італії - Ф. Галіані; у Франції - А. Монкретьєн.

В епоху золотомонетного стандарту з розвитком банкнотного обігу німецькі економісти К. Кніс, В. Лексіс, А. Ленибург та інші вже не заперечували можливість обігу знаків вартості, однак вимагали обов'язкового обміну їх на метал. У цей період металістична теорія набула значного поширення, принципи її були покладені в основу грошових реформ, спрямованих проти інфляції.

У XIX ст. виникла золотодевізна система грошового обігу, яка всупереч традиційним уявленням металістів передбачала не безпосередній розмін кредитних грошей на золото, а розмін їх на валюти (девізи) провідних імперіалістичних держав.

Повернення до металістичної теорії грошей відбулося після Другої світової війни. Французькі економісти А. Тулемон, Ж. Рюефф і М. Добре, а також англійський економіст Р. Харрод запропонували ідею про необхідність введення золотого стандарту в міжнародному обігу, а американський економіст М. Хальперін та француз Ш. Ріст висунули вимоги про введення його також у внутрішньому обігу.

З крахом Бреттон-Вудської валютної системи на початку 70-х років знову здійснювалися спроби обґрунтувати необхідність відновлення золотого стандарту. Так, экс-президент США Р. Рейган під час передвиборчої кампанії вважав можливим повернення до золотого стандарту. Будучи обраним президентом у січні 1981 р., він створив спеціальну комісію з цієї проблеми, але вона вирішила, що введення золотого стандарту є недоцільним.

17.2. Номіналістична теорія грошей

Сутність номіналістичної теорії полягає в запереченні товарної природи грошей і визначенні їх як умовних знаків, що позбавлені внутрішньої вартості.

Номіналістична теорія грошей зародилася ще за рабовласницького суспільства. Вона заперечувала внутрішню вартість грошей для виправдання псування монет з метою збільшення доходів казни.

Ця теорія повністю сформувалась у XVII-XVIII ст., коли грошовий обіг був наповнений неповноцінними (білонними) монетами. Першими представниками номіналізму були англійці Дж. Берклі і Дж. Стюарт. Вони вважали:

- по-перше, гроші створюються державою;
- по-друге, їхня вартість визначається номіналом;
- по-третє, сутність грошей зводиться до ідеального масштабу цін. Номіналісти повністю відкинули вартісну природу грошей, розглядаючи їх як технічну зброю обміну. Панівне становище номіналізм зайняв у політекономії в кінці XIX - на початку XX ст., але, на відміну від раннього номіналізму, об'єктом його захисту стали не білонні монети, а паперові гроші (казначейські білети).

У розвиток цього напряму економічної думки певний внесок зробив і німецький економіст Г. Кнапп.

Сутність його теорії грошей полягає в тому, що:

- по-перше, гроші - категорія не юридична, а економічна;
- по-друге, металевим грошам притаманна самостійна вартість, а не отримання її від держави; представницька вартість паперових грошей також визначається не державою, а зумовлена об'єктивними економічними законами;
- по-третє, основною функцією грошей є не засіб платежу, а міра вартості. Виходячи з раціоналістичної позиції стосовно походження грошей, він убачив сутність у правових нормах, які регулюють використання грошей. **Гроші**, за Г. Кнаппом, - це продукт права, а відтак і держави, яка спроможна встановлювати вартість грошей і закони грошового обігу. Щоправда, в сучасних умовах ідеї Г. Кнаппа стосовно того, що держава встановлює вартість грошей, зазнали повного занепаду, і відповідь на запитання про вартість грошей економісти шукають у зв'язку між масою грошей і кількістю товарів і послуг.

Австрійський економіст Ф. Бендіксен ("Про цінність грошей", "Про гроші як загальний знаменник") спробував дати економічне обґрунтування державній теорії грошей, оцінюючи гроші як свідчення про надання послуг членам суспільства, яке надає право на отримання зворотних послуг. Але його спроба економічно обґрунтувати номіналізм не вдалася, тому що при оцінюванні сутності грошей він ігнорував теорію вартості.

У період економічної кризи 1929-1933 рр. номіналізм отримав подальший розвиток як теоретична основа для виправдання відмови від золотого стандарту. Так, Дж. М. Кейнс ("Трактат про гроші", 1930 р.) назвав золоті гроші "пережитком варварства", "п'ятим колесом

у возі". Ідеальними він вважав паперові гроші, які еластичніші, ніж золото, і повинні забезпечити постійне процвітання суспільства. Витіснення з обігу золота паперовими грошима він розглядав як емансипацію грошей від золота і перемогу теорії Кнаппа.

Помилковим в теорії Кейнса було твердження, що металевий обіг нееластичний: в дійсності еластичність досягається шляхом випуску банкнот, розмінних на золото. Практична мета номіналізму Кейнса полягала в теоретичному обґрунтуванні скасування золотого стандарту, переходу до паперово-грошового обігу і регулювання економіки через управління інфляційним процесом.

У сучасних умовах *номіналізм* - одна з домінуючих теорій грошей. Так, відомий американський економіст П. Самуельсон вважає, що гроші є умовними знаками і розглядає їх як штучну соціальну умовність. Приблизно таких самих поглядів дотримуються й інші сучасні економісти.

Таким чином, *для всіх різновидів номіналізму характерні одні й ті самі вади: ігнорування товарного походження грошей, відмова від їхніх найважливіших функцій, ототожнення грошей з масштабом цін, ідеальною лічильною одиницею.*

17.3. Кількісна теорія грошей

Кількісна теорія грошей, яка стверджує, що ціни товарів визначаються об'ємом платіжних засобів, що перебувають в обігу, належить до найстаріших доктрин в історії економічної думки.

Період її зародження датується *XVI ст.*, коли бурхливе зростання товарних цін у Європі наполегливо потребувало пояснення причин цього явища. Крім того, це був період панування в економічних трактатах ідей меркантилізму з його вірою в особливі властивості благородних металів як важливого елемента суспільного багатства.

Найбільш розповсюджений у *XVIII-XIX ст.* варіант кількісної теорії стверджував, що за умови "незмінності інших умов" рівень товарних цін у середньому змінюється пропорційно зміні кількості грошей. Це положення спочатку застосовувалося до металевих (золотих та срібних), а після виходу праць *Д. Рікардо* - і до паперових (нерозмінних) грошей. Кількісна теорія включає, як правило, *два базисних положення:*

- *постулат причинності* (ціни залежать від кількості грошей);
- *постулат пропорційності* (ціни змінюються пропорційно зміні кількості грошей).

У період свого зародження *кількісна теорія* не претендувала на пояснення причин зміни цін. Її головним завданням було обґрунтування погляду, що гроші принципово відрізняються від інших представників товарного світу завдяки відсутності в них внутрішньої вартості. І лише з часом у кількісній теорії почала домінувати теза про зв'язок стану грошового обігу з динамікою цін.

Першим, хто висловив припущення про залежність рівня цін від кількості благородних металів, був французький філософ *Жан Боден*. У своєму трактаті "Відповіді на парадокси де Мальструа" він дійшов висновку, що високі ціни хоч і зумовлюються багатьма чинниками, проте основним серед них є збільшення кількості золота й срібла. Однак він не висував твердження про пряму, а тим більше пропорційну залежність між зміною кількості грошей та зміною цін.

Інші економісти XVI-XVII ст., розробляючи цю ідею, поступово перетворили її у прямолінійний і механічний варіант кількісної теорії, що обмежувався трьома постулатами.

Таким чином, *для ранньої кількісної теорії* були характерні три постулати:

- *причинності* (ціни залежать від маси грошей);
- *пропорційності* (ціни змінюються пропорційно кількості грошей);
- *універсальності* (зміни кількості грошей чинять однаковий вплив на ціни всіх товарів).

Окремі положення цієї теорії в загальних засадах сформулював *Дж. Локк (1632-1704)*. У більш розробленій формі вона викладена *Дж. Вандерлінтом (1680-1740)*, *Ш. Монтеск'є (1689-1755)* і *Д. Юмом (1711-1776)*. Прихильником кількісної теорії був і *Д. Рікардо (1772-*

1823).

У період становлення капіталістичних відносин основні ідеї кількісної теорії сформулював англійський економіст Д. Юм. У нарисі "Про гроші" (1752) він висунув і обґрунтував принцип, який у сучасній літературі називається "постулатом однорідності": подвоєння кількості грошей призводить до подвоєння абсолютного рівня всіх цін, виражених у грошах, але не зачіпає відносних мінових співвідношень окремих товарів. Своїм постулатом "однорідності" Д. Юм дав поштовх до формування концепції "нейтральності грошей" у ринковій економіці та екзогенного характеру зміни грошової маси в обігу.

Він висунув ідею про представницький характер цінності грошей, згідно з якою:

- гроші вступають в обіг без власної цінності, а набувають її в обігу внаслідок обміну певної маси грошей на певну масу товарів;

- сформована в обігу цінність грошей визначається цінністю товарів, що реалізовані, і є суто умовною, а величина її залежить від кількості грошей в обігу: чим вона більша, тим менша маса товарної цінності припадатиме на одну грошову одиницю.

Між тим очевидно, що в міру розвитку форм грошей структура грошової маси стає далеко не однорідною, оскільки включає не тільки готівкові гроші, а й банківські вклади. По-різному реагують на збільшення грошової маси й ціни на різні групи товарів, які зростають нерівномірно.

Подальший розвиток кількісної теорії грошей пов'язаний з включенням у неї апарату економетричного аналізу і елементів мікроекономічної теорії ціни. Суттєвий внесок до модернізації кількісної теорії вніс І. Фішер (1867-1947) - видатний представник математичної школи в сучасній економічній теорії, один із творців і перший президент *Міжнародного економічного товариства* (1931-1933). У праці "Купівельна сила грошей, її визначення і відношення до кредиту, відсотків і криз" (1911) він намагався формалізувати залежність між масою грошей і рівнем товарних цін. Математично рівняння обміну можна представити у вигляді формули

$$MV = PQ$$

де M (money) - середня кількість грошей, що перебувають в обігу в певному суспільстві протягом року;

V (velocity) - середня кількість оборотів грошей у їхньому обміні на блага;

P (price) - середня продажна ціна кожного окремого товару, що купується в певному суспільстві;

Q (quantity) - сукупна кількість товарів.

Формула Фішера є некоректною для умов золотомонетного стандарту, оскільки ігнорує внутрішню вартість грошей. Однак при обігу паперових грошей, нерозмінних на золото, вона набуває певного раціонального змісту. В цих умовах зміна грошової маси впливає на рівень товарних цін (хоч, звичайно, І. Фішер певною мірою ідеалізував ціновий механізм, тому що мав на увазі абсолютну еластичність цін).

Фішер, як і інші "неокласики", відштовхувався від моделі досконалої конкуренції і поширював свої висновки на економіку, в якій існували монополії, і ціни вже значною мірою втратили еластичність. У концепції Фішера є й інші недоліки, характерні для кількісної теорії, зокрема перебільшення впливу грошей на товарні ціни. З його формули випливає, що грошова маса виконує активну роль, а ціни - пасивну. У Фішера лише грошова маса виступає як незалежна змінна, тоді як у дійсності має місце відповідний взаємозв'язок. В умовах монополістичного ціноутворення зростання товарних цін нерідко є причиною розширення грошового обороту.

Фішер та його послідовники прагнули пояснити, що швидкість обігу грошей (V) і рівень виробництва не залежать від кількості грошей (M) та рівня цін (P). Швидкість обігу грошей, з їхньої точки зору, залежить насамперед від демографічних (щільність, густина населення тощо) і техніко-економічних (суспільний поділ праці, наявність природних ресурсів, розвиток транспорту тощо) параметрів.

Отже, І. Фішер повністю залишився на позиціях класичної кількісної теорії і

справедливо вважається одним із найортодоксальніших її представників. Він найповніше за допомогою математичного методу виразив сутність цієї теорії. Тим самим він підготував методологічну базу для науково достовірної критики кількісної теорії.

Кембриджський варіант кількісної теорії грошей

Кембриджська версія виникла на початку ХХ ст. Її засновниками і прихильниками стали відомі англійські економісти *А. Маршалл, А. Пігу, Д. Робертсон, Дж. М. Кейнс* (у своїх ранніх працях) та ін. Найповніше ця версія викладена у працях *А. Пігу*. Він визнав, що гроші виконують не лише функції засобу обігу і платежу, а й засобу нагромадження.

Подібно *І. Фішеру*, представники кембриджської школи відстоювали тезу про вплив зміни маси грошей на рівень цін. Проте, на відміну від нього, їхній підхід до проблеми був не макро-, а мікроекономічний і стосувався насамперед попиту на гроші. На перший план висувається попит на гроші, який розглядається поза обігом у вигляді касових залишків в окремих осіб і підприємств. Акцентується увага на індивідуальних капіталах і поведінці їхніх власників, тобто "мотивації", що змушує окремих суб'єктів утримувати в себе певний запас грошей. До "касових залишків" належать готівкові гроші і залишки на поточних рахунках. Цю тенденцію до зберігання грошей прихильники теорії пояснювали двома мотивами: формування фонду засобів обігу та необхідністю утворити резерви на покриття непередбачених потреб. Тому *А. Пігу* визначає кількість грошей як суму касової готівки населення і підприємств, що представлено формулою

$$M = k \times P \times Q$$

де *M* - кількість грошей, грошових одиниць, що становлять касовий залишок грошей у суб'єктів економічного життя.

P - середня ціна одиниці виробленої продукції;

Q - загальна величина виробництва продукції у фізичному виразі за певний період;

k - коефіцієнт заощадження ("*кембриджський*", "*коефіцієнт Маршалла*"), який визначає співвідношення між номінальними доходами і тією часткою грошей, що становить касові залишки (частина річного доходу, яку суб'єкти зберігають у ліквідній формі).

Теорією грошей економічний ефект касових залишків пов'язується з визначенням їхнього впливу на попит товарів і послуг, що формується в економіці. Вважається, що попит на товари залежить не лише від номінальних цін та наявного запасу грошей, а й від реальної вартості касових залишків. На відміну від "рівняння обміну" *І. Фішера* (де *M* - це кількість грошей що практично обслуговує потреби товарного обігу), у формулі "*кембриджського рівняння*" показник *M* - це величина всього попиту на гроші як касові залишки.

17.4. Дж. Кейнс і його внесок у кількісну теорію грошей

Вагомий внесок у розвиток кількісної теорії грошей вніс *Дж. Кейнс (1883-1946)*. На відміну від представників класичного напрямку кількісної теорії грошей, для *Дж. Кейнса* гроші виступають важливим елементом в організації суспільного виробництва.

У своїх працях "*Трактат про грошову реформу*" (1923), "*Трактат про гроші*" (1930), "*Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей*" (1936) він довів, що механізм ринкової конкуренції за нових умов економічного розвитку не в змозі самотужки, без втручання держави, забезпечити ефективне використання головних чинників виробництва й відповідну рівновагу процесу розширеного відтворення. В теорії *Дж. Кейнса* перевага надавалася активному використанню щонайперше фіскальної та грошово-кредитної політики, яким відводилась провідна роль у системі державного регулювання.

Дж. Кейнс розробив нові підходи у визначенні місця грошей у структурі виробничого відтворення. На базі тези "гроші мають значення" розробив теоретичну концепцію "керованих грошей", яка ґрунтується на систему їхнього широкого державного регулювання й використання з метою стимулювання ефективного платоспроможного попиту, а відтак - інвестиційного процесу.

Гроші, за *Дж. М. Кейнсом*, - це не просто життєво важливий елемент економічної структури суспільства, її важливий чинник. Вони, з одного боку, - об'єкт державного

регулювання економіки, а з іншого - безпосередній інструмент здійснення такого регулювання.

Дж. М. Кейнс став засновником одного з істотних напрямів теорії грошей - теорії державної грошової політики, постулати якої знайшли безпосереднє втілення в системі державного регулювання економічних процесів провідних країн Заходу, найперше - США, Великобританії, Німеччини, Швеції та ін.

Він розробив концепцію регульованого ціноутворення і підконтрольної інфляції. Збільшення попиту з боку держави та підприємців приводить до збільшення виробництва та зайнятості. В той же час збільшення попиту населення, оскільки він (попит) носить невиробничий характер, призводить до інфляції. У зв'язку з цим Кейнс рекомендує стимулювати приватні та державні інвестиції, але обмежувати заробітну плату працюючих. У цій концепції активну роль відіграє, за словами Кейнса, "ефективний", або грошовий, попит, який нібито і створює грошову масу. *Причому Кейнс розглядає два види інфляції:*

- *напівінфляція* (повільна або повзуча), тобто таке збільшення грошової маси в умовах безробіття, яке не завдає небезпеки, оскільки не стільки призводить до зростання цін, скільки сприяє залученню безробітних до процесу виробництва;

- *справжня інфляція* (галопуюча) - вона можлива при досягненні повної зайнятості, коли зростання грошової маси цілком проявляється у зростанні цін на товари та послуги.

У зв'язку з цим у своїй праці "Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей" (1936) Дж. Кейнс рекомендував проводити зниження не номінальної або "грошової" заробітної плати, яка, з його слів, є "непіддатливою" через завзятий відбір працівників, а здійснювати "гнучку інфляційну грошову політику", яка в кінцевому результаті призведе до зниження реальної заробітної плати.

На базі *кейнсіанської теорії інфляції* з'явилась так звана "крива Філіпса", яка відображає обернену залежність у розвитку цін і зайнятості у Великобританії. Новозеландський вчений А. Філіпс на базі аналізу тенденцій в економіці Великобританії з 1861 по 1957р. дійшов висновку, що за допомогою інфляції протягом майже ста років вдавалося переборювати спад виробництва і збільшувати зайнятість, а стабілізація цін супроводжувалася зниженням рівня зайнятості та економічної активності.

Згідно з "кривою Філіпса" були розроблені рекомендації щодо призупинення інфляції, утримання її на певному рівні: або довести безробіття до високого рівня, або ж профспілкам вести більш стриману політику під час переговорів про підвищення заробітної плати.

Однак економічні кризи 1974-1975 та 1980-1982рр. виявили новий феномен - стагфляцію, що заперечує "криву Філіпса", оскільки в ці періоди - періоди стагнації або кризи - темпи інфляції не зменшувались, а збільшувалися.

Таким чином, *Дж. Кейнс* значно глибше, ніж його попередники, *розглядає механізм взаємозв'язку між грошовою масою і змінами в суспільному виробництві*. Головним елементом цього механізму стає відсоток, при зменшенні якого інвестиційна активність зростає і суспільне виробництво поживається. На рівень відсотка впливає грошова маса: чим вона більша, тим нижчий відсоток. Але просте збільшення грошової маси може й не спричиняти таких наслідків, бо на зменшення відсотка впливає не тільки збільшення грошової маси в обігу, а й мотивація використання касових залишків, зростання доходів тощо.

Становлення теорії державного регулювання *Дж. М. Кейнс* та її складової - кейнсіанського варіанта кількісної теорії грошей - відбулося в умовах падіння виробництва в розвинутих країнах Заходу, посилення кризових явищ і безробіття. Головною метою був пошук шляхів виходу з кризи та шляхів поживлення економіки. Цей вихід з теорією Кейнса пов'язаний зі зменшенням відсотка за кредитами і посиленням на цій основі інвестиційної активності. Уведення механізму відсотка та інвестицій значно розтягнуло ланцюг зв'язку між масою грошей і цінами, збільшення пропозиції грошей без інфляційних наслідків (політика дешевих грошей).

Саме на цих основах ґрунтувалися практичні рекомендації англійського економіста, і

вони привели до вагомих позитивних наслідків.

17.5. Сучасний монетаризм

Сучасний монетаризм - один з найвпливовіших напрямів західної економічної думки, який від кінця 1970-х - початку 1980-х років багато в чому визначає зміст економічної політики провідних країн світу.

Цей напрям економічної думки виник у зв'язку з пошуком шляхів подолання інфляції, тривале зростання якої ставилося за провину в економічній політиці, що проводилася за кейнсіанськими ідеями. Якщо кейнсіанство ставило за мету пошуки інструментів для боротьби з безробіттям, то монетаризм виник як спроба подолання наслідків інфляції.

Представниками цього напрямку стали економісти чиказької школи на чолі з *Мілтоном Фрідменом*. Заперечуючи ефективність політики державного втручання в економіку, вони звинувачували теорію *Дж. М. Кейнса* у впровадженні основ інфляції. Головним джерелом криз і нестабільності економічного розвитку монетаристи назвали грошову сферу. Зокрема, вони виходили з того, що кількість грошей в обігу чинить домінуючий вплив на загальний потік витрат в економіці, а державний бюджет і примусове інвестування відіграють другорядну роль. І навпаки, за умов активного функціонування саморегульованого ринкового механізму економічні цикли згасають, економічні показники змінюються помірно, фізична маса товарів, що реалізується, стає керованою і передбачуваною.

Прихильники монетаризму, прогнозуючи зростання товарної маси (на 1-4 %), через політику додаткової емісії грошей обґрунтували здатність держави підтримувати необхідну товарно-грошову рівновагу тривалий період. На цій основі М. Фрідмен запропонував застосовувати правило механічного приросту грошової маси щорічно в середньому на 4 % (M), що охоплює вірогідні 3 % (ВВП) приросту реального продукту і 1 % (V) зниження швидкості обігу грошей.

У спільній роботі ("Історія грошей США, 1868-1960") *М. Фрідмен та А.Шварц* незаперечно довели, що номінальний обсяг ВВП перебуває в тісному зв'язку з пропозицією грошей. Динаміка ВВП, а значить і цін, прямує за динамікою маси грошей, що перебувають в обігу.

Зміна темпів збільшення грошової маси, що перебуває в обігу, впливає на реальний обсяг виробництва швидше, ніж на абсолютний рівень цін. Ця зміна може впливати на швидкість обігу грошей. *М. Фрідмен і А. Шварц* стверджують, що величина (V) стабільна на коротких часових інтервалах, а змінюється на довготермінових інтервалах, проте зміни відбуваються плавно і можуть легко передбачатися. Це дало підстави монетаристам абстрагуватися від чинника (V) при визначенні впливу (M) на рівень цін.

Програму реформування кредитно-грошової сфери США на засадах монетаризму *М. Фрідмен* запропонував у праці "Програма для монетарної стабільності" (1960), де Федеральній резервній системі США було рекомендовано забезпечити стійкі темпи зростання кількості грошей, не допускаючи сезонних коливань грошового запасу, проте в чистому вигляді жодна країна монетаристськими постулатами не скористалася, зберігаючи за собою свободу маневру та прийняття рішень залежно від особливості та специфіки ситуацій.

Контрольні питання:

1. Охарактеризуйте ранню кількісну теорію грошей.
2. Проаналізуйте рівняння обміну І. Фішера.
3. Порівняйте рівняння обміну Фішера з кембриджським рівнянням.
4. В чому новизна підходу Дж М. Кейнса до аналізу грошей?
5. Які виділяють мотиви заощадження?
6. В чому полягає подібність і відмінність в аналізі грошей Кейнсом і Фрідменом?
7. Які основні риси ранньої металістичної теорії грошей, в чому її помилки?
8. Які основні положення і недоліки номіналістичної теорії грошей?
9. Що представляє собою сучасний монетаризм?

10. Наведіть основні відмінності між напрямками у теорії інфляції.

Змістовий модуль 4.
Кредитні відносини, роль інституту фінансового посередництва
в розвитку економіки

Тема 18. Кредит у ринковій економіці

План:

- 18.1. Необхідність та сутність кредиту
- 18.2. Роль кредиту в умовах ринкової економіки
- 18.3. Функції кредиту
- 18.4. Форми та види кредиту
- 18.5. Позичковий відсоток, його сутність та основні види

Рекомендована література: [1-3,12,15,16,18,25,40,41,45-48]

Основні терміни і поняття: кредит, кредитна система, вид кредиту, принципи кредитування, процент за кредит або позиковий процент, функція.

18.1. Необхідність та сутність кредиту

Наявність товарного виробництва і грошей об'єктивно зумовлює існування та функціонування кредиту. З розвитком товарного виробництва *кредит* стає обов'язковим атрибутом господарювання. Виробництво продуктів як товарів означає, що в процесі відтворення відбувається відрив моменту відчуження товару від одержання грошового еквівалента відносно відокремлення руху грошової форми вартості від товарної форми. Це відносне відокремлення проявляється в розбіжності в часі руху матеріальних та грошових потоків, які виникають при розподілі, обміні та споживанні сукупного суспільного продукту.

Якщо рух товарних потоків випереджає грошові, то споживачі матеріальних цінностей в момент їхньої оплати не мають достатніх грошових коштів, що може зупинити нормальний рух процесу відтворення (виробництва, бізнесу тощо). Якщо рух грошових потоків випереджає товарні, то в учасників виробничого процесу нагромаджуються тимчасово вільні грошові кошти, виникає суперечність між безперервним вивільненням грошей у кругообігу коштів і потребою в постійному використанні матеріальних і грошових ресурсів в інтересах прискорення процесу відтворення.

Ця суперечність може бути усунута за допомогою кредиту, який дає можливість позичальникам отримувати грошові кошти, потрібні для оплати матеріальних цінностей та послуг, або придбати їх із розстроченням платежу.

Отже, **кредит** (лат. "creditum" - позичка, борг; "credo" - вірити) - це суспільні відносини, що виникають між економічними суб'єктами у зв'язку з передачею один одному в тимчасове користування вільних коштів (вартості) на засадах зворотності, платності та добровільності.

Неодмінна економічна передумова існування кредиту:

- *функціонування виробників на засадах комерційного розрахунку.* Кредитні відносини між суб'єктами не можуть виникнути, якщо авансовані у виробничу сферу грошові кошти не здійснюють кругообігу, або якщо той, хто хоче скористатися кредитом, не має постійного доходу. Вартість, що передається кредитором позичальнику, віддається лише на визначений час, а потім вона повинна бути повернута з виплатою відсотків. Тобто за кредитною угодою до позичальника переходить у тимчасове користування лише споживча вартість грошей чи речей без зміни їхнього власника.

Кошти в позичальника мають вивільнитися у розмірі, що забезпечує повернення

кредиторів не тільки запозиченої вартості, а й відсотків за користування нею. Без одержання кредитором від позичальника доходу у вигляді відсотка у кредитора не буде зацікавленості позичати гроші;

- потреби в кредитах також виникають у зв'язку з особливостями індивідуального кругообігу коштів госпрозрахункових підприємств та організацій. Ці особливості проявляються в розбіжності в часі між вивільненням з обороту вартості в грошовій формі і авансуванням грошових коштів у новий кругообіг. Зазначені розбіжності при кругообігу фондів окремих підприємств та організацій відбуваються, передусім, через сезонність виробництва.

Сезонність виробництва зумовлює в одні періоди випереджуюче наростання виробничих затрат порівняно з надходженням грошових коштів і викликає додаткову потребу в коштах. В інші періоди витрати виробництва зменшуються або зовсім припиняються. Відповідно збільшується вихід готової продукції та надходження грошової виручки, частина якої виявляється тимчасово вільною.

Таке чергування зростання додаткових потреб у грошових коштах і створення тимчасово вільних залишків на одному й тому самому підприємстві або організації створюють економічну основу для використання кредитів на формування його виробничих фондів і фондів обігу та погашення їх через певний час.

У масштабах економіки країни сезонні потреби в додаткових коштах одних галузей народного господарства супроводжуються виникненням вільних коштів в інших, що створює економічну основу для перерозподілу грошових коштів між різними галузями народного господарства за допомогою кредиту;

- розбіжності між надходженням грошових коштів і витрачанням їх виникають і в сфері особистого споживання населення. Вільні грошові кошти в населення з'являються внаслідок перевищення поточних грошових доходів громадян над поточними витратами і виступають у формі грошових заощаджень як у готівковій, так і безготівковій формах.

Економічною основою заощаджень є добровільне відкладення населенням грошей на деякий час після задоволення своїх поточних потреб. На певний час припиняється рух вартості, і вона вивільняється з обороту у грошовій формі. Відповідні грошові кошти в основному осідають на рахунках у банківських установах і частково тезавруються в готівковій формі у громадян.

Наприклад, виплата заробітної плати два рази на місяць зумовлює створення резерву платіжних і купівельних засобів у громадян. У них такий резерв виникає також внаслідок поступової витрати одержаної заробітної плати та інших доходів на поточні потреби. Однак відомо, що в людей може виникнути потреба в кредиті.

Виходячи із вищесказаного, можна зробити висновок, що необхідність кредиту зумовлена існуванням товарно-грошових відносин, а його передумовою є наявність поточних або майбутніх доходів у позичальника.

Конкретними причинами необхідності кредиту є коливання потреб у коштах та джерелах їх формування у юридичних і фізичних осіб.

Узагальнити основні причини, джерела, необхідність і сутність кредиту можна на рис. 18.1.

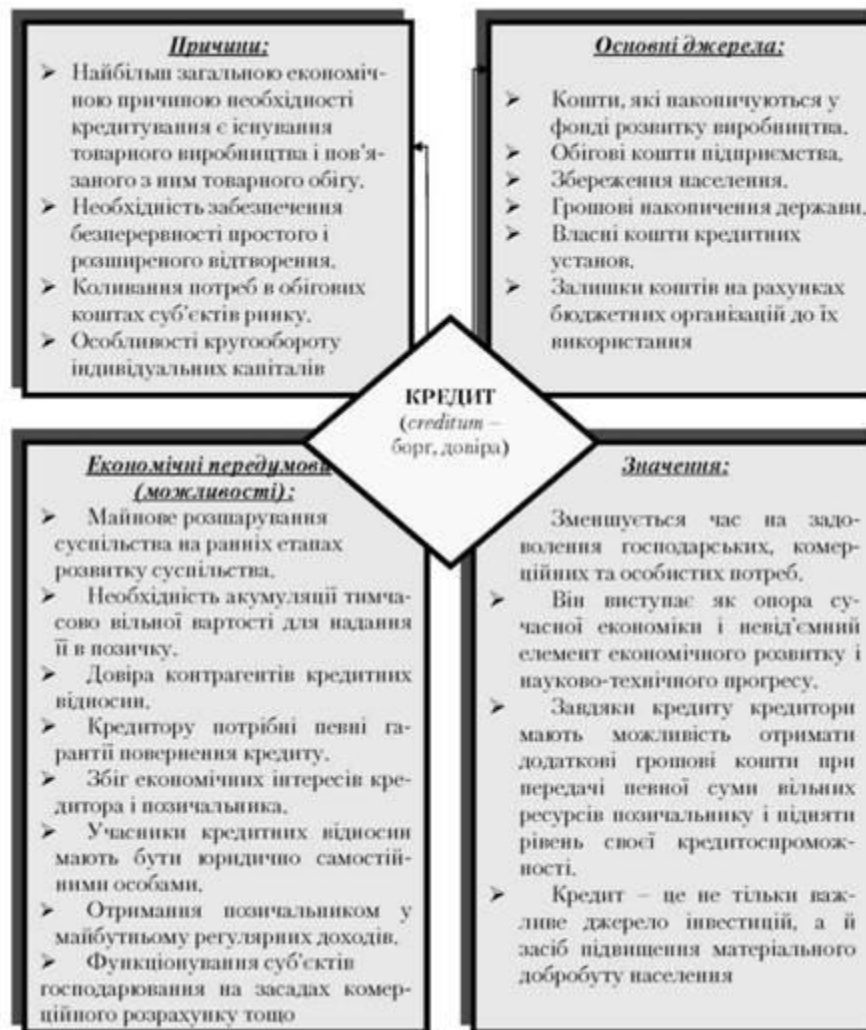

Рис. 18.1 – Необхідність і сутність кредиту

Характеристика та ознаки кредитних відносин

Економічні відносини між кредитором і позичальником виникають під час одержання кредиту, користування ним та його повернення. Сторони, які беруть участь у цих економічних відносинах, називаються їхніми суб'єктами (кредитори і позичальники), а грошові чи товарні матеріальні цінності або виконані роботи та надані послуги, щодо яких укладається кредитний договір, є об'єктом кредиту.

Кредитори - це учасники кредитних відносин, які мають у своїй власності вільні кошти і передають їх у тимчасове користування іншим суб'єктам. Кредиторами можуть бути фізичні особи, юридичні особи (підприємства, організації, установи), держава, банки.

Позичальники - це учасники кредитних відносин, які мають потребу в додаткових коштах і одержують їх у позику від кредиторів. Позичальниками можуть бути всі ті особи, що й кредиторами.

Кредитні відносини виникають між різними суб'єктами:

- найбільш поширеними є кредитні відносини між банками, з одного боку, і підприємствами - з іншого. Вони характеризуються залежно від того, хто із суб'єктів кредитної угоди в кожному окремому випадку є кредитором, а хто - одержувачем кредиту.

У сучасних умовах кредитні відносини набувають широкого розвитку між господарюючими суб'єктами, що, насамперед, пов'язано з розширенням комерційного кредиту і вексельних розрахунків;

- кредитні відносини між банками і державою виникають тоді, коли, наприклад, Банківські установи купують облігації внутрішньої державної позики, а також коли при розміщенні державних облігацій Міністерство фінансів України може укласти з

Національним банком України окрему угоду щодо купівлі останнім цих облігацій;

- набувають подальшого розвитку *кредитні відносини між банками та населенням*.

Населення кредитує банки через вклади в них, купівлю ощадних сертифікатів тощо. Водночас банки надають населенню споживчі кредити, серед яких значний обсяг мають кредити на придбання, будівництво житла, на поліпшення житлових умов та створення підсобного домашнього господарства, а також на невідкладні потреби;

- дедалі важливішого значення набувають *кредитні відносини між підприємствами, організаціями, господарюючими суб'єктами, з одного боку, та населенням - з іншого*. Відповідно до чинного законодавства, кредитування громадян як видом діяльності можуть займатися не тільки банки, а й інші організації: ломбарди, кредитні спілки, фонди тощо;

- *кредитні відносини між фізичними особами не дуже поширені, але ігнорувати їх не варто, оскільки недоліки у відносинах між банками і населенням можуть призвести до їх розвитку у спотвореному вигляді*;

- *зовнішньоекономічні кредитні відносини*, коли суб'єктами кредитної угоди виступають держави, банки та окремі господарюючі суб'єкти, регулюються як нормами права держав, що в них вступають, так і нормами міжнародного права.

Основні характерні ознаки кредитних відносин можна відобразити структурно (рис. 18.2).

Отже, для того щоб можливість кредиту стала реальністю, потрібні принаймні дві умови:

- учасники кредитної угоди - кредитор і позичальник - повинні виступати як юридично самостійні суб'єкти, що матеріально гарантують виконання зобов'язань, які випливають з економічних зв'язків;

- кредит стає необхідним у тому випадку, коли відбувається збіг інтересів кредитора і позичальника.

Для того, щоб кредитна угода відбулася, потрібно, щоб її учасники проявили взаємний інтерес до кредиту. Ці інтереси не є чимось суб'єктивним, регульованим волею учасників виробничих відносин. Будь-який інтерес, який породжує дії, зумовлений насамперед об'єктивними процесами, конкретною ситуацією.

18.2. Роль кредиту в умовах ринкової економіки

Роль кредиту характеризується результатами застосування для економіки в цілому і населення зокрема. Кредит впливає на процеси виробництва, реалізації і споживання продукції, а також на сферу грошового обороту.

Одним із проявів ролі кредиту виступає його вплив на безперервність процесів виробництва і реалізації продукції. Завдяки наданню позикових коштів для задоволення тимчасових потреб відбуваються "припливи" і "відливи" коштів позичальників. Це сприяє подоланню затримки відтворювального процесу, забезпечує безперервність і сприяє його прискоренню. *Кредит відіграє важливу роль у задоволенні тимчасової потреби в коштах, яка може бути зумовлена сезонністю виробництва і реалізацією певних видів продукції.* Використання позикових коштів дозволяє створювати сезонні запаси і здійснювати сезонні витрати підприємств відповідних галузей народного господарства.

Значна роль кредиту і в розширенні виробництва. Позикові кошти сприяють збільшенню запасів і витрат, необхідних для розширення виробництва і реалізації продукції; використовуються для збільшення основних фондів.

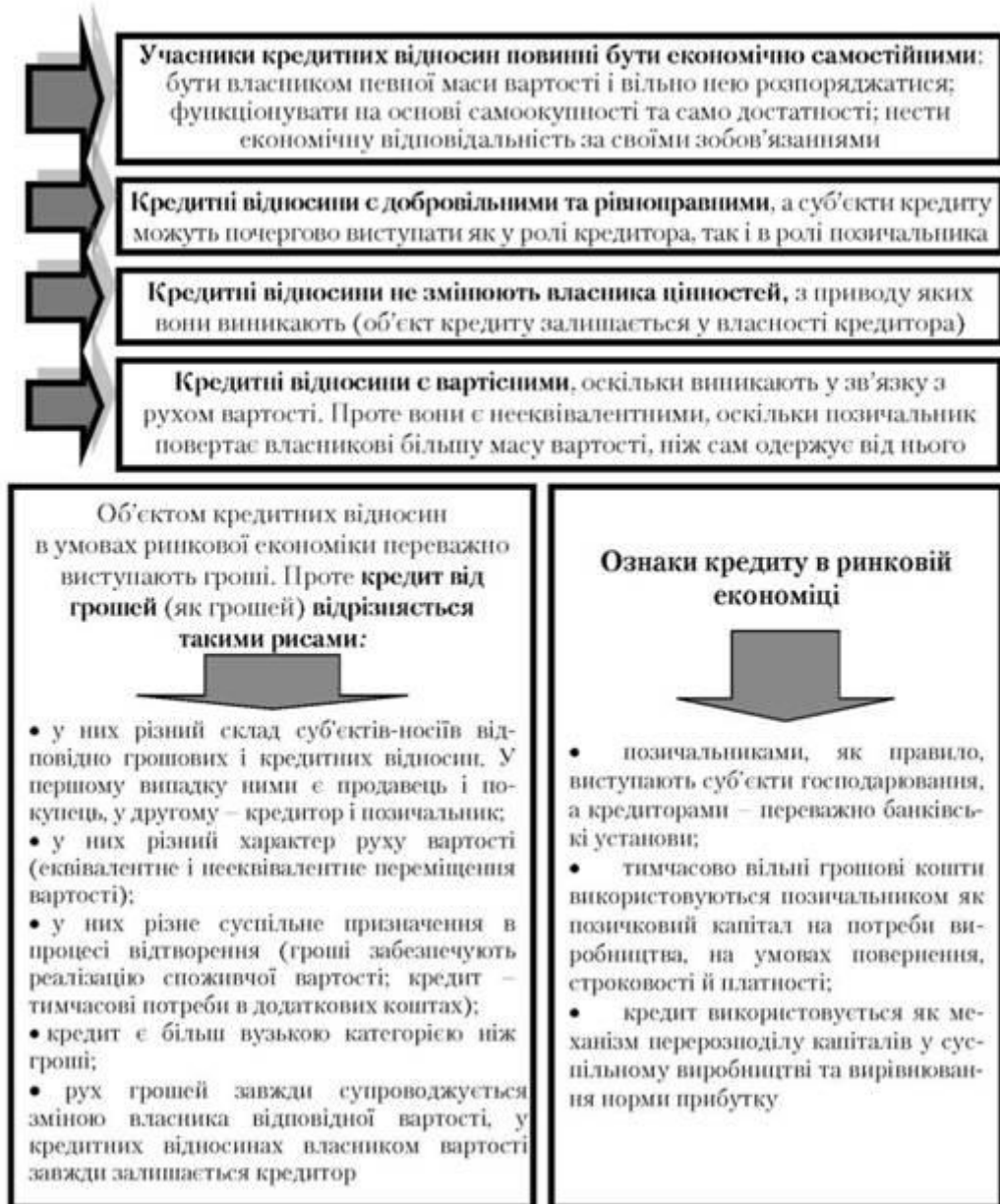

Рис. 18.2 – Ознаки кредитних відносин

Кредит у сфері грошового обороту забезпечує надходження готівки та її вилучення з обороту через банки на кредитній основі. Таким чином, кредит відіграє важливу роль в утворенні коштів для готівкового і безготівкового обороту і забезпечує безперервність безготівкового.

Слід мати на увазі, що *роль кредиту, сфера його застосування не є незмінними, стабільними*. Із зміною економічних умов в країні відбувається і зміна ролі кредиту та сфери його застосування.

Особливо важлива роль кредиту в умовах функціонування неповноцінних грошей, грошей нерозмінних на дорогоцінні метали. Це пов'язане із збільшенням грошової маси при функціонуванні неповноцінних грошей на основі кредитних відносин.

Виходячи з того, що в сучасних умовах інфляція є постійним явищем в економіці, зростає роль кредиту в цих умовах. Регулювання грошової маси в обороті здійснюється за допомогою кредиту, що забезпечує підтримку стабільної купівельної спроможності грошової одиниці.

Таким чином, *роль кредиту зростає за такими напрямками:*

- 1) перерозподіл матеріальних ресурсів в інтересах виробництва і реалізації продукції за допомогою надання позик і залучення коштів юридичних і фізичних осіб;
- 2) вплив на безперервність процесів відтворення через надання кредитів;
- 3) участь у розширенні виробництва через видачу позикових коштів на поповнення основного капіталу та лізинговий кредит;
- 4) економне використання позичальниками власних і позичених коштів;
- 5) прискорення споживачами отримання товарів, послуг за рахунок використання позикових коштів;
- 6) регулювання випуску в обіг та вилучення з нього готівкових грошей на основі кредитних відносин і забезпечення безготівкового грошового обороту платіжними засобами.

Позитивна роль кредиту проявляється проведенням ефективної грошово-кредитної політики, яка в сучасних умовах, головним чином, полягає у використанні жорстких заходів з регулювання обсягу кредитних і грошових операцій. Особливо важливе значення має підтримка стабільності і стійкості національної грошової одиниці і захист інтересів позичальників та кредиторів.

18.3. Функції кредиту

Питання про функції кредиту є найбільш дискусійним у теорії кредиту. Розбіжності з приводу кількості та змісту функцій зумовлені не тільки відмінністю в трактуванні сутності кредиту, а й відсутністю єдності у визначенні методологічних підходів до їхнього аналізу. Багато економістів дослідження функцій кредиту як економічної категорії замінюють аналізом функцій одного з його елементів, при цьому найчастіше функції кредиту порівнюються з функціями банків.

Поширене також виділення функцій, виходячи з особливостей окремих форм кредитних відносин. Деякі автори розглядають функцію кредиту як конкретну форму його руху.

Результатом відсутності єдиної методологічної основи аналізу є **поява великої кількості функцій**: акумуляція тимчасово вільних коштів; розподіл акумульованих коштів між галузями, підприємствами і населенням; регулювання грошового обігу шляхом заміни реальних грошей кредитними операціями; економія витрат виробництва; опосередкування кругообігу фондів тощо.

Часто виділяють *грошову (емісійну) і контрольну (стимульовальну) функції кредиту*. Оскільки із суті кредиту випливає, що за його допомогою відбувається перерозподіл вартості на умовах повернення, то можна сказати, що кредит виконує функцію перерозподілу вартості в процесі відтворення (рис. 18.3).

Перерозподільна функція кредиту полягає в тому, що тимчасово вільні кошти юридичних та фізичних осіб за допомогою кредиту передаються в тимчасове користування підприємств, господарських товариств і населення для задоволення їхніх виробничих або особистих потреб. Такий перерозподіл дає можливість прискорити залучення матеріальних ресурсів у виробниче і особисте споживання. Тому в цій функції перерозподіляються не тільки грошові кошти, а й матеріальні ресурси.

Іншою функцією кредиту є створення ним нових грошей для грошового обігу - *антиципаційна (емісійна) функція*, яку виконує тільки банківський кредит. Методом кредитної експансії (розширення кредиту) та кредитної рестрикції (звуження кредиту) регулюється кількість грошей в обігу, причому вилучення грошей з обігу за допомогою кредиту досягається значно важче, ніж випуск їх в обіг.

Контрольна функція кредиту полягає в тому, що в процесі кредитного перерозподілу коштів забезпечується банківський контроль за діяльністю позичальника. Можливість такого контролю випливає із самої природи кредиту. Треба зазначити, що, вступивши в кредитні відносини, одержувач кредиту також має здійснювати контроль за своєю діяльністю з тим, щоб своєчасно і повністю повернути кредитні ресурси.

Зворотність кредиту дає змогу не тільки виявити порушення процесу виробництва чи

реалізації продукції, а й зацікавлених підприємства, суб'єктів господарювання не допускати їх, оскільки такі порушення призводять до виплат "зайвих" відсотків банку, до обмеження або повного припинення видачі кредитів.

Свої функції кредит може успішно виконувати лише в умовах розвинутої ринкової економіки, коли сутність кредиту і закономірності його руху можуть проявитись найбільш повно.

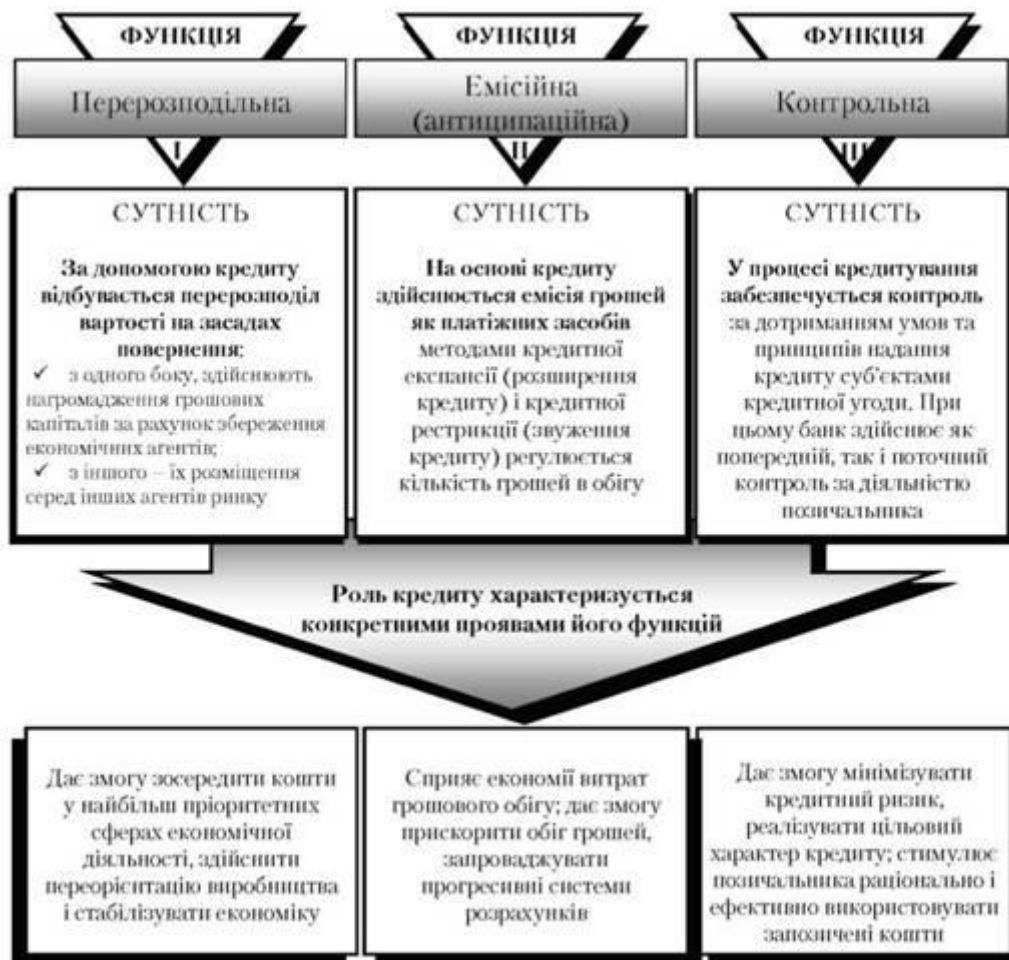

Рис. 18.3– Функції кредиту

18.4. Форми та види кредиту

Форми кредиту тісно пов'язані з його структурою, сутністю кредитних відносин. Залежно від руху позикової вартості виділяються дві основні форми кредиту: *товарна* і *грошова* (рис. 18.4).

У *товарній формі* виникають кредитні відносини між продавцями і покупцями, коли останні одержують товари чи послуги з відстрочкою платежу. Прикладом такої форми є комерційний кредит.

Продаж громадянам товарів тривалого користування в кредит (із розстроченням платежу) господарюючими суб'єктами здійснюється з метою прискорення реалізації товарів, які в торговельній мережі є в достатній кількості, а також для більш повного задоволення потреб громадян у товарах тривалого користування.

Сфера *товарної форми кредиту* значна, переважна його частина надається і погашається в грошовій формі. *Грошовий кредит* виступає, передусім, як банківський кредит. Кредитні відносини між банками і клієнтами виникають не тільки в разі одержання останніми кредиту, а й при розміщенні ними своїх грошових заощаджень у вигляді внесків на поточні і депозитні рахунки.

Вид кредиту - це більш детальна його характеристика за організаційно-економічними ознаками (галузева спрямованість, об'єкти кредитування, забезпеченість кредиту, терміновість кредитування тощо).

Залежно від організації кредитних відносин виділяють такі основні види кредиту: *міжгосподарський (комерційний), банківський, лізинговий, споживчий і державний.*

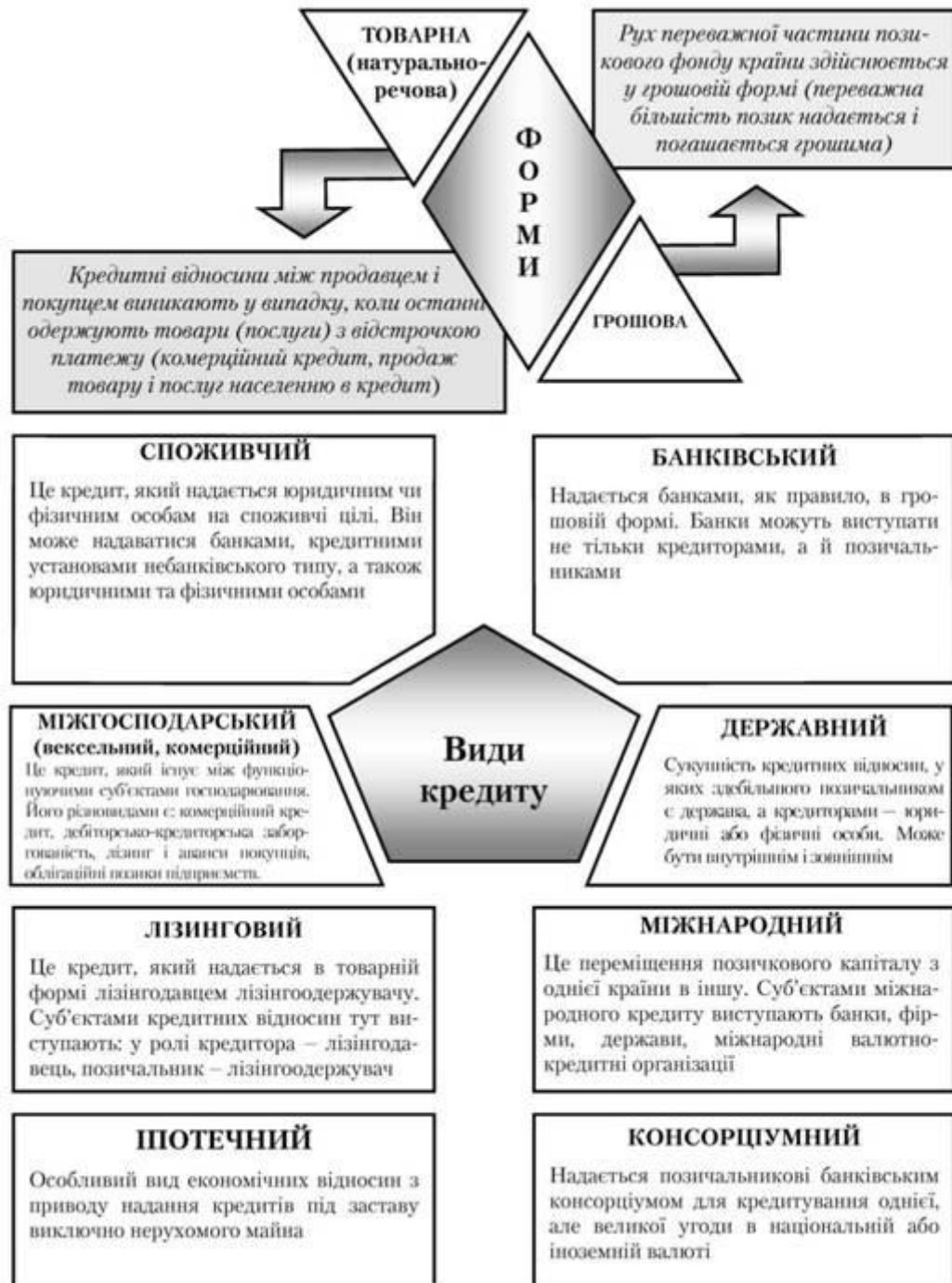

Рис. 18.4 – Форми та види кредиту

Міжгосподарський кредит (комерційний) - це товарна форма кредиту, яка визначає відносини з питань перерозподілу матеріальних ресурсів і характеризує кредитну угоду між кредитором та позичальником (між двома об'єктами господарської діяльності) (рис. 8.5).

У цьому кредиті відбувається взаємодія кредитних відносин, що виникають між окремими підприємствами, організаціями, господарськими товариствами в процесі їхніх розрахункових взаємовідносин, а також між підприємствами, організаціями і господарськими товариствами, з одного боку, та органами галузевого управління - з іншого,

в процесі їхніх фінансових взаємовідносин. *Цей вид кредиту включає:*

- *по-перше*, комерційний кредит, тобто кредит, що надається в товарній формі продавцями покупцям у вигляді відстрочки платежу за продані товари (надані послуги) і оформлюється векселем, що сплачується через комерційний банк (тому його іноді називають "вексельним").

Комерційний кредит надається одним функціонуючим підприємством іншому у вигляді продажу товарів з відстрочкою платежу. Як правило, об'єктом комерційного кредиту виступає товарний капітал, який обслуговує кругообіг промислового капіталу, рух товарів із сфери виробництва в сферу споживання;

- *по-друге*, дебіторсько-кредиторську заборгованість, що виникає між суб'єктами господарської діяльності не на добровільних засадах, а ніби примусово, незалежно від їхнього волевиявлення; причиною виникнення такої заборгованості є розрив у часі між передачею товару і грошей, оскільки рух вартості в натурально-речовій та грошовій формах не збігається;

- *по-третє*, тимчасову фінансову допомогу, яку надають своїм підприємствам органи галузевого управління на засадах повернення. Характеристику дії міжгосподарського кредиту див. на рис. 18.5.

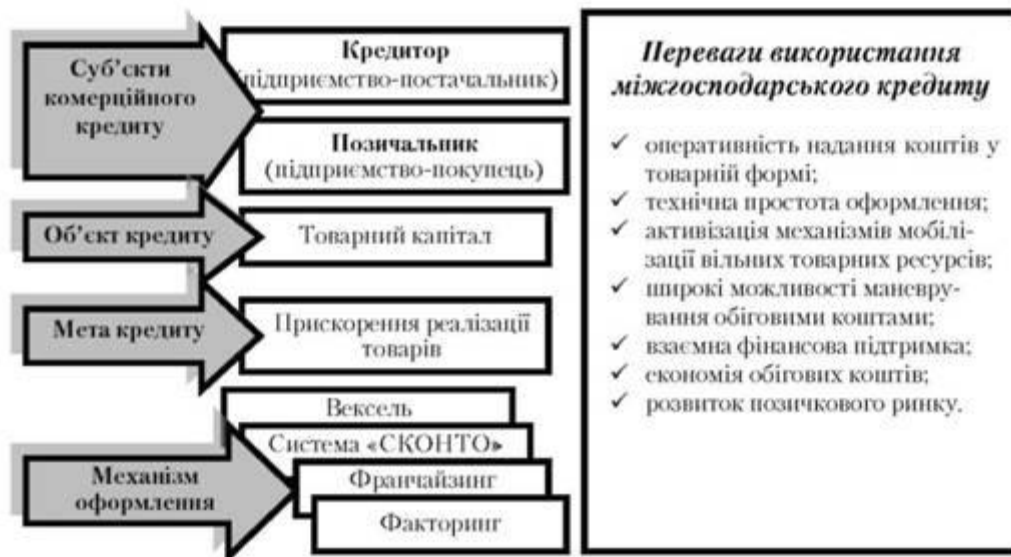

Рис. 18.5 – Характеристика учасників міжгосподарського (комерційного) кредиту та переваги його використання

Банківський кредит - це кредитні відносини, в яких однією із сторін (в ролі позичальника чи кредитора) виступає банк.

Банківський кредит - найбільш розповсюджена форма кредиту. Саме банки найчастіше надають позики суб'єктам, які потребують тимчасової фінансової допомоги. За обсягом банківська позика значно більша від позик, що видаються за інших форм кредитування.

Перша особливість банківського кредиту полягає в тому, що банк оперує не стільки своїм капіталом, скільки залученими ресурсами. Позичивши гроші в одних суб'єктів, він перерозподіляє їх, надаючи позики іншим юридичним або фізичним особам.

Друга особливість полягає в тому, що банк позичає залучений капітал, тимчасово вільні грошові кошти, покладені в банк господарюючими суб'єктами на рахунки або депозити.

Третя особливість цього кредиту характеризується тим, що банк позичає не просто грошові кошти, а гроші як капітал. Це означає, що позичальник повинен так використовувати отримані в банку кошти, щоб не тільки повернути їх кредитору, а й отримати прибуток, достатній, принаймні, для того, щоб сплатити позиковий відсоток. Невід'ємним атрибутом банківського кредиту є платність.

Об'єктом банківського кредиту є грошовий капітал банків як капітал, що відокремився від промислового. Основними джерелами формування банківського капіталу є власні кошти банків; кошти юридичних і фізичних осіб, розміщені на депозитних рахунках; міжбанківський кредит; кошти, отримані від випуску цінних паперів; залишки на розрахункових і поточних рахунках.

Суб'єктами банківського кредиту є кредитор-банк і позичальник-підприємство, домашні господарства, держава.

Метою банківського кредиту є задоволення тимчасової потреби в коштах.

Банківський кредит класифікується за такими ознаками (рис. 18.6):

Рис. 18.6 – Класифікація та характеристика банківського кредиту

- за строками погашення: короткостроковий, середньостроковий, довгостроковий, онкольний (короткостроковий кредит, який погашається на першу вимогу);

- за способами погашення: позики, які погашаються єдиним внеском позичальника;

позики, які погашаються із розстроченням упродовж усього строку дії кредитного договору; достроково; з регресією платежів; після закінчення обумовленого періоду;

- *за методом кредитування*: разові кредити; контокорентні кредити; кредитна лінія; овердрафт (вид контокоренту, який видається тільки на поточні потреби); поновлювальні кредити та ін.;

- *за характером і способом сплати відсоткових ставок*: з фіксованою ставкою, з плаваючою ставкою, дисконтні;

- *за умовами надання (характером забезпечення)*: забезпечені заставою; гарантовані; ломбардні; незабезпечені (бланкові).

У практиці західних банків застосовується *класифікація кредитів залежно від їхньої якісної характеристики*:

- а) найвищої якості;
- б) задовільні;
- в) маржинальний кредит;
- г) критичний кредит;
- г) збитковий кредит (що підлягає списанню).

У Положенні Національного банку України "Про порядок кредитування" залежно від щойно названого критерію класифікації кредити розподіляють на стандартні, під контролем, субстандартні, сумнівні та безнадійні.

Варто зазначити, що в економічній літературі немає єдиної думки щодо кількості і складу ознак класифікації видів кредиту.

У цілому банківський кредит відіграє в суспільному відтворенні надзвичайно велику роль. Банки акумулюють (поряд із заощадженнями населення) капітал, який у процесі кругообігу тимчасово вивільняється, і використовують його для розвитку виробництва, і саме виробництво посилюється у своєму розвитку завдяки банківському кредиту.

Лізинг - це кредит, який надається в товарній формі лізингодавцем лізингоодержувачеві. Суб'єктами кредитних відносин тут виступають: у ролі кредитора - лізингодавець, позичальник - лізингоодержувач.

Лізинговий кредит - це відносини між незалежними особами з приводу передачі в оренду майна, а також фінансування набуття рухомого і нерухомого майна на певний строк. Лізинг належить до однієї з форм товарного кредиту, що стала в країнах з ринковою економікою провідною формою оновлення основного капіталу.

Основні причини необхідності лізингу в сучасних економічних умовах:

- швидке моральне старіння техніки;
- зростання конкуренції;
- збільшення кількості капіталомістких проектів;
- економія грошових коштів фірм-споживачів; Особливості різновиду лізингу розкриває схема (рис. 18.7).

Лізингові угоди є своєрідною формою фінансування капітальних вкладень, які можуть поділятися на два види (див. рис. 18.7):

- оперативний лізинг, що передбачає використання машин, обладнання тощо з неповною його окупністю. Оперативний лізинг охоплює такі різновиди:

- рейтинг - короткострокові угоди оренди строком від одного дня до одного року без права наступного придбання орендованого майна;

- хайринг - середньострокова оренда, що передбачає здачу майна в найм від одного року до трьох.

Цим передбачається багаторазова передача майна, машин і обладнання від одного орендаря до іншого аж до завершення повної амортизації.

- фінансовий лізинг - оренда з виплатою протягом точно визначеного періоду сум повної амортизації капітальних вкладень і отримання належного прибутку орендодавцем. Фактично, ця форма лізингу означає кредитування купівлі без обмеження можливості товаровиробників використати власні кошти на додаткові закупівлі матеріалів і сировини з

метою розширення виробництва.

Споживчий кредит - це кредит, який надається населенню підприємствами торгівлі, банками та іншими фінансовими установами на придбання споживчих товарів тривалого користування та послуг і повертається в розстрочку (рис. 18.8).

Споживчий кредит характеризує відносини між кредитором і позичальником з приводу фінансування кінцевого споживання. Призначення споживчого кредиту - задовольняти споживчі потреби широких верств населення. Видача споживчого кредиту населенню, з одного боку, збільшує його поточний платоспроможний попит, підвищує життєвий рівень, а з іншого - прискорює реалізацію товарних запасів та надання послуг.

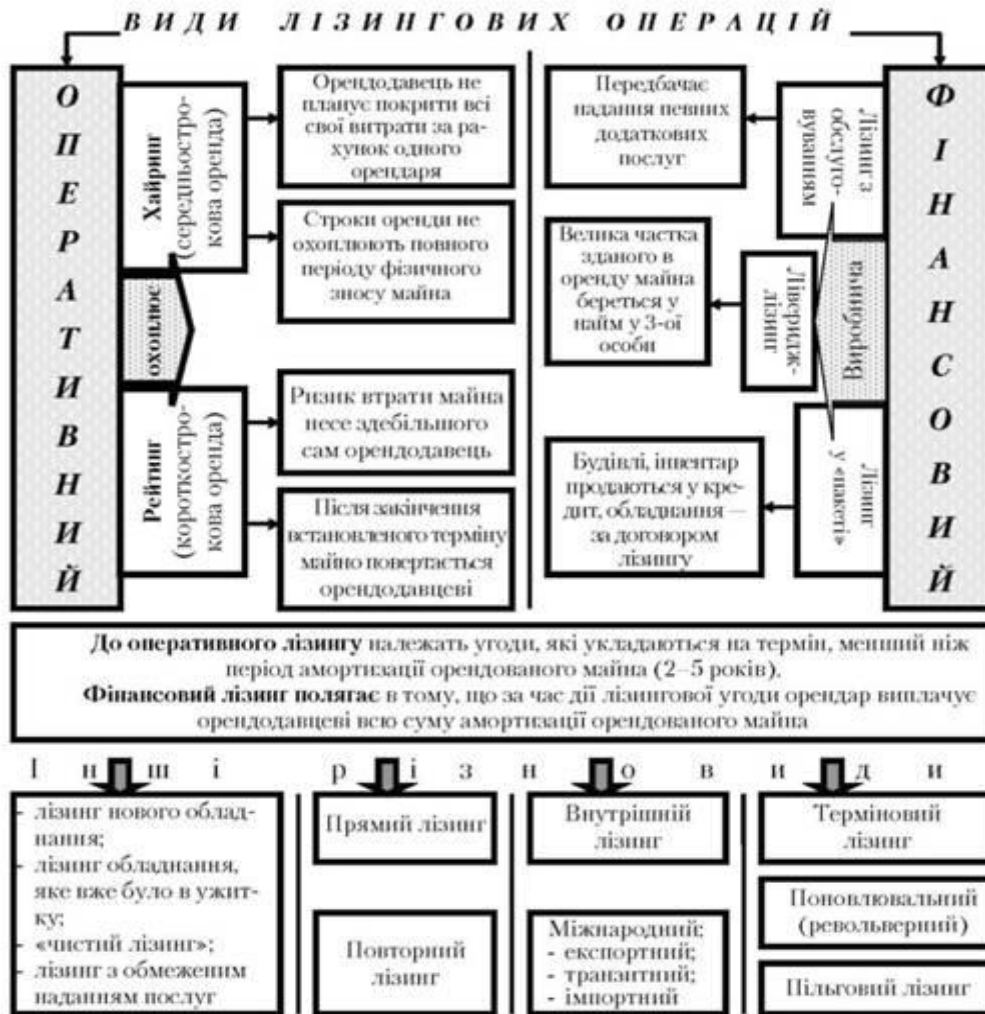

Рис. 18.7 – Характеристика різновидів лізингових угод

У країнах з ринковою економікою *споживчий кредит* як зручна і вигідна форма обслуговування населення надається для закупівлі предметів особистого споживання, головним чином, досить дорогих - будинків, автомобілів, меблів, побутової техніки тощо. За економічної кризи споживчий кредит різко скорочується, а якщо й видається, то під високі відсотки, що не дає змоги широким верствам населення ним користуватися.

Отже, *споживчий кредит* відіграє значну роль у задоволенні соціальних потреб населення. Він сприяє отриманню речей чи послуг значно раніше, ніж будуть накопичені заощадження для їх придбання. Окрім забезпечення соціальних потреб населення, він відіграє значну роль у стимулюванні людей до дисципліни праці, щоб отримати вищі доходи і скоріше розрахуватися з кредитом.

Державний кредит - сукупність кредитних відносин, у яких здебільшого позичальником є держава, а кредиторами - юридичні або фізичні особи. Призначенням

державного кредиту є мобілізація державою коштів для фінансування державних видатків, особливо коли державний бюджет дефіцитний, а також для регулювання економіки.

Державний кредит виступає в різних формах, до яких належать товарні й державні позики, знярядям яких є цінні папери (облігації, казначейські зобов'язання тощо). Державні цінні папери можуть випускатися як урядом, так і місцевими органами влади, а зобов'язання щодо розповсюджених цінних паперів є складовою частиною державного боргу

Мета державного кредиту - погашення дефіциту державного бюджету

Суб'єктами державного кредиту є кредитори - юридичні та фізичні особи, інші держави; позичальник - держава.

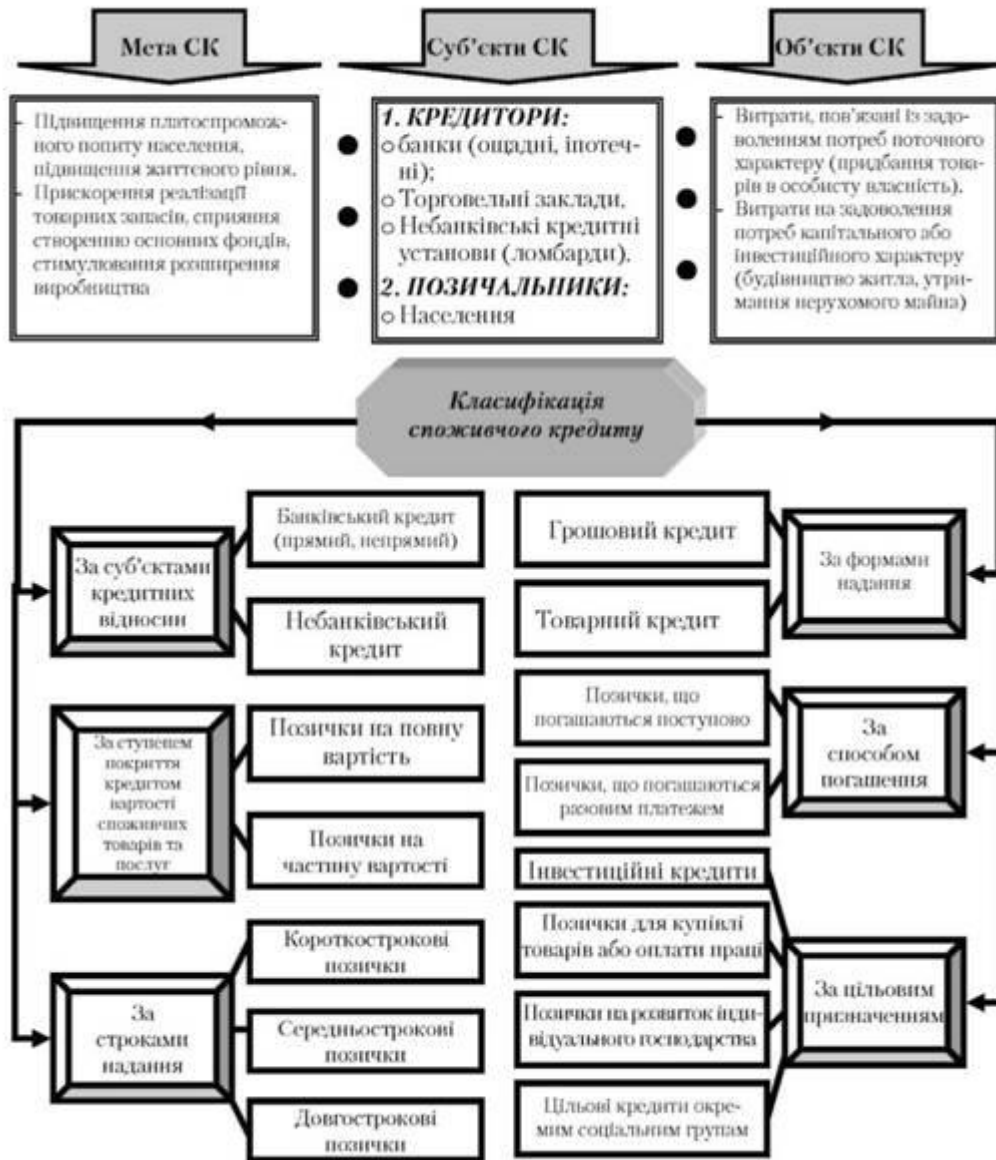

Рис. 18.8 – Структура та класифікація споживчого кредиту

Класифікація державних кредитів

1. За правовим оформленням:

- державні кредити, які надаються на основі угод (кредити урядів, міжнародних організацій, фінансових інститутів);

- кредити, забезпечені випуском цінних паперів (облігаціями, казначейськими зобов'язаннями).

2. За характером використання цінних паперів:

- ринкові позики;
- неринкові позики;
- спеціальні позики.

3. *Залежно від строку погашення:*

- короткострокові кредити (до 1 року);
- середньострокові кредити (до 5 років);
- довгострокові кредити (понад 5 років).

4. *За методом розміщення:*

- добровільні державні кредити;
- примусові державні кредити;

5. *Залежно від розміщення позик:*

- внутрішні - мобілізуються на внутрішньому ринку;
- зовнішні позики - надходять від інших країн.

6. *За правом емісії:*

- державні позики;
- місцеві позики.

Міжнародний кредит - це рух позичкового капіталу у сфері міжнародних економічних відносин. Це кредитні відносини між державами, фінансово-кредитними установами і фірмами різних країн.

Мета міжнародного кредиту - фінансування міжнародної торгівлі, інвестиційних проектів, регулювання платіжних балансів тощо.

Суб'єкти міжнародного кредиту - державні структури, банки, міжнародні та регіональні фінансові організації, юридичні та фізичні особи. Серед міжнародних кредитних організацій центральне місце посідають МВФ - Міжнародний валютний фонд, МБРР - Міжнародний банк реконструкції та розвитку, ЄБРР - Європейський банк реконструкції і розвитку.

Об'єктами міжнародного кредиту є грошовий і товарний капітал.

Види міжнародного кредиту:

- державний, банківський та комерційний.

Основна вимога до міжнародного кредиту - ефективне його використання. У разі невиконання цієї вимоги загострюється проблема зростання зовнішнього боргу й навіть виникнення дефолту.

Дефолт - це непогашення в строк зовнішніх зобов'язань, а також запровадження умов обміну державних цінних паперів, які менш сприятливі для іноземних інвесторів, ніж попередні.

18.5. Позичковий відсоток, його сутність та основні види

Відсоток за кредит або позичковий відсоток означає плату позичальника у боргових (кредитних) відносинах за надані в позику гроші чи матеріальні цінності. Відсоток належить до числа категорій товарного виробництва, яке і визначає Сутність кредитних відносин. Величина норми відсотка відображає економічні відносини між власником позичкового капіталу і підприємцем, який прибутково використовує у своєму обороті чужу власність, і становить собою ціну капіталу, що взятий у кредит.

У ринковій економіці сутність показника рівня відсотка тлумачиться як кількісна характеристика плати за кредит, яка показує міру реалізації власності у формі отриманого доходу від її реалізації. **Норма відсотка** - динамічна величина, що залежить насамперед від середньої в даній країні норми прибутку як міри прибутковості капітальних вкладень у виробництво. Дж. Кейнс сутність відсотка розглядав як "плату за розставання з ліквідністю" і відносив до дії загального психологічного закону, за яким люди віддають перевагу грошам як найліквіднішій формі багатства. *Величина позичкового відсотка, за Кейнсом, залежить від двох факторів:*

- 1) прямо пропорційна перевагам ліквідності;

2) обернено пропорційна кількості грошей, що перебувають в обігу

Реальна динаміка *норми відсотка* не перевищує норми прибутку. Зокрема, середня норма прибутку становить максимальну межу норми прибутку. Мінімальної межі норми відсотка не визначають. Водночас її розмір має покривати витрати кредитора, пов'язані з даною кредитною операцією, і приносити йому хоча б мінімальний дохід. Якби мінімальна межа норми відсотка становила 0, то кредитні відносини втратили б свій економічний сенс. Залежність розміру відсоткової ставки за кредит на макро- і мікроекономічному рівнях показано на рис. 18.9.

Розмір відсоткової ставки на макроекономічному рівні залежить від попиту і пропозиції, які склалися на кредитному ринку, стабільності монетарного ринку в країні, рівня облікової ставки національного банку. Як правило, Банківські установи за основу позичкового відсотка беруть облікову ставку національного банку з додачею маржі. Маржа (від франц. *marge* - край) - різниця між відсотковою ставкою за наданий банком кредит і ставкою, яку сплачує банк за куплені ресурси. Її розмір, як правило, не регламентується, але в певних ситуаціях НБУ може це робити, особливо коли кредити банківськими установами надаються за рахунок куплених ресурсів у національному банку.

Рис. 18.9 – Чинники впливу на розмір ставок за кредит

На розмір відсоткової ставки на мікроекономічному рівні впливають мета використання кредитних ресурсів, розмір кредиту, термін його використання та рівень ризику. Як правило, кредитна ставка за надання кредиту на поточне фінансування виробничих потреб - найнижча і визначається короткостроковим її використанням, а найдорожчою стає відсоткова ставка, що надається торгово-посередницьким фірмам, операції яких носять спекулятивний характер з підвищеним ризиком. Розмір ставки користування дрібними кредитами вища, ніж за користування великими кредитами, бо останні потребують порівняно менших витрат банків і надаються надійним позичальникам. Залежність величини позичкового відсотка від терміну використання позичкових ресурсів позичальником залежить не тільки від величини ризику неповернення, а й від вірогідності знецінення позичених коштів унаслідок інфляції.

Розрізняють переважно два види норми відсотка за кредит (рис. 18.10).

Рис. 18.10 – Види ставок позичкового відсотка

Проблема захисту позичкового капіталу особливо актуальна в періоди економічної нестабільності й інфляції, коли реальна кредитна сума, що надавалася в кредит, може виявитися значно меншою від тієї, що була на момент кредитування. Ось чому потрібно відслідковувати номінальну і реальну відсоткові ставки.

Номінальна відсоткова ставка - це ціна грошової позики, що визначається як відношення річного доходу, отриманого на позичковий капітал, до суми позики без урахування зміни рівня цін під тиском інфляційного процесу. **Реальна ставка відсотка** визначається порівнянням між собою товарних еквівалентів з урахуванням інфляційного впливу.

Розмір **номінальної відсоткової ставки** відображає фактичну величину відсоткової ставки, що визначається на базі номінальної ставки за мінусом індексу інфляції.

Здатність кредитних інструментів виконувати функції засобів обігу і платежу так поширилася, що їх можна називати кредитними грошима.

До основних способів нарахування позичкового відсотка фінансовими посередниками (банківськими установами, кредитними спілками, ломбардами тощо) в залежності від умов кредитування чи умов розміщення вкладів на депозитних рахунках відносять такі, що представлені нижче.

Кредити можуть видаватись на основі *простих процентних ставок*. У банківській практиці прийнято видавати кредити строком на 1 рік за простими процентними ставками, а строком більше 1 року - на основі нарахування простих процентних ставок на залишок суми кредиту на розрахункову дату.

Складні відсотки нараховуються з урахуванням нарощення суми у попередньому періоді.

Банківські установи надають кредити своїм найкредитоздатнішим клієнтам по ставці відсотка *плаваючій за середніми і довготерміновими кредитами*, розмір якої періодично переглядається з узгодженням її між кредитором і позичальником, а ризик перекладається на одержувача кредиту.

Слід звернути увагу на номінальну ставку відсотка, яка не враховує інфляційного впливу, і реальну ставку відсотка, що визначається порівнянням товарних еквівалентів у різних інфляційних періодах.

Контрольні питання:

1. Назвіть необхідність та економічні передумови виникнення кредиту.
2. Назвіть умови кредитування.
3. Назвіть характерні ознаки кредиту в ринковій економіці.

4. Дайте визначення поняттю «кредитна система» та назвіть її складові.
5. Назвіть форми кредиту.
6. Перерахуйте види кредиту.
7. Що являє собою банківський кредит? Назвіть його класифікацію.
8. Що таке процент за кредит?
9. Назвіть чинники, що впливають на розмір процентної ставки.
10. Що таке функція кредиту? Назвіть її різновиди.

Тема 19. Кредитні системи

План:

- 19.1. Поняття про кредитну систему
- 19.2. Банківська система України і її характеристика
- 19.3. Небанківські фінансово-кредитні установи

Рекомендована література: [15,16,25,45-48]

Основні терміни і поняття: банк, функція банку, трансформаційна функція банку, емісійна функція банку, банківська система, однорівневі, дворівневі банківські системи, небанківські фінансово-кредитні установи, страхова компанія, пенсійний фонд, лізингова компанія, інвестиційні фінансові посередники, кредитні кооперативи.

19.1. Поняття про кредитну систему

Кредитна система - це сукупність кредитних відносин та інститутів, які реалізують ці відносини. Кредитні відносини виникають з приводу мобілізації тимчасово вільних грошових коштів підприємств, організацій, держави і населення та використання цих коштів на умовах повернення і платності для задоволення економічних і соціальних потреб суспільства.

Кредитна система складається з декількох ланок, кожна з яких виконує специфічні функції з акумуляції та розподілу грошових коштів. Розподіл функцій між ланками кредитної системи об'єктивно зумовлений відмінностями в методах і засобах діяльності та різним значенням в процесі відтворення капіталу.

Організаційна структура кредитної системи характеризується різноманітністю кредитних установ, які поділяються на три групи, тобто створюють трирівневу структуру (рис. 19.1):

- 1) центральний банк;
- 2) банківський сектор (комерційні банки, інвестиційні банки, ощадні банки, іпотечні банки, земельні банки, поштово-чекові банки, торгові банки);
- 3) спеціалізовані кредитні установи (небанківські кредитно-фінансові посередники):
 - інвестиційні компанії;
 - страхові компанії;
 - ощадно-кредитні асоціації та кредитні спілки;
 - пенсійні та інші фонди.

Роль окремих ланок у кредитній системі не рівнозначна. Головною її ланкою є банківські установи (посідають перше місце за розмірами ресурсів), серед яких роль лідера відводиться комерційним банкам, які здійснюють переважно кредитування промисловості і торгівлі.

Рис. 19.1 – Структура кредитної системи

Наприклад, у США на Банківські установи припадає близько 40 % активів кредитно-фінансових установ країни. Діяльність комерційних банків доповнюють операції спеціалізованих банківських установ, що здійснюють, як правило, кредитування на пільгових умовах малоприбуткових та ризикованих галузей економіки (сільського господарства, житлового будівництва, малого бізнесу та зовнішньої торгівлі).

Банківська система - це законодавчо визначена чітко структурована і субординована сукупність фінансових посередників, які здійснюють кредитні та фінансові операції на професійній основі й функціонально взаємопов'язані в самостійну економічну структуру.

Банківська система в ринковій економіці виконує три основні функції: *трансформаційну, емісійну і стабілізаційну*:

- реалізуючи *трансформаційну функцію*, банки мобілізують вільні грошові кошти і передають їх у тимчасове користування іншим суб'єктам кредитних відносин;

- *емісійна функція* підпорядкована створенню грошей і регулюванню грошового обороту;

- *стабілізаційна функція* забезпечує стійкість і стабільність банківської діяльності.

Залежно від впорядкованості банків, розрізняють два основних типи побудови банківської системи:

- однорівневу;

- дворівневу.

Однорівнева банківська система передбачає горизонтальні зв'язки між банками, універсалізацію їхніх операцій та функцій. Усі банки, що діють у країні, перебувають на одній ієрархічній сходинці, виконують аналогічні функції з кредитно-розрахункового обслуговування клієнтури.

Такий принцип побудови банківської системи характерний для країн з командно-адміністративними методами управління і для економічно слаборозвинутих країн.

Дворівнева банківська система характерна для країн з ринковою економікою.

Основні принципи (умови) формування дворівневої банківської системи є:

- недопустимість втручання в банківську діяльність третіх осіб;

- можливість вибору обслуговуючого банку клієнтом;

- доступність інформації про діяльність банків;
- рівноправність, свобода в раціональній діяльності;
- розвиток конкуренції в банківській діяльності;
- можливість самостійно налагоджувати і розвивати зовнішньоекономічні зв'язки.

Згідно з положеннями Закону України "Про банки і банківську діяльність", банківська система України є дворівневою.

Верхній рівень посідає емісійний (центральний) банк з його організаційною структурою.

Нижній рівень - неемісійні, базові, ділові банки, клієнтами яких є суб'єкти господарювання, організації, установи, населення.

Основним координатором діяльності усіх кредитних інститутів, найважливішим провідником кредитно-грошової політики держави виступає центральний банк. В Україні це Національний банк, діяльність якого регулюється законом "Про Національний банк України" від 20 травня 1999 року.

Національний банк - економічно самостійний орган, що здійснює видатки за рахунок власних доходів у межах затвердженого кошторису, а в окремих випадках - і за рахунок Державного бюджету. Національний банк не відповідає за зобов'язання органів державної влади та інших банків, а органи державної влади та інші банки не відповідають за зобов'язання Національного банку.

Банки другого рівня представлені неемісійними банками: державними акціонерними, кооперативними, товариствами з обмеженою відповідальністю.

Засновниками та учасниками банків другого рівня можуть виступати юридичні та фізичні особи. В основі функціонування неемісійних банків лежить комерційна діяльність, тому їх називають банківськими установами .

Банки другого рівня також є важливою ланкою в механізмі монетарного регулювання економіки. Нагляд за банківськими установами і регулювання їхньої діяльності здійснює Національний банк України.

Основна мета такої уваги регулятора: забезпечити стійкість і запобігти банкрутству банків, обмежити концентрацію капіталу в руках окремих банків, щоб зменшити монопольний контроль над грошовим ринком.

Для кожної банківської установи обов'язковими економічними нормативами, які встановлює НБУ, є:

- мінімальний розмір статутного капіталу;
- платоспроможність банку;
- показники ліквідності балансу;
- максимальний розмір ризику на одного позичальника;
- розмір обов'язкових резервів, які розміщуються в НБУ.

Кредитна система включає також небанківські фінансові установи (парабанки), які здійснюють фінансування виробництва і довгострокове кредитування підприємств та держави.

У світовій практиці до парабанків належать:

1. **Інвестиційні компанії**, фонди (випускають і продають власні цінні папери, в основному дрібним індивідуальним інвесторам, а на отримані кошти купують цінні папери підприємств і банків, забезпечуючи своїм акціонерам дохід у вигляді дивідендів за акціями інвестиційних компаній).

2. **Лізингові компанії** (купують предмети довготривалого кредитування (машини, обладнання, транспортні засоби тощо) і надають їх у довгострокову оренду (на 5 років і більше) фірмі-орендарю, яка поступово сплачує лізинговій компанії вартість взятого в оренду майна).

3. **Факторингові компанії** (купують дебіторську заборгованість клієнта, пов'язану з постачанням товарів або наданням послуг).

4. **Страхові компанії** (утворюються для відшкодування можливих збитків від

результатів стихійного лиха, інших несприятливих умов; страхові компанії досі мають значні та стійкі грошові ресурси, які вони вкладають у довгострокові цінні папери з фіксованими строками (в облігації промислових компаній).

5. **Пенсійні фонди** (недержавні) (утворюються для забезпечення населення коштами в період після виходу на пенсію (виплати пенсій); мають досить значні суми грошових коштів, які вкладають в акції та облігації різних підприємств).

6. **Фінансові компанії** (спеціалізуються на кредитуванні, продажу споживчих товарів та виплат, а також надають комерційні кредити).

7. **Ломбарди** (надають кредити під заставу рухомого майна, як правило, короткострокові (до трьох місяців) кредити на споживчі цілі).

8. **Інші** (фінансові, трастові, брокерські та інші компанії, кредитні товариства, а також взаємні та інші фонди тощо; виконують допоміжну роль у кредитному механізмі, пов'язуючи різні сектори позикових капіталів у єдину систему).

Кредитна структура різних держав неоднакова і відображає, зокрема, стан економіки країни на тому чи іншому етапі її розвитку. Так, кредитна система промислово розвинутих країн характеризується широкою розгалуженістю, наявністю великих універсальних банків, спеціалізацією дочірніх підрозділів банків на окремих видах операцій.

Незважаючи на значні відмінності побудови кредитних систем у різних країнах, можна виділити спільні їхні риси:

- ядро будь-якої кредитної системи - центральний банк, як головний орган уряду з аналізу фінансового стану, вироблення та організації грошово-кредитної політики держави;
- державні фінансові органи, що разом з центральним банком виконують регулюючі функції в сфері фінансів;
- фінансові посередники різних типів.

Отже, **сучасна кредитна система** - це сукупність кредитно-фінансових інститутів, що діють на ринку позикових капіталів і здійснюють акумуляцію та мобілізацію грошового капіталу. Через *кредитну систему* реалізуються сутність та функції кредиту. Тому кредитна система включає в себе два основних поняття:

1) сукупність кредитно-розрахункових і платіжних відносин, які ґрунтуються на певних формах і методах кредитування. Вони пов'язані з рухом позикового капіталу у формі різноманітних форм і видів кредиту;

2) сукупність кредитно-фінансових інститутів, які акумулюють вільні грошові кошти і направляють їх господарюючим суб'єктам, населенню, уряду.

Слід врахувати, що *кредитна система функціонує через кредитний механізм*.

Він становить по-перше, систему зв'язків з мобілізації та акумуляції грошового капіталу між кредитними інститутами і секторами економіки; **по-друге**, відносини, пов'язані з перерозподілом капіталу між кредитно-фінансовими установами в межах ринку позикових капіталів; **по-третє**, відносини між кредитними інститутами та іноземними клієнтами.

Таким чином, **кредитний механізм** включає всі аспекти позикової, інвестиційної, засновницької, посередницької діяльності кредитної системи в особі її інститутів. Сучасна *кредитна система характеризується такими важливими процесами:*

- концентрацією і мобілізацією банківського капіталу;
- подальшим зростанням конкуренції між різними видами кредитно-фінансових установ;
- продовженням злиття великих кредитно-фінансових інститутів з потужними промисловими, торговими, транспортними корпораціями і компаніями;
- інтернаціоналізацією діяльності кредитно-фінансових інститутів і створенням міжнародних банківських об'єднань і груп.

Отже, *сучасна кредитна система* забезпечує умови для розвитку науково-технічного прогресу, зростання виробництва, нагромадження капіталу, підтримки високої норми народногосподарського накопичення. Кредитна система сприяє вирішенню проблеми реалізації товарів та послуг на ринку, поглибленню соціальної та майнової диференціації між

різними верствами населення.

Найбільш розвинутою вважається кредитна система США, яка представлена Федеральною резервною системою (виконує функції центрального банку), мережею банківських установ і небанківських кредитно-фінансових інститутів різних форм власності.

В Україні кредитна система перебуває в стадії перебудови відповідно до потреб ринкової економіки і складається з НБУ, комерційних банків та системи фінансових посередників (інвестиційні фонди та компанії, страхові компанії, пенсійні фонди, кредитні спілки, ломбарди). Найбільш активними і потужними в системі кредитно-фінансових інститутів України є комерційні банки.

19.2. Банківська система України і її характеристика

Банківська система - це законодавчо визначена, чітко структурована сукупність фінансових посередників грошового ринку, що займаються банківською діяльністю.

Необхідність формування банківської системи, як особливої структури, визначається двома групами причин:

1) пов'язаних із необхідністю проведення громадського нагляду і регулювання банківської діяльності, узгодження інтересів окремих банків з інтересами товариства - забезпеченням усталеності грошей і стабільної роботи всіх банків;

2) пов'язаних із функціонуванням грошового ринку, забезпеченням збалансованості попиту і пропозиції на грошовому ринку й у кожному його секторі.

Банківська система характеризується такими *ознаками*:

- включає елементи, підпорядковані визначеній єдності, які відповідають єдиним цілям;
- мають специфічні властивості (специфіка банківської системи визначається її складовими елементами і відношеннями, що укладаються між ними);

- спроможна до взаємозамінності елементів (у випадку, якщо ліквідується один банк, то вся система не стає недієздатною - з'являється інший банк, який може виконувати банківські операції і послуги);

- є динамічною системою (поповнюється новими компонентами й удосконалюється, а також усередині банківської системи виникають нові зв'язки);

- виступає як система «закритого типу» (у повному значенні її не можна назвати закритою, оскільки вона взаємодіє з зовнішнім середовищем, з іншими системами, поповнюється новими елементами, проте існує так звана банківська «таємниця»);

- має характер саморегулюючої системи (зміна економічної кон'юнктури, політичної ситуації неминуче призводить до автоматичної зміни політики банку);

- є керованою системою (НБУ підзвітний Президенту України і Верховній Раді України).

Як уже відзначалося вище, банківська система України носить дворівневий характер. Вона складається із: Національного банку України і комерційних банків.

Банківська система покликана виконувати такі функції:

1. Трансформаційна
2. Створення платіжних коштів і регулювання грошової маси
3. Забезпечення стабільності банківської діяльності і грошового ринку.

Трансформаційна функція обумовлена посередницькою місією банків. Мобілізуючи вільні кошти одних суб'єктів ринку і передаючи їхніми різними засобами іншим суб'єктам, банки можуть змінювати (трансформувати) терміни грошових капіталів, їх розміри, фінансові ризики і т.п.

Функція створення грошей і регулювання грошової маси полягає в тому, що банківська система оперативно змінює масу грошей в обертанні, збільшує або зменшує їх відповідно змінам попиту на гроші. Іншими словами, банківська система управляє пропозицією грошей.

Функція забезпечення стабільності банків і грошового ринку (стабілізаційна) пов'язана з незвичайно високою ризикованістю банківської діяльності. Банки на відміну від інших економічних суб'єктів, несуть у собі підвищену небезпеку дестабілізації власної діяльності, розлад усього грошового ринку, провокування загальноекономічної кризи.

Задача банківської системи в перехідний період до ринку:

1. Забезпечувати економічний виправданий розподіл фінансових ресурсів, стимулювати конкуренцію, сприяти приватизації, перебудові ціноутворення і цінових пропорцій.

2. Банківський сектор повинний утримувати в достатньо стабільному плані грошово-кредитну систему, створювати перешкоди гіперінфляції, дефіциту бюджету.

3. Банки повинні створювати умови для «відкриття» економіки, забезпечувати міжнародне просування товарів, прямих і «портфельних» інвестицій, робочої сили, сприяючи переходу до конвертуємої національної валюти.

4. Банкіри повинні забезпечувати фінансову дисципліну і учити клієнтів рахувати гроші, що призведе до уміння економічно мислити.

Банківська система України - це найважливіша інфраструктура ринкової економіки, яка формується. Вона спрямована на обслуговування процесів становлення нових ринків, демонополізацію, приватизацію, технічну і технологічну перебудову національної економіки, а також на становлення усталеності грошової системи України.

Банк - юридична особа, яка має виключне право на підставі ліцензії Національного банку України здійснювати у сукупності такі операції: залучення у вклади грошових коштів фізичних і юридичних осіб та розміщення зазначених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик, відкриття і ведення банківських рахунків фізичних та юридичних осіб.

Банки в Україні можуть функціонувати як універсальні або як спеціалізовані. За спеціалізацією банки можуть бути ощадними, інвестиційними, іпотечними, розрахунковими (кліринговими).

Банк самостійно визначає напрями своєї діяльності і спеціалізацію за видами операцій. Національний банк України здійснює регулювання діяльності спеціалізованих банків через економічні нормативи та нормативно-правове забезпечення здійснюваних цими банками операцій.

Банк набуває статусу спеціалізованого банку у разі, якщо більше 50 відсотків його активів є активами одного типу. Банк набуває статусу спеціалізованого ощадного банку у разі, якщо більше 50 відсотків його пасивів є вкладом фізичних осіб.

Банки мають право самостійно володіти, користуватися та розпоряджатися майном, що перебуває у їхній власності.

Держава не відповідає за зобов'язаннями банків, а банки не відповідають за зобов'язаннями держави, якщо інше не передбачено законом або договором.

Національний банк України не відповідає за зобов'язаннями банків, а банки не відповідають за зобов'язаннями Національного банку України, якщо інше не передбачено законом або договором.

Органам державної влади і органам місцевого самоврядування забороняється будь-яким чином впливати на керівництво чи працівників банків у ході виконання ними службових обов'язків або втручатись у діяльність банку, за винятком випадків, передбачених законом.

На підставі банківської ліцензії банки мають право здійснювати такі **банківські операції**:

1) приймання вкладів (депозитів) від юридичних і фізичних осіб;
2) відкриття та ведення поточних рахунків клієнтів і банків-кореспондентів, у тому числі переказ грошових коштів з цих рахунків за допомогою платіжних інструментів та зарахування коштів на них;

3) розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик.

Банк, крім перелічених операцій, має право здійснювати такі операції та угоди:

1) операції з валютними цінностями;
2) емісію власних цінних паперів;
3) організацію купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів;
4) здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені (включаючи андеррайтинг);

5) надання гарантій і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їх виконання у грошовій формі;

6) придбання права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій формі за поставлені товари чи надані послуги, приймаючи на себе ризик виконання таких вимог та прийом платежів (факторинг);

7) лізинг;

8) послуги з відповідального зберігання та надання в оренду сейфів для зберігання цінностей та документів;

9) випуск, купівлю, продаж і обслуговування чеків, векселів та інших оборотних платіжних інструментів;

10) випуск банківських платіжних карток і здійснення операцій з використанням цих карток;

11) надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських операцій.

За умови отримання письмового дозволу Національного банку України банки також мають право здійснювати такі операції:

1) здійснення інвестицій у статутні фонди та акції інших юридичних осіб;

2) здійснення випуску, обігу, погашення (розповсюдження) державної та іншої грошової лотереї;

3) перевезення валютних цінностей та інкасацію коштів;

4) операції за дорученням клієнтів або від свого імені: з інструментами грошового ринку; з інструментами, що базуються на обмінних курсах та відсотках; з фінансовими ф'ючерсами та опціонами;

5) довірче управління коштами та цінними паперами за договорами з юридичними та фізичними особами;

6) депозитарну діяльність і діяльність з ведення реєстрів власників іменних цінних паперів.

Національний банк України встановлює порядок надання банкам дозволу на здійснення операцій, якщо:

1) рівень регулятивного капіталу банку відповідає вимогам Національного банку України, що підтверджується незалежним аудитором;

2) банк не є об'єктом застосування заходів впливу;

3) банком подано план, за яким він буде здійснювати таку діяльність, і цей план схвалений Національним банком України;

4) Національний банк України дійшов висновку, що банк має достатні фінансові можливості і відповідних спеціалістів для здійснення такої діяльності.

Банк має право здійснювати інші угоди згідно із законодавством України.

Національний банк України має право встановити спеціальні вимоги, включаючи вимоги щодо підвищення рівня регулятивного капіталу банку чи інших економічних нормативів, стосовно певного виду діяльності, передбаченого у цій статті.

Комерційні банки самостійно встановлюють процентні ставки та комісійну винагороду по своїх операціях.

Банкам забороняється діяльність у сфері матеріального виробництва, торгівлі (за винятком реалізації пам'ятних, ювілейних і інвестиційних монет) та страхування, крім виконання функцій страхового посередника.

Спеціалізованим банкам (за винятком ощадного) забороняється залучати вклади (депозити) від фізичних осіб в обсягах, що перевищують 5 відсотків капіталу банку.

Банк може мати у власності нерухоме майно загальною вартістю не більше 25 відсотків капіталу банку. Це обмеження не поширюється на:

1) приміщення, яке забезпечує технологічне здійснення банківських функцій;

2) майно, яке перейшло банку у власність на підставі реалізації прав заставодержателя відповідно до умов договору застави;

3) майно, набуте банком з метою запобігання збиткам, за умови, що таке майно має бути

відчужено банком протягом одного року з моменту набуття права власності на нього.

19.3. Небанківські фінансово-кредитні установи

Небанківські фінансово-кредитні установи теж є фінансовими посередниками грошового ринку, які і здійснюють акумуляцію заощаджень і розміщення їх у дохідні активи: у цінні папери та кредити (переважно довгострокові). *У своїй діяльності вони мають багато спільного з банками:*

- функціонують у тому самому секторі грошового ринку, що й банки, - у секторі опосередкованого фінансування;

- формуючи свої ресурси (пасиви), вони випускають, подібно до банків, боргові зобов'язання, які менш ліквідні, ніж зобов'язання банків, проте теж можуть реалізовуватися на ринку як додатковий фінансовий інструмент;

- розміщуючи свої ресурси в дохідні активи, вони купують боргові зобов'язання, створюючи, подібно до банків, власні вимоги до інших економічних суб'єктів, хоч ці вимоги менш ліквідні і більш ризиковані, ніж активи банків;

- діяльність їх щодо створення зобов'язань і вимог ґрунтується на тих самих засадах, що й банків: їх зобов'язання менші за розмірами, більш ліквідні і коротші за термінами, ніж власні вимоги, внаслідок чого їх платежі за зобов'язаннями менші, ніж надходження за вимогами, що створює базу для прибуткової діяльності. Перетворюючи одні зобов'язання в інші, вони, як і банки, забезпечують трансформацію руху грошового капіталу на ринку - трансформацію строкову, обсягову і просторову, а також трансформацію ризиків шляхом диверсифікації.

Разом з тим посередницька діяльність небанківських фінансово-кредитних установ істотно відрізняється від банківської діяльності:

- вона не пов'язана з тими операціями, які визнані як базові банківські. Якщо законодавство окремих країн і дозволяє виконувати подібні операції окремим з таких установ, то рано чи пізно останні підпадають під вимоги банківського законодавства і набувають статусу банків. Підтвердженням цього є доля американських позичково-ощадних інституцій, які до 80-х років хоч і виконували традиційно банківські депозитні операції, з правового погляду вважалися небанківськими фінансовими посередниками. Розпочате у 1980 р. дерегулювання банківської діяльності в США привело до розширення операцій цих інституцій і підпорядкування їх ФРС у всьому, що стосується створення чекових депозитів. Сьогодні в американській літературі їх стали відносити до категорії банківських посередників;

- вона не зачіпає процесу створення депозитів і не впливає на динаміку пропозиції грошей, а отже немає потреби контролювати їх діяльність так само ретельно, як банківську, насамперед поширюючи на них вимоги обов'язкового резервування. Тому законодавство всіх країн дає їм інший статус, ніж банкам;

- вона є вузько спеціалізованою.

Спеціалізація небанківських посередників здійснюється за двома критеріями:

- 1) за характером залучення вільних грошових коштів кредиторів;

- 2) за тими додатковими послугами, які надають фінансові посередники своїм кредиторам.

Формування грошових ресурсів *небанківських фінансово-кредитних установ* має ту особливість, що воно не є депозитним, тобто переданими їм коштами власники не можуть так вільно скористатися, як банківськими чековими вкладками. Як правило, ці кошти вкладаються на тривалий, заздалегідь визначений строк. Чим довший цей строк, тим з більшими ризиками пов'язане таке розміщення і тим вищі доходи воно повинно приносити.

Недепозитне залучення коштів може здійснюватися двома способами: *на договірних засадах та шляхом продажу посередником своїх цінних паперів (акцій, облигацій)*. Звідси всі ці посередники поділяються: на договірних фінансових посередників, які залучають кошти на підставі договору з кредитором (інвестором), та на інвестиційних фінансових

посередників, які залучають кошти через продаж кредиторам (інвесторам) своїх акцій, облігацій, паїв тощо.

У середині кожної з цих груп фінансові посередники класифікуються за видами послуг, які вони надають своїм кредиторам понад доходи на залучені кошти. У середині групи договірних посередників за цим критерієм можна виокремити:

- страхові компанії;
- пенсійні фонди;
- ломбарди, лізингові та факторингові компанії. У середині групи інвестиційних посередників за цим критерієм можна виокремити:

- інвестиційні фонди;
- фінансові компанії;
- кредитні товариства, спілки тощо.

Вузька спеціалізація, різноманітність інструментів, умов та методів мобілізації і розміщення грошових коштів роблять сферу функціонування небанківських фінансових посередників дуже сприятливою для фінансових новацій, для розроблення, випробування і запровадження нових фінансових інструментів. Досить сказати, що багато з розглянутих вище структур виникли і набули широкого розмаху лише в ХХ ст. І цей процес не закінчився. Динамічний розвиток економіки, грошового ринку і фінансового менеджменту зумовить появу нових фінансових інструментів та посередників.

Процес розвитку традиційних фінансових посередників і поява нових неминує зачепить і Україну. *Проте це стане можливим лише за умов:*

- прискорення ринкової трансформації економіки;
- підвищення монетизації економіки до рівня розвинутих країн; *суттєвого підвищення рівня і якості життя основної маси населення;
- досягнення реальної макроекономічної стабілізації та постійної стабілізації національних грошей.

Контрольні питання:

1. Що таке посередництво?
2. Що таке банківська система?
3. Чи відрізняються функції і призначення банківської системи від функцій і призначення окремих банків?
4. Назвіть родові ознаки банківської системи, які властиві й іншим подібним системам.
5. Назвіть специфічні ознаки банківської системи, які відрізняють її від інших подібних систем.
6. Назвіть основні етапи становлення та розвитку банківської системи України.
7. Охарактеризуйте сутність небанківських фінансово-кредитних установ.
8. Які ви можете назвати основні передумови становлення та розвитку небанківських фінансово-кредитних установ?
9. Які найбільш поширені види небанківських фінансово-кредитних установ та дайте їх визначення?
10. Перерахуйте функції небанківських фінансово-кредитних установ?

Тема 20. Центральний банк та його роль в економіці

План:

- 20.1. Загальна характеристика центральних банків
- 20.2. Функції центральних банків
- 20.3. Національний банк України та його функції

20.4. Грошово-кредитна політика НБУ

20.5. Валютна політика та роль НБУ в її реалізації

Рекомендована література: [1-3,11,15,16,25,45-48]

Основні терміни і поняття: центральний банк, правові акти, організаційна структура ЦБ, актив, пасив, функції центрального банку, вільно конвертована валюта (ВКВ), форми ВКВ, валютний резерв, грошово-кредитна політика, цілі грошово-кредитної політики, структурні елементи ЦБУ, служба нагляду, нормативні документи, механізм реорганізації та ліквідації банків.

20.1. Загальна характеристика центральних банків

Головною ланкою банківської та кредитної системи будь-якої держави є центральний банк.

Центральний банк - це емісійно касовий центр країни (державна установа), що здійснює нагляд за банківською системою і несе відповідальність за проведення монетарної політики в державі з метою забезпечення стабільного неінфляційного розвитку економіки.

Центральні банки в їхньому сучасному вигляді існують порівняно недавно. На ранніх стадіях розвитку капіталізму чіткого розмежовування між центральними (емісійними) та банківськими установами не було. Банківські установи активно вдавалися до випуску банкнот з метою залучення капіталу. У міру розвитку кредитної системи проходив процес централізації банківської емісії в деяких великих банківських установах. Підсумком цього процесу стало закріплення за одним з банків монопольного права на випуск банкнот. Спочатку такий банк називався емісійним, або національним, а в подальшому - центральним, що відповідало його зверхньому положенню в кредитній системі.

Перший національний банк - шведський "Ріксбанк" - був заснований у 1668 р. на межі переходу від феодалізму до капіталізму. В 1694 р. був заснований Банк Англії. Але ці банки не володіли правом на емісію грошових знаків і їхні функції відрізнялись від функцій сучасних центральних банків. Так, Банк Англії спочатку повинен був фінансувати торгівлю та промисловість, а Банк Нідерландів - внутрішню та зовнішню торгівлю. Центральні банки в їхньому сучасному вигляді виникли в ХІХ ст.

Цей процес здійснювався різними шляхами і його суть полягала в передачі монопольного права на випуск банкнот одному банку або групі банків. Так, у США в 1863 р. прийнято закон про *національні банки*, яким і було передано виняткове право емісії банкнот, однак підсумковим результатом цього процесу стала передача права на випуск банкнот одному банку.

Конкретні спроби виникнення *центральных банків* були різними, але в цілому вони зводились до двох основних варіантів:

1) держава на основі спеціального законодавчого створювала спеціальний державний банк, за яким закріплювалося виняткове право на випуск (емісію) банкнот. Так було, наприклад, у Росії, де в 1860 р. створено *Державний банк*. Таким же чином як єдині емісійні центри були створені: *Бундесбанк у Федеративній Республіці Німеччина (1957 р.)*, *система банків Федерального резерву в США (12 федеральних резервних банків) (1913 р.)*, *резервний банк Австрії (1960 р.)* та ін.;

2) право емісії закріплювалося за одним із комерційних банків. У такий спосіб виник *центральный Банк Англії*. Заснований як приватна акціонерна компанія з фінансування військової компанії Короля Вільгельма III проти Франції, цей банк у винагороду за свою допомогу отримав виняткове право емісії банкнот у Лондоні. Його привілей посилювався в 1849 р., коли актом Р. Піля було заборонено всім новоствореним банкам займатись емісією банкнот, а остаточно монополія за Банком Англії була закріплена в 1921 р.

Нині *центральный банки* здебільшого належать державі. Цей факт у багатьох випадках став наслідком націоналізації. Так, у 1945 р. було націоналізовано Банк Франції, у 1942 р. -

Банк Японії, у 1938 - Банк Канади.

У сучасних умовах головною ланкою банківської системи країни, як правило, є центральний банк. У різних країнах цей банк називається по-різному: національний, центральний, резервний, народний, державний (наприклад: Австрійський національний банк, Резервний банк Австралії, Народний банк Китаю, Шведський державний банк, Центральний банк Російської Федерації).

Тепер практично в усіх країнах світу існують центральні банки, але між ними є вагомі відмінності, зумовлені особливостями політичного та фінансово-економічного розвитку країн.

Серед різних функцій центральних банків потрібно виділити основні, без яких неможливе виконання головної мети центрального банку, - **збереження стабільності національної грошової одиниці, професійний нагляд та координація діяльності банківської системи, та додаткові, що відповідають вирішенню цього завдання.**

Центральні банки самостійно розробляють і впроваджують конкретні заходи щодо реалізації пріоритетів грошово-кредитної політики, визначених урядом, беруть безпосередню участь у формуванні пропозиції грошей, щоб ефективно здійснювати урядові програми і стимулювати економічну кон'юнктуру в країні.

Центральні банки мають особливий правовий статус, обумовлений тим, що вони поєднують у собі окремі риси банківської установи і державного органу управління. Центральні банки здійснюють банківські операції, що приносять дохід (кредитування комерційних банків, операції з іноземною валютою, операції з цінними паперами), але метою проведення цих операцій не є отримання прибутку.

Організаційною формою центральних банків найчастіше є акціонерне товариство. Основна частина капіталу такого товариства, як правило, належить державі. Так, у таких країнах, як Німеччина, Франція, Великобританія, Нідерланди 100 % капіталу центральних банків перебуває у власності держави. У деяких країнах основу капіталу центрального банку становить капітал комерційних банків (наприклад, у США) або комерційних банків та інших фінансових установ (наприклад, в Італії). Але в таких випадках держава через формування органів управління цими банками відіграє провідну роль в організації їхньої діяльності.

Центральний банк нашої країни - **Національний банк України** - за своїми функціями принципово не відрізняється від центральних банків інших країн. Він підзвітний Верховній Раді України, а тому незалежний від Уряду, але активно співпрацює з ним.

Зростаючі масштаби сучасної економічної діяльності, ускладнення характеру внутрішніх та зовнішніх господарських зв'язків суб'єктів господарювання створюють об'єктивні економічні передумови посилення ролі держави в регулюванні суспільного виробництва. Основні завдання економічної політики держави в умовах ринкової економіки зумовлені існуючими рівнями інфляції та безробіття, досягненням певних темпів економічного зростання і рівноваги платіжного балансу. Успішність досягнення таких цілей значною мірою залежить від ефективності роботи кредитно-фінансової системи країни, ключова ланка якої - центральний банк. Він є головним органом державного регулювання макроекономічних процесів за допомогою монетарних важелів. Відповідно до монетарних цілей центральний банк проводить державну валютну політику, основними критеріями визначення якої є рівень розвитку валютного ринку, валютний курс і пов'язана з ним стабільність національних грошей. За таких обставин валютно-курсова політика як одна з головних форм регулювання зовнішньоекономічних відносин набуває ключового значення в практичній реалізації державного впливу на перебіг усіх господарських процесів з метою реалізації стратегії економічного розвитку і розбудови ефективно функціонуючого ринкового механізму.

Валютно-фінансові відносини є складовою економіки окремих країн та світового співтовариства в цілому. Тісні економічні зв'язки між країнами мають як негативний, так і позитивний вплив на стан світової та національної валютних систем. Саме механізми валютного регулювання забезпечують стабільність валютних відносин в окремій державі й у

світі, захищають національні валютні системи від негативного впливу зовнішніх та внутрішніх факторів, стимулюють розвиток зовнішньоекономічних зв'язків, сприяють вирішенню економічних проблем держави. Перехід до відкритої ринковоорієнтованої економіки, що здійснюється в Україні в межах економічної реформи, розширення зовнішньоекономічної діяльності, спрямованої на поглиблення світогосподарських зв'язків, зумовили необхідність глибокого, всебічного обґрунтування тих принципів змін, що відбуваються в процесах валютного регулювання в умовах переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки.

Основною метою грошово-кредитної та валютної політики, як правило, є стабільний рівень цін та стабільність грошової одиниці.

Цінову стабільність як кінцеву мету грошово-кредитної політики обирають, насамперед, економічно розвинуті країни, зокрема це стосується країн, де центральні банки таргетують інфляцію. Першими про цінову стабільність подбали власті Нової Зеландії (1990 р.) та Канади (1991 р.), згодом до них приєдналися Велика Британія, Фінляндія, Швеція, Австралія та Іспанія. У європейській системі центральних банків влада кожної країни обрала первинною метою своєї політики цінову стабільність. У Японії в 1998 р. законодавство про центральний банк було переглянуто, у результаті чого цінова стабільність була визначена як принцип валютного та грошово-кредитного регулювання (табл. 20.1).

Таблиця 20.1– Кінцева мета діяльності центральних банків країн "Великої сімки"

Грошова влада	Мета грошово-кредитної політики
ФРС США	Ефективне сприяння цілям максимальної зайнятості, стійких цін та помірних довгострокових відсоткових ставок
Банк Канади	Сприяння результатам економічної діяльності та поліпшенню стандарту життя канадців шляхом збереження низької, стійкої та передбачуваної інфляції
Банк Англії	1. Грошова стабільність (цінова стабільність та довіра до національної валюти). 2. Фінансова стабільність (виявлення та скорочення загроз фінансової системи в цілому)
Банк Франції	Забезпечення цінової стабільності (згідно з Маастрихтською угодою в межах єврозони)
Німецький Бундесбанк	Забезпечення цінової стабільності (згідно з Маастрихтською угодою в межах єврозони)
Банк Італії	Забезпечення цінової стабільності (згідно з Маастрихтською угодою в межах єврозони)
Банк Японії	1. Емісія банкнот, а також валютне та грошово-кредитне регулювання. 2. Забезпечення безперебійних розрахунків між банками та іншими фінансовими інститутами, сприяння впорядкованому функціонуванню фінансової системи

У законах про центральний банк країн, що розвиваються, та країн з перехідною економікою кінцевою метою зазначена "внутрішня та зовнішня стабільність національної грошової одиниці" - низька інфляція та стійкий валютний курс.

Україна не є винятком - ст. 99 Конституції України встановлює особливий конституційно-правовий статус Національного банку України, а його основною функцією названо забезпечення стабільності грошової одиниці України.

Відповідно до ст. 6 Закону "Про Національний банк України", на виконання своєї основної функції Національний банк сприяє дотриманню стабільності банківської системи, а також, у межах своїх повноважень, - цінової стабільності. Це пояснюється дією у сфері забезпечення цінової стабільності чинників, які перебувають поза межами монетарної політики НБУ і до яких належать адміністративне регулювання цін з боку уряду, практика монопольного ціноутворення, незавершеність структурних реформ, низька потужність фондового ринку, зовнішні та внутрішні цінові шоки.

20.2. Функції центральних банків

Основні функції, що здійснюються всіма без винятку центральними банками, поділяються на *регулювальні, контрольні та обслуговувальні*. До *регулювальних функцій* відносять:

- управління сукупним грошовим оборотом;
- регулювання грошово-кредитної сфери;
- регулювання попиту та пропозиції на кредит. Під контрольними функціями розуміють:
 - здійснення контролю за функціонуванням кредитно-банківської системи;
 - проведення валютного контролю. Обслуговувальні функції здійснюються в разі:
 - організації платіжно-розрахункових відносин комерційних банків;
 - кредитування банківських установ та уряду;
 - виконання центральним банком ролі фінансового агента уряду. Розглянемо ці функції більш детально.

Регулювальна функція, яка притаманна всім без винятку центральним банкам, включає розроблення та проведення грошово-кредитної політики, яка включає в себе:

- визначення напрямів розвитку грошово-кредитної політики;
- вибір основних інструментів грошово-кредитної політики;
- створення та впровадження статистичної бази даних по грошовій масі, кредитах та заощадженнях;
 - проведення аналізу і досліджень з проблем економіки та грошово-кредитної сфери даної країни або інших держав, які створюють основу грошово-кредитної політики;
 - складання грошових програм та контроль за їхнім виконанням.

Не менш важливою *регулювальною функцією центрального банку* є регулювання попиту та пропозиції на кредит та іноземну валюту, що здійснюється за допомогою проведення інтервенцій на грошовому та валютному ринках. З метою кредитної експансії центральні банки застосовують заходи щодо зниження рівня ліквідності кредитно-банківських інститутів, а при кредитній експансії застосовують протилежні дії. Аналогічне значення мають валютні інтервенції.

Контроль за функціонуванням кредитно-банківської системи - одна з основних функцій центрального банку, яка зумовлена необхідністю підтримати стабільність цієї системи, оскільки довіра до національної грошової одиниці допускає наявність стійких та ефективно працюючих кредитно-банківських інститутів.

Не менш важливою *контрольною функцією центрального банку* є здійснення валютного контролю та валютного регулювання.

Забезпечення безперебійного функціонування системи готівкових та безготівкових розрахунків - одна з *обслуговувальних функцій центрального банку*.

Першочергово діяльність центрального банку в цій сфері обмежувалась випуском в обіг паперово-грошових знаків. Грошова емісія і зараз є основою діяльності всіх центральних банків. У подальшому в міру розвитку безготівкових розрахунків центральний банк почав виступати в ролі організатора і учасника платіжно-розрахункових відносин.

За допомогою кредитування уряду *центральні банки* здійснюють фінансування державного боргу та дефіциту державного бюджету. Це особливо широко використовується в країнах, що розвиваються, де позики *центрального банку* уряду становлять значну частину їхніх активів. І навпаки, розвинуті держави уникають подібної практики. У зв'язку з цим *така функція належить не до основних, а до додаткових.*

Ще одна *обслуговувальна функція центрального банку* - здійснення ним ролі фінансового агента уряду, тобто ведення урядових рахунків та управління активами різних урядових відомств. У деяких країнах, наприклад у США, центральні банки здійснюють цю функцію разом з банківськими установами. В інших державах, наприклад в Італії, центральний банк є практично бухгалтером урядових установ.

Додаткові функції центрального банку не пов'язані безпосередньо з його головним

завданням (збереженням стабільності національної грошової одиниці), але сприяють його реалізації. До цих функцій відносять: керування державним боргом, проведення аналітичних розслідувань та ведення статистичної бази даних, виготовлення банкнот тощо.

Функції проведення аналітичних та статистичних досліджень за своїм характером можуть бути досить неоднаковими та нерівнозначними в центральних банках різних країн. Аналіз у сфері грошово-кредитної та валютної політики в основному ґрунтується на даних платіжних балансів. У деяких країнах (Бельгії, Німеччині, Франції, Нідерландах, Японії) це зумовлено делегуванням центральному банку функції збору та аналізу такого роду даних.

Завдання всіх центральних банків - випуск в обіг банкнот та забезпечення їхньої циркуляції на території країни. При цьому лише деякі центральні банки (*Італії, Великобританії, Бельгії, Іспанії*) мають спеціальні структурні підрозділи з випуску банкнот.

Таким чином, **центральні банки** - це органи державного регулювання економіки, яким надано монополічне право випуску банкнот, регулювання грошового обігу, кредиту, валютного курсу, зберігання золотовалютних резервів. Центральний банк є "банком банків", фінансовим агентом уряду при обслуговуванні державного бюджету.

20.3. Національний банк України та його функції

В Україні *центральним банком є Національний банк України (НБУ)*. Він являє собою перший рівень банківської системи. НБУ створений згідно із Законом України *"Про банки і банківську діяльність"* і діє на підставі Закону *"Про Національний банк України"*. Як *центральний банк, НБУ виконує такі основні функції:*

- емісія грошей та організація їхнього обігу;
- є кредитором останньої інстанції для комерційних банків;
- організація розрахунків між банками;
- обслуговування державного боргу країни;
- проведення операцій на ринку державних цінних паперів та валютному ринку;
- видача комерційним банкам ліцензій на здійснення банківських операцій та операцій з іноземною валютою;
- контроль за діяльністю комерційних банків.
- визначає напрями розвитку сучасних електронних банківських технологій, створює, координує і контролює електронні платіжні засоби;
- складає платіжний баланс, здійснює його аналіз та прогнозування;
- здійснює валютне регулювання і валютний контроль, визначає порядок здійснення платежів в іноземній валюті;
- забезпечує накопичення та зберігання золотовалютних резервів та здійснення операцій з ними;
- організовує інкасацію і перевезення банкнот та інших цінностей;
- здійснює інші функції в межах Закону "Про НБУ".

Він виконує традиційні функції, характерні для центрального банку держави: є емісійним і розрахунковим центром держави, "банком банків" і банкіром уряду. Він здійснює регулювання і контроль за кредитно-фінансовою системою країни в цілому (рис. 20.1).

Рис. 20.1 – Основні функції Національного банку України

Основна функція Національного банку України - це забезпечення стабільності грошової одиниці та організація грошово-кредитної політики (ГКП).

За її організацію відповідає та спеціальна структура - *рада НБУ* на правах одного з двох керівних органів цього банку, перед якою поставлені завдання грошово-кредитної політики на кожний рік, засади якої розробляються та затверджуються до 15 вересня поточного року. До реалізації завдань, визначених в основних засадах, залучається й апарат НБУ.

Через грошово-кредитну політику можна досягти вирішення загальноекономічних цілей держави, зокрема: зростання виробництва, зростання зайнятості, стабілізація цін та відсоткових ставок, збалансування платіжного балансу, стабілізація валютного ринку та ін.

Національному банку надане монопольне право на випуск грошей в обіг. Казначейство Міністерства фінансів України не має права емісії грошей і здійснює фінансування державних витрат у межах доходів, що надійшли в бюджет, а також отриманих кредитів. Цим самим забезпечується кредитна основа сукупного грошового обігу України.

Національний банк України як емісійний центр країни здійснює випуск в обіг грошей на кредитній основі. Це відбувається шляхом кредитування комерційних банків, уряду, а іноді й великих підприємств. Для цього банк прогнозує необхідну для розвитку економіки грошову масу (як готівкову, так і безготівкову), стежить за співвідношенням грошей в обох сферах грошового обігу.

Процедура випуску грошей в обіг здійснюється шляхом продажу банкнот і монет комерційним банкам в обмін на їхні резерви, що містяться на окремому кореспондентському рахунку в НБУ. Він також здійснює емісію депозитних грошей шляхом кредитування комерційних банків, купівлі іноземної валюти, золота та цінних паперів уряду (казначейських білетів, облігацій тощо).

Отже, НБУ, використовуючи названі канали емісії грошей, збільшує свої активи - переважно у формі боргових зобов'язань. Збільшення активів приводить до відповідного зростання його пасивів - створення грошей.

Національний банк України був створений у 1991 р. Він становить систему єдиного банку, що включає в себе *центральный апарат, розташований у Києві, Кримське республіканське і 24 обласні управління*. Управління НБУ діють від його імені в межах наданих їм повноважень і функцій. Вони підзвітні Правлінню банку.

До функціональних підрозділів НБУ належать *обчислювальні, розрахунково-касові центри, регіональні і Центральна розрахункові палати*. Структурним підрозділом НБУ виступає *апарат інкасації*. Керівним органом НБУ є *Правління, яке очолює Голова Правління* (рис. 20.2).

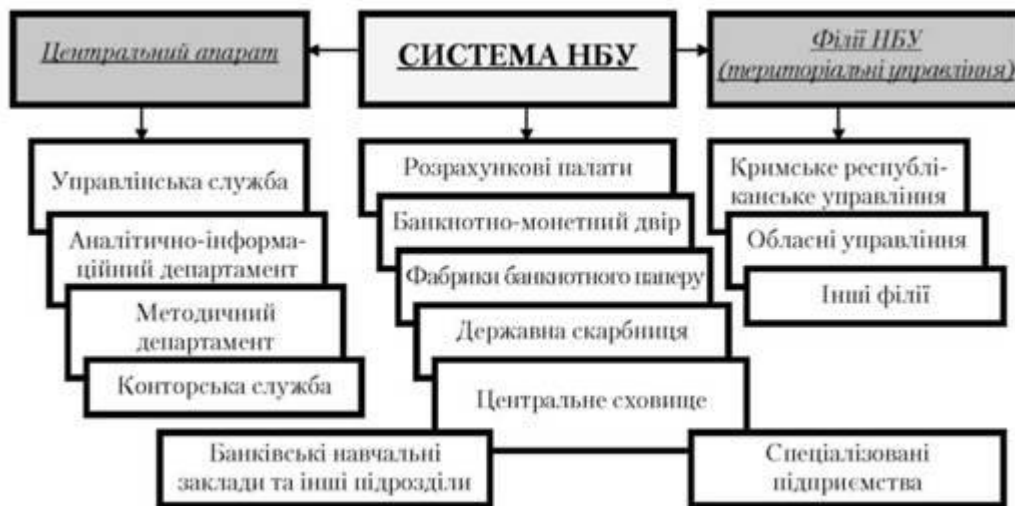

Рис. 20.2 – Організаційна структура НБУ

Як розрахунковий центр країни НБУ встановлює правила проведення безготівкових розрахунків господарськими суб'єктами, а також організовує розрахунки між банківськими установами в Україні. Він представляє інтереси держави у відносинах з центральними банками інших країн, у міжнародних фінансово-кредитних установах.

НБУ встановлює правила і проводить реєстрацію комерційних банків, видає ліцензії на проведення валютних операцій, здійснює нагляд за діяльністю комерційних банків на території України.

Як банк банків, він веде рахунки комерційних банків, здійснює їхнє розрахунково-касове обслуговування, надає кредити комерційним банкам, встановлює правила функціонування міжбанківського кредитного ринку в Україні.

НБУ організовує касове виконання бюджету банківською системою України, надає кредити уряду. На нього покладене виконання операцій щодо розміщення державних цінних паперів, обслуговування внутрішнього державного боргу.

Крім того, на Національний банк покладене виконання операцій, пов'язаних із функціонуванням валютного ринку України. Він за узгодженням Кабінетом Міністрів встановлює офіційний курс національної грошової одиниці, створює валютні резерви, організовує операції з монетарними металами.

20.4. Грошово-кредитна політика НБУ

Однією з найважливіших регульовальних функцій, яка притаманна всім без винятку центральним банкам, є розробка та проведення вискоєфективної грошово-кредитної політики (ГКП) - це один із елементів економічної політики держави, який становить сукупність заходів, спрямованих на зміну грошової маси в обороті обсягів кредитів, рівня відсоткових ставок та інших показників грошового обороту і ринку позичкових капіталів.

В Україні головним суб'єктом грошово-кредитної політики є Національний банк. Як передбачено конституцією України, Рада НБУ самостійно розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням.

Грошово-кредитна політика спрямована на досягнення стабільного економічного зростання, низького рівня інфляції та безробіття.

У зарубіжній економічній літературі грошово-кредитна політика поділяється на "вузьку" й "широкую". "Вузька" грошово-кредитна політика, на думку деяких заокеанських та західноєвропейських економістів, забезпечує стабільність національної валюти за допомогою проведення валютних інтервенцій, змін рівня облікової ставки, а також інших інструментів, що впливають на стан національної грошової одиниці. "Широка" грошово-кредитна політика безпосередньо впливає на обсяг грошової маси в обороті.

Основні напрями (типи) грошово-кредитної політики, які обирає центральний банк

(НБУ):

- політика грошово-кредитної рестрикції (політика "дорогих" грошей);
- політика грошово-кредитної експансії (політика "дешевих" грошей).

Зміст грошово-кредитної політики НБУ структурно можна відобразити на схемі (рис. 20.3).

Залежно від обраних цілей визначаються інструменти грошово-кредитної політики, вибір яких є прерогативою НБУ.

Усі їх можна поділити на дві групи:

- інструменти опосередкованого впливу на грошовий ринок та економічні процеси;
- інструменти прямого впливу.

Методами реалізації грошово-кредитної політики в обох її напрямках можуть бути:

- дисконтна політика;
- операції на відкритому ринку;
- зміна норм обов'язкових резервів комерційних банків у центральному банку;
- державне регулювання окремих видів кредитів та кредитування окремих економічних суб'єктів тощо.

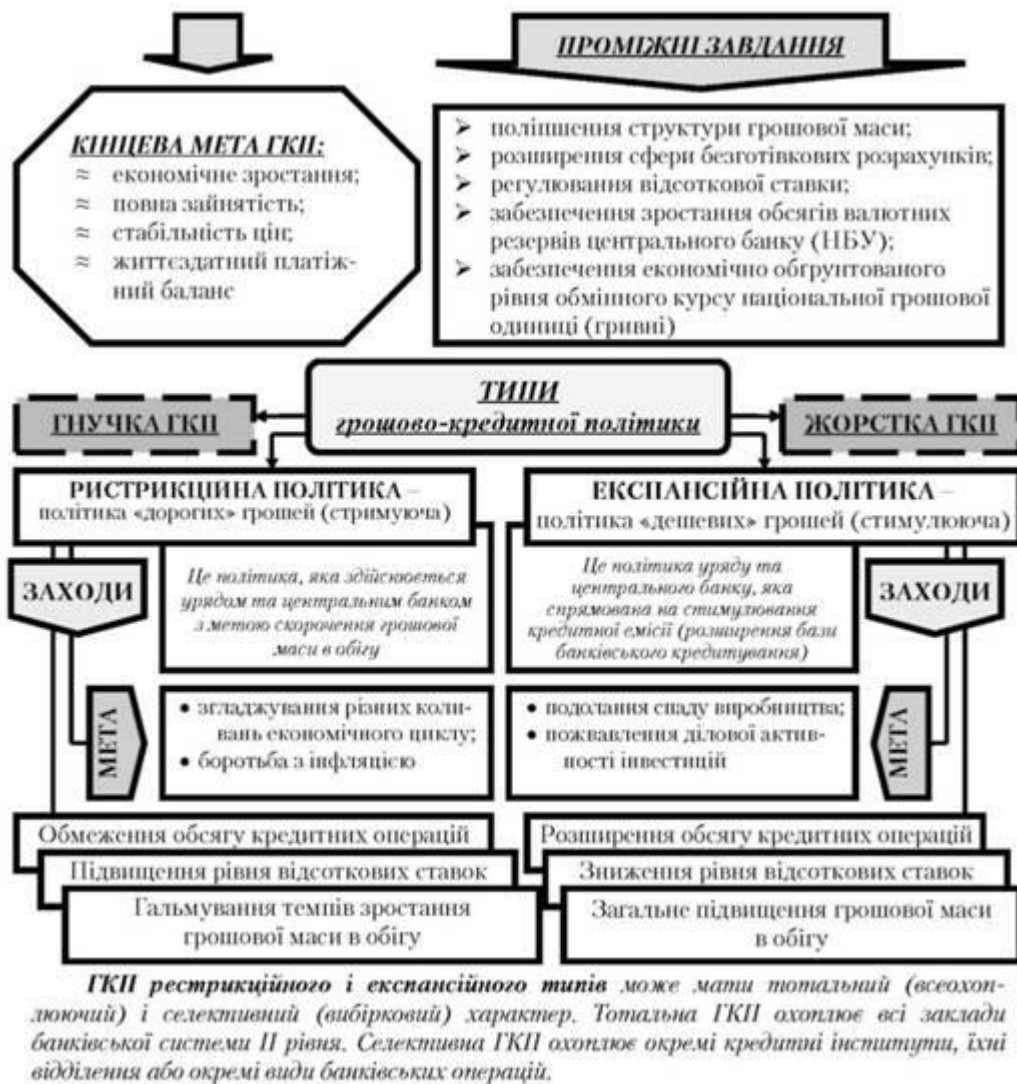

Рис. 20.3 – Зміст грошово-кредитної політики НБУ

Будучи посередником між державою та банківською системою, *центральный банк* покликаний регулювати грошові та кредитні потоки за допомогою певних інструментів. Вибір цих інструментів досить широкий. Їхнє використання може змінюватися залежно від

спрямованості економічної політики країни, ступеня відкритості її економіки, традицій та інших конкретних обставин. *Існуючі в розпорядженні центрального банку інструменти грошово-кредитного регулювання поділяються за:*

- безпосередніми об'єктами впливу (пропозиція грошей, ставка відсотка, валютний курс, швидкість обігу грошей та ін.);
- за характером параметрів, що встановлюються під час регулювання (кількісні - кредитні можливості банків, якісні - вартість банківських кредитів);
- за строками впливу (короткострокові - тактичні; довгострокові - стратегічні);
- за формою впливу (прямі, опосередковані).

Вибір інструментів грошово-кредитної політики залежить від завдань, які вирішуються на конкретному етапі економічного розвитку. На початкових етапах переходу до ринкових відносин найбільш результативними є, наприклад, прямі механізми втручання центрального банку в грошово-кредитну сферу. З розвитком ринкових відносин спостерігається перехід до опосередкованих (економічних) методів державного управління грошовим оборотом.

Грошово-кредитна політика охоплює чотири класичні за змістом механізми монетарної політики:

- 1) здійснення операцій на відкритому ринку;
- 2) регулювання облікової ставки на позики, що надаються центральному банку;
- 3) регулювання норми банківських резервів.

Кожний із зазначених механізмів має набір власних інструментів формування, вдосконалення яких здійснюється десятиріччями і дає можливість вирішити комплекс проблем грошової політики;

- 4) визначення засобами ринкового механізму реальної вартості державного боргу, а значить, і цінних паперів, що його обслуговують.

Інструменти монетарної політики представлені на рис. 20.4. Розглянемо деякі з них докладніше.

Операції на відкритому ринку - це найбільш застосований інструмент грошово-кредитної політики в країнах з високорозвинутими економіками. Сутність операцій на відкритому ринку полягає в тому, що, купуючи цінні папери на ринку, НБУ додатково спрямовує в оборот відповідну суму грошей і цим збільшує банківські резерви, внаслідок чого потім збільшується і загальна маса грошей в обороті. Продаючи цінні папери зі свого портфеля, він вилучає на відповідну суму банківські резерви, а згодом зменшується і загальна маса грошей в обороті. У результаті цих операцій відповідно збільшується чи зменшується пропозиція грошей, що впливає в кінцевому підсумку на кон'юнктуру товарних ринків.

При здійсненні *операцій на відкритому ринку* купівлі-продажу казначейських векселів та облігацій (взаємодія НБУ з Урядом) НБУ забезпечує:

- бездефіцитне фінансування державних витрат, а звідси - управління на цій основі державним боргом;
- надання об'єктам ринкової економіки надійних і високоліквідних інструментів для тимчасового розміщення власних фінансових ресурсів;
- надання можливості центральному банку економічними засобами впливати не лише на попит і пропозицію грошей, а й на співвідношення їх структурних агрегатів.

Також, *при здійсненні операцій на відкритому ринку з купівлі-продажу казначейських векселів та облігацій (взаємодія НБУ з Урядом) - НБУ забезпечує:*

- бездефіцитне фінансування державних витрат, а звідси - управління на цій основі державним боргом;
- надання об'єктам ринкової економіки надійних і високоліквідних інструментів для тимчасового розміщення власних фінансових ресурсів;
- надання можливості центральному банку економічними засобами впливати не лише на попит і пропозицію грошей, а й на співвідношення їх структурних агрегатів.

Рис. 20.4 – Інструменти монетарної політики

В умовах високорозвинутого ринку цінних паперів цей інструмент монетарної політики має суттєві переваги, зокрема:

- високу оперативність. Наприклад, якщо НБУ вирішив збільшити чи зменшити пропозицію грошей та її розмір, то він може негайно дати розпорядження своїм дилерам купити чи продати цінні папери на відповідну суму;

- на дію цього інструменту не впливають ніякі інші суб'єкти ринку, крім центрального банку, що робить його регулювальний вплив досить значним і ефективним.

Недоліком цього інструменту є те, що для його ефективного використання потрібна згода всіх контрагентів на відкритому ринку продати чи купити цінні папери.

За допомогою управління обов'язковими резервами центральний банк має можливість впливати через базу грошової маси на кредитоспроможність комерційних банків, в тому числі на розміри кредитної мультиплікації. Відповідно до цього, механізм управління обов'язковими резервами розглядається теорією та практикою грошей як один із найдієвіших механізмів монетарної політики (має негайну та невідворотну дію).

Механізм цього інструменту полягає в тому, що центральний банк установлює для всіх банків та інших депозитних установ норму обов'язкового резервування залучених коштів зі зберіганням відносної суми їх на кореспондентських рахунках чи в касах без права використання і без виплати відсотків по них. Збільшуючи норму обов'язкового резервування, НБУ негайно скорочує обсяг надлишкових резервів банків, зменшує їхню кредитну

спроможність, знижує рівень мультиплікації депозитів, і навпаки.

Цей інструмент монетарної політики має перевагу, тому що він однаково впливає на всі банки, змінюючи пропозицію грошей негайно і досить потужно, але він має і значні недоліки, зокрема: підвищення норми обов'язкового резервування може призвести всі банки з невеликим надлишковим резервом в неліквідний стан, оскільки НБУ обмежує їхні доходи за активними операціями.

Поряд із вище означеними механізмами винятково *важливим інструментом монетарної політики є регулювання облікової ставки.* Через зміну облікової ставки збільшується або зменшується на грошовому ринку пропозиція кредитних ресурсів.

Механізм його полягає в тому, що центральний банк установлює ставки відсотків (облікова ставка НБУ) за позичками, які він надає комерційним банкам у порядку їхнього рефінансування. Збільшуючи рівень облікової ставки, НБУ стримує попит комерційних банків на свої позики та мультиплікацію депозитів і врешті-решт зменшує зростання пропозиції грошей в економіці. В результаті цієї операції на монетарному ринку гроші починають "дорожчати", зумовлюючи падіння ринкової кон'юнктури.

Відсоткова політика має певні недоліки, зокрема вплив на пропозицію грошей не досить чіткий і оперативний. Для банківських установ та інших суб'єктів господарювання важлива не проста зміна відсоткової ставки, а зміна її співвідношення з ринковими відсотковими ставками, за якими вони одержують позики в інших кредиторів і самі надають позики.

Використовуються й інші інструменти грошово-кредитної політики і механізми регулювання грошового обороту. Це свідчить, що грошово-кредитна політика може бути ефективною лише в разі комплексного застосування різних важелів монетарного регулювання.

Грошово-кредитна політика повинна бути гнучкою, узгодженою із загальними механізмами макроекономічного регулювання. Монетарна політика має бути узгоджена з фіскальною, зовнішньоекономічною і валютною політикою.

Отже, найпоширенішим і найдієвішим механізмом впливу на економіку в цілому і грошову систему зокрема є інструмент опосередкованого (економічного) впливу і в особливості операції на відкритому ринку. Вони не мають різкого негативного впливу на ефективність роботи банківської системи і легко контролюються центральним банком.

20.5. Валютна політика та роль НБУ в її реалізації

Система валютного регулювання в Україні формувалась у складних і суперечливих соціально-економічних умовах. Вони характеризувались різким падінням обсягів виробництва, розривом традиційних господарських зв'язків між республіками СРСР та колишньої Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ), гіперінфляцією, посиленням хаотичних процесів в економіці.

На практиці використання такої системи означало реальне введення режиму конвертованості валюти без попереднього забезпечення її економічних передумов (конкурентоспроможної економіки, соціальних "амортизаторів", гнучкої системи цін, розвинутої банківської інфраструктури, помірних темпів інфляції тощо). Результатом такого підходу стала хронічна нерівновага на валютному ринку (нестача пропозиції), постійна девальвація національної валюти, доларизація внутрішнього обігу та бартеризація зовнішньоторгового обороту.

Нормативно-правові передумови управління валютною сферою в Україні як незалежній державі були закладені прийняттям 16 квітня 1991 р. Закону України "Про зовнішньоекономічну діяльність". Обов'язковому розподілу підлягала виручка в іноземній валюті від зовнішньоекономічної діяльності всіх суб'єктів цієї діяльності.

У 1993 р. вводиться в дію Декрет Кабінету Міністрів України № 15 від 19 лютого "Про систему валютного регулювання і валютного контролю". Цим Декретом визначаються основні принципи валютного регулювання в країні, порядок виконання валютних операцій,

функції державних органів, що забезпечують валютне регулювання, а також права і обов'язки суб'єктів валютних відносин та їхню відповідальність за порушення валютного законодавства.

Згідно з Декретом, єдиним законним платіжним засобом на території України є валюта України. У зв'язку з цим усі надходження резидентам країни в іноземній валюті підлягають обов'язковому продажу через уповноважені банки.

У статті 8 Декрету "Валютний (обмінний) курс" визначається, що рівень валютного курсу встановлюється "Національним банком України на підставі результатів торгів валютними цінностями на міжбанківському валютному ринку України".

З жовтня 1994 р. розпочався новий етап розвитку валютного регулювання в Україні. Сутність його полягала в подальшій лібералізації валютного ринку, встановленні єдиного обмінного курсу для готівкових розрахунків, у підготовці передумов для введення нової грошової одиниці - гривні. Підвалини цього етапу закладалися Указом Президента України від 22 серпня 1994 р., котрий визначав правові рамки функціонування міжбанківського валютного ринку і передбачав у II півріччі 1994 р. забезпечити поступове зближення й уніфікацію офіційного і ринкового валютних курсів.

На цьому етапі розвитку валютного регулювання, що тривав до вересня 1996 р., основним напрямом валютної політики, передбаченим програмою економічних реформ Президента України, було здійснення заходів щодо поступової лібералізації та децентралізації валютного ринку України, а саме:

- створення умов, які щонайбільше наближали б курс національної валюти до його реального значення (розформування Гендерного комітету, визначення курсу українського карбованця на підставі відновлених торгів на УМВБ);
- забезпечення пріоритету національної валюти як платіжного засобу через поступове обмеження готівкового та безготівкового обігу іноземної валюти в Україні;
- здійснення децентралізації внутрішнього валютного ринку (створення незалежних валютних бірж у різних регіонах країни, зняття обмежень на здійснення операцій на міжбанківському валютному ринку з купівлі-продажу іноземної валюти щодо поточних операцій);
- здійснення лібералізації внутрішнього валютного ринку (поступове скорочення обмежень щодо використання валюти та форми платежів).

Розвиток валютного ринку в Україні, забезпечення внутрішньої конвертованості та певна стабілізація національної валюти створили передумови для того, щоб Україна в травні 1997 р. могла заявити про приєднання до статті VIII Статуту МВФ. Це означало, що з юридичного погляду в рамках світової валютної системи гривня стала вільно конвертованою валютою за поточними операціями.

Після успішного впровадження гривні восени 1996 р. Україна вийшла на новий рівень своєї стабілізаційної політики, адже введення нової грошової одиниці в країнах з перехідною економікою часто розглядається як важливий необхідний крок започаткування реального відродження економіки. Валютна політика 1997 р. характеризувалася своєю послідовністю і прозорістю, що було зумовлено встановленням чіткого валютного коридору та його утримуванням протягом усього року.

У 1999 р. валютна політика зазнала ще одного нового повороту, що суттєво відрізняв її реалізацію від такої, що спостерігалась у два попередні роки. Стрімка девальвація в 1999 р. була продовженням кризи 1998 р., а слабкі структурні перетворення не дали можливості усунути кризові чинники. Головною ознакою валютної політики року стало безумовне наповнення валютних резервів центрального банку в умовах наближення високих виплат обслуговування зовнішніх боргів і фактично повної відмови від інтервенцій на підтримку національної валюти. Наслідком такої політики стало падіння гривні в другій половині 1999 р. - на початку 2000 р.

Відповідно до грошово-політичних цілей НБУ проводить поточну валютну політику та довгострокову або стратегічну (структурну) валютну політику.

Поточна валютна політика - це сукупність заходів, спрямованих на щоденне оперативне регулювання валютного курсу, валютних операцій, функціонування валютного ринку та ринку золота, в тому числі за допомогою дисконтної та девізної політики, зокрема валютної інтервенції, валютних обмежень, валютного субсидування та диверсифікації валютних обмежень.

Головним завданням поточної валютної політики є забезпечення нормального функціонування національної валютної системи, уникнення стійкого від'ємного сальдо платіжного балансу країни, узгодження інтересів експортерів та імпортерів.

Основна мета проведення поточної валютної політики:

- підвищити ефективність зовнішньоекономічних зв'язків через проведення політики курсоутворення;
- забезпечити стабільність у сфері обміну, що опосередковується використанням іноземної валюти;
- підвищити ліквідність національних грошей (це поняття не тотожне з міжнародною ліквідністю країни);
- підтримати збалансованість статей платіжного балансу. Поточна валютна політика також передбачає:
 - поточне регулювання системи валютних обмежень і системи економічних нормативів (зокрема проведення операцій на страховому ринку, фондовому та інших сегментах фінансового ринку);
 - створення сприятливих умов для інвестування національної економіки;
 - оперативне регулювання кон'юнктури валютного ринку за допомогою інтервенцій для зменшення спекулятивного тиску на валютний ринок;
 - вдосконалення організаційно-правової структури валютного ринку;
 - здійснення жорсткого контролю за операціями з переміщення капіталу резидентами й нерезидентами на валютному ринку;
 - вдосконалення контролю за експортно-імпортними операціями;
 - вдосконалення міждержавних розрахунків і опрацювання можливостей різноманітних форм інтеграції;
 - вдосконалення механізму курсоутворення відповідно до структурних змін в економіці;
 - проведення валютно-курсової політики, яка ґрунтується на цільових орієнтирах сфери грошово-кредитних відносин.

Поточна валютна політика здійснюється на основі щоденних операцій на валютному та фінансовому ринку, а також за допомогою застосування контролюючих та регламентуючих важелів впливу на сферу валютних операцій. Тобто повсякденний рух валютних цінностей між учасниками економічних процесів є об'єктом регулятивного впливу поточної валютної політики держави. Важливим елементом проведення поточної валютної політики є таргетування валютного курсу.

Центральний банк країни, яка щільно інтегрована у світогосподарські зв'язки і, крім того, має значну частку експорту та імпорту у ВВП, може розглядати рівень зовнішньої купівельної спроможності національних грошей (валютний курс) як проміжний орієнтир монетарної політики. Це означатиме, що стан зовнішнього сектора економіки є як джерелом, так і об'єктом впливу на вектор монетарної політики. Коливання зовнішньої купівельної спроможності національних грошей багато в чому впливають на стан не тільки реального, а й фінансового сектора. Крім того, *валютний ринок* відображає ту активність кредитних інститутів, яка не пов'язана з кредитуванням економіки. Тобто надлишкова ліквідність банківської системи спрямовується на валютні спекуляції, які можуть дестабілізувати платіжний баланс країни. Тому НБУ часто обирає за один з проміжних орієнтирів *валютний курс*, намагаючись нівелювати вплив на нього тих процесів, що не пов'язані з тенденціями світової економіки чи тенденціями в реальному секторі національного господарства.

Якщо НБУ передбачає високу ймовірність впливу на *валютний курс* суто монетарних

чинників, то використання інструментів грошово-кредитного регулювання спрямовується на те, щоб вивільнити його зі сфери впливу цих негативних тенденцій.

Стратегічна або структурна валютна політика охоплює досить тривалий період та передбачає проведення довгострокових заходів структурного характеру щодо послідовної зміни валютного механізму, а саме: *реструктуризацію платіжного балансу країни, зміни у сфері розрахунків в іноземній валюті, запровадження конвертованості валюти тощо.* До довгострокової валютної політики включають політику щодо участі в міжнародних організаціях валютно-фінансового співробітництва, оскільки членство країни в цих організаціях потребує прийняття певних зобов'язань щодо вектора та характеру валютної політики. *Важливим критерієм відмінності структурної валютної політики від поточної є реформістський характер заходів у довгостроковій перспективі, що спрямовуються на заміну чи реновацію ключових компонентів валютної системи.* До них відносять:

- порядок міжнародних розрахунків;
- режим валютних курсів;
- політику щодо золотовалютних резервів;
- режим конвертованості валют;
- участь у міжнародних організаціях тощо.

Об'єктивними факторами структурної політики є посилення економічної взаємозалежності національних господарств, зміни їх місця і ролі у світогосподарських відносинах, сталість інтересів їхніх суб'єктів. Довгострокова валютна політика як сукупність заходів, спрямованих на здійснення тривалих структурних змін у світовій валютній системі, впливає на поточну політику.

В Україні протягом усього періоду реформування економіки *політика обмінного курсу* Національного банку відображала основні напрями реалізації грошово-кредитної політики, спрямованої на обмеження чи експансію на грошовому ринку. Це відображалось на виборі конкретного режиму встановлення валютного курсу. На практиці це означає, що валютно-курсова політика НБУ за весь період ринкової трансформації ґрунтувалася на послідовному використанні усіх видів режимів обмінних курсів: *плаваючого, фіксованого, обмежено плаваючого і регульовано плаваючого.*

Протягом усього часу існування гривні не припинялися широкі дискусії про режим *валютного курсу для України*, а іноді навіть поновлювалися дискусії про доцільність повернення до множинного курсоутворення. До кінця 1994 р. в Україні практикувалися множинні обмінні курси. Необхідність їх була зумовлена вимогами адміністративного обмеження доступу на валютні ринки (для штучного зменшення попиту, насамперед готівкового, у 1993 р. був зафіксований рекордний рівень інфляції - більше 10000 % на рік), а також широким лобюванням експортно-імпортних операцій (насамперед пов'язаних зі значним реекспортом сировинних та низько технологічних матеріалів).

Така множинність утримувала як високі спекулятивні тенденції внаслідок високих валютних премій на різних ринках, так і підвищувала реальний обмінний курс, роблячи товари українських виробників неконкурентними внаслідок переоцінки національної валюти. Офіційний та ринково-формовані курси відрізнялися у 2-3 рази. Лише з листопада 1994 р. офіційний курс почав визначатися за результатами аукціонних торгів, а в 1996 р. після впровадження нової грошової одиниці - гривні вдалося скоротити різницю між біржовими та готівковими ринками. Валютні премії, які виникають внаслідок різниці множинних курсів, часто безпосередньо пов'язуються з вигодами тіньового сектора чи тіньових валютних ринків. Тому утримання множинних курсів також пов'язується з поширенням корупції, що шкодить розвитку підприємницького середовища та репутації країни.

Валютно-курсову політику НБУ останніх п'яти років можна назвати політикою курсової стабільності - з початку 2002 р. до кінця 2007 р. девальвація гривні щодо долара становила всього близько 2,2 %, або в середньому 0,04 % за місяць. Така курсова стабільність, що досить упевнено підтримувалася після значних девальвацій 1998 р. (80,5 %) та 1999 р. (52,2 %), очевидно, потребує ретельного аналізу її причин і наслідків для грошової

сфери та економіки загалом, а також оцінювання подальших перспектив.

Політика курсової стабільності в 2002-2007 рр. не означала консервування застиглої в часі незмінності якогось конкретного значення курсу. В умовах значного за обсягом припливу валюти, суттєвого перевищення пропозиції над попитом і тиску на зміцнення курсу, характерних для зазначеного періоду, ця політика мала на меті забезпечити таку динаміку помірних без значних коливань поступових змін курсу, які найповніше відповідали б широким кінцевим цілям Національного банку - забезпеченню фінансової стабільності та підтримці економічного зростання.

Контрольні питання:

1. Що мається на увазі під призначенням центрального банку?
2. Які правові акти регулюють діяльність центральних банків?
3. Що таке центральний банк?
4. Які основні завдання виконують центральні банки?
5. Які функції виконують центральні банки?
6. Поясніть зміст функції «банк банків».
7. Які є існують цілі грошово-кредитної політики?
8. Які є основні напрямки грошово-кредитної політики?
9. Які повноваження Ради НБУ?
10. Які елементи складають структуру НБУ?

Тема 21. Банківські установи як основна ланка кредитної системи

План:

- 21.1. Еволюція та розвиток комерційних банків в Україні
- 21.2. Класифікація та характеристика комерційних банків
- 21.3. Операції комерційних банків
- 21.4. Основні показники ефективності та прибутковості діяльності банку

Рекомендована література: [1-3,11,15,16,25,45-48]

Основні терміни і поняття: комерційний банк, унітарні банки, колективні банки, універсальний банк, спеціалізовані банки, статутний фонд, базові продукти комерційних банків, пасивні операції комерційних банків, активні операції комерційних банків, обов'язкові економічні нормативи, основні показники для оцінювання прибутковості комерційних банків, стратегія отримання максимального прибутку, стратегія мінімального прибутку.

21.1. Еволюція та розвиток комерційних банків в Україні

Термін "банк" походить від латинського "*banco*" й означає "контора", "лава", "стіл", за яким здійснювався обмін грошей. Французьке слово "*banque*" означає "скриня", тобто вказує на функцію збереження чогось цінного.

За свідченнями істориків, *перші банківські операції* почали здійснюватись у Стародавньому Вавилоні, де не тільки обмінювалися гроші однієї держави на гроші іншої, а й практикувалося прийняття вкладів та видання за ними певних відсотків. Подальшого розвитку банківська справа набула в Стародавній Греції (Елладі), де організацію банківської справи було закладено понад дві з половиною тисячі років тому в давньогрецьких містах на узбережжях Середземного, Егейського і Чорного морів. Жвава торгівля та наявність у греків власних монет підштовхнули до виникнення грошово-кредитних відносин, де вагому роль відігравали "мінйяли", які розумілися на монетах, перевіряли їхню якість, займались обміном

грошей однієї монетно-вагової системи на іншу, а пізніше приймали коротко - або довгострокові вклади.

Мінняли (або *"трапедзиту"*, від слова *"trapeze"* - стіл) здійснювали грошові перекази в інші міста, позичали гроші під відсотки, за певну плату зберігали цінності й документи, укладали різноманітні угоди від імені свого клієнта. На кінець V ст. до н.е. *"трапедза"* - лавка мінняли, перетворилась на прототип сучасного банку.

В Європі виникнення банківської справи і поява перших лихварів пов'язано з князівськими дворами торговими домами пізнього середньовіччя. У XVI ст. з'явилися перші банківські дома - Медичі в Італії, купецькі гільдії Амстердама, Венеції, Генуї, Мілана, які створили навіть спеціалізовані банки - "жиро-банки", що здійснювали безготівкові розрахункові операції між купцями.

Банки виникають на основі товарно-грошових відносин і тому існують при різних суспільно-економічних формаціях. Перші подібні установи, що стали попередниками капіталістичних банків, виникли в кінці XVI ст. у Флоренції та Венеції на основі обмінних операцій (обмін грошей різних міст та держав) і спеціалізувались на прийманні вкладів і здійсненні безготівкових розрахунків.

Пізніше за аналогічним принципом були створені банки в Амстердамі (1605) та Гамбурзі (1618). Найважливішими функціями банків того періоду було посередництво в платежах і кредитування торгівлі.

Банківська справа в сучасному вигляді зародилася в період мануфактурної стадії капіталізму, коли виникли банкірські дома, які надавали кредит промисловим і торговим капіталістам під помірний відсоток. Досить відомими на той час банкірськими домами були Уайльда в Англії, Ротшильда у Франції, Фуггерів у Німеччині та ін.

Перший російський банк заснований у 1733 р., коли указом було створено державний позичковий банк, який значною мірою відіграв роль казенного ломбарду.

У 1754 р. було засновано два банки: Державний зайомний банк для дворянства у Москві і Санкт-Петербурзі, для кредитування купецтва, однак ці банки швидко припинили свою діяльність, зіткнувшись із проблемою повернення кредиту. В 1772 р. поряд з банками з'являються спеціалізовані кредитні установи, які приймали внески до запитання і видавали позики або під заставу іпотеки (охоронні каси), або під заставу коштовних металів (позичкові каси). У 1769 р. у Санкт-Петербурзі та Москві було засновано Асигнаційний банк, а в 1786 р. - Державний земельний банк, почали також з'являтися інститути довгострокового іпотечного кредитування. Отже, в цей період у Росії розпочинається формування банківської системи.

В Україні початок банківської діяльності було покладено в середині XVIII ст. Вона розвивалася разом зі становленням банківської системи Росії. У ті часи торгівля велася за готівку, а промисловість розвивалася в основному за рахунок держави. Першими позичальниками були уряд і землевласники, а в ролі кредиторів виступали одноосібні підприємці-лихварі.

Кредитна система в Україні була започаткована в 1781 р., коли Російський Асигнаційний банк відкрив свої банківські контори в Києві, Ніжині, Харкові, а в 1782 р. - у Херсоні. У 1839 р. в Києві засновується місцева контора державного комерційного банку. Указом від 31 травня 1860 р. було створено Державний банк Росії, який займався емісією кредитних білетів і здійснював низку кредитних операцій, а в Україні діяли його контори: в Києві, Харкові та Одесі. Крім того, в цей період в Україні почали функціонувати великі Банківські установи (Дворянський, Селянський), налагоджувалась мережа ощадних установ, що акумулювали заощадження населення.

Після реформи 1861 р. в Україні було створено місцеві банки: 1864 р. - Херсонський земський банк, 1871 р. - Харківський земельний банк, 1868 р. - Київський приватний комерційний банк, Київський промисловий банк та Катеринославський комерційний банк, а в Одесі формується Бессарабсько-Таврійський земельний банк та ін. Усі вони видавали позики під заставу поземельної власності або нерухомості.

У радянський період правове становище банків неодноразово змінювалось. Декретами ВЦВК від 14 грудня 1917 р. всі банки та приватні кредитні установи було націоналізовано, а банківську справу проголошено державною монополією. У 1920 р. Україна залишилася без власної грошової одиниці і без банківської системи. Після реформ 1930-1932 рр. банківська система складалась із Державного банку СРСР, який став єдиним розрахунковим центром і займався концентрацією короткострокового кредитування і платіжного обігу, та спеціалізованих банків (Промбанк, Сільгоспбанк, Торгбанк, Цекомбанк, Зовнішньоторговельний банк).

У 1987 р. в СРСР з метою реорганізації банківської системи було проведено банківську реформу: новоутворені шість банків (Держбанк СРСР, спеціалізовані банки Агропромбанк СРСР, Промбудбанк СРСР, Житлосоцбанк СРСР, Ощадний банк, Зовнішньоекономічний банк СРСР) підпорядковувались Раді Міністрів СРСР і одночасно виступали як органи державного управління та юридичні особи, займались господарською діяльністю.

В Україні в цей період існувала широка мережа установ Держбанку і Будбанку, трудових ощадних кас.

Фундамент нової банківської системи в Україні було закладено створенням перших кооперативних комерційних банків на підставі Закону СРСР "Про кооперацію" (1988 р.). Перший кооперативний банк "Таврія" зареєстровано в 1988 р., а перший комерційний банк - Український інноваційний банк заснований у січні 1989 р. в Києві.

У ході перебудови СРСР почалося становлення комерційних банків за допомогою акціонування державних банків і створення нових кредитних установ на кооперативній і акціонерній основі. На 01.04.1991 р. вже було зареєстровано 1417 комерційних і кооперативних банків, з яких 1175 - на території Росії, а 242 - в інших республіках, у тому числі 74 комерційних банки в Україні.

Формування нової банківської системи України почалось із побудови суверенної держави і прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 листопада 1990 р.) та Закону України "Про економічну самостійність України" (3 серпня 1990 р.).

Діюча в країні банківська система виникла на основі прийнятого Верховною Радою України 20 березня 1991 р. Закону України "Про банки і банківську діяльність" та охоплює кілька періодів:

- **перший період (1989-1991 рр.)** - українські банки реєструвалися в Москві (перетворення спеціалізованих державних банків, що існували в умовах централізованої планової економіки, на комерційні);

- **другий період (1991-1992 рр.)** - починаючи з жовтня 1991 р. відбувається перереєстрація Національним банком усіх комерційних банків, які працюють на території України, по суті більшість їх мали засновників в особі міністерств та відомств;

- **третій період (1992-1993 рр.)** характеризується створенням банків "нової хвилі" із залученням значного приватного капіталу. До них належать "Аваль", "Інко", "Відродження", "Трасбанк" та ін. Під час гіперінфляції спостерігається масове утворення дрібних "кишенькових" банків (понад 100 банківських установ);

- **четвертий період (1994-1996 рр.)** - призупиняється інфляція та активізується діяльність НБУ з регулювання діяльності комерційних банків, зниження рівня банківського менеджменту, а все це призвело до банкрутства окремих банків. У 1994 р. збанкрутіло 12 банків, 1995 р. - 20, 1996 р. - 45 банків, а ще 60 опинилися в стані прихованого банкрутства. В цей період банківська система України перебувала в стані стагнації: скорочення розміру активів деяких банків, спостерігається велика розбіжність у концентрації банківського капіталу, третина зареєстрованих банків не мали необхідного сплаченого статутного фонду;

- **п'ятий період (1996-2000 рр.)** характеризується активною діяльністю НБУ у подоланні інфляційних процесів, створенням сприятливих умов для здійснення грошової реформи і введення в обіг національної грошової одиниці (1996 р.) - гривні. В банківській системі спостерігаються позитивні тенденції, вона набуває ринкового типу, в державі реєструються іноземні банки та їхні представництва.

На сьогодні банківська система України є ключовою частиною фінансової системи країни, важливим елементом господарського механізму, де реформування починаються раніше, ніж в інших секторах економіки. Саме банківська система повинна відіграти важливу роль у створенні оптимального середовища для мобілізації й вільного переливання капіталів, нагромадження коштів для структурної перебудови економіки і розвитку підприємництва.

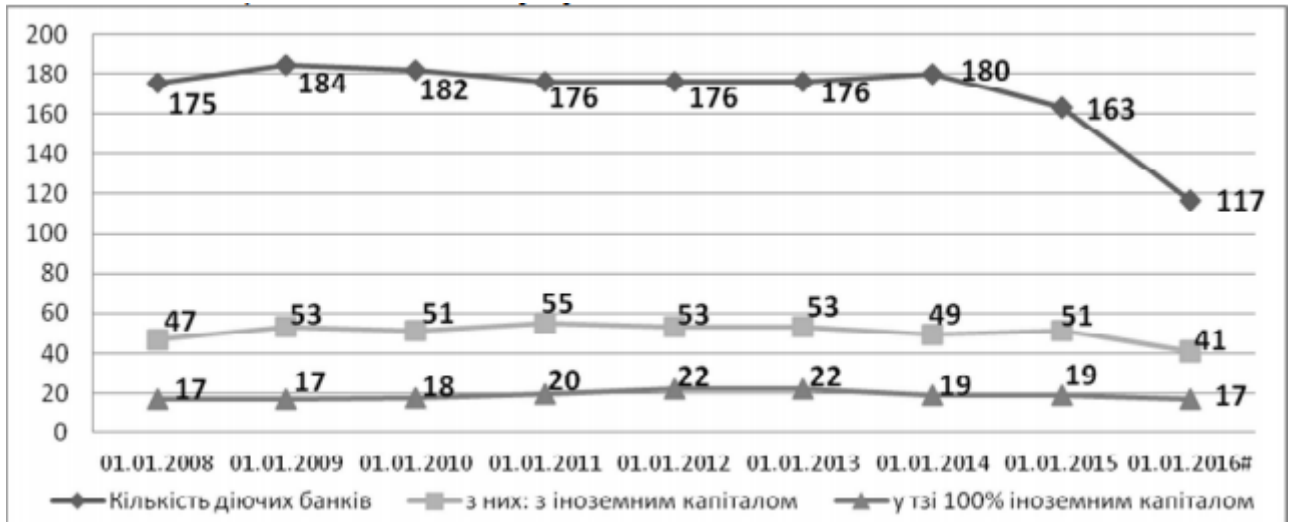

Рис. 21.1 – Динаміка кількості банків в Україні в 2008-2016 рр

Структура витрат банків України у період 2011-2015 рр. була більш різноманітною. Найбільшу частку витрат склали процентні витрати, мінімальною її значення спостерігалось у 2015р. – 36,1%, максимальне – у 2013 р. – 48,3%. В той же час у періоді не спостерігалось чітких тенденцій до нарощення чи скорочення окремих їх складових. З чого можна зробити висновок, що загалом свої витрати банки здійснюють ситуативно і відповідно до вимог часу без здійснення ґрунтовного і довготермінового планування.

21.2. Класифікація та характеристика комерційних банків

Банківські установи - це багатопрофільні кредитні інститути, що здійснюють фінансові операції та послуги, пов'язані з обслуговуванням клієнтів у всіх секторах економіки.

У сучасних умовах функціонує велика кількість банків. Залежно від того або іншого критерію їх можна класифікувати так:

за формою власності: державні, акціонерні, кооперативні, приватні та змішані;

за організаційно-правовою формою: банки, які утворюються у формі акціонерного капіталу (акціонері товариства відкритого і закритого типів), товариства з обмеженою відповідальністю (пайові) або кооперативні;

за територіальною ознакою: міжнародні, загальнонаціональні, регіональні, та міжрегіональні що обслуговують декілька регіонів країни;

за національною належністю: національні та іноземні;

за функціями та характером діяльності: депозитні, універсальні та спеціалізовані банківські установи;

залежно від розміру активів банківські установи поділяються на малі, середні, великі та найбільші. На банківському ринку України більшість банків є середніми (активи - понад 10 млн грн).

Залежно від форм власності та їхньої організації акціонерні банки організуються у формі акціонерних компаній. У сучасних умовах акціонерна форма є головною формою

організації банків у промислово розвинутих країнах.

Розрізняють акціонерні банки відкритого і закритого типів. Вони формують свій капітал за рахунок об'єднання індивідуальних капіталів засновників і учасників за допомогою випуску і розміщення акцій банку. Власником капіталу є саме акціонерне виробництво, тобто банк. Статутний фонд акціонерного банку формується з основного капіталу, поділеного на визначену кількість акцій однакової номінальної вартості. Розмір статутного фонду визначається акціонерами банку, але не може бути меншим за розмір, установлений НБУ.

Акціонери не мають права вимагати від банку повернення своїх внесків, що робить їх більш стійкими та надійними по відношенню до банків іншої форми власності.

В Україні кількість акціонерних банків постійно зростає і становить 76,63 % загальної кількості діючих банків.

Пайові банки формують свій капітал за рахунок внесків грошових коштів (паїв) у статутний фонд. За кожним з учасників зберігається право власності на його частку капіталу, тобто банк не є власником капіталу. Пайові Банківські установи організуються на принципах товариств із обмеженою відповідальністю, де відповідальність кожного учасника обмежена розміром його внеску в капітал банку. В Україні їх кількість по відношенню до інших банків незначна вона становить 16 %.

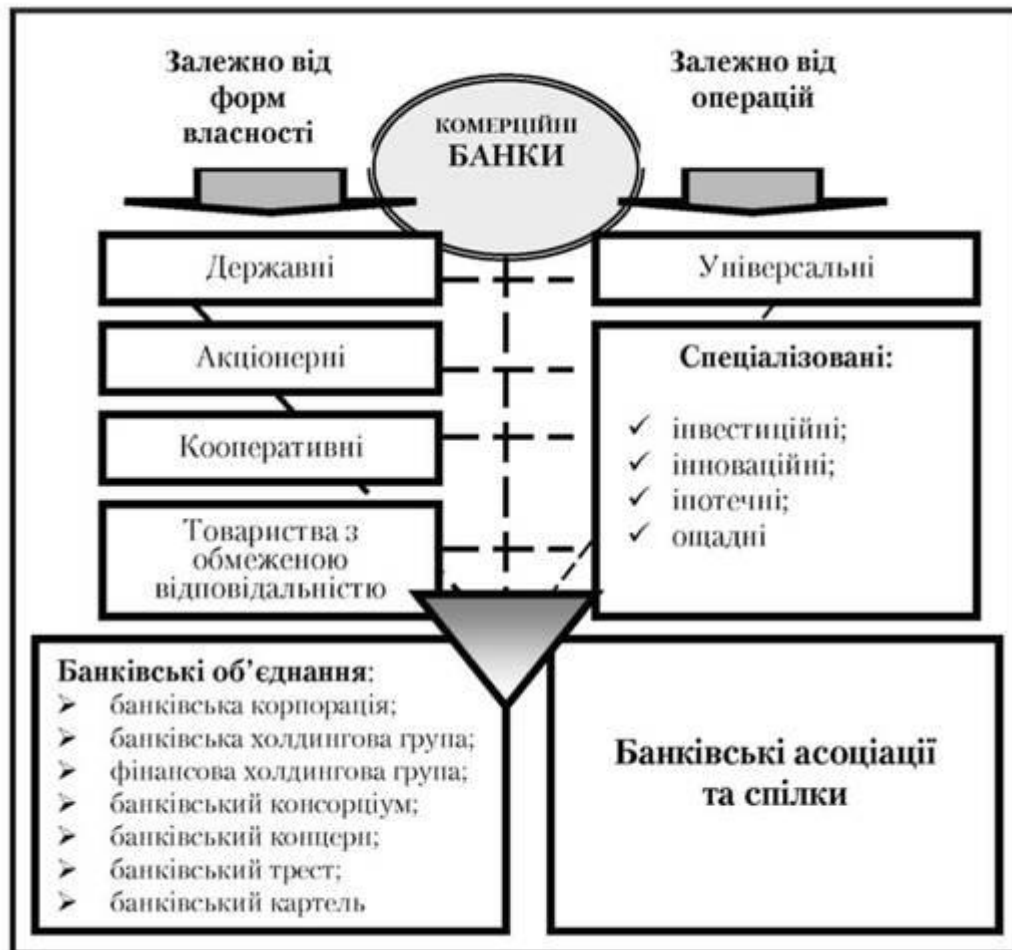

Рис. 21.2 – Класифікація банківських установ

Кооперативні банки - це кредитно-фінансові інститути, що створюються товаровиробниками на ділових засадах для задоволення взаємних потреб; виникли в першій половині XIX ст. Їх поява була зумовлена прагненням дрібних виробників (ремісників, селян) звільнитися від кабального лихварського кредиту, до якого вони були змушені звертатися внаслідок недоступності банківського кредиту. Кооперативні банки створювалися на умовах добровільного об'єднання грошових коштів фізичних та юридичних осіб. Основне

завдання їхньої діяльності - надання кредитів та здійснення інших банківських операцій на пільгових умовах для членів банку. Широкого розвитку вони набули в Німеччині, Великобританії, Франції, Італії, США, Японії та інших країнах. За обсягом операцій вони схожі з банківськими установами. Кооперативні банки створюються за принципом територіальності і поділяються на місцеві та центральні кооперативні банки. Мінімальна кількість учасників місцевого (у межах області) кооперативного банку має бути не менше ніж 50 осіб. Учасниками центрального кооперативного банку є місцеві кооперативні банки.

В Україні за останні дев'ять років (2003-2011 рр.) не зареєстровано жодного кооперативного банку.

Державні банки являють собою кредитні установи, що знаходяться у власності держави. Їх прообрази існували ще в Стародавньому Римі, Вавилоні, Єгипті. В Європі вони з'явилися в ХУІ-ХУІІІ ст. Найбільшого розвитку державні банки набули в умовах державно-монополістичного капіталізму у зв'язку з посиленням тенденції до усупільнення виробництва. Вони виникали в результаті націоналізації кредитних установ, а також шляхом створення державних кредитних інститутів. Існують три види державних банків: центральні, комерційні банки, спеціальні кредитні установи.

В Україні функціонують два банки з державною формою власності: *Ощадбанк* і *Ексімбанк*. Статутні фонди цих банків створені за рахунок бюджетних коштів і коштів бюджетних установ.

Змішані банки - банки за участю державного і приватного капіталу.

Залежно від операцій

Універсальні банки - кредитні установи, що здійснюють усі основні види банківських операцій: депозитні, кредитні, розрахункові, фондові, довірчі та ін. Універсальними є банківські установи Німеччини, Швейцарії, Австрії та інших країн.

Спеціалізовані банки - банки, що спеціалізуються на кредитуванні певної галузі економіки або господарської діяльності чи групи населення або ж на формах залучення коштів у вклади; характеризуються вузькою спеціалізацією. Банк набуває статусу спеціалізованого банку, якщо понад 50 % його активів є активами одного типу.

До категорії *спеціалізованих банків* включена велика кількість видів інститутів, функцій та назви яких, а також обсяги і види операцій, роль в економіці різноманітні в різних країнах.

Різновиди спеціалізованих кредитних банків:

- **інвестиційні банки**, що мобілізують ресурси та надають позики шляхом випуску і розміщення облігацій та інших зобов'язань. Інвестиційні банки виступають посередниками між інвесторами і тими, кому потрібна позика, а також у ролі гаранта емісій та організаторів гарантійних банківських синдикатів, здійснюють купівлю-продаж акцій та облігацій за свій рахунок, надають кредити покупцям цінних паперів;

- **ощадні банки** - банківські установи, основною функцією яких є залучення заощаджень і тимчасово вільних коштів населення; як правило, невеликі кредитні установи, що діють в регіональному масштабі;

- **банки розвитку** (функціонують на національному та локальному рівнях), які здійснюють кредитування промисловості в масштабах усієї країни або ж окремих галузей економіки. Серед цих банків переважають державні банківські інститути, але існують і змішані - за участю приватного національного та іноземного капіталу;

- **іпотечні банки** - спеціалізовані комерційні банки, які у своїй діяльності в основному спираються на довгострокове іпотечне кредитування та фінансування операцій з нерухомістю.

Система іпотечного кредитування включає два напрями:

- надання банками іпотечних кредитів безпосередньо позичальникам;

- продаж іпотечних зобов'язань фінансовим посередникам.

За першим напрямом: іпотечні банки надають довгострокові кредити під заставу нерухомості (землі, будівель виробничого та житлового призначення, квартир тощо). За другого напрямку кредитування: фінансові компанії скуповують на фінансовому ринку

забезпечені заставою активи банків, а потім від свого імені на їхній основі випускають цінні папери (облігації), які обертаються на вторинному ринку.

- **інноваційні банки** - спеціалізовані банки, які здійснюють фінансування і кредитування інноваційної діяльності за циклом "наука-техніка-виробництво" з метою підтримки науково-технічного прогресу. *Інноваційні банки* можуть створюватись за участю держави для фінансування загальнодержавних цільових програм.

Міжбанківські об'єднання

У кредитних операціях все більшу роль відіграють *міжбанківські об'єднання*.

Вони утворюються з метою координації дій, підвищення ефективності операцій та захисту професійних інтересів учасників цього об'єднання.

Згідно із Законом України "Про банки та банківську діяльність", банки мають право створювати банківські об'єднання таких типів: банківська корпорація, банківська холдингова група, фінансова холдингова група. Банки можуть бути учасниками промислово-фінансових груп з дотриманням вимог антимонопольного законодавства України.

Банківська корпорація - це юридична особа (банк), засновниками та акціонерами якої можуть бути виключно банки. Банківська корпорація створюється з метою концентрації капіталів банків - учасників корпорації, підвищення їхньої загальної ліквідності та платоспроможності, а також забезпечення координації та нагляду за їхньою діяльністю.

Банківська холдингова група - це банківське об'єднання, до складу якого входять виключно банки. Материнському банку банківської холдингової групи має належати не менше ніж 50 % акціонерного (пайового) капіталу або голосів кожного з інших учасників групи, які є його дочірніми банками.

Фінансова холдингова група має складатися переважно або виключно з установ, що надають фінансові послуги, причому серед них має бути щонайменше один банк, і материнська компанія має бути фінансовою установою. Материнській компанії має належати більше ніж 50 % акціонерного (пайового) капіталу кожного з учасників фінансової холдингової групи.

З метою захисту та представлення інтересів своїх членів, розвитку міжрегіональних та міжнародних зв'язків, забезпечення наукового та інформаційного обміну і професійних інтересів, розробки рекомендацій щодо банківської діяльності банки мають право створювати неприбуткові спілки (асоціації).

Банківські спілки (асоціації) не мають права займатися банківською чи підприємницькою діяльністю і не можуть бути створені з метою отримання прибутку.

Асоціація (спілка) банків є договірним об'єднанням банків і не має права втручатися в діяльність банків - членів асоціації (спілки).

У світі існує велика кількість різноманітних міжбанківських об'єднань, утворення яких ґрунтується як на добровільному об'єднанні самостійних банків ("злиття"), так і на правах власності, контролю, централізованого управління, прямого підпорядкування та залежності ("поглинання").

Головні представники міжбанківських об'єднань:

- асоціативного комерційного типу - консорціуми та картелі;
- корпоративного типу - концерни та трести.

Банківський консорціум - це тимчасове об'єднання на договірній основі кількох банків для спільного проведення кредитних, гарантійних або інших банківських операцій. Головна мета консорціуму: збільшення обсягів операцій концентрацією ресурсів, розподіл ризиків, що дає можливість обмежити втрати для кожного учасника консорціуму в разі неплатежів позичальників.

Банківський картель - об'єднання великих банків, в основі якого лежить угода про розподіл сфер діяльності (узгодження і проведення єдиної політики при встановленні відсоткових ставок та виплати дивідендів, умов кредитування тощо).

Банківський концерн - це монопольне об'єднання акціонерних банків, де великий банк (головне акціонерне товариство) володіє контрольним пакетом акцій юридично самостійних

банків (дочірніх товариств), тим самим фактично встановлює фінансовий контроль за їхньою діяльністю.

Банківський трест - це монопольне об'єднання банків, яке утворюється об'єднанням власності банків, що входять до його складу. При цьому останні втрачають юридичну, комерційну самостійність і підпорядковуються єдиному органу управління. На відміну від концерну, трест ґрунтується не на акціонерній, а на пайовій формі власності.

Банківські об'єднання створюються за попередньою згодою НБУ, підлягають обов'язковій реєстрації, а ліквідуються за рішенням його учасників або за ініціативи НБУ за рішенням суду. НБУ може ініціювати ліквідацію банківського об'єднання у випадку, коли його діяльність суперечить антимонопольному законодавству або загрожує інтересам вкладників чи стабільності банківської системи.

В Україні перше асоціативне міжбанківське об'єднання створено 1992 року - асоціація українських банків. Асоціація об'єднувала 130 банків.

У сучасних ринкових умовах банки відіграють важливу економічну роль у суспільстві та суттєво розширили сферу своїх основних функцій:

- мобілізація тимчасово вільних грошових коштів і перетворення їх в капітал;
- кредитування підприємств, держави та населення;
- випуск кредитних засобів обігу (кредитних грошей);
- здійснення розрахунків та платежів в господарстві;
- емісійно-засновницька діяльність;
- консультування, надання економічної та фінансової інформації.

Виконуючи функцію мобілізації вільних грошових коштів і перетворюючи їх на капітал, банки акумулюють грошові доходи і заощадження у вигляді вкладів. Вкладник отримує винагороду у вигляді відсотка або наданих банком послуг. Сконцентровані у вкладах заощадження перетворюються на позиковий капітал, що використовується банками для надання кредитів підприємствам і підприємцям.

Використання кредитів забезпечує розвиток виробничих сил країни в цілому. Користувачі позик вкладають кошти в розширення виробництва, купівлю нерухомості, споживчих товарів. В результаті за допомогою банків заощадження перетворюються на капітал.

Кредитні можливості банків залежать від розмірів накопичення грошових коштів населення та збільшення власних грошових коштів підприємств. Постійне зростання цих коштів у промислово розвинутих країнах і потреба в кредитних ресурсах з боку підприємств створюють умови для розширення кредитування.

Важливе економічне значення має *функція кредитування підприємств, держави і населення*. Пряме надання в борг вільних грошових капіталів їхніми власниками користувачам позик в практичному господарському житті ускладнено. Банк виступає фінансовим посередником, отримуючи грошові кошти у кінцевих кредиторів і передаючи їх кінцевим користувачам кредитів.

Останніми роками зростає попит на кредит. Підприємствам необхідні додаткові грошові кошти для оновлення капіталу і розширення виробничих потужностей. Для задоволення попиту з боку підприємств Банківські установи розробляють нові форми кредитування, удосконалюють його механізм.

Випуск кредитних грошей є специфічною функцією, що відрізняє банки від інших фінансових інститутів. Сучасний механізм грошової емісії пов'язаний з двома поняттями: банкнотна та депозитна емісія. Відповідно грошова маса виступає в готівковій (банківські білети та розмінна монета) і безготівковій (грошові кошти на рахунках і депозитах в банківських установах та інших кредитних установах) формах.

Частка готівкових грошей складає в промислово розвинутих країнах близько 10 %, причому спостерігається її подальше зменшення. Банкнотну емісію здійснює емісійний (центральний) банк, який має монопольне право випуску грошей. В структурі грошового обороту переважає безготівковий оборот, а основними емітентами грошей є не центральні, а

комерційні банки.

Банківські установи здійснюють депозитну емісію - випуск кредитних інструментів обігу на основі створення банком вкладів (депозитів), які утворюються в результаті видачі позик клієнту. Грошова маса збільшується, коли банки видають позики своїм клієнтам, і зменшується, коли повертаються позики, отримані від банків.

Позика, що надається клієнту, зараховується на його рахунок у банку, тобто банк створює депозит (вклад до запитання). При цьому збільшуються боргові зобов'язання банку. Власник депозиту може отримати в банку готівкові кошти в розмірі вкладу: таким чином, банк створює гроші проти вимог клієнта і відбувається збільшення грошей в обігу.

За наявності попиту на банківські кредити сучасний емісійний механізм дозволяє розширяти грошову емісію, що підтверджує зростання грошової маси в промислово розвинутих країнах. Банківський кредит став однією з головних причин цього збільшення. Разом з тим економіка потребує необхідної, але не надлишкової кількості грошей, тому Банківські установи функціонують в рамках обмежень, передбачених державою в особі центрального банку. Ці обмеження повинні регулювати процес кредитування і відповідно процес створення грошей та здійснювати контроль за цим процесом

21.3. Операції комерційних банків

Банківські операції - це операції, спрямовані на вирішення завдань банків (завдань, що відображають банківську діяльність і, як правило, пов'язані з рухом особливого товару - грошей): залучення грошових коштів та вкладення їх у позики, цінні папери і послуги, фінансування та кредитування капітальних вкладень та ін.

Відповідно до ст. 47 Закону України "Про банки і банківську діяльність", на підставі банківської ліцензії банки мають право здійснювати такі банківські операції:

- приймання вкладів (депозитів) від юридичних і фізичних осіб;
 - відкриття та ведення поточних рахунків клієнтів і банків-кореспондентів, у тому числі переказ грошових коштів з цих рахунків за допомогою платіжних інструментів та зарахування коштів на них;
 - розміщення залучених коштів від свого імені, на власних умовах та на власний ризик;
 - операції з валютними цінностями;
 - емісію власних цінних паперів;
 - організацію купівлі та продажу цінних паперів за дорученням клієнтів;
 - здійснення операцій на ринку цінних паперів від свого імені (включаючи андеррайтинг);
 - надання гарантій і поручительств та інших зобов'язань від третіх осіб, які передбачають їх виконання у грошовій формі;
 - придбання або відчуження права вимоги на виконання зобов'язань у грошовій формі за поставлені товари чи надані послуги, приймаючи на себе ризик виконання таких вимог та прийом платежів (факторинг);
 - послуги з відповідального зберігання та надання в оренду сейфів для зберігання цінностей та документів;
 - випуск, купівлю, продаж і обслуговування чеків, векселів та інших оборотних платіжних інструментів;
 - випуск банківських платіжних карток і здійснення операцій з використанням цих карток;
 - надання консультаційних та інформаційних послуг щодо банківських операцій.
- Спробуємо їх класифікувати та розділимо ці операції на три основні групи (рис. 21.2):

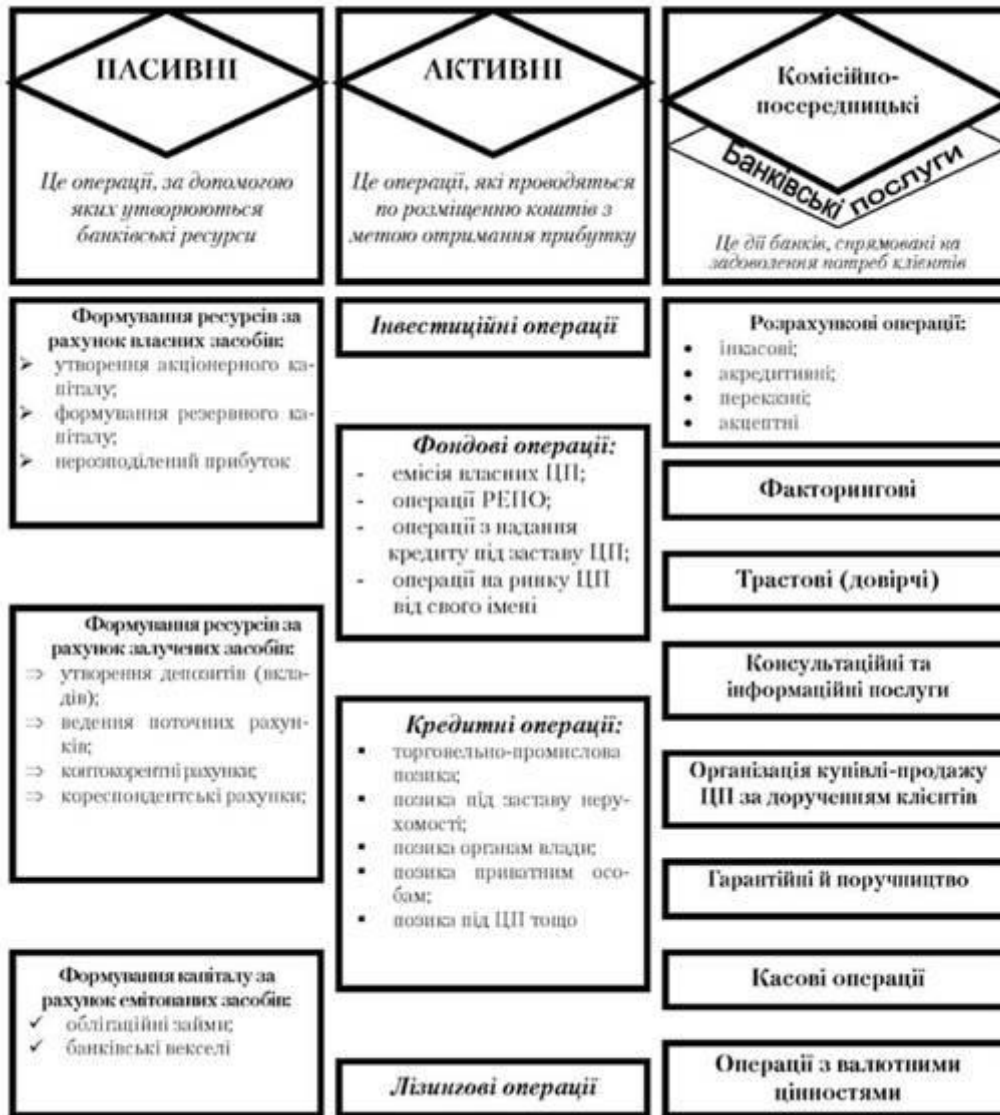

Рис. 21.3 – Банківські операції та їхня характеристика

Пасивні операції банків

Пасивні операції - це операції, за допомогою яких банки утворюють свої ресурси (пасиви). Пасиви банків складаються з їхніх власних капіталів і притягнутих засобів.

Пасиви всіх 176 комерційних банків складають на 1 січня 2012 р.

Власний капітал індивідуального банку - це капітал, що належить банкіру. Власний капітал акціонерного банку належить акціонерам. Він складається з акціонерного, резервного капіталів і нерозподіленого прибутку поточного року. Акціонерний капітал - це капітал, мобілізований шляхом продажу акцій. Його сума дорівнює номінальній вартості випущених акцій. Резервний капітал складається з установчого прибутку, що становить різницю між курсовою і номінальними вартостями випущених акцій, а також із щорічних відрахувань від поточного прибутку.

Власний капітал комерційного банку становить незначну частку всіх його пасивів - менш як 10 %. В Україні на 1 січня 2012 р. цей показник дорівнював 14,7%. Це пояснюється тим, що комерційний банк виступає в ролі посередника в кредиті і власному капіталі, є лише основою для залучення чужих засобів. З розвитком капіталізму частка власних засобів скорочується. Так, власний капітал усіх комерційних банків США в 1875 р. становив 35 %, у 1900 р. - 20, у 1920 р. - близько 12, а в даний час - 7-8 % усіх пасивів. В Англії власні капітали комерційних банків у 1900 р. становили 18 %, частка зараз - менш як 3 % їхніх пасивів. У великих банків частка власних капіталів менша, ніж у дрібних.

Власний капітал комерційного банку поділяється на основний і додатковий (див. далі структуру банківських ресурсів).

Притягнуті засоби (зобов'язання) комерційних банків складаються в основному із внесків юридичних і фізичних осіб. *Внески комерційних банків утворюються двома шляхами:*

- за рахунок внеску вкладниками готівки (реальні внески);
- за рахунок банківських кредитів, зачислених на поточний рахунок позичальника, наданих у межах встановленого ліміту (уявні вклади). Необхідність у створенні уявних вкладів об'єктивно викликається потребами товарообігу, що розширюється, у засобах платежу.

Отже, однією з необхідних передумов для ефективного функціонування банків та їх фінансової стійкості є стабільність і достатність ресурсної бази банків.

Банківські ресурси - сукупність грошових ресурсів, що перебувають у розпорядженні банків і використовуються ними для виконання активних та інших операцій. Структура ресурсів комерційного банку показана на рис. 21.3.

Акумулюючи грошові накопичення доходи і заощадження юридичних і фізичних осіб, банки перетворюють їх на позиковий капітал, тобто грошовий капітал, який надається в позику власниками на умовах повернення за плату у вигляді відсотка. Тому банківські ресурси називаються банківським капіталом.

Ресурси комерційного банку, як і ресурси будь-якого суб'єкта господарювання, складаються з власних коштів (власного капіталу) та коштів, наданих у тимчасове користування за певну плату. Останні називають залученими коштами, або зобов'язаннями банку.

Власний капітал банку включає основний капітал і додатковий капітал. До основного капіталу належать:

- сплачений і зареєстрований статутний капітал;
- розкриті резерви, які створені або збільшені за рахунок перерозподіленого прибутку, надбавок до курсу акцій і додаткових внесків акціонерів у капітал;
- загальний фонд покриття ризиків, що створюється під невизначений ризик при проведенні банківських операцій, за винятком збитків за поточний рік і нематеріальних активів.

Статутний капітал посідає базове місце в капіталі банку. Він формується при створенні комерційного банку за рахунок мобілізації коштів акціонерів. Інструментом мобілізації є випуск акцій. Розмір статутного капіталу визначається засновниками банку, але не може бути нижчим, ніж мінімальний рівень, встановлений Національним банком України.

Мінімальний розмір статутного капіталу на момент реєстрації банку не може бути менший:

- для місцевих кооперативних банків - 1,5 млн євро;
- для комерційних банків, які здійснюють свою діяльність на території однієї області, - 5 млн євро;
- для банків, які здійснюють свою діяльність на всій території України, - 8 млн євро.

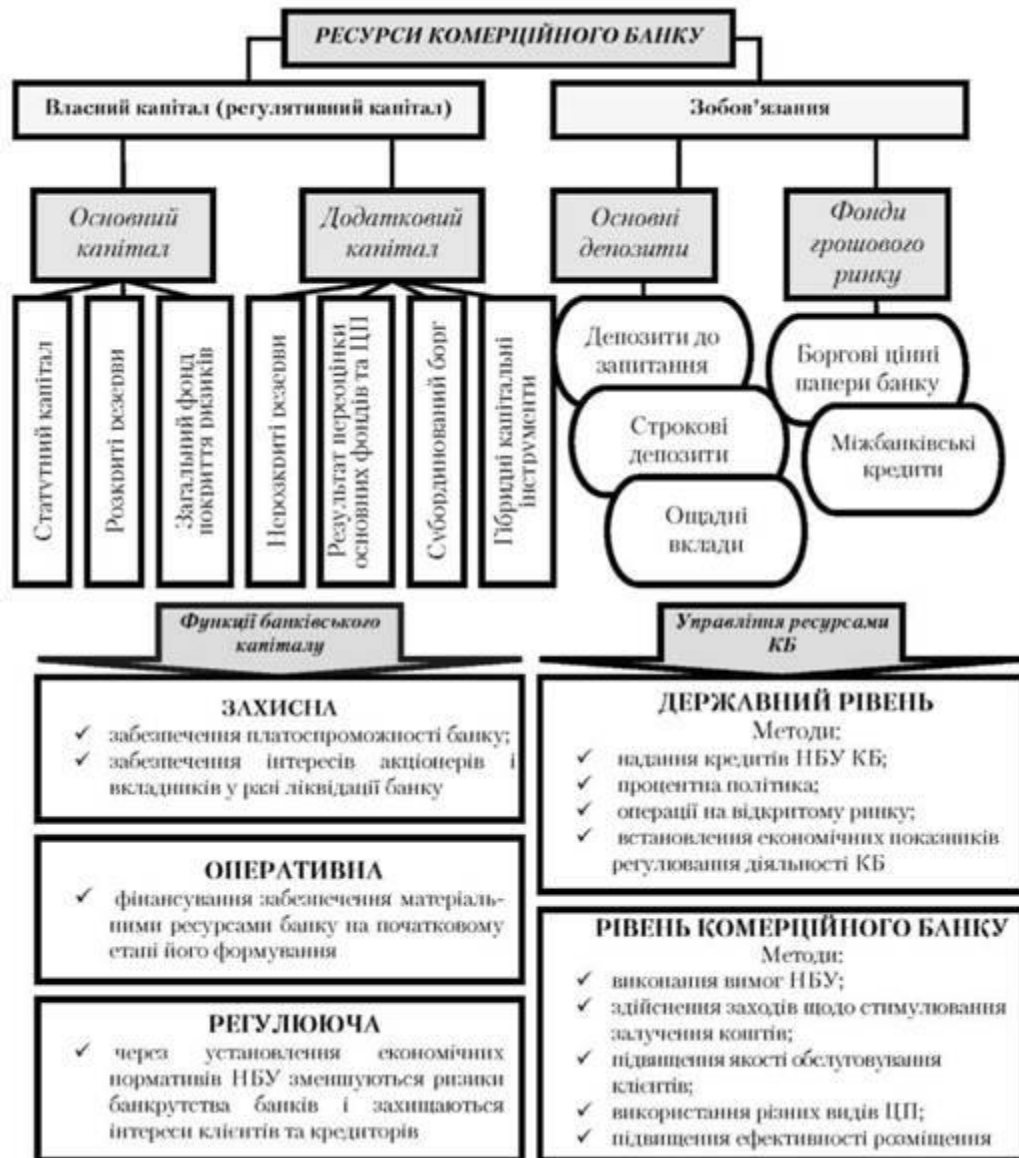

Рис. 21.4 – Структура ресурсів комерційного банку

Національний банк України має право встановити, залежно від спеціалізації комерційних банків, диференційований мінімальний статутний капітал на момент реєстрації банку, але не нижче від розмірів, передбачених у Законі України "Про банки і банківську діяльність". Банк має право збільшувати статутний капітал після того, як усі учасники повністю виконали свої зобов'язання щодо оплати паїв або акцій і попередньо оголошений підписний капітал повністю оплачено.

Банк не має права без згоди НБУ зменшувати розмір регулятивного капіталу (власних коштів) нижче від мінімального встановленого рівня. Капітал банку не може бути меншим від статутного капіталу, необхідного для заснування банку.

Додатковий капітал складається з нерозкритих резервів, результатів переоцінки основних засобів та цінних паперів, що відображались у балансі за вартістю придбання, гібридних капітальних інструментів та субординованого боргу.

Гібридні капітальні інструменти є незабезпеченими зобов'язаннями, які не можуть бути погашені за ініціативою власника, можуть брати участь у покритті збитків і дають можливість відстрочення відсоткових платежів, якщо рівень прибутковості банку не дає змоги здійснювати такі виплати.

Субординований борг - це звичайні незабезпечені боргові капітальні інструменти, які за

умовами контракту не можуть бути заборані з банку раніше ніж через 5 років, а у випадку банкрутства чи ліквідації повертаються інвестору після погашення претензій всіх інших кредиторів. Сума таких коштів, включених до капіталу, не може перевищувати 50 % розміру основного капіталу.

Загальна сума капіталу, яка береться в розрахунок при обчисленні нормативів, називається регулятивним капіталом. Вона часто відрізняється від загальної суми банківського капіталу, що показується у фінансовій звітності.

Операції із залучення коштів (зобов'язання) - це сукупність заходів банків щодо мобілізації коштів на поточних, строкових, та інших рахунках клієнтів (юридичних і фізичних осіб). Основну суму залучених коштів становлять тимчасово вільні грошові капітали, що виникають на основі кругообороту промислового і торговельного капіталу, грошові накопичення громадських організацій суспільних фондів фінансових посередників та головне місце посідають особисті грошові накопичення населення.

В Україні на початок 2012 р. зобов'язання всіх діючих комерційних банків становлять 898,79 млрд грн, зокрема з них:

- перед юридичними особами - 186,213 млрд грн (20,72 %);
- перед фізичними особами - 306,205 млрд грн (34,07 %);
- строкові вклади (депозити) банків та кредити, що отримані від інших банків - 172,8 млрд грн (19,23 %).
- інші - 233,57 млрд грн.

Залучені кошти банку можна класифікувати за різними ознаками:

а) за терміном залучення вони поділяються на кошти до запитання та залучені на певний термін (коротко-, середньо- та довгострокові);

б) за економічною природою всі залучені кошти банку (зобов'язання) поділяють на дві основні категорії: депозити та недепозитні залучені кошти;

в) за джерелами походження це можуть бути кошти фізичних і юридичних осіб, підприємств, фінансових інститутів, центрального банку, інших комерційних банків, бюджетні кошти тощо;

г) залежно від умов залучення коштів (вкладнику може сплачуватися фіксований чи плаваючий відсоток і т.д.).

За багатьма видами залучених ресурсів банк має здійснювати резервування коштів у вигляді обов'язкових резервів у центральному банку, з тим щоб захистити вкладників від можливих ризиків і втрат. Розглянемо деякі з них.

Кошти (депозити) до запитання - розміщуються у банку на поточному рахунку клієнта. Вони використовуються власниками для здійснення поточних розрахунків з їх господарським партнерами. На вимогу клієнта кошти з його поточного рахунку у будь-який час можуть вилучатися шляхом видачі готівки, виконання платіжного доручення, оплати чеків або векселів.

Кошти, залучені на певний термін (строкові депозити), - це кошти, які розміщені в банку на певний строк не менше ніж на один місяць і які можуть бути зняті після закінчення цього терміну або після попереднього повідомлення банку. Вилучення строкових вкладів відбувається переказуванням грошей на розрахунковий (поточний) рахунок або готівкою з каси банку.

Строкові вклади підприємств - це тимчасово вільні грошові капітали, що перевищують необхідний мінімум платіжних засобів на поточному рахунку. Оскільки за внесками на поточні рахунки банки відсотків не платять, то їхньому власникові вигідніше надлишок засобів перевести на строковий вклад.

Строкові вклади більш стійкі порівняно із безстроковою частиною позикових засобів банку. Тому вони можуть бути джерелом не тільки короткострокових, а й середньо-, і довгострокових позичок, а також джерелом інвестицій у цінні папери. Відсоток, виплачуваний за строковими вкладками, залежить від терміну, на який поміщений внесок. Чим більший термін, тим вищий відсоток.

Одним із джерел поповнення ресурсів комерційного банку є міжбанківський кредит. Кредитними ресурсами торгують фінансово стійкі комерційні банки, в яких завжди є надлишок ресурсів. Ці банки для одержання прибутку прагнуть розмістити вільні ресурси в інших банках.

Важливу роль у формуванні ресурсів банків відіграють їхні позички в центральному банку як кредитора останньої інстанції і як регулятора грошового ринку. Таке позичання коштів може здійснюватись через участь в операціях НБУ на відкритому ринку та одержання стабілізаційного кредиту.

Операції на відкритому ринку НБУ проводить, здійснюючи короткострокове та середньострокове рефінансування банків через організацію тендерів, а також через постійно діючу лінію рефінансування (кредит "овернайт").

НБУ здійснює рефінансування комерційних банків через операції на відкритому ринку тільки під забезпечення державних цінних паперів, векселів суб'єктів господарської діяльності і векселів Державного казначейства України.

Залучені кошти формують переважну частину ресурсів, які використовують для виконання активних операцій банків.

Активні операції банків

Активні операції банків пов'язані з розміщенням коштів і проводяться переважно з метою отримання доходу та для підтримки ліквідності. До активних операцій належать надання кредитів та позичок, купівля-продаж цінних паперів, вкладення коштів у комерційні проекти, лізингові і факторингові операції, інвестиції в основні засоби тощо.

На 1 січня 2012 р. активи всіх 176 комерційних банків України складають 1054,28 млрд грн. Загальні активи (це скориговані резерви під активні операції) - 1211,54 млрд грн.

Розглянемо деякі з них.

Система банківського кредитування - це модель, що відповідає характеру економічних відносин господарюючих суб'єктів. Вона охоплює принципи, методи кредитування, механізми надання та погашення позик, а також контроль у процесі кредитування.

Кредити видаються в межах наявних ресурсів, які має банк. Загальний розмір кредитів, наданих банком усім позичальникам, з урахуванням 100 % позабалансових зобов'язань банку, не може перевищувати восьмикратного розміру власних коштів банку.

Кредитування позичальників має здійснюватися з дотриманням комерційним банком економічних нормативів регулювання банківської діяльності та вимог НБУ щодо формування обов'язкових, страхових і резервних фондів.

Позички класифікують за багатьма ознаками: умовами повернення і термінами, на які вони надаються, характером забезпечення, методами надання і цільовим призначенням (див. рис. 21.4). За умовами повернення позички поділяються на термінові і безстрокові.

Термінові позички надаються на певний строк, до спливу якого банк не має права вимагати їхнього повернення. Вони, у свою чергу, поділяються на короткострокові (до одного року), середньострокові (від одного до п'яти років), довгострокові (понад п'ять років). Середньо- і довгострокові позички звичайно погашаються не одноразовим платежем, а різними частинами через визначені проміжки часу - місяць чи квартал.

Безстрокові позички - це позички, що надаються без установлення визначеного терміну погашення. Банк може зажадати їхнього повернення в будь-який час без попередження чи з попереднім повідомленням. Якщо банк не вимагає повернення позичок, позичальник погашає їх за своїм бажанням. Такі позички надаються в межах установленого для позичальника банком ліміту кредитування і біржових спекулянтів під забезпечення цінними паперами.

Залежно від забезпечення позички поділяються на *забезпечені і незабезпечені*. Надання банками позичок пов'язано з визначеним ризиком непогашення їх у випадку банкрутства позичальника чи ж його нечесності. Тому якщо банк недостатньо упевнений у платоспроможності чи чесності позичальника, він вимагає забезпечення позички

визначеними цінностями. Характер забезпечення позички залежить від терміну, на який береться позичка. Так, короткострокові позички забезпечуються векселями, товарними документами і цінними паперами, а середньо - і довгострокові - цінними паперами і заставними на нерухоме майно. Позички під забезпечення векселями поділяються на два види: облік векселів і позички під їхню заставу.

Позички без забезпечення (бланкові) представляються під зобов'язання самого позичальника - під соло-векселі (італ. *solo*, лат. *solus* - один). Вони більш обтяжливі для позичальника порівняно з позичками під забезпечення. За ними банки стягують більший відсоток. Крім того, при наданні середньо - і довгострокових позичок без забезпечення банк накладає певні обмеження на дії позичальника. Він вимагає, щоб позичальник не знижував розміру оборотного капіталу нижче від визначеного рівня протягом усього періоду заборгованості, обмежує цілі, на які використовується позичка, і суму загальної заборгованості позичальника. Позичальник зобов'язаний періодично представляти банку звіти, що характеризують результати його господарської діяльності, для контролю за дотриманням прийнятих ним зобов'язань і оцінювання його фінансового становища. Банки одержують право на оцінку задовільного чи незадовільного керівництва підприємством-позичальником.

Рис. 21.5 – Система банківського кредитування

Банківські установи застосовують два методи надання позичок. Перший полягає в тому, що можливість надання позички щоразу зважується в індивідуальному порядку на

підставі заяви позичальника. Цей метод застосовується завжди при наданні термінових позичок і є одним з методів надання безстрокових позичок.

При *другому методі* позички надаються в межах заздалегідь установленого банком для позичальника ліміту кредитування, що використовується позичальником у міру потреби випискою чеків на банк. Сума ліміту кредитування встановлюється банком з урахуванням розміру капіталу і фінансового положення позичальника, обумовленого на основі наданої їм фінансової звітності. Вона також залежить від кредитних можливостей банку і загального економічного становища країни в даний період. Установлений ліміт кредитування банк періодично (мінімум один раз на рік) переглядає.

Другий метод має ряд переваг перед першим. Для банку він вигідніший тим, що скорочується обсяг кредитної документації, а для позичальника - виключає необхідність щораз вирішувати питання з банком про одержання позички, а також тим, що при ньому позичальник платить відсотки тільки за дійсно використаними сумами кредиту, а у випадку індивідуальних позичок він повинен оплачувати усю суму з дня його одержання, незалежно від того, використана вона чи ні.

Згідно з чинним законодавством, в Україні банки можуть використовувати такі форми забезпечення позичок: застава, гарантія, перевідступлення (цесія) на користь банку вимог і рахунків до третьої особи, іпотека, страхова угода (поліс).

Банк здійснює контроль за виконанням позичальниками умов кредитного договору, цільовим використанням кредиту, своєчасним і повним його погашенням і сплатою відсотків за ним. Якщо буде порушено умови кредитної угоди з боку позичальника, то банк має право застосувати економічні і правові санкції.

Лізингові операції. *Лізинг* (від англ. *lease* - *оренда*) - це складна торгово-фінансова угода, за якої лізингова фірма, тобто орендодавець, відповідно до побажань і спеціалізації орендаря, купує у виробника певне майно і здає його в оренду. Лізингові фірми часто виступають філіями чи дочірніми підприємствами великих компаній і банків. Кількість їхніх операцій останнім часом швидко збільшується.

Наприклад, у США лізинг устаткування за 90-ті роки подвоївся і перетворився на бізнес із обсягом угод близько 120 млрд дол. Лізинг одержав значне поширення й у Західній Європі. Величина його операцій досягла: у Франції - 14 млрд дол., у Німеччині - понад 7, в Італії - близько 6, у Швеції - більше ніж 3, у Японії вони виростили до 50, а в Австралії - до 12 млрд дол.

Лізингові фірми, які є власниками устаткування, що здається в оренду, мають значний власний основний капітал. Домогтися цього, почавши з нуля і пройшовши всі стадії нагромадження в сучасному суспільстві, вдається небагатьом. Тому більшість фірм починають свою діяльність при безпосередній чи непрямій підтримці банків. Найчастіше лізингові фірми виникають як філії банків.

Незважаючи на те, що при здачі устаткування в оренду вимагаються великі капітальні вкладення для закупівлі устаткування, банк, що займається лізинговими операціями, може одержати ряд переваг, насамперед розширити коло операцій, збільшити кількість клієнтів за рахунок підвищення якості обслуговування, знизити ризик втрат у зв'язку з неплатоспроможністю орендаря, одержати стабільний дохід у вигляді комісії з лізингу, заощадити якусь частину засобів за рахунок спрощення організації обліку платежів за лізингом порівняно з бухгалтерським обліком при довгостроковому кредитуванні.

Лізингові відносини виникають так. На прохання клієнта банк за свій рахунок закупає майно (устаткування, транспортні засоби, сільськогосподарську техніку тощо) і бере на себе практично всі зобов'язання власника, включаючи відповідальність за збереження майна, оплату майнових податків тощо. Клієнт, на прохання якого було куплено майно, укладає з банком строковий договір оренди, в якому визначаються обов'язки орендаря, розмір орендної плати тощо. Плата за лізингову послугу нижча від позичкового відсотка, тому клієнту вигідніше користуватися лізингом, ніж брати грошову позику для придбання дорогого обладнання.

Інвестиційні операції

Банківські установи проводять активну інвестиційну політику, здійснюючи інвестиційну діяльність за принципом реінвестицій - проведення реальних або фінансових інвестицій за рахунок прибутку, отриманого від інвестиційних операцій. Прямі фінансові інвестиції передбачають внесення коштів або майна для збільшення статутного капіталу юридичної особи і придбання таким чином корпоративних прав. Фінансові інвестиції банк здійснює через інвестиції в цінні папери, шляхом вкладення коштів у цінні папери підприємств різних форм власності. Крім цього, банки можуть здійснювати інші операції з цінними паперами, які мають назву фондових, до них належать:

- емісія власних цінних паперів;
- операції РЕПО (продаж цінних паперів із можливістю наступного їх викупу);
- операції з надання кредиту під заставу цінних паперів;
- операції на ринку цінних паперів від свого імені.

Основними об'єктами інвестиційної діяльності банків є облигації приватних компаній і держави, а також акції корпорацій. Сукупність банківських ресурсів, вкладених у цінні папери, утворює інвестиційний портфель банку.

Структура інвестиційного портфеля комерційних банків має бути оптимізована (диверсифікована) таким чином, щоб максимально знизити ризик імовірних витрат коштів, вкладених у цінні папери, що пов'язано з невиконанням емітентом узятих на себе зобов'язань.

Комісійно-посередницькі операції банків (банківські послуги)

До послуг, які можуть надавати банки, відносять розрахункові операції, переказні, факторингові, послуги з управління активами інших суб'єктів ринку, консалтингові, гарантійні, посередницькі, довірчі (трастові) та інші послуги.

Розрахункові операції. Розрахункові операції пов'язані з функцією банку як посередника в розрахунках. Існує декілька форм розрахунків і видів операцій, які можна об'єднати в дві групи - *інкасові й акредитивні*.

Найбільш масові - *інкасові (від італ. - виторг) операції*, за допомогою яких банк за зданими йому клієнтами розрахунковими документами, чеками, векселями та іншими платіжними вимогами) одержує гроші і зараховує їх на поточні рахунки. Якщо кредитор (одержувач грошей) і боржник (платник) виступають у ролі клієнтів того самого банку, то техніка розрахунків зводиться до того, що банк на основі зданих йому розрахункових документів списує гроші з поточного рахунка боржника і зараховує їх на поточний рахунок кредитора.

Якщо ж кредитор і боржник є клієнтами різних банків, то, перш ніж зарахувати гроші на поточний рахунок кредитора, банк кредитора повинен одержати їх у банку боржника. Однак клієнти кожного банку видають зобов'язання клієнтам інших банків і самі одержують від них зобов'язання, тобто мають платіжні вимоги до них. Отже, банк не тільки одержує гроші від інших банків, а й повинен платити їм за зобов'язаннями своїх клієнтів.

Тому практика розрахунків між банками зводиться до обміну зустрічними вимогами через розрахункові палати - організації, створені банківськими установами для обміну зустрічними вимогами своїх клієнтів.

Сутність розрахунків через розрахункову палату полягає в такому. Кожен банк - член розрахункової палати - щодня складає відомості чеків і векселів, зданих йому на інкасо клієнтами, окремо за кожним банком - членом розрахункової палати. Ці відомості разом з чеками і векселями направляються в розрахункову палату. Службовці розрахункової палати на підставі отриманих відомостей складають загальну розрахункову відомість, у якій визначається кінцевий результат обміну платіжними документами: хто з банків боржник і хто - кредитор.

Ця відомість направляється до центрального банку, а чеки і векселі - до банків, клієнтам яких вони видані. Згідно з даними розрахункової відомості, центральний банк списує гроші з поточних рахунків комерційних банків-боржників і зараховує їх на поточні

рахунки банків-кредиторів. У зв'язку з установленням кореспондентських зв'язків між банківськими установами в нас також виникає потреба в створенні розрахункових палат (розрахункових центрів).

Акредитиви поділяються на туристські (грошові) і комерційні. *Туристський акредитив* - це грошовий документ, виданий банком клієнту з проханням до зазначеного в ньому відділення банку чи банками-кореспондентами у своїй країні або за кордоном оплачувати в межах визначеної суми протягом визначеного часу чек, виписаний власниками акредитива. Туристам, що виїжджають за кордон, акредитив може бути виписаний у національній чи іноземній валюті, залежно від бажання туриста.

Комерційний акредитив - це форма розрахунків між покупцем і постачальником, застосовувана тоді, коли постачальник недостатньо впевнений у платоспроможності покупця. Застосовується вона, головним чином, у розрахунках по зовнішній торгівлі. Сутність її зводиться до того, що банк покупця гарантує постачальнику оплату товарів покупцем. Техніка розрахунків полягає в такому.

Банк імпортера на прохання останнього видає гарантійний лист-акредитив, яким підтверджує, що виставлені експортером відповідно до акредитива векселі будуть оплачені чи акцептовані за пред'явленням. Такі векселі експортер легко може врахувати у своєму банку, одержавши платіж одразу ж після відправлення товарів. Комерційний акредитив може також бути у вигляді письмового доручення банку-імпортера банку-кореспонденту в країні експортера, де буде зазначено, оплатити чи акцептувати в межах зазначеної суми протягом визначеного терміну векселі, виставлені експортером.

Переказні операції - це операції по переказу банком грошей, внесених наявними грошима чи списаних з поточного рахунка клієнта у своє відділення чи у відділення банку-кореспондента (усередині країни чи за кордоном), де їх може одержати сам клієнт чи особа, якій адресовано переказ. У разі переказу грошей клієнту видається чек чи грошовий акредитив. При телеграфному переказі банк видає клієнту квитанцію на суму прийнятих до переказу грошей і сповіщає телеграфом своє відділення чи банку-кореспондента, яка сума повинна бути виплачена.

Факторингові операції. Факторинг - це різновид розрахункових операцій, що сполучається з кредитуванням оборотного капіталу клієнта шляхом переуступки клієнтом-постачальником банку неоплачених платіжних вимог, рахунків-фактур (від лат. factura - обробка) за поставлені товари, виконані роботи і надані послуги і відповідно - права одержання платежу за ними, тобто шляхом інкасування дебіторської заборгованості клієнта (одержання засобів за платіжними документами).

У цьому випадку банк стає власником неоплачених платіжних вимог і бере на себе ризик їхньої несплати, хоча кредитоспроможність боржників попередньо перевіряється. Відповідно до договору, він зобов'язується оплатити суму переуступлених йому платіжних вимог незалежно від того, чи оплатили свої борги контрагенти постачальника. Внаслідок цього постачальник знає точну дату оплати своїх платіжних вимог і може планувати здійснення своїх платежів. Завдяки факторингу досягається прискорення оборотності засобів у розрахунках.

Довірчі (трастові) операції - це операції, при виконанні яких банк є довіреною особою. Довірителями виступають окремі фізичні особи і корпорації, а також навчальні, релігійні, благодійні й інші заклади. Для окремих осіб банки керують на довірчих засадах нерухомим майном, цінними паперами і грошовим капіталом. Прийняті для керування цінні папери банк може продати, щоб придбати більш прибуткові папери.

При передачі банку грошових капіталів довіритель може наказати сферу їхнього використання. Якщо таких вказівок немає, банк за своїм розсудом пускає їх в оборот. Часто банки на основі заповіту померлого чи, якщо немає заповіту, то за рішенням суду здійснюють операції по розділу майна між його спадкоємцями відповідно до існуючого закону. Якщо при цьому в числі спадкоємців є неповнолітні, він може залишитися опікуном таких спадкоємців.

Банки виконують різні трастові операції і для корпорацій. Нерідко корпорації передають банкам для керування пенсійні фонди, що створені за рахунок засобів робітників і частково за рахунок самих корпорацій. Банки виступають як довірені особи при випуску корпораціями облігаційних позик.

Якщо облігації випускаються під забезпечення акцій дочірніх підприємств, то вони передаються банку як довірній особі на весь період до погашення облігацій. При випуску облігацій під забезпечення нерухомим майном банк є "власником" власності на таке майно. У даному випадку він захищає інтереси власників облігацій. Тому в разі необхідності йому надається право за своїм розсудом вирішувати питання із закладеним майном.

Банки виступають агентами по реєстрації випущених корпораціями акцій з метою недопущення їхнього випуску понад дозволена кількість, а також агентами по переказу акцій від однієї особи до іншої при їхньому продажі.

Торгово-комісійні операції - це операції, пов'язані з купівлею і продажем цінних паперів і дорогоцінних металів для клієнтів. Банки беруть активну участь у розміщенні облігацій державних позик. Здобуваючи облігації в держави, вони потім розміщують їх на фондовому ринку між фінансово-кредитними установами і приватними особами. Крім того, вони здійснюють великі обороти з акціями й облігаціями акціонерних підприємств, продаючи їх за дорученням одних клієнтів і купуючи для інших.

Акцептні операції. У тісному зв'язку з кредитними операціями комерційних банків знаходяться акцептні, пов'язані з акцептом комерційних векселів. Акцепт означає згоду боржника платити по виставленому на нього кредитором векселю. Ця згода оформляється у виді напису на лицьовій стороні векселя слова "акцептована", дати і підпису акцепту.

Виконання банками акцептних операцій викликане тим, що постачальники товарів не завжди упевнені в платоспроможності свого покупця, який бере товари в кредит. Якщо постачальник не впевнений у платоспроможності свого покупця, він вимагає, щоб виставлений ним вексель був акцептований не самим покупцем, а банком покупця чи яким-небудь іншим банком, у якого висока репутація. У цьому випадку покупець домовляється з відповідним банком про акцепт. Свою згоду на акцепт банк підтверджує в письмовій формі видачею покупцю акредитивного (від лат. - довірчий) листа, що висилається постачальникові.

Акцептом векселя банк гарантує його плату і тим самим додає йому велику мобільність як засобу обороту і платежу. Крім того, такі векселі більш охоче приймаються до обліку іншими банками. Банк оплачує вексель за рахунок боржника, який до настання терміну платежу вносить у банк необхідну суму грошей. У випадку банкрутства боржника банк оплачує вексель за свій рахунок.

Акцептні операції носять характер пасивно-активних: з наданням акцепту в банку одночасно виникає зобов'язання стосовно кредитора (власника векселя) і вимога стосовно боржника, за якого він поручився. Вони, не будучи пов'язані з вкладенням у них капіталу, за винятком випадків банкрутства боржників, є важливим джерелом прибутку банку у вигляді комісійних.

21.4. Основні показники ефективності та прибутковості діяльності банку

Сучасний банк виконує більш як 180 різноманітних операцій, а стан справ банку відображається в балансовому звіті банку. *Баланс складається з двох частин:*

- *права сторона* - пасиви (містить джерела залучення коштів та власний капітал);
- *ліва сторона* - активи (напрями використання залучених коштів). Баланси комерційного банку складаються щоденно, щомісячно, щоквартально.

На його підставі контролюються: а) формування та розміщення залучених та власних коштів; б) стан кредитних, розрахункових, касових та інших банківських операцій; в) ефективність діяльності банку.

Основними показниками, що відображають ефективність діяльності банку, є показники ліквідності, прибутковості, ефективності, якості активів, достатності капіталу та фінансового

лівериджу.

Показники ліквідності.

Ліквідність характеризує спроможність банку відповідати за своїми зобов'язаннями в терміни і без втрат, тобто відображає спроможність банку забезпечити своєчасне виконання своїх грошових зобов'язань перед клієнтами банку. Банківські установи повинні дотримуватися певних рівнів ліквідності.

Норми ліквідності встановлюються як відношення різних статей активів балансу банку до всієї суми або до певних статей пасивів, або, навпаки, пасивів до активів. Норму ліквідності ще називають коефіцієнтом ліквідності. Це показник, що характеризує спроможність банку перетворювати свої активи на наявні гроші для задоволення вимог вкладників щодо одержання своїх внесків, і потреб клієнтів в позичках.

Норматив миттєвої ліквідності (КЛ1) розраховують за формулою

$$K_{Л1} = \frac{\text{Кошти в касі банку} + \text{Кошти на кореспондентських рахунках}}{\text{Поточні рахунки}} \times 100\%.$$

Норматив ліквідності (КЛ2) характеризує частку високоліквідних активів у робочих активах. Його визначають за формулою:

$$K_{Л2} = \frac{\text{Високоліквідні активи}}{\text{Робочі активи}} \times 100\%.$$

Коефіцієнти КЛ1 та КЛ2 мають бути не менше ніж 20 %.

Норматив КЛ3 відображає ступінь використання основних депозитів для надання позик:

$$K_{Л3} = \frac{\text{Позики}}{\text{Депозити}} \times 100\%.$$

Норматив КЛ визначає частку кредитів у загальному обсязі активів банку:

$$K_{Л4} = \frac{\text{Позики}}{\text{Активи}} \times 100\%.$$

Показники прибутковості активів та прибуткового капіталу вимірюють спроможність банку генерувати власний капітал для забезпечення зростання та подолання економічних труднощів. *Коефіцієнт прибутковості власного капіталу (КПК, або ROE) та коефіцієнт прибутковості активів (КПА, або ROA)* розраховують за такими формулами:

$$ROE = \frac{\text{Чистий прибуток}}{\text{Середня величина власного капіталу}} \times 100\%;$$

$$ROA = \frac{\text{Чистий прибуток}}{\text{Середня величина активів}} \times 100\%.$$

Більшість банків мають показник *ROA* 0,5-1,5%, показник *ROE* - 10-20%. Якщо показник *ROE* набагато перевищує показник *ROA*, то це свідчить про незначний розмір власного капіталу в загальному обсязі капіталу.

- Основними показниками ефективності діяльності банку є **показники прибутковості, чистий спред та чиста маржа.**

Чистий СПРЕД (SPRED) відображає, наскільки ефективно банк виконує свою основну функція посередника між вкладниками та позичальниками і враховує тільки активи, за якими нараховуються відсотки, та пасиви, за якими сплачуються відсоток:

$$\text{Чистий СПРЕД} = \frac{\text{Відсоткові доходи}}{\text{Доходні активи}} - \frac{\text{Відсоткові витрати}}{\text{Пасиви, за якими сплачуються відсотки}}.$$

Чиста маржа визначає спроможність банку отримувати прибуток за рахунок залучення на вигідних умовах ресурсів та наступного ефективного використання їх. Для оцінювання ефективності різних видів діяльності банку використовують чисту відсоткову маржу, невідсоткову та операційну:

$$\text{Чиста відсоткова маржа} = \frac{(\text{Відсоткові доходи} - \text{Відсоткові витрати})}{\text{Середня величина активів}} 100\%$$

$$\text{Чиста відсоткова маржа} = \frac{(\text{Невідсоткові доходи} - \text{Невідсоткові витрати})}{\text{Середня величина активів}} 100\%$$

$$\text{Чиста операційна маржа} = \frac{(\text{Операційні доходи} - \text{Операційні витрати})}{\text{Середня величина активів}} 100\%$$

Чиста відсоткова маржа більшості банків становить 1-5 %.

Прибутковість відіграє важливу роль у діяльності банку, оскільки досягнення задовільного рівня прибутку дає змогу поповнювати капітал, формує основу життєдіяльності банку, а також забезпечує прийнятний рівень дивідендних виплат акціонерам. Рівень прибутковості безпосередньо пов'язаний з рівнем ризику. Вищий рівень ризику дає можливість отримати підвищений прибуток, проте не виключає можливість втрат. Мінімізація рівня ризику дає змогу отримати невисокий, але стабільний прибуток.

За ступенем ліквідності активи банку можна об'єднати в три групи: активи в безпосередньо ліквідній формі, легко- і важколіквідні активи.

Активи в безпосередньо ліквідній формі - це касовий резерв готівки і засобу на поточному рахунку в центральному банку, оскільки Банківські установи можуть у будь-який час вилучити ці засоби готівкою. Касовий резерв готівки і засобу на поточному рахунку в центральному банку є незайнятими активами комерційних банків, що не приносять їм прибутку. Тому Банківські установи намагаються тримати мінімум своїх ресурсів у вигляді активів у безпосередньо ліквідній формі. Цей мінімум необхідний для забезпечення своєчасного повернення внесків і безперебійного виконання розрахунків з іншими банківськими установами через центральний банк в умовах нормального зворотного припливу позичок і нових внесків.

Зазвичай касовий резерв готівки і коштів на поточному рахунку в центральному банку (без обов'язкових резервів) не перевищує 10 % усіх пасивів комерційних банків.

Оскільки активи в безпосередньо ліквідній формі становлять порівняно незначну частину позикових засобів і не завжди можуть поповнюватися за рахунок нових внесків, визначену частину позикових засобів Банківські установи повинні розміщувати таким чином, щоб у разі необхідності їх можна було легко і без втрат перетворити на готівку, тобто визначена частина банківських активів повинна бути легколіквідною.

З усіх зайнятих активів найбільш ліквідними є позички до запитання, облік векселів і короткострокові позички. Повернення позичок до запитання банк може зажадати в будь-який час. Облік векселів здійснюється банками щодня, і оскільки векселі є короткостроковими зобов'язаннями (в основному з термінами платежу до трьох місяців), то щодня настають терміни платежу за раніше врахованими векселями.

Найменш ліквідними статтями активів комерційних банків виступають середньо - і довгострокові позички, а також інвестиції в цінні папери. Останні теоретично можуть бути завжди перетворені на готівку, але практично таке перетворення не завжди здійснюється без втрат. Реалізація ж цінних паперів за цінами, нижчими від цін придбання, може призвести до банкрутства банку.

Ліквідність банківських активів і їхня прибутковість взаємно протилежні. Активи в безпосередньо ліквідній формі (готівка в касі і засоби на поточному кошторисі в центральному банку) зовсім не приносять прибутків, а найбільш ліквідні зайняті активи (позички до запитання) приносять найменший дохід. Найбільш дохідні довгострокові позички й інвестиції в цінні папери є найменш ліквідними статтями активів.

Для ефективного виконання банківською системою своєї основної місії кожна банківська установа повинна дотримувати збалансованого співвідношення між власними й залученими коштами, постійно поліпшувати якість активів. Недостатня увага до якісного стану портфеля банківських активів є основною причиною збиткової діяльності банків і як наслідок - банківських банкрутств.

Прагнення банків помістити максимум засобів у найбільш дохідні статті активів веде до погіршення їхньої ліквідності, що може призвести до банкрутства. Банкрутство банків підриває довіру до них вкладників і тим самим ще більше ускладнює функціонування банківської системи, що є свого роду нервовою тканиною всього народного господарства. Тому в розвинутих країнах спостерігається все активніше втручання держави в банківську сферу щодо підтримки ліквідності банківських активів. Це втручання здійснюється у формах різного роду заходів:

- введення системи державного страхування депозитів;
- заборона інвестицій в акції й облігації промислових і торгових корпорацій;
- законодавче встановлення мінімальної норми легколіквідних статей активів стосовно пасивів банків.

Таку саму мету переслідує і встановлення норм обов'язкових резервів комерційних банків у центральному банку.

Отже, балансування між прибутковістю та ризиком, тобто пошук оптимального їх співвідношення, - є одним із важливих і складних завдань стабілізації та ефективної діяльності банку.

Контрольні питання:

1. Що таке комерційний банк?
2. Основні завдання та функції комерційних банків?
3. На які види поділяються комерційні банки залежно від діапазону здійснюваних ними операцій?
4. Охарактеризуйте пасивні операції комерційних банків.
5. Охарактеризуйте активні операції комерційних банків.
6. Охарактеризуйте основні показники комерційного банку.
7. Які операції виконують комерційні банки?
8. Які види клієнтів ви знаєте?
9. Що розуміють під ризиком в банківській практиці?
10. З якими видами ризиків може зіткнутися банк, проводячи свої операції?

Тема 22. Спеціалізовані кредитно-фінансові установи

План:

- 22.1. Визначення та функції фінансових посередників
- 22.2. Види фінансових посередників
- 22.3. Банки і банківська система

Рекомендована література: [1-3,11,15,16,25,45-48]

Основні терміни і поняття: Міжнародний Валютний Фонд, фонд, SDR, програма «стенд-бай», програма розширеного фінансування, світовий банк, Міжнародний банк реконструкції та розвитку, Міжнародна асоціація розвитку, Багатостороннє агентство з гарантій інвестицій, Європейський банк реконструкції і розвитку.

22.1. Визначення та функції фінансових посередників

Фінансові посередники — це спеціалізовані професійні учасники ринку (фінансово-кредитні установи), які пропонують і реалізують фінансові послуги як особливий товар.

Завдання фінансових посередників — спрямовувати рух капіталу (заощаджень) до найбільш ефективних споживачів.

Функції фінансових посередників

- 1) Консолідація (аккумуляція) заощаджень індивідуальних інвесторів у єдиний фонд і

наступне диверсифіковане вкладення накопиченого капіталу в різні проекти. Необхідна диверсифікація забезпечується шляхом об'єднання вільних коштів різних інвесторів для купівлі різноманітних ринкових активів, у результаті чого окремих інвестор отримує відповідну частку кожного з цих набутих ринкових активів. Для багатьох індивідуальних інвесторів (непрофесійних учасників ринку) користування послугами фінансових посередників є переважною формою участі в масштабних фінансових проектах і можливістю отримати дохід від подібних вкладень.

2) Забезпечення підвищеної ліквідності фінансових вкладень шляхом професійного портфельного управління довіреними і набутими активами. Можливості індивідуальних інвесторів використати капітал як самозростаючу вартість, є набагато меншими, ніж можливості фінансових посередників. При цьому ліквідність і ризики вкладень також відрізняються. У довгостроковому плані посередники універсально забезпечують ліквідність вкладень, регулюють інтереси інвесторів і компаній, що діють на відкритому ринку.

3) Забезпечення рівноваги на ринку капіталів через погодження пропозиції та попиту на фінансові ресурси. Фінансові посередники гармонізують відносини між постачальниками і споживачами капіталу, ліквідують дисбаланс між пропозицією і попитом на вільні кошти, забезпечуючи при цьому ефективний розподіл і перерозподіл ресурсів на ринках.

4) Перерозподіл і зниження фінансових ризиків. Професійні фінансові посередники під час купівлі чи продажу фінансових активів власне торгують ризиками, перерозподіляючи його між консервативними і агресивними учасниками ринку (між менш схильними і більш схильними до ризику економічними суб'єктами).

В цілому названі функції фінансових посередників зводяться до трансформації надлишкових і часто малорухомих фінансових ресурсів у інвестиційний капітал, попит на який практично завжди переважає над пропозицією. При цьому інформаційна обізнаність посередників є своєрідним нематеріальним активом. Звернення клієнтів до інституційних посередників означає делегування їм інвестиційних рішень.

Фінансові посередники, з одного боку, сприяють вирішенню проблем макроекономічного характеру, а з іншого боку, вирішують завдання щодо власного розвитку і функціонування (питання мікрорівня).

Перелік проблем макро- і мікрорівня, які вирішують фінансові посередники

1) Проблеми макrorівня:

- перетворення заощаджень і вільних ресурсів у інвестиції;
- здійснення перерозподілу фінансових потоків капіталу між інституційними секторами економіки;
- розширення можливостей додаткового фінансування реального сектора;
- збільшення надходжень інвестицій і кредитів для розвитку економіки;
- виявлення ефективних у конкретних ситуаціях фінансових інструментів;
- управління рухом, структурою інвестицій, і як наслідок, вплив на структуру економіки в цілому.

2) Проблеми мікрорівня:

- зменшення рівня фінансових ризиків для постачальників капіталу шляхом надання страхових послуг і портфельного управління активами;
- зменшення невизначеності у фінансовій діяльності;
- стимулювання підприємницької активності шляхом належного фінансування і участі в управлінні (у капіталі інших структур).

Фінансові посередники повинні зважати на дві обставини:

- по-перше, обов'язково випереджати можливості індивідуальних інвесторів з точки зору дохідності вкладень та якості портфельного управління активами,
- по-друге, застосовувати інновації в інструментах і формах роботи, продукувати сервісне «ноу-хау», формувати фінансову культуру поведінки на ринку.

У зв'язку з цим виокремлюють такі позиції фінансових посередників:

- *активна*, коли пропозиція виступає піонерною, випереджає і формує попит;
- *пасивна*, коли попит задовольняється навздогін потребам.

22.2. Види фінансових посередників

1) *За видами фінансових установ:*

а) Банківські установи:

- універсальні банки;
- спеціалізовані банки (інвестиційні, іпотечні, ощадні, земельні тощо).

б) Небанківські установи:

- інститути спільного інвестування (інвестиційні фонди та компанії);
- довірчі товариства;
- страхові компанії, пенсійні фонди;
- установи кредитної кооперації (кредитні спілки, кооперативні банки, ощадно-кредитні асоціації);
- ломбарди.

2) *За видами пропонованих послуг:*

а) Депозитно-кредитні установи:

- універсальні банки;
- спеціалізовані банки;
- установи кредитної кооперації (кредитні спілки, кооперативні банки, ощадно-кредитні асоціації);
- ломбарди.

б) Контрактно-ощадні установи:

- страхові компанії;
- пенсійні фонди;
- установи кредитної кооперації (кредитні спілки, ощадно-кредитні асоціації);

в) Інвестиційні установи:

- інвестиційні банки;
- інститути спільного інвестування тощо.

Відмінності між банківськими і небанківськими фінансовими посередниками:

1) Тільки банки відкривають і ведуть розрахункові рахунки своїх клієнтів, депонують грошові кошти і кредитують позичальників у грошовій формі.

Проведення банками зазначених операцій безпосередньо впливає на обсяг грошової маси в обігу і, відповідно, на рівень монетизації економіки. Роль банків у творенні грошового капіталу та підтримці його кругообороту є виключною. Небанківські структури не мають таких можливостей впливу на обсяги грошової маси.

2) Банки беруть на себе весь ризик ліквідності, тоді як небанківські посередники, наприклад, інвестиційні компанії і фонди, перерозподіляють ризики щодо зміни вартості чистих активів порівну між засновниками і учасниками.

3) Відмінності у переліку фінансових послуг, пропонованих банківськими і небанківськими фінансовими посередниками: кредитування, інвестиції, операції з цінними паперами, страхування тощо.

4) Відмінності у характері та підзвітності органам державного регулювання діяльності фінансових установ у країні, зокрема, діяльність комерційних банків регулюється Національним банком України, кредитних спілок — Державною комісією з регулювання ринків фінансових послуг тощо.

5) Відмінними є державні регулятивні норми та вимоги щодо діяльності банківських і небанківських фінансових посередників. Зокрема, вимоги до банківської діяльності є більш жорсткими та містять більше обмежень. Наприклад, згідно з Постановою НБУ № 209 від 7 березня 2001р. «Про встановлення перехідних строків виконання вимог Закону України «Про банки і банківську діяльність» до 17.01.2003 р. банки повинні зафіксувати співвідношення між розміром капіталу і територією діяльності. Для небанківських структур

подібних географічних «шлагбаумів» немає.

Формування грошових ресурсів небанківських кредитно-фінансових установ має ту особливість, що воно не є депозитним, тобто переданими їм коштами власники не можуть так вільно розпоряджатися, як банківськими внесками.

Недепозитне залучення коштів може здійснюватися двома способами: на договірних умовах і шляхом продажу посередником своїх цінних паперів. Звідси все СНКФУ можна розділити на дві групи:

1. **Договірні фінансові посередники** (залучають грошові кошти на підставі договору з кредитором (інвестором):

- страхові компанії;
- пенсійні фонди;
- ломбарди, лізингові, факторингові компанії;

2. **Інвестиційні фінансові посередники** (залучають кошти через продаж кредиторам своїх акцій, облігацій, паїв тощо):

- інвестиційні фонди;
- фінансові компанії;
- кредитні спілки та ін.

Зростанню впливу спеціалізованих небанківських установ сприяли три основні причини:

- 1) зростання доходів населення в розвинутих країнах;
- 2) активний розвиток ринку цінних паперів;
- 3) надання цими установами спеціальних послуг, які не можуть надавати банки.

Договірні фінансово-кредитні установи

Страхові компанії - це фінансові посередники, які спеціалізуються на наданні страхових послуг. Їх діяльність полягає у формуванні на підставі договорів з юридичними і фізичними лицами (через продаж страховок - полісів) спеціальних грошових фондів, з яких здійснюються виплати страхувальникам грошових коштів в обумовлених розмірах у разі настання певних подій (страхових випадків).

Попит на послуги страхових компаній обумовлюється тим, що у економічних суб'єктів постійно існує небезпека настання яких-небудь несприятливих або катастрофічних подій, які приводять до значних фінансових втрат. Покрити ці втрати з поточних доходів практично неможливо, тому страхування є найвигіднішим відшкодуванням таких втрат, оскільки сума його може бути більше внесків страховок.

Страхові компанії умовно можна розділити на компанії по страхуванню життя, компанії по страхуванню майна від нещасних випадків.

Методи роботи у них однакові: продаючи страхові поліси, вони мобілізують певні суми коштів, які розміщують в прибуткові активи. З доходів за цими активами вони покривають свої операційні витрати, одержують прибутки. З мобілізованих коштів ці компанії створюють резерви для виплати відшкодувань при настанні страхових випадків. Відмінності між ними полягають в способах розміщення мобілізованих коштів в прибуткові активи.

Пенсійні фонди - це фінансові посередники, які на договірній основі акумулюють кошти юридичних і фізичних осіб до цільових фондів, з яких здійснюються пенсійні виплати громадянам після досягнення певного віку. По механізму функціонування ці компанії нагадують компанії з страхування життя.

Внески до фонду здійснюються систематично протягом тривалого періоду, внаслідок чого нагромаджуються значні суми грошового капіталу. Оскільки терміни виходу на пенсію відомі, фонду легко спрогнозувати розміри пенсійних виплат в часі і відповідно розмістити вільні кошти в довгострокові прибуткові активи.

Пенсійні фонди можуть бути державні і приватні. Державні пенсійні фонди створюються за ініціативою центральних і місцевих органів влади.

Приватні пенсійні фонди створюються, як правило, за ініціативою певних фірм, страхових компаній для виплат пенсій і допомоги своїм працівникам.

Ломбарди спеціалізуються на видачі позик населенню під заставу рухомого майна. Засоби ломбардів формуються з внесків засновників, прибутку від його діяльності, виручки від реалізації закладеного майна. Вони можуть користуватися також банківським кредитом. Відносини між ломбардами і позичальниками оформляються спеціальними документами (ломбардними квитанціями), які мають статус договору між сторонами, що дає підстави відносити ломбард до групи договірних посередників.

Лізингові компанії спеціалізуються на придбанні предметів тривалого користування (транспортних засобів, устаткування, машин і ін.) та передачі їх в оренду фірмам-орендарям для використання у виробничій діяльності, які поступово оплачують їх вартість протягом певного терміну (5 – 10 років і більш). Оформляються лізингові договори договорами оренди. Ресурси лізингових компаній формуються з власного капіталу і банківських позик. Особливістю лізингового посередництва є те, що в ньому кредитування здійснюється в товарній формі і має довгостроковий характер, що достатньо зручно для позичальників. В Україні лізинг розвинутий слабо, проте має добрі перспективи в умовах економічного зростання, особливо в сільському господарстві і малому бізнесі.

Факторингові компанії (фактори) – фінансові посередники, які спеціалізуються на придбанні у фірм прав на вимогу боргу. Ці права існують, як правило, у вигляді дебіторських рахунків за поставлені товари, виконані роботи, надані послуги. Оплату за цими рахунками при настанні термінів одержує факторингова компанія. Оформляється така операція спеціальним договором між фактором і його клієнтом, який продає такі вимоги.

Факторинг є складною фінансовою операцією, в якій з'єднуються елементи кредитування з посередницькими послугами. Тому дохід від факторингових операцій формується з двох частин:

1. Відсотка за виплачену клієнту суму.
2. Комісії, яка розраховується на суму придбаних у клієнта розрахункових документів.

Термін такого кредиту досить короткий, тому рівень відсотка за ним невисокий. Проте великі суми платіжних документів, які отримуються, і стягування комісії на всю суму забезпечують достатні доходи для розвитку цього бізнесу. Такі компанії, як правило, створюються при банках і широко користуються кредитами цих банків для здійснення своїх операцій. Окремі банки самостійно виконують такі операції для своїх клієнтів.

В Україні факторинговий бізнес почав активно розвиватися в 1990-1992 рр. Спочатку банки надавали факторингові послуги, а потім було створено декілька факторингових компаній. Проте з поглибленням платіжної кризи цей бізнес став надзвичайно ризикованим, і був згорнутий. В перспективі можливо його відродження, проте масштаби розвитку залежатимуть від стану платіжної дисципліни в економіці і від розвитку короткострокового банківського кредиту на платіжні потреби клієнтів типу овердрафт.

Інвестиційні фінансово-кредитні установи

Інвестиційні фонди (банки, компанії) – це фінансові посередники, які спеціалізуються на управлінні вільними грошовими коштами інвестиційного призначення. Вони спочатку акумулюють грошові кошти дрібних приватних інвесторів шляхом випуску власних цінних паперів, а потім розміщують їх в акції інших корпорацій і в державні цінні папери.

Інвестиційні фонди, акумулюючи великі обсяги капіталів, здатні забезпечити високий рівень професійного управління ними, надійний захист від кредитних ризиків і високий рівень прибутковості за своїми цінними паперами – акціями, інвестиційними сертифікатами.

Надійність *інвестиційних фондів* забезпечується, перш за все, високим рівнем диверсифікації активів. Доходи фондів формуються з дивідендів і відсотків за цінними паперами, які є в їх портфелях і курсової різниці цих паперів. Витрати фондів визначаються виплатами доходів по власним цінним паперам і змінам їх курсових різниць.

Інвестиційні фонди діляться на інвестиційні фонди відкритого типу і інвестиційні фонди закритого типу, взаємні фонди грошового ринку.

Власники акцій фондів відкритого типу мають право продати їх самому фонду, який зобов'язаний їх викупити. Акції фондів закритого типу продаються тільки на вторинному

ринку. Взаємні фонди характеризуються тим, що власники їх акцій можуть в певних сумах виписувати чеки на рахунок фондів в банку.

В Україні ці фонди не грають істотної ролі на грошовому ринку. Для їх розвитку відсутні достатні умови. По-перше, не сформувався середній клас, який формує масових дрібних інвесторів, готових віддати свої заощадження в управління інвестиційним фондам. По-друге, самі інвестиційні фонди не мають нагоди диверсифіковане розмістити мобілізовані капітали в надійні і високодохідні активи у зв'язку з нерозвиненістю фондового ринку.

Фінансові компанії мають ту особливість, що мобілізовані кошти направляють в позики фізичним і юридичним особам для придбання товарів виробничого і споживчого призначення.

Такі компанії спеціалізуються на видачі кредитів населенню для роздрібного придбання товарів народного споживання; на кредитуванні придбання певних товарів у певних фірм або торгових компаній, магазинах конкретної фірми; на кредитуванні торгових організацій під продаж ними товарів з відстроченням платежу. До групи фінансових компаній можна віднести також лізингові і факторингові компанії, оскільки вони до певної міри кредитують платіжні потреби своїх клієнтів.

Кредити *фінансових компаній* переважно носять короткостроковий характер і невеликі за своїм розміром. Тому активи фінансових компаній достатньо диверсифіковані, що сприяє ослабленню кредитних ризиків і захисту інтересів їх вкладників.

Послуги фінансових компаній користуються стійким попитом в країнах з розвинутими ринковими економіками, активно конкурують з банками, особливо у сфері споживчого кредиту.

Кредитні кооперативи (спілки, союзи) – це посередники, які працюють на кооперативних умовах і спеціалізуються на задоволенні потреб в кредиті своїх членів, переважно підприємств малого і середнього бізнесу всіх форм власності, фермерських, домашніх господарств, фізичних осіб.

Ресурси кредитних кооперативів формуються шляхом продажу паїв своїм членам, стягування з них спеціальних внесків, отримання позик в банках, отримання доходів від поточної діяльності. У ряді країн таким кооперативам дозволено відкривати для своїх членів ощадні, депозитні і інші спеціальні рахунки, кошти на яких також формують їх ресурсну базу.

Мобілізовані кошти розміщуються перш за все в коротко- і середньострокові позики своїм членам – під відсотки, нижче, ніж банківські. Не розміщені в позики кошти кредитні кооперативи можуть берегти на прибуткових депозитах в банках або інвестувати в короткострокові цінні папери високої ліквідності.

Окрім позик, кредитні кооперативи можуть надавати своїм членам інші послуги – консультаційні, брокерські, випускати кредитні картки, встановлювати касові автомати і ін. коло послуг, які надають кредитні суспільства, поступово розширюється, поступово наближаючись до числа послуг, які надають комерційні банки.

Таким чином, вузька спеціалізація, різноманітність інструментів, умов і методів мобілізації і розміщення грошових коштів роблять сферу функціонування небанківських фінансових посередників вельми сприятливою для фінансових новацій, для розробки, апробації і впровадження нових фінансових інструментів. Процес розвитку традиційних фінансових посередників і поява нових стане можливим в Україні тільки за умови, що швидшатиме ринкова трансформація економіки, підвищиться монетизація економіки до рівня розвинутих країн, істотно підвищиться рівень і якість життя основної маси населення, відбудеться реальна макроекономічна стабілізація і постійна стабілізація національних грошей.

22.3. Банки і банківська система

Серед фінансових посередників найважливіше місце посідають банки, тому що:

- через розрахункові операції на банки припадає більша частка в перерозподілі позичкових капіталів на грошовому ринку, ніж на будь-який інший вид фінансових посередників;

- за своїм функціональним призначенням банки беруть участь у формуванні пропозиції грошей і мають можливість безпосередньо впливати на ринкову кон'юнктуру й економічне зростання, а інші посередники такої можливості не мають;

- банки мають можливість надавати економічним суб'єктам широкий асортимент послуг, тоді як інші посередники спеціалізуються на окремих, часто обмежених фінансових операціях.

Комерційний банк — кредитно-фінансовий інститут, що спеціалізується на прийманні депозитів, короткостроковому кредитуванні та розрахунковому обслуговуванні клієнтів, а також може займатися посередницькою діяльністю.

Функції банків:

1) *Трансформаційна функція* — змінювання (трансформація) якісних характеристик грошових потоків, що проходять через банки:

- трансформація строків;
- трансформація обсягів;
- трансформація ризиків;
- просторова трансформація.

2) *Емісійна функція* — створення додаткових платіжних засобів і спрямовування їх в оборот, збільшуючи пропозицію грошей або ж вилучання їх з обороту, зменшуючи пропозицію грошей.

Роль банків:

1. Виконуючи свою трансформаційну функцію, Банківські установи впливають на якісні зміни грошової маси; на пришвидшення обороту капіталу в процесі відтворення, сприяють розширенню обсягів і підвищенню ефективності суспільного виробництва.

2. Виконуючи емісійну функцію, Банківські установи впливають на кількісні зміни в грошовій масі (її збільшення чи скорочення); сприяють забезпеченню потреб обороту в платіжних засобах, зміцненню договірної і платіжної дисципліни в господарстві, удосконаленню та зміцненню грошового обороту.

Свої функції Банківські установи реалізують через виконання певного набору **банківських послуг**, зокрема:

а) первинні послуги:

- депозитні послуги (приймати грошові вклади від клієнтів);
- кредитні (позичкові) послуги;
- розрахункові послуги (здійснювати розрахунки між клієнтами);

б) вторинні послуги:

- інвестиційні вкладення;
- портфельне управління;
- трастові, заставні, консалтингові послуги;
- посередництво на фінансових ринках;
- депозитарні операції тощо.

Банк - це:

- *фінансовий посередник* (макроекономічні підходи), оскільки банк є учасником руху капіталу в процесі суспільного відтворення;

- *підприємство, що продукує власний продукт* (мікроекономічні підходи), оскільки банк є комерційною структурою, яка пропонує на ринку свої фінансові послуги як вироблений продукт.

Банківська система - це законодавчо визначена, структурована сукупність фінансових посередників, які займаються банківською діяльністю на постійній професійній основі і функціонально пов'язані в самостійну економічну структуру.

Мета діяльності банку - це прибуток.

Цілі діяльності банківської системи:

- забезпечення суспільного нагляду і регулювання банківської діяльності з метою узгодження інтересів окремих банків із загальносуспільними інтересами;
- забезпечення надійності та стабільності функціонування банківської системи в цілому з метою стабілізації грошей та безперервного обслуговування економіки.

Функції банківської системи:

- 1) *Емісійна* - банківська система управляє пропозицією грошей - найважливіша функція.
- 2) *Трансформаційна* - в межах банківської системи потенціал спеціалізованих банків може бути збільшений за рахунок універсальних банків. Наприклад, Ощадбанк України спеціалізується на депозитних операціях, а в межах банківської системи він може запропонувати мобілізовані кошти банкам, що виконують кредитні операції.
- 3) *Стабілізаційна* - забезпечення стабільності банківської діяльності та грошового ринку; виконання банківською системою стабілізаційної функції здійснюється через:
 - приймання низки законів та інших нормативних актів, що регулюють діяльність банківської системи: від Центрального банку до вузькоспеціалізованих комерційних банків;
 - створення дієвого механізму державного контролювання та нагляду за дотриманням цих законів та за діяльністю банків.

Заходи щодо забезпечення стабільності банківської діяльності:

- страхування банківських депозитів, насамперед фізичних осіб;
- створення внутрішньобанківських резервів для покриття збитків від кредитних ризиків;
 - централізоване встановлення економічних нормативів для тих напрямів банківської діяльності, які найбільше пов'язані з ризиками;
 - централізований нагляд і контролювання банківської діяльності;
 - централізоване рефінансування комерційних банків тощо.

Основні риси банківської системи:**Загальні риси:**

- а) поєднання однотипних елементів, які підпорядковуються однаковим цілям;
- б) динамічність системи (банківська система постійно розвивається);
- в) закритість системи.

Банківська система є системою «закритого типу», що проявляється в концентрації уваги її суб'єктів переважно на специфічній діяльності, пов'язаній із грошовою сферою.

Наприклад:

- банкам в Україні заборонено займатися виробничою діяльністю, торгівлею, страховою діяльністю тощо;
- суб'єктам інших систем заборонено займатися суто банківською діяльністю;
- г) саморегуляція системи (банківська система також має здатність самоналаштуватися, саморегулюватися: якщо один із банків збанкрутує, його «нішу» негайно займають інші банки).

Специфічні риси:

- дворівнева побудова (існує також однорівнева побудова банківської системи);
- поглиблене централізоване регулювання діяльності кожного банку окремо і банківської діяльності в цілому;
 - централізований механізм контролювання і регулювання руху банківських резервів;
 - наявність загальносистемної інфраструктури, що забезпечує функціональну взаємодію окремих банків;
 - гнучке поєднання високого рівня централізованої керованості банківської системи зі збереженням повної економічної самостійності та відповідальності за результати своєї діяльності кожного окремого банку, який входить у систему.

Контрольні питання:

1. Обґрунтуйте основні заходи щодо забезпечення стабільності банківської діяльності.

2. Оцініть стан сучасної банківської системи України.
3. Надайте характеристику діяльності інвестиційних фондів.
4. Надайте характеристику діяльності лізингових компаній.
5. Переваги та недоліки діяльності інвестиційних фондів.
6. Відмінності між банківськими і небанківськими фінансовими посередниками.
7. Основні фінансові ризики діяльності страхових компаній.
8. Функції банківської системи.
9. Як банки впливають на якісні характеристики грошової маси?
10. Факторингові компанії – сучасні проблеми розвитку в Україні.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Конституція України. - К.: Преса України, 1997. - Ст. 85, 95, 96, 97, 98, 116, 119.
2. Закон України "Про банки і банківську діяльність" від 07.12.2000 р. // Вісник НБУ. - 2000. - № 12. - С. 5.
3. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
4. Бюджетний кодекс України : Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua>.
5. Біла О. Г. Фінанси [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : рекомендовано М-вом освіти і науки України / О. Г. Біла, І. Р. Чуй . – Львів :Магнолія-2006, 2010 . – 390 с.
6. Вдовенко Л. О. Фінанси: навч. посіб. / Л. О. Вдовенко, Н. М. Сушко, Н. Д. Фаюра / – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 152 с.
7. Божидарнік Н.В. Валютні операції. –К, ЦУЛ, 2013. -698с.
8. Банківська система України : монографія / В. В. Коваленко, О. Г. Коренєва, К. Ф. Черкашина, О. В. Крухмаль. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2010. 240с.
9. Глущенко А. С. Фінанси: навч. посіб. / А. С. Глущенко / – Харків. – 2010. – 190 с.
10. Еш С. М. Фінансовий ринок: 2-ге видання перероблене і доповнене. Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 530 с
11. Колодізев О. М. Гроші та кредит: Підручник / О. М. Колодізев, В. Ф. Колесніченко / – К.: Знання, 2010. – 610 с.
12. Вовчак О.Д., Руцишин Н.М. Кредит і банківська справа: Підручник. Затверджено МОН / - К., 2008. - 564 с
13. Говорушко Т.А. Управління фінансовою санацією підприємства –К, ЦУЛ, 2013 – 400с.
14. Говорушко Т.А. Управління фінансовою діяльністю страхової компанії з метою забезпечення її ефективного розвитку. Монографія –К, ЦУЛ, 2013. - 168с.
15. Гроші і кредит: Підручник. Затверджено МОН / Колодізев О.М., Колесніченко В.Ф. - К., 2010. - 615 с
16. Гроші та кредит: Навч. посіб. Рекомендовано МОН / Колотуха С.М., Власюк С.А. - К., 2012. - 495 с

Допоміжна

17. Слободянюк Н.О. Реформування системи міжбюджетних відносин в контексті процесів децентралізації в Україні/Н.О.Слободянюк.// Економічні та соціальні перспективи децентралізації в Україні: [колективна монографія за ред. Ю.З.Драчука]. – Дніпропетровськ: НГУ, 2016.– Розділ. 1. – С. 32-45.
18. Слободянюк Н.О. Банківські інвестиції в національну економіку: класифікація і стратегічні пріоритети / Т. Д. Косова, Н. О. Слободянюк // Фундаментальні основи формування механізмів управління фінансовою системою України в умовах кризи : колективна монографія / За заг. ред. Т.Д.Косової. – Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2016. - С.57–67.
19. Слободянюк Н.О. Інвестиційні стратегії державно-приватного партнерства на основі SWOT- та PEST-аналізу/Н.О.Слободянюк// Причорноморські економічні студії.–2016.– Вип.7,2016.– С.58-62.
20. Слободянюк Н.А. Моделирование основных параметров модели ДФА страховой компании/Н.А.Слободянюк// Вісник Одеського національного університету. Економіка.– 2016.–№Т.21,Вип.4.–С.142-149
21. Слободянюк Н. О. Фінансові інвестиції в умовах нестабільності національної економіки / Н.О. Слободянюк, О.Д. Науменко // Бізнес Інформ. – 2017. – №5. – С. 177–184.
22. Державна політика стабілізації фінансів підприємств : монографія / [А.І.Даниленко, В.В.Зимовець, О.М.Кошик та ін.] ; за ред. А.І.Даниленка ; НАН України ; Ін-т екон. та

- прогнозув. – К., 2011. – 452 с.
23. Інтеграційні процеси на фінансовому ринку України [Текст] : монографія / за заг. редакцією А. О. Єпіфанова, І. О. Школьник і Ф. Павелки ; [А. О. Єпіфанов, І. О. Школьник, Ф. Павелка та ін.]. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2012. – 258 с.
24. Кізима Т.О. Фінанси домогосподарств: Сучасна парадигма та доміанти розвитку: Монографія - К., 2010. – 320с.
25. Косова Т.Д. Центральний банк і грошово-кредитна політика. К, ЦУЛ, 2011. – 328с.
26. Лапчук Б. Ю. Валютна політика: Навч. посіб. - К.: Знання, 2008. - 212 с. 50. Левченко Л.В. Гроші та кредит. К, ЦУЛ, 2011. – 224с.
27. Мазур А.Г., Поліщук О.А., Колесов О.С. Регіональні особливості інвестиційного забезпечення розвитку споживчих ринків: Монографія. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2011. – 328 с.
28. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономика: принципы, проблемы и политика. - К.: Хагард-Демос, 1993. - 785 с.
29. Мальований М.І. Соціальне страхування. К, ЦУЛ, 2012. – 496с.
30. Ніколаєва О.М. Місцеві фінанси. –К, ЦУЛ, 2013 – 354с.
31. Непочатенко О.О. Фінанси підприємств. –К, ЦУЛ, 2013 – 504с.
32. Ринок фінансових послуг: Навч. посіб. Рекомендовано МОН / Науменкова С.В., Міщенко С.В. - К., 2010. - 532 с
33. Рудницька О.М. Фінанси підприємства Навчальний посібник / О. М. Рудницька, С. В. Паранчук, О. М. Чубка. Львів: В-во Львівської політехніки, 2012. 260 с.
34. Сич Є.М. Ринок фінансових послуг. К, ЦУЛ, 2012. – 428с.
35. Стійкість фінансових ринків України та механізми її забезпечення / [О.І.Барановський, В.Г.Барановська, Є.О.Бублик та ін.] ; за ред. О.І.Барановського ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2010. – 492 с.
36. Сучасні фінансові ринки: Монографія / Лук'янов В.С. - К., 2013.- 479 с.
37. Управління державним боргом: Навчальний посібник / О.О. Прутська, Ж.В. Гарбар, Л.І. Губанова, О.А.Сьомченков, В.В. Руденко.. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 216 с
38. Федосов В.М. Бюджетна система. К, ЦУЛ, 2012. – 871с.
39. Фінанси: Підручник. - 2-ге вид., перероб. і доп. Затверджено МОН / За ред. С.І. Юрія, В.М. Федосова. - К., 2012. - 687 с
40. Чесноков В.Л. Фінансові інструменти –К.: ЦУЛ, 2008. – 241с.
41. Штангрет А.М., Шляхетко В.В. Фінансова санація та банкрутство підприємств: Навч. посіб. Рекомендовано МОН - К., 2012. - 374 с.,
42. Цінні папери: Підручник. Затверджено МОН / За ред. В.Д. Базилевича. - К., 2011. - 1094 с
43. Шелудько В.М. Фінансовий ринок: Підручник. - 2-ге вид., стер. - К.: Знання, 2008. - 535 с.
44. Ярошевич Н.Б. Фінанси підприємств: Навч. посіб. Рекомендовано МОН - К., 2012. - 341с.

Інформаційні ресурси

45. Матеріали офіційного сайту Міністерства Фінансів України / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua>
46. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України/[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.u>
47. Сайт законодавчої бази/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon1.rada.gov.ua>
48. Сайт статистичної інформації/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cta@gou.ua>

Слободянюк Наталя Олександрівна

Кафедра фінансів і банківської справи

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ З ДИСЦИПЛІНИ

ФІНАНСИ, ГРОШІ ТА КРЕДИТ

Формат 60×84/8. Ум. др. арк. 22.62.

Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського
50005, Дніпропетровська обл.,
м. Кривий Ріг, вул. Трамвайна, 16.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4929 від 07.07.2015 р.